

**ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑΣ
ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ**

Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης

**ΑΚΡΟΔΕΞΙΑ ΚΑΙ ΜΑΧΟΜΕΝΗ
ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ**

ΜΕΤΑΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Γεώργιος Θ. Ζώης

Επιβλέπων Καθηγητής: Ξενοφών Ι. Κοντιάδης

Αθήνα, 2025

Copyright © Γεώργιος Θ. Ζώης, 2025

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας έρευνας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την έρευνα εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Παντείου Πανεπιστημίου.

Στη σύζυγό μου Ελένη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	σ. 1
-----------------------	------

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ:

Ορολογικά Ζητήματα και Μορφολογία της Ακροδεξιάς	σ. 5
---	------

I. Η Ακροδεξιά	σ. 5
-----------------------------	------

A. Εισαγωγή.....	σ. 5
------------------	------

B. Το πρώτο κύμα (1945 - μέσα δεκαετίας 1950).....	σ. 9
--	------

Γ. Το δεύτερο κύμα (μέσα δεκαετίας 1950 - αρχές δεκαετίας 1980).....	σ. 11
--	-------

Δ. Το τρίτο κύμα (αρχές δεκαετίας 1980 - αρχές δεκαετίας 2000).....	σ. 12
---	-------

E. Το τέταρτο κύμα (αρχές δεκαετίας 2000 - σήμερα).....	σ. 14
---	-------

II. Ο λαϊκισμός ως βασικό στοιχείο της ακροδεξιάς ρητορικής	σ. 16
--	-------

A. Παρατηρήσεις ως προς τον ορισμό και τις ρίζες του λαϊκιστικού λόγου.....	σ. 16
---	-------

B. Λαϊκιστικά κινήματα στον 20ο και 21ο αιώνα.....	σ. 21
--	-------

Γ. Ο Τεχνο-λαϊκισμός	σ. 26
----------------------------	-------

III. Η Ακροδεξιά στην Ευρώπη από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο μέχρι σήμερα	σ. 29
--	-------

A. Ιταλία.....	σ. 29
----------------	-------

B. Γαλλία.....	σ. 44
----------------	-------

Γ. Ο γερμανόφωνος χώρος: Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας και Αυστρία.....	σ. 55
---	-------

1. Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας.....	σ. 55
---	-------

2. Αυστρία.....	σ. 87
-----------------	-------

Δ. Ελλάδα.....	σ. 101
----------------	--------

1. Οι απαρχές.....	σ. 101
--------------------	--------

2. Η περίοδος από το 1945 έως το 1974.....	σ. 104
--	--------

3. Η ακροδεξιά στην περίοδο της Μεταπολίτευσης.....	σ. 106
---	--------

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ:

Μοντέλα προστασίας της Δημοκρατίας έναντι των εχθρών της.....σ.	125
I. Η Δημοκρατία ως ιδέα και ως τρόπος διακυβέρνησης.....σ.	125
A. Τα ιδεολογικά θεμέλια της Δημοκρατίας.....σ.	125
B. Η Συνταγματική Δημοκρατία.....σ.	127
II. Η ανεκτική Δημοκρατία ως μοντέλο αντιμετώπισης των εχθρών της.....σ.	130
III. Περιπτώσεις «αυτοκατάργησης» της Δημοκρατίας.....σ.	132
A. Δημοκρατία της Βαϊμάρης.....σ.	132
B. Ιταλία.....σ.	135
Γ. Ελλάδα.....σ.	136
IV. Η μαχόμενη Δημοκρατία.....σ.	138
A. Ρίζες της έννοιας και θεωρητικές προσεγγίσεις.....σ.	138
1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις.....σ.	138
2. Πρώιμες μορφές μαχόμενης δημοκρατίας σ.	138
i. Ο Βουλευτικός όρκος.....σ.	138
ii. Ο όστρακισμός.....σ.	139
iii. Ειδικοί νόμοι για την προστασία της Δημοκρατίας.....σ.	140
3. Θεωρητικές προσεγγίσεις στο πλαίσιο της Νεοτερικότητας σ.	143
i. Η άποψη ενός φιλελεύθερου διανοητή του 19ου αιώνα: John Stuart Mill.....σ.	143
ii. Ο Karl Popper και οι εχθροί της ανοιχτής κοινωνίας.....σ.	145
iii. Το παράδοξο του Carl Schmitt.....σ.	146
iv. Η «μοιρολατρεία» του Hans Kelsen.....σ.	148
v. Ο John Rawls και η αντιμετώπιση της μη ανεκτικότητας.....σ.	149
vi. Η συμβολή του Karl Loewenstein.....σ.	150

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ:

Η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας ως πρότυπο μαχόμενης Δημοκρατίας.....σ. 155

I. Το θεσμικό πλαίσιο.....σ. 155

II. Περιπτώσεις εφαρμογής.....σ. 159

A. Η απαγόρευση του SRP (1952).....σ. 159

B. Η απαγόρευση του KPD (1956).....σ. 165

Γ. Οι απόπειρες απαγόρευσης του NPD (2003 και 2017).....σ. 169

1. Η πρώτη προσπάθεια απαγόρευσης (2001-2003).....σ. 169

2. Η δεύτερη προσπάθεια απαγόρευσης (2013-2017).....σ. 172

Δ. Η περίπτωση της AfD.....σ. 185

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ:

Το ελληνικό πρότυπο ανεκτικής Δημοκρατίας.....σ. 194

I. Η διαμόρφωση του ισχύοντος θεσμικού πλαισίου.....σ. 194

A. Η Προϊστορία.....σ. 194

B. Η ρύθμιση του άρθρου 29 του Συντάγματος.....σ. 204

1. Η διαδικασία παραγωγής του άρθρου 29 του Συντάγματος.....σ. 204

2. Το άρθρο 29 του Συντάγματος και η «δημοκρατική ρήτρα».....σ. 210

II. Προς μια μεταβολή μοντέλου;.....σ. 214

A. Οι υπ' αριθμ. 8/2023 και 95/2023 αποφάσεις του Α1 πολιτικού τμήματος του Αρείου Πάγου: Μεταβολή ή συνεπής ερμηνεία;.....σ. 214

B. Οι υπ' αριθμ. 9/2025 και 10/2025 αποφάσεις του Ανωτάτου Ειδικού Δικαστηρίου.....σ. 227

ΕΠΙΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....σ. 237

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....σ. 243

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο πρώτο τέταρτο του 21ου αιώνα, επιβίωση του ακροδεξιού λαϊκισμού έχει αναδειχθεί σε ιδιαίτερο φαινόμενο που μελετάται από κοινωνικούς, πολιτικούς και νομικούς επιστήμονες, αλλά και από ψυχολόγους, λόγω του δυναμικού -και ενίοτε επιθετικού- χαρακτήρα με τον οποίο εξελίσσονται τα διάφορα ακροδεξιά κινήματα. Πρόκειται για μια κρίση πολιτικής νομιμοποίησης και δημοκρατίας, η οποία φανερώνεται εντονότερα και διαρκώς με την εμφάνιση στην Ευρώπη, στις ΗΠΑ, αλλά και σε πολλές αναπτυσσόμενες χώρες, κομμάτων και πολιτικών προσωπικοτήτων που ασπάζονται και υιοθετούν ακροδεξιές θέσεις. Οι εν λόγω απόψεις βρίσκουν ευήκοα ώτα σε διόλου ευκαταφρόνητο υψηλό ποσοστό ψηφοφόρων, όπως αποδεικνύει μία σειρά εκλογικών αναμετρήσεων τα τελευταία χρόνια. Η διάδοση και η επικράτησή τους στην καθημερινή πολιτική ατζέντα εύκολα μπορούν να οδηγήσουν σε ολισθηρά και σκοτεινά μονοπάτια που για πολύ καιρό είχαν λησμονηθεί από τις δυτικές κοινωνίες.

Η παρούσα έρευνα επιχειρεί να εξηγήσει την ύπαρξη, την ενίσχυση και τη διάδοση των κομμάτων και των κινήματων αυτών ως πολιτικό φαινόμενο, άμεσα συνδεδεμένο με τις εκάστοτε διαταραχές που βιώνουν οι σύγχρονες δυτικές κοινωνίες, στην εποχή της αποβιομηχανοποίησης, της τεχνολογικής εξέλιξης και των νέων μέσων επικοινωνίας. Από την άποψη αυτή, η ανίχνευση των αιτιών του φαινομένου και, ακολούθως, η μελέτη του σε επιλεγμένες περιπτώσεις κρίνονται σήμερα πιο αναγκαίες και επιτακτικές από ποτέ.

Οπωσδήποτε, καθοριστικός οδηγός για την κατανόηση των φαινομένων αυτών είναι η ιστορική εμπειρία του Μεσοπολέμου, αν και δεν θα πρέπει να υποπέσει κανείς στο λάθος να συγκρίνει ανόμοιες περιστάσεις, δηλαδή τον φασισμό και τον ναζισμό των δεκαετιών του 1920 και του 1930 με τα σημερινά ακροδεξιά λαϊκιστικά κινήματα. Το ζητούμενο σήμερα δεν είναι η ιστορική αποτίμηση των γεγονότων του Μεσοπολέμου, αλλά: α) οι απειλές που αναδύονται στο σημερινό πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό και γεωπολιτικό γίγνεσθαι, οι οποίες στρέφονται εναντίον της δημοκρατίας και των θεμελιωδών δικαιωμάτων και β) οι μέθοδοι αναχαίτισης και αντιμετώπισής των. Η κατάρρευση της δημοκρατίας στον Μεσοπόλεμο στην πλειοψηφία των ευρωπαϊκών κρατών -με εξαίρεση τη Γαλλία, τις χώρες της Benelux, τις σκανδιναβικές χώρες και το Ηνωμένο Βασίλειο- και η καταστροφική εμπειρία του Β' Παγκοσμίου πολέμου, που υπήρξε άμεση συνέπεια της επικράτησης του φασισμού και του ναζισμού, λειτούργησαν κατά τρόπο διδακτικό. Τα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη, στα οποία μεταπολεμικά επικράτησαν κοινοβουλευτικά πολιτεύματα (με εξαίρεση τις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης που βρέθηκαν υπό τον πολιτικό έλεγχο της ΕΣΣΔ), υιοθέτησαν το κεϋνσιανό μοντέλο οικονομικής διαχείρισης, προκειμένου να αποφευχθούν κρίσεις όπως εκείνη του 1929 και, παράλληλα, κατοχύρωσαν -και σε συνταγματικό επίπεδο- το κοινωνικό κράτος, ακολουθώντας ένα σοσιαλδημοκρατικό πρότυπο. Το μοντέλο αυτό λειτούργησε

ικανοποιητικά, καθώς, αφενός ευνόησε την οικονομική ανόρθωση και την ανάπτυξη μετά τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο και αφετέρου μείωσε αισθητά τις κοινωνικές ανισότητες. Η αμφισβήτηση, όμως, του μοντέλου αυτού μετά τις πετρελαϊκές κρίσεις του 1973 και 1979, οδήγησαν στην υιοθέτηση και την επικράτηση ενός ακραία νεοφιλελεύθερου προτύπου, ιδίως μετά την εκλογή της M. Thatcher στο Ηνωμένο Βασίλειο (1979) και του R. Reagan (1980) στις ΗΠΑ. Το νέο αυτό μοντέλο επιβλήθηκε διεθνώς ως το κυρίαρχο οικονομικό πρότυπο, ιδίως μετά το τέλος του ψυχρού πολέμου και -με εντελώς αυθαίρετο τρόπο- παρουσιάστηκε ως φυσικό παρακολούθημα της πολιτικής δημοκρατίας. Η κυριαρχία του, που υπήρξε συνέπεια της ιδεοληπτικής του υπεράσπισης και εφαρμογής του εκ μέρους των θιασωτών του, όχι μόνο διεύρυνε τις κοινωνικές ανισότητες, αλλά οδήγησε σε κρίσεις πρωτοφανούς έντασης και έκτασης, όπως η χρηματοπιστωτική κρίση του 2008-2009, η οποία εξελίχθηκε σε δημοσιονομική, αλλά, δεν κλόνισε τα θεμέλιά του, μολονότι η ίδια υπήρξε συνέπεια της «ευλαβικής» του εφαρμογής.

Οι επιπτώσεις της κυριαρχίας της «ελεύθερης αγοράς» των τελευταίων τεσσάρων δεκαετιών ήταν επόμενο να εκφραστούν και σε επίπεδο πολιτικής εκπροσώπησης, γεγονός που επηρέασε το ποιόν του φιλελεύθερου δημοκρατικού πολιτεύματος. Οι ακραίες κοινωνικές ανισότητες που προκάλεσαν η ασύλληπτη συσσώρευση πλούτου και η κατάρρευση της μεσαίας τάξης, σε συνδυασμό με τις μεταναστευτικές ροές, ιδίως από χώρες της Αφρικής και της Μέσης Ανατολής προς την Ευρώπη ευνόησαν την εμφάνιση και διεύρυνση εθνικολαϊκιστικών πολιτικών μορφωμάτων. Θεμέλιο της ανάπτυξης των μορφωμάτων αυτών είναι ο ανορθολογισμός που επικαλείται το συναίσθημα και αναζητά μία αόριστη ταυτοτική προσέγγιση, η οποία χρησιμοποιεί είτε αυτόνομα, είτε συνδυαστικά, στοιχεία εθνικιστικού, ρατσιστικού ή θρησκευτικού φανατισμού, που κατά κανόνα συνοδεύονται από θεωρίες συνωμοσίας, οι οποίες εξαπλώνονται με ταχύτατους ρυθμούς μέσω των σύγχρονων διαύλων επικοινωνίας: το διαδίκτυο και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Όλα τα ανωτέρω στοιχεία εκφράζονται από δημαγωγούς, οι οποίοι αυτοπροβάλλονται ως εκπρόσωποι μίας αόριστης «αντισυστημικής» ιδεολογίας και κατορθώνουν να υπονομεύσουν τη φιλελεύθερη δημοκρατία και τις δικαιοκρατικές αρχές, εκμεταλλευόμενοι -κατά κανόνα- τα υπάρχοντα φαινόμενα προπαγάνδας και παραπληροφόρησης («Fake News»), την έλλειψη αυθεντικής ενημέρωσης, την αδρανοποίηση της κριτικής σκέψης που επιφέρει η υπερπληροφόρηση (και δη η διαδικτυακή) και την επίκληση στο συναίσθημα.

Κατά κανόνα, η άρνηση της δημοκρατίας προσλαμβάνει αρχικά τη μορφή μίας απαίτησης για «πραγματική» δημοκρατία, η οποία εδράζεται στην άρνηση των αντιπροσωπευτικών θεσμών και την ανάδειξη του «λαού» ως κεντρικής έννοιας για τη διαμόρφωση ενός νέου -υποτίθεται- πολιτικού και κοινωνικού πλαισίου. Αν, όμως, σε ένα πρώτο επίπεδο, ο ανορθολογικός λαϊκισμός περιορίστηκε σε έναν λόγο διαμαρτυρίας και έκφρασης δυσαρέσκειας, σήμερα μεταλλάσσεται, προσλαμβάνοντας ένα αντιδραστικό προσωπείο, και τούτο διότι σε μεγάλο βαθμό οδηγεί σε μια μεταμοντέρνα εκδοχή εκφασισμού των δυτικών κοινωνιών. Ήδη, η

ευρεία απήχηση των ιδεών του Trump στις ΗΠΑ σε ένα μεγάλο μέρος του εκλογικού σώματος, όπως απέδειξαν οι εκλογικές αναμετρήσεις στις ΗΠΑ το 2016 και το 2024. Ομοίως, η εκλογή της Meloni στην Ιταλία (2022), το αποτέλεσμα των βουλευτικών εκλογών του 2023 στη Γαλλία με την επιτυχία της LePen, η κατάληψη της δεύτερης θέσης από την AfD στη Γερμανία στις εκλογές του 2025, η εκλογική νίκη του FPÖ στην Αυστρία το 2024 και η διαρκής άνοδος της ακροδεξιάς στις χώρες της Ιβηρικής Χερσονήσου, με το ακροδεξιό κόμμα Chega! στην Πορτογαλία (2025) και τους νοσταλγούς του Franco (Vox) στην Ισπανία, επιβεβαιώνουν την ύπαρξη της τάσης αυτής, που, αν παγιωθεί, θέτει σε κίνδυνο, αφενός τους δημοκρατικούς θεσμούς, αφετέρου την εμβάθυνση της ευρωπαϊκής ενοποίησης, η οποία ήδη υπέστη ένα σοβαρό πλήγμα μετά την επικράτηση του Brexit (που υποκινήθηκε από το ακροδεξιό λαϊκιστικό κόμμα του Farage, UKIP, με το δημοψήφισμα του Ιουνίου 2016 να δίνει πλειοψηφία 51,89% υπέρ της αποχώρησης από την ΕΕ). Ο κίνδυνος ενίσχυσης της τάσης αυτής επιδεινώνεται στο μέτρο που καθιερωμένα ευρωπαϊκά συντηρητικά κόμματα ελκύονται από τις σειρήνες του ακροδεξιού λαϊκισμού.

Συνιστώσα κεντρικής σημασίας, σε σχέση με τα ανωτέρω, αποτελεί η πολιτική βία και η εν γένει ανυπακοή στο Δίκαιο που η ίδια εμπεριέχει. Στην αντίληψη μεγάλου μέρους της κοινής γνώμης, η πολιτική βία συνδέεται συνήθως με τον εξτρεμισμό και την τρομοκρατία, τις επιθέσεις εναντίον πολιτικών και, στο πρόσφατο παρελθόν, όλο και περισσότερο με βίαιες ταραχές. Διάφοροι ακαδημαϊκοί κλάδοι, όπως η φιλοσοφία, η ιστορία, η κοινωνιολογία, η πολιτική επιστήμη και η ανθρωπολογία προσφέρουν ένα ευρύ φάσμα ορισμών της βίας. Λόγω του μεγάλου αριθμού διαφορετικών τυπολογιών, είναι αδύνατο να δοθεί ένας καθολικά έγκυρος ορισμός της πολιτικής βίας. Γίνεται μια θεμελιώδης διάκριση μεταξύ της δομικής βίας, αφενός, και των συγκεκριμένων δράσεων ή της στρατηγικής συμπεριφοράς αφετέρου. Η διαρθρωτική βία αναφέρεται στις ιεραρχίες, τις σχέσεις εξουσίας και την άνιση κατανομή των πόρων στην κοινωνία, οι οποίες αντανακλώνται στις άνισες ευκαιρίες ζωής, στην περιθωριοποίηση και τις διακρίσεις ορισμένων ομάδων ή ατόμων. Παραδείγματα αποτελούν ο ρατσισμός, ο σεξισμός, ο εθνικισμός και ο ηλικιακός ρατσισμός. Συγκριτικά, οι συγκεκριμένες δράσεις φαίνονται πιο εύκολα αντιληπτές. Παρ' όλα αυτά, προκύπτουν επίσης τα εξής ερωτήματα: Από πού πηγάζει η βία; Ποιος πλήττεται και με ποιον τρόπο; Ποια είναι η σχέση μεταξύ πολιτικής και βίας; Αποτελεί η πρόληψη ή η καταστολή τον πλέον αποτελεσματικό και κατάλληλο τρόπο αναχαίτισης της βίας;

Παράλληλα, εγείρεται το ερώτημα, ποια θα πρέπει να είναι η απάντηση των φιλελεύθερων δημοκρατιών απέναντι σε αυτά τα φαινόμενα που απειλούν την ίδια τους την υπόσταση. Πέρα από τα υφιστάμενα πρότυπα της «ανεκτικής» και της «μαχόμενης» δημοκρατίας, υπάρχει κάποια άλλη ενδιάμεση λύση για την αντιμετώπιση της ακροδεξιάς; Η αναζήτηση εκείνων των κατάλληλων μεθόδων για την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση των διαφόρων αντιδημοκρατικών μορφωμάτων είναι ένα από τα αντικείμενα της παρούσας έρευνας, στο πλαίσιο της οποίας, μεταξύ άλλων, εξετάζεται η διαπίστωση της ανάγκης, της πιθανής

αποτελεσματικότητας και των προοπτικών της «μαχόμενης» ή «αμυνόμενης» δημοκρατίας κατά τον 21ο αιώνα. Τίθεται, λοιπόν, το ζήτημα, αν είναι επιτρεπτή η αντιμετώπιση των εχθρών της δημοκρατικής συνταγματικής τάξης μέσω της απαγόρευσης ή, έστω, του περιορισμού της δράσης των αντιδημοκρατικών κομμάτων και ομάδων ή οργανώσεων.

Ως προς τη δομή της έρευνας, αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια και ένα τελικό συμπέρασμα. Ειδικότερα, στο -πιο εκτενές- Πρώτο Κεφάλαιο που τιτλοφορείται «Μορφολογία της Ακροδεξιάς και Ορολογικά Ζητήματα» ερευνάται το φαινόμενο του ακροδεξιού λαϊκισμού, με μια συνοπτική-γενική αναφορά στα τέσσερα «κύματα» που παρουσίασε η συγκεκριμένη πολιτική τάση από το 1945 μέχρι σήμερα και με μια λεπτομερέστερη ανάλυση των ακροδεξιών κινήματων σε πέντε επιλεγμένες χώρες (Ιταλία, Γαλλία, Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, Αυστρία και Ελλάδα) και, παράλληλα, εξετάζονται συνοπτικά οι διάφοροι ορισμοί της έννοιας του λαϊκισμού, οι ρίζες του και οι μορφές που προσέλαβαν διάφορα λαϊκιστικά κινήματα κατά τον 20ο και 21ο αιώνα. Το Δεύτερο Κεφάλαιο τιτλοφορείται «Μοντέλα προστασίας της Δημοκρατίας έναντι των εχθρών της» και περιλαμβάνει τέσσερις υποενότητες. Η πρώτη υποενότητα, με τίτλο «Η Δημοκρατία ως ιδέα και ως τρόπος διακυβέρνησης» εξετάζει τη Δημοκρατία ως ιδέα και ως διαρκώς εξελισσόμενη μορφή διακυβέρνησης, η δεύτερη υποενότητα που τιτλοφορείται «Η ανεκτική Δημοκρατία» παρουσιάζει τα βασικά χαρακτηριστικά του ανεκτικού μοντέλου, η τρίτη υποενότητα με τίτλο «Περιπτώσεις “αυτοκατάργησης”» εκθέτει τους κινδύνους που ελλοχεύουν για Δημοκρατία, μέσα από ορισμένα ενδεικτικά ιστορικά παραδείγματα και η τέταρτη υποενότητα που τιτλοφορείται «Η μαχόμενη Δημοκρατία», εξετάζει το ομώνυμο πρότυπο, παρουσιάζοντας τις ρίζες της και ορισμένες θεωρητικές προσεγγίσεις που οδήγησαν στη σταδιακή διαμόρφωση του μοντέλου αυτού. Το Τρίτο Κεφάλαιο, με τίτλο «Η Γερμανία ως πρότυπο μαχόμενης Δημοκρατίας» εξετάζει το παράδειγμα της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, ως το κατεξοχήν πρότυπο μαχόμενης δημοκρατίας και αναλύει το ισχύον θεσμικό πλαίσιο, παρουσιάζοντας παραδείγματα πρακτικής εφαρμογής του. Το Τέταρτο Κεφάλαιο, που είναι αφιερωμένο στο ελληνικό μοντέλο, εξετάζει τη διαμόρφωσή του μέσα από τα δεδομένα της ελληνικής συνταγματικής και πολιτικής ιστορίας, εξετάζει την ισχύουσα συνταγματική ρύθμιση, λαμβάνοντας υπόψη και τις συζητήσεις στο πλαίσιο της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής του 1974-1975, και διερευνά τις πιθανότητες μεταβολής του ανεκτικού αυτού μοντέλου προς την κατεύθυνση ενός «μαχόμενου» προτύπου, αρχικά σε νομολογιακό επίπεδο. Τέλος, στον Επίλογο αναφέρονται ορισμένες συμπερασματικές σκέψεις αναφορικά προς τους κινδύνους της δημοκρατίας και τους μηχανισμούς άμυνας, ενώ κατατίθενται συγκεκριμένες προτάσεις ενόψει μιας πιθανής αναθεώρησης του άρθρου 29 του ελληνικού Συντάγματος και τροποποιήσεων της κοινής εκλογικής νομοθεσίας. Με βάση όλα τα παραπάνω ερωτήματα και δεδομένα, η παρούσα έρευνα επιχειρεί, αν όχι να δώσει απαντήσεις, τουλάχιστον να αποτελέσει το εφαλτήριο για μια δημόσια επιστημονική και πολιτική συζήτηση σε σχέση με τα υπό εξέταση ζητήματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Ορολογικά Ζητήματα και Μορφολογία της Ακροδεξιάς

Ι. Η Ακροδεξιά

Α. Εισαγωγή

Ένας όρος, στην ανάλυση του οποίου αφιερώνεται ένα μεγάλο μέρος της παρούσας έρευνας, είναι ο «ακροδεξιός λαϊκισμός» ή «εθνικολαϊκισμός». Πρόκειται για μία μορφή κινήματος, το οποίο, στο πρώτο τέταρτο του 21ου αιώνα φαίνεται, όχι απλώς να αποκτά μεγάλη απήχηση, αλλά και να διεκδικεί με σοβαρές αξιώσεις την πολιτική εξουσία σε πολλές δυτικές χώρες· σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα (π.χ. στις ΗΠΑ, την Ουγγαρία, την Ιταλία, την Αυστρία και αλλού), διάφοροι εθνικολαϊκιστές ηγέτες έχουν καταλάβει ήδη την εξουσία, θέτοντας σε εφαρμογή τα αντίστοιχα προγράμματα των κομμάτων τους, που κατά κανόνα έρχονται σε σοβαρή αντίθεση με τις κλασικές αρχές της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Με βάση τα παραπάνω δεδομένα, είναι εξαιρετικά δύσκολο να κατηγοριοποιήσει κανείς με σαφήνεια τα κινήματα και τα κόμματα που υιοθετούν σήμερα θέσεις οι οποίες θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν «ακροδεξιές», «λαϊκιστικές» ή «εθνικολαϊκιστικές». Επομένως, το ζήτημα της ορολογίας για την ένταξή τους σε ξεχωριστές κατηγορίες σχετίζεται περισσότερο με τις επιμέρους λεπτομέρειες των ιδεολογικών τους τοποθετήσεων¹. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι επικεφαλής των διαφόρων ακροδεξιών μορφωμάτων σε διάφορες χώρες (και ιδίως στην Ευρώπη) μένουν αδιάφοροι ενώπιον του χαρακτηρισμού τους, ο οποίος συνήθως γίνεται από πολιτικούς επιστήμονες, δημοσιογράφους ή πολιτικούς αντιπάλους. Έτσι, για παράδειγμα, η αρχηγός του γαλλικού Εθνικού Μετώπου², που σήμερα (2025) ονομάζεται «Εθνικός Συναγερμός»³, Marine Le Pen προσέφυγε δικαστικά εναντίον του ηγέτη της Αριστεράς, Jean-Luc Mélenchon, ο οποίος την είχε χαρακτηρίσει δημόσια «φασίστρια», με το δικαστήριο, ωστόσο, να απορρίπτει την προσφυγή της. Είναι, πάντως, γεγονός ότι, μεταξύ των μελών της επιστημονικής κοινότητας δεν υπάρχει ομοφωνία ή συναίνεση σε σχέση με τον ορθό χαρακτηρισμό των κινήματων και των υποδιαίρεσών τους.

Με βάση τα σημερινά δεδομένα θα ήταν ανακριβές -τόσο από επιστημονική, όσο και από πολιτική άποψη- να εκτιμάται η απήχηση της ακροδεξιάς στον δυτικό ιδίως κόσμο αποκλειστικά με βάση τις εκλογικές επιδόσεις των διαφόρων κομμάτων που εκπροσωπούν την πολιτική αυτή οικογένεια⁴. Αυτό σημαίνει ότι η εξέταση του

¹ Για το ζήτημα της ορολογίας βλ. ενδεικτικά *Mudde, Cas*, Η ακροδεξιά σήμερα (Πρόλογος-επιμέλεια: Παπασαραντόπουλος, Πέτρος), εκδόσεις Επίκεντρο, Αθήνα, 2020, σ. 25 επ..

² Front National.

³ Rassemblement National.

⁴ Βλ. *Minkenberg, Michael*, Η ευρωπαϊκή Άκρα Δεξιά και η εχθρότητα κατά των ξένων σε Δύση και Ανατολή: Τάσεις, παραδείγματα και προκλήσεις, σε: *Melzer, Ralf & Serafin, Sebastian*, Ο Δεξιός

φαινομένου της εξτρεμιστικής ακροδεξιάς δεν θα πρέπει να επικεντρώνεται αποκλειστικά στο μέγεθος της εκλογικής ισχύος και στις μορφές της κομματικής οργάνωσης των διαφόρων ακροδεξιών ομάδων, αλλά στη γενικότερη απήχηση ακροδεξιών, εθνικιστικών και ξενοφοβικών αντιλήψεων, οι οποίες ενδέχεται να τέμνουν οριζοντίως την κοινωνία ή και το πολιτικό-κομματικό σύστημα μιας χώρας, ανεξαρτήτως «προοδευτικού» ή «συντηρητικού» πολιτικού προσανατολισμού⁵.

Ορισμένα από τα βασικότερα στοιχεία που χαρακτηρίζουν την ακροδεξιά είναι οι αντισημιτικές θέσεις, ο ρατσισμός, η αντιμεταναστευτική πολιτική, η πολιτική για την (εσωτερική και εξωτερική) ασφάλεια και ο άκρατος εθνικισμός⁶. Σύμφωνα με την προσέγγιση που υιοθετείται από τον Ολλανδό πολιτικό επιστήμονα, Cas Mudde, η ακροδεξιά που στρέφεται «κατά του κυρίαρχου συστήματος»⁷ μπορεί να διακριθεί σε δύο ευρείες υποκατηγορίες, δηλαδή την «εξτρεμιστική δεξιά», η οποία απορρίπτει τον πυρήνα και την ουσία της δημοκρατίας, ήτοι την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας και τον κανόνα της πλειοψηφίας και τη «ριζοσπαστική δεξιά», η οποία, μολονότι δέχεται καταρχήν την ουσία της δημοκρατίας, αντιτίθεται στα θεμελιώδη στοιχεία της φιλελεύθερης δημοκρατίας, δηλαδή το δικαιοκρατικό σύστημα, την αρχή της διάκρισης των λειτουργιών της κρατικής εξουσίας, την προστασία των μειοψηφιών (και των μειονοτήτων) και την κατοχύρωση των θεσμικών αντιβάρων⁸. Στην πρώτη κατηγορία εντάσσονται ιδίως πολιτικά κινήματα και κόμματα που έδρασαν ιδίως κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, όπως το ιταλικό φασιστικό κόμμα του Benito Mussolini και το ναζιστικό κόμμα του Adolf Hitler· στην ίδια κατηγορία σήμερα θα μπορούσαν να ενταχθούν και σύγχρονα κομματικά μορφώματα, όπως η νεοναζιστική οργάνωση «Χρυσή Αυγή» στην Ελλάδα, η οποία μάλιστα εξασφάλισε για ένα διάστημα και κοινοβουλευτική εκπροσώπηση, όπως θα αναλυθεί στην οικεία ενότητα. Στη δεύτερη κατηγορία υπάγονται τα περισσότερα ακροδεξιά και λαϊκιστικά κόμματα που δραστηριοποιούνται σήμερα στον ευρωπαϊκό ιδίως χώρο, για τα οποία γίνεται λόγος κατωτέρω. Η κύρια, λοιπόν, διαφορά μεταξύ των δύο αυτών υποκατηγοριών συνίσταται στο γεγονός ότι, ενώ η «εξτρεμιστική δεξιά» έχει ανατρεπτικά χαρακτηριστικά και δεν κρύβει την περιφρόνησή της για τη δημοκρατία, η «ριζοσπαστική δεξιά» εμφανίζει το προσωπείο ενός δήθεν μεταρρυθμιστικού προγράμματος που υποτίθεται ότι ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της «πραγματικής δημοκρατίας». Στο σημείο αυτό η «ριζοσπαστική δεξιά» συναντά τον λαϊκισμό, ο οποίος θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένα αβαθές ιδεολόγημα, το οποίο

Εξτρεμισμός στην Ευρώπη (μετάφραση: Παπαδάκη, Ελίζα), Εκδόσεις Πόλις - Friedrich Ebert Stiftung, Αθήνα, 2013, σ. 15 επ..

⁵ Με βάση τα δεδομένα αυτά, είχε υποστηριχθεί η άποψη ότι: «Οι μελλοντικές μελέτες του ακροδεξιού εξτρεμισμού θα πρέπει να δώσουν μεγαλύτερη προσοχή στο συνολικό πολιτικό πλαίσιο αυτού του πολιτικού κινήματος, αντί να ασχολούνται με τις παραδοσιακές κομματικές και εκλογικές μελέτες». Βλ. von Beyme, Klaus, Right-wing extremism in post-war Europe, West European Politics, V. 11, 1988, σ. 16 [1-18].

⁶ Βλ. ενδεικτικά Mudde, Cas, Η ακροδεξιά σήμερα, ό.π., σ. 47.

⁷ Με αυτή την έννοια επιχειρείται διαφοροποίησή της έναντι της «δεξιάς της κυρίαρχης τάσης», ήτοι της φιλελεύθερης ή νεοφιλελεύθερης συντηρητικής δεξιάς.

⁸ Βλ. ενδεικτικά Mudde, Cas, Η ακροδεξιά σήμερα, ό.π., σ. 27-28.

βασίζεται στην απλοϊκή διαίρεση της κοινωνίας ανάμεσα στον «λαό» που αντιπροσωπεύει μια «αγνή» και «αμόλυντη» οντότητα και την «ελίτ» που είναι συνώνυμο της διαφθοράς και της καταπίεσης. Από την άποψη αυτή, -σύμφωνα με τις βασικές θέσεις που τα ίδια υιοθετούν- τα περισσότερα κόμματα της «ριζοσπαστικής δεξιάς» εμφανίζονται ως οι μόνοι γνήσιοι και αληθινοί φορείς της «λαϊκής βούλησης»⁹. Για τον λαϊκισμό ως βασικό στοιχείο της ακροδεξιάς ρητορικής θα γίνει μια σύντομη -και συνεπώς, σε καμία περίπτωση εξαντλητική- αναφορά στην ενότητα II του παρόντος Κεφαλαίου.

Δεδομένης της ποικιλομορφίας που χαρακτηρίζει τα διάφορα κόμματα και κινήματα της ριζοσπαστικής ακροδεξιάς ιδίως στη σημερινή Ευρώπη, είναι εξαιρετικά δύσκολο να γίνει λόγος για ένα ενιαίο ιδεολογικό πλαίσιο. Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι υπάρχουν τόσες ακροδεξιές ιδεολογίες όσα είναι και τα κόμματα που τις υιοθετούν, καθώς θα πρέπει να λαμβάνονται κάθε φορά υπόψη οι ειδικότερες ιστορικές, κοινωνικές, οικονομικές και παραγωγικές συνθήκες, καθώς και το συγκεκριμένο πολιτειακό και πολιτικό πλαίσιο που επικρατεί σε κάθε χώρα. Επιπλέον, η καλύτερη κατανόηση της ιδεολογίας των ακροδεξιών μορφωμάτων προϋποθέτει τη γνώση της εξελικτικής τους πορείας στην πάροδο των ετών. Επομένως, διαφορετικές είναι οι όψεις που προσέλαβε η ακροδεξιά κατά τον μεσοπόλεμο, η οποία κατά κανόνα χαρακτηριζόταν συνολικά ως «εξτρεμιστική» για τους λόγους που εκτέθηκαν ανωτέρω, και διαφορετικές είναι οι όψεις που προσλαμβάνει η ριζοσπαστική ακροδεξιά του 21ου αιώνα, όπως και διαφορετική είναι η προσέγγιση και η κατανόηση συγκεκριμένων εννοιών, όπως το «έθνος», οι «ξένοι» κ.ο.κ..

Παρά την ποικιλομορφία, είναι γεγονός ότι, ιδίως από την έλευση του λεγόμενου «τρίτου κύματος» της ακροδεξιάς, στις αρχές του 1980, για το οποίο γίνεται λόγος παρακάτω, τα διάφορα κόμματα και κινήματα που την εκπροσωπούν παρουσιάζουν ορισμένες αρκετά όμοιες θέσεις σε μια σειρά ζητημάτων. Τα ζητήματα αυτά επικεντρώνονται γύρω από: α) τη μετανάστευση¹⁰, β) την εμμονή στην πολιτική της «ασφάλειας» (εσωτερικής), η οποία, για τους ακροδεξιούς ηγέτες, συνδέεται ευθέως με το προηγούμενο ζήτημα, δεδομένου ότι οι «ξένοι» αποτελούν μόνιμη πηγή εγκληματικότητας σε βάρος των «φιλήσυχων» γηγενών, γ) τη «διαφθορά», η οποία μπορεί να είναι τόσο οικονομική, όσο και ιδεολογική¹¹ και δ) το πεδίο της εξωτερικής

⁹ Volonté générale.

¹⁰ Σύμφωνα με τον Cas Mudde, κατά την εμφάνιση του «τρίτου κύματος», υποστηριζόταν η άποψη ότι τα διάφορα ακροδεξιά κόμματα ήταν μονοθεματικά λόγω της έμφασης που δινόταν από αυτά στην αντιμεταναστευτική πολιτική. Για τον ίδιο, όμως, η θέση αυτή είναι εσφαλμένη, διότι στην πραγματικότητα, η μετανάστευση ήταν ένα μόνο από τα ζητήματα που έθεσαν στο επίκεντρο τα ακροδεξιά κόμματα. Βλ. *Mudde, Cas*, Η ακροδεξιά σήμερα, ό.π., σ. 55.

¹¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η εμμονή Ελλήνων πολιτικών, δημοσιογράφων και δημοσιολογούντων στη δήθεν κυριαρχία μιας «αριστερής» ιδεολογίας σε όλους τους τομείς της κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης και της Τέχνης, η οποία, ιδίως όταν αναφέρεται σε καλλιτεχνικά έργα ή δράσεις, προσλαμβάνει το ειρωνικό και υβριστικό προσωνύμιο «θολοκουλτούρα», εκφράζοντας με τον τρόπο αυτό έναν βαθύτατα συμπλεγματοειδή, στείρο και τυφλό αντιδιανοουμενισμό. Χαρακτηριστικές είναι οι θέσεις που εκφράζει συστηματικά γνωστός πολιτικός -πρώην στέλεχος του ΛΑ.Ο.Σ. και νυν ηγετικό στέλεχος της Νέας Δημοκρατίας (ΝΔ) και υπουργός. Βλ. σχετικά *Ψαρρά*,

πολιτικής που αντιμετωπίζεται πάντοτε με όρους αμφισβήτησης της αποτελεσματικότητας των διεθνών οργανισμών και ενός πρωτόγονου εθνικισμού¹², συχνά διανθισμένου με αλυτρωτικές ιδεοληψίες.

Πάντως, παρά τις γενικότερες κοινές ιδεολογικές θέσεις των κομμάτων που την εκπροσωπούν, η ακροδεξιά στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν χαρακτηρίζεται από ενότητα, κάτι που φανερώνεται και από την ύπαρξη δύο διαφορετικών ομάδων στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, της ομάδας «Ταυτότητα και Δημοκρατία» (ID)¹³ που αντικαταστάθηκε τον Ιούλιο του 2024 από την ομάδα «Πατριώτες για την Ευρώπη» (PFE)¹⁴ και της ομάδας «Ευρωπαίοι Συντηρητικοί και Μεταρρυθμιστές» (ECR). Στην πρώτη ομάδα, η οποία συγκροτήθηκε τον Ιούνιο του 2019, συμμετέχουν ακροδεξιά κόμματα που κυβερνούν αυτόνομα ή σε συνασπισμό με άλλα κόμματα, όπως το αυστριακό Κόμμα Ελευθερίας (FPÖ), το ολλανδικό Κόμμα για την Ελευθερία, η ιταλική Λέγκα (Lega) κ.α., κόμματα που επηρεάζουν την κυβερνητική πολιτική μολονότι βρίσκονται στην αντιπολίτευση, όπως ο γαλλικός Εθνικός Συναγερμός (RN), καθώς και κόμματα που ενισχύονται ραγδαία, όπως η «Εναλλακτική για τη Γερμανία» (AfD),- η οποία αποχώρησε μετά την ίδρυση της ομάδας PFE, το 2024-, το βελγικό «Φλαμανδικό Συμφέρον» (Vlaams Belang) και το πορτογαλικό «Φτάνει Πια» (Chengra) και το ελληνικό κόμμα «Φωνή Λογικής».

Η δεύτερη ομάδα που φέρει τον τίτλο: «Ευρωπαίοι Συντηρητικοί και Μεταρρυθμιστές» (ECR), αποτελεί μετεξέλιξη της «Συμμαχίας Ευρωπαίων Συντηρητικών και Μεταρρυθμιστών», που ιδρύθηκε το 2009, αφού διασπάστηκε από το συντηρητικό (κεντροδεξιό) Λαϊκό Κόμμα (PP). Στην ομάδα αυτή εκπροσωπούνται κόμματα που αυτοχαρακτηρίζονται ως «κεντροδεξιά» με «ήπια» ευρωσκεπτικιστικές τάσεις, αλλά η πραγματικότητα είναι περισσότερο σύνθετη, δεδομένου ότι στην ομάδα συμμετέχουν σαφώς ακροδεξιά κόμματα, όπως το ιταλικό κυβερνών (νεοφασιστικό) κόμμα «Αδέλφια της Ιταλίας» (FdI), το κυπριακό ακροδεξιό κόμμα Εθνικό Λαϊκό Μέτωπο (ΕΛΑΜ), οι Σουηδοί «Δημοκράτες» (SD), το ελληνικό κόμμα «Ελληνική Λύση» και το πολωνικό -επί χρόνια κυρίαρχο κυβερνών- κόμμα «Νόμος και Δικαιοσύνη» (PiS).

Δημήτρη, 34 εβδομάδες του Κυριάκου Μητσοτάκη, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2025, σ. 36 και 38. Βλ. επίσης άρθρο του Τάκη Θεοδωρόπουλου στην εφημερίδα «Καθημερινή» της 22.12.2019, με τίτλο: «Η θολοκουλούρα στο Κουκάκι», όπου, μεταξύ άλλων, αναφέρει τα εξής: «[...]Θολοκουλούρα: ένα νεφέλωμα αιωρούμενων στοιχείων, τα οποία ονομάζονται «απόψεις» επειδή δεν μπορούν να δουν την πηγή του φωτός, άρα δεν μπορούν να αξιολογήσουν τη δική τους λάμψη, εμφανίζεται ως αυτόφωτο. Τα παιδιά με τις μολότοφ, οι “αλληλέγγυοι”, οι αναρχικοί των καταλήψεων που κλέβουν ηλεκτρικό ρεύμα δεν φύτρωσαν στη γη. Είναι παιδιά της θολοκουλούρας που μπούκωσε τα μυαλά τους με βεβαιότητες, οι οποίες με τη σειρά τους ακύρωσαν την ελεύθερη βούλησή τους και τους μετέτρεψαν σε αντανάκλαστικά ενεργούμενα». Το τελευταίο αυτό άρθρο είναι διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <<https://www.kathimerini.gr/opinion/1057452/i-tholokoyltoyra-sto-koykaki/>> (τελευταία πρόσβαση: 22.11.2025).

¹² Από την άποψη αυτή, ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα προσφέρει η πολιτική του Προέδρου των ΗΠΑ Donald Trump απέναντι στη Γροιλανδία.

¹³ Identité et démocratie.

¹⁴ Patriots for Europe

Μετά τις εκλογές για την ανάδειξη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, το 2024, οι δύο ομάδες αριθμούν αθροιστικά 162 εκπροσώπους, σε σύνολο 720¹⁵, γεγονός που καθιστά τη θέση τους σε μεγάλο βαθμό ρυθμιστική για τη χάραξη της κοινής ευρωπαϊκής πολιτικής. Από την άποψη αυτή, ενδεικτικές της επιρροής που ασκούν οι ομάδες της ακροδεξιάς στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο είναι οι θέσεις που εκφράζονται ιδίως από εκπροσώπους της κεντροδεξιάς. Έτσι, η πρόεδρος της Κομισιόν, Ursula Von der Leyen, έκανε μνεία σε πιθανή συνεργασία του Ευρωπαϊκού Λαϊκού Κόμματος (ΕΛΚ/ΕΡΡ) με την ιταλίδα πρωθυπουργό και ηγέτη των «Αδελφών της Ιταλίας», Giorgia Meloni και το ECR, προκαλώντας την οργή του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος Γερμανίας (SPD), ενώ, και από την Ελλάδα διατυπώθηκαν απόψεις που δεν απέκλειαν την πιθανότητα μιας συνεργασίας του ΕΛΚ με τη Meloni, διακρίνοντας την από τη γαλλίδα ομοϊδεάτη της, Le Pen, τονίζοντας τη σημασία της ύπαρξης «μιας πλειοψηφίας των φιλοευρωπαϊκών δυνάμεων» με το επιχείρημα ότι, παρά τις διαφορετικές καταβολές της Meloni, δεν χρειάζεται «να βάζουμε ταμπέλες και διαχωριστικές γραμμές πριν δούμε συγκεκριμένα δείγματα γραφής»¹⁶.

Β. Το πρώτο κύμα (1945 - μέσα δεκαετίας 1950)

Ο ακροδεξιός λαϊκισμός δεν είναι πρόσφατο φαινόμενο, αλλά εντάσσεται σε μία ευρύτερη κατηγορία πολιτικών κινημάτων διαμαρτυρίας, τα οποία έχουν πολιτισμικά, κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά που δεν είναι απόλυτα ομοιογενή, όπως δεν είναι ομοιογενείς και οι στόχοι που τίθενται από αυτά. Οι ρίζες των κινημάτων αυτών, τουλάχιστον στην Ευρώπη, εντοπίζονται ήδη μετά το τέλος του Β' παγκοσμίου πολέμου και τη συντριβή του ναζισμού και του φασισμού. Έτσι, όπως προαναφέρθηκε, ενώ τις πρώτες δεκαετίες μετά τον πόλεμο κυριαρχούσε ο όρος «νεοφασισμός» για την περιγραφή των διαφόρων κινημάτων, από τη δεκαετία του 1980 άρχισε να επικρατεί ο όρος «εξτρεμιστική δεξιά», ο οποίος αντικαταστάθηκε από τη «ριζοσπαστική δεξιά» τη δεκαετία του 1990 και από τον όρο «ακροδεξιός λαϊκισμός» σήμερα¹⁷. Αν υπάρχει κάποιο σημείο συναίνεσης, αυτό συνίσταται στην κοινή παραδοχή ότι τα εν λόγω κόμματα και κινήματα εντάσσονται στην ευρύτερη

¹⁵ Από τους βουλευτές αυτούς, 84 ανήκουν στην ομάδα «Pfe» και 78 στην ομάδα «ECR». Πηγή: <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/en/organisation-and-rules/organisation/political-groups?&at_campaign=2024-AboutParliament&at_medium=Google_Ads&at_platform=Search&at_creation=Sitelink&at_goal=TR_G&at_advertiser=Webcomm&at_topic=Group&at_location=GR&gad_source=1&gad_campaignid=23099651995&gbraid=0AAAABBTTrHUnf5mxGwPMUAKZBBkDY5DxdP&gclid=EAIaIQobChMIoIGC7cW9kgMVyQYGAB3oFgssEAAyASAAEgKai_D_BwE> (τελευταία πρόσβαση: 22.11.2025).

¹⁶ Βλ. *Σκουλαρίκη, Αθηνά*, Τα πολλά πρόσωπα της Άκρας Δεξιάς στην Ελλάδα και στην Ευρώπη, 4 Ιουνίου 2024, δημοσιευθέν στον επιστημονικό ιστότοπο [nomarchia.gr](https://nomarchia.gr/%CF%84%CE%B1-%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%BB%CE%AC-%CF%80%CF%81%CF%8C%CF%83%CF%89%CF%80%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CF%AC%CE%BA%CF%81%CE%B1%CF%82-%CF%B4%CE%B5%CE%BE%CE%B9%CE%AC%CF%82-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD/) <<https://nomarchia.gr/%CF%84%CE%B1-%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%BB%CE%AC-%CF%80%CF%81%CF%8C%CF%83%CF%89%CF%80%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CF%AC%CE%BA%CF%81%CE%B1%CF%82-%CF%B4%CE%B5%CE%BE%CE%B9%CE%AC%CF%82-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD/>> (τελευταία πρόσβαση: 22.11.2025).

¹⁷ Βλ. *Mudde, Cas*, Η ακροδεξιά σήμερα, ό.π., σ. 26.

ιδεολογική οικογένεια της δεξιάς, δηλαδή της παράταξης που υιοθετεί συντηρητικές θέσεις σε σχέση με μία σειρά κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών ζητημάτων¹⁸.

Το 1945 αποτελεί έτος ορόσημο, καθώς σηματοδότησε την επιστροφή στην «κανονικότητα» εκείνη που, σύμφωνα με την κρατούσα φιλελεύθερη αντίληψη, είχε διαταράξει η «εκπληκτική παρέκκλιση»¹⁹ από τον Διαφωτισμό, την οποία ενσάρκωναν ο φασισμός και ο ναζισμός. Κατά τη διάρκεια του πολέμου, πολλοί εκπρόσωποι φασιστικών ή φασιζόντων κινημάτων που προπολεμικά δραστηριοποιούνταν στις κατεχόμενες από τις δυνάμεις του Άξονα χώρες, συνεργάστηκαν -με ελάχιστες εξαιρέσεις²⁰- με τις κατοχικές αρχές²¹, ενώ μετά το

¹⁸ Η διάκριση των πολιτικών δυνάμεων μεταξύ «Αριστεράς» και «Δεξιάς» εμφανίστηκαν αρχικά με τη Γαλλική Επανάσταση του 1789, όταν οι υποστηρικτές του «Παλαιού Καθεστώτος» (Ancien Régime) κάθισαν στη δεξιά πλευρά από την έδρα του Προέδρου της Εθνοσυνέλευσης, ενώ οι θιασώτες των επαναστατικών αλλαγών κατέλαβαν τις έδρες που βρίσκονταν αριστερά από την έδρα του Προέδρου. Συνεπώς, όσοι βρίσκονταν στα δεξιά υπερασπίζονταν τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές ανισότητες του Παλαιού Καθεστώτος και υποστήριζαν τη διατήρησή του, ενώ οι αντίπαλοί τους τάσσονταν υπέρ του εκδημοκρατισμού, της ελευθερίας και της κατοχύρωσης των δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Μετά τη Βιομηχανική Επανάσταση και την ανάδυση της εργατικής τάξης, ως «Δεξιά» χαρακτηριζόταν η παράταξη που υπερασπιζόταν την ελεύθερη οικονομία, ενώ ως «Αριστερά» η παράταξη εκείνη που τασσόταν υπέρ ενός πιο ενεργού κρατικού παρεμβατισμού για την άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων. Από το 1917 και, με την επικράτηση της Οκτωβριανής Επανάστασης στη Ρωσία, ένα μεγάλο μέρος της Αριστεράς ταυτίστηκε με τον Κομμουνισμό, υπό την μαρξιστική-λενινιστική εκδοχή του, τουλάχιστον μέχρι την κατάρρευση της ΕΣΣΔ (1991). Σήμερα, η διάκριση εξακολουθεί να υφίσταται, αν και οι όροι που τη στηρίζουν έχουν μάλλον περισσότερο πολιτισμικό και κοινωνικό περιεχόμενο. Περισσότερα για την έννοια, τη σημασία και τη διατήρηση της διάκρισης μεταξύ Δεξιάς και Αριστεράς βλ. Bobbio, Norberto, *Destra e Sinistra. Ragioni e significati di una distinzione politica*, Donzelli editore, Roma, 1994 (πρώτη έκδοση), σε ελληνική μετάφραση: *Ανδρεαδάκη, Ελεονώρας*, με πρόλογο του Κωνσταντίνου Τσουκαλά, *Δεξιά και Αριστερά*, Σημασία και αίτια μιας πολιτικής διάκρισης, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 1995 (ανατύπωση, 1996), όπου ο συγγραφέας αναφέρει μεταξύ άλλων: «Μολονότι αυτά τα τελευταία χρόνια της γενικής σύγχυσης, η αμφισβήτηση της δυνάδας συνεχίζεται με μεγαλύτερη συχνότητα, από όλο και περισσότερες πλευρές, και με πολλά, αλλά πάντοτε τα ίδια επιχειρήματα, οι όροι “Δεξιά” και “Αριστερά” διατηρούν το ιδιαίτερο βάρος τους στον πολιτικό λόγο. Όλοι αυτοί που τους χρησιμοποιούν δεν δίνουν την εντύπωση ότι χρησιμοποιούν “έπεα πτερόεντα”, εφόσον συνεννοούνται άριστα εταξύ τους», σ. 115.

¹⁹ Βλ. Meinecke, Friedrich, *The German catastrophe: reflections and recollections* (Μετάφραση: Fay, Sidney Bradshaw), Harvard University Press, Boston, 1972, όπου αναφέρεται χαρακτηριστικά (σ. 1): «Το ζήτημα των βαθύτερων αιτιών της τρομακτικής καταστροφής που έπληξε τη Γερμανία θα απασχολήσει ακόμη τους επόμενους αιώνες - εφόσον οι αιώνες αυτοί είναι πράγματι ακόμη ικανοί και διατεθειμένοι να αναλογιστούν προβλήματα αυτού του είδους. Αλλά τότε το ζήτημα της γερμανικής καταστροφής διευρύνεται ταυτόχρονα σε ένα ζήτημα που εκτείνεται πέρα από τη Γερμανία και στη μοίρα της Δύσης γενικότερα. Ο εθνικοσοσιαλισμός του Hitler, που μας οδήγησε κατευθείαν σε αυτή την άβυσσο, δεν είναι ένα φαινόμενο που προέρχεται από τις γερμανικές μόνο εξελικτικές δυνάμεις, αλλά έχει επίσης ορισμένες αναλογίες και προηγούμενα στα αυταρχικά συστήματα των γειτονικών χωρών, όσο φρικτά ιδιόρρυθμοι και αν παρουσιάζεται ο εθνικοσοσιαλισμός ως παράδειγμα εκφυλισμού του γερμανικού χαρακτήρα. Αλλά αναρωτιέται κανείς περαιτέρω, πώς μπορούσε να συμβεί αυτό - αυτή η εκπληκτική παρέκκλιση από τις κύριες γραμμές μιας ευρωπαϊκής εξέλιξης που φαινομενικά κινούνταν προς κάποιο είδος ελεύθερων-ατομικών και δεσμευτικών-συνλογικών στοιχείων που έτειναν προς τη διατήρηση των φιλελεύθερων κατακτήσεων του δέκατου ένατου αιώνα; Αντί για μια φιλελεύθερη τάση ήρθε η ραγδαία στροφή προς τον δεσποτισμό, η άνοδος των *terribles simplificateurs* που ο Jakob Burckhardt πριν από μισό και πλέον αιώνα είχε προβλέψει ότι θα έρθουν».

²⁰ Χαρακτηριστική εξαίρεση αποτελεί ο Γάλλος ακροδεξιός δημοσιογράφος και ιδρυτής του βραχύβιου (1925-1928) γαλλικού φασιστικού κόμματος “*Le Faisceau*”, Georges Valois, ο οποίος κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής ανέπτυξε αντιστασιακή δράση και απεβίωσε στο στρατόπεδο συγκέντρωσης του Bergen-Belsen, όπου είχε μεταφερθεί από τους Γερμανούς· άλλο παράδειγμα προσφέρει ο Γάλλος ακροδεξιός συνταγματάρχης François de La Rocque, ο οποίος, μετά τη διάλυση της φασιστικής λίγκας “*Croix-de-Feu*” το 1936 από την κυβέρνηση του Λαϊκού Μετώπου,

1945, όσοι από αυτούς απέφυγαν την εκτέλεση, τη σύλληψη ή την καταδίκη για συνεργασία με τον εχθρό, είτε συμμετείχαν στη μεταπολεμική πολιτική σκηνή μέσω των καθιερωμένων (και κατά κανόνα των συντηρητικών) κομμάτων, είτε πρωταγωνίστησαν στη συγκρότηση των επιγόνων του φασισμού.

Γ. Το δεύτερο κύμα (μέσα δεκαετίας 1950 - αρχές δεκαετίας 1980)

Τα πρώτα σημάδια αλλαγής στην πολιτική κατεύθυνση των διαφόρων τάσεων της Ακροδεξιάς εμφανίστηκαν περίπου στα μέσα της δεκαετίας του 1950, με τη σταδιακή περιθωριοποίηση -σε ορισμένες χώρες- των παλαιών φασιστών ή ναζιστών και την ανάδειξη νέων προβλημάτων που συνδέονταν ευθέως με τις μεταπολεμικές οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες, οι οποίες άρχισαν να διαμορφώνονται ήδη από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Ειδικότερα, η κρίση της αποικιοκρατίας, η ανάπτυξη του τομέα των υπηρεσιών στις περισσότερες δυτικο-ευρωπαϊκές χώρες, η αμερικανική επιρροή και η υποχώρηση των αγροτικών τάξεων και των μικρών επιχειρήσεων συνέβαλαν στην ανάπτυξη νέων κινημάτων που μπορεί μεν να μην συνδέονταν ευθέως με φασιστικές ιδέες ή με την υπεράσπιση των ηττημένων του Β' παγκοσμίου πολέμου, ούτε να καθοδηγούνταν από δεδηλωμένους φασίστες, αλλά προσέλκυαν είτε πολλά πρώην μέλη φασιστικών οργανώσεων, είτε ένα τμήμα της εκλογικής βάσης νεοφασιστικών κομμάτων. Μία τέτοια χαρακτηριστική περίπτωση ήταν το φαινόμενο του Πουζαντισμού στη Γαλλία, τη δεκαετία του 1950, για τον οποίο γίνεται λόγος παρακάτω, και το οποίο ταυτίστηκε με τη μορφή ενός ακραία λαϊκιστικού και αντικοινοβουλευτικού πολιτικού λόγου²². Ακόμα και στις σκανδιναβικές χώρες που διακρίνονται για το υψηλό επίπεδο κράτος πρόνοιας και το επίπεδο δημοκρατικής οργάνωσης, δεν έλειψαν παραδείγματα λαϊκιστικών ακροδεξιών κομμάτων, όπως συνέβη στη Δανία με το «Κόμμα Προόδου»²³, το οποίο στην παρθενική του εμφάνιση²⁴ στις βουλευτικές εκλογές της 4ης Δεκεμβρίου 1973, κατέλαβε τη δεύτερη θέση με ποσοστό 15,89% των έγκυρων ψήφων και 28 έδρες (σε σύνολο 175) στη Folketing²⁵. Παρόμοια φαινόμενα παρουσιάστηκαν και σε άλλες χώρες, όπως η Νορβηγία, όπου το αντίστοιχο -και με την ίδια ονομασία («Κόμμα

ίδρυσε το εθνικιστικό και κρυπτο-φασιστικό κόμμα "*Parti social français*". Ο de La Rocque μετείχε σε αντιγερμανικές ενέργειες και συνελήφθη από τις αρχές κατοχής το 1943. Βλ. *Milza, Pierre*, Οι μελανοχίτωνες της Ευρώπης. Η ευρωπαϊκή ακροδεξιά από το 1945 μέχρι σήμερα (Μετάφραση: *Καυκιάς, Γιάννης*, Επιμέλεια: *Βουλέλης, Νικόλας*), Εκδόσεις Scripta, Αθήνα, 2004, σ. 26 επ..

²¹ Το πιο γνωστό παράδειγμα προσφέρει ο Νορβηγός πρώην στρατιωτικός και πολιτικός Vidkun Quisling, ο οποίος πριν από τον πόλεμο είχε ιδρύσει (1933) το κόμμα "*Nasjonal Samling*" και μετά την κατάληψη της πατρίδας του από τους Γερμανούς, ανέλαβε τον σχηματισμό κυβέρνησης δοσιλόγων. Έκτοτε, όλες οι δοσιλογικές κυβερνήσεις των κατεχόμενων χωρών στην Ευρώπη ονομάστηκαν υποτιμητικά ως «κυβερνήσεις Quisling».

²² Βλ. *Mudde, Cas*, Η ακροδεξιά σήμερα, ό.π., σ. 35 επ..

²³ *Fremskridtspartiet*.

²⁴ Το κόμμα είχε ιδρυθεί από τον δικηγόρο Mogens Glistrup, στις 22 Αυγούστου 1972, αρχικά ως κίνημα διαμαρτυρίας κατά της υψηλής φορολογίας. Βλ. *Givens, Terri E.*, *Voting Radical Right in Western Europe*, Cambridge University Press, New York, 2005, σ. 136 επ..

²⁵ Βλ. *Mudde, Cas*, Η ακροδεξιά σήμερα, ό.π., σ. 37.

Προόδου»²⁶)- πολιτικό μόρφωμα, κατέλαβε στις εκλογές της 11ης-12ης Σεπτεμβρίου 1977 ποσοστό 5% των έγκυρων ψήφων και 4 από τις 155 έδρες της Βουλής (Storting)²⁷. Κοινό χαρακτηριστικό των δύο αυτών σκανδιναβικών ακροδεξιών μορφωμάτων ήταν η υπεράσπιση μιας πρώιμης εκδοχής νεοφιλελεύθερων οικονομικών πολιτικών.

Στην άλλη όχθη του Ατλαντικού, δύο περιπτώσεις ακροδεξιού λαϊκισμού αναπτύχθηκαν εκείνη την περίοδο και αξίζει να αναφερθούν: το φαινόμενο του Μακαρθισμού, που συνδέθηκε με τη διεύρυνση του αντικομμουνισμού της δεκαετίας του 1950 στις ΗΠΑ, υπό τη σκιά του ψυχρού πολέμου και η περίπτωση του ακροδεξιού ρατσιστή Κυβερνήτη της Alabama, George Wallace, ο οποίος δεν δίστασε να διεκδικήσει την προεδρία των ΗΠΑ ως ανεξάρτητος υποψήφιος στις εκλογές της 5ης Νοεμβρίου 1968, εξασφαλίζοντας την τρίτη θέση, με ποσοστό 13,5% των έγκυρων ψήφων και 46 εκλέκτορες. Η υποψηφιότητα του Wallace ήταν η απάντηση στην υπόσχεση του υποψηφίου των Δημοκρατικών, Hubert Humphrey, να συνεχίσει τον αγώνα της κυβέρνησης Johnson κατά της φτώχειας και υπέρ του κινήματος για τα πολιτικά δικαιώματα. Ο Wallace, ο οποίος ανήκε στην υπερσυντηρητική πτέρυγα του Δημοκρατικού Κόμματος, η οποία κυριαρχούσε στις Πολιτείες του Νότου, υποστήριζε τη συνέχιση της πολιτικής των φυλετικών διακρίσεων που έπληττε τους Αфро-αμερικανούς πολίτες, βασιζόμενος στα «δικαιώματα των Πολιτειών». Χάρη στην «αντιεξουσιαστική» του ρητορική και τον οικονομικό του λαϊκισμό, κατόρθωσε να προσελκύσει κοινωνικά συντηρητικούς ψηφοφόρους σε ολόκληρο τον αμερικανικό Νότο, αλλά και λευκούς ψηφοφόρους της εργατικής τάξης στον Βορρά και τα Μεσοδυτικά²⁸.

Δ. Το τρίτο κύμα (αρχές δεκαετίας 1980 - αρχές δεκαετίας 2000)

Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 άρχισε να παρουσιάζεται η πρώτη - πραγματικά σοβαρή- τάση ακροδεξιάς πολιτικής στον (δυτικο)ευρωπαϊκό χώρο, οι καρποί της οποίας έγιναν αισθητοί ιδίως από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 κ.ε., δηλαδή λίγο μετά τις «κοσμογονικές» αλλαγές που οδήγησαν στην πτώση των καθεστώτων του «υπαρκτού Σοσιαλισμού» και της ίδιας της ΕΣΣΔ. Η τελευταία αυτή εξέλιξη είχε συνέπειες και για τις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, όπου έκαναν την εμφάνισή τους αντίστοιχα με τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης κόμματα και «κινήματα»²⁹. Το νέο αυτό «κύμα» της ακροδεξιάς, που έχει χαρακτηριστεί «ΡΙζοσπαστική Δεξιά», είχε σαν κύρια σημεία αναφοράς τη μαζική

²⁶ Fremskrittspartiet. Το κόμμα αυτό είχε ιδρυθεί, στις 8 Απριλίου 1973, από τον Anders Lange, έναν πολιτικό που είχε ως πηγή έμπνευσης έναν από τους βασικότερους θεμελιωτές της νεοφιλελεύθερης οικονομικής θεωρίας, τον Milton Friedman. Όπως και το αντίστοιχο «Κόμμα Προόδου» της Δανίας, το κόμμα του Lange -που αρχικά ονομαζόταν «Κόμμα του Anders Lange για τη δραστική μείωση των φόρων, των δασμών και της δημόσιας παρέμβασης»- στρεφόταν εναντίον της υψηλής φορολογίας και του κράτους πρόνοιας.

²⁷ Βλ. *Mudde, Cas*, Η ακροδεξιά σήμερα, ό.π., σ. 37.

²⁸ Για τις εκλογές του 1968 στις ΗΠΑ βλ. ενδεικτικά *Gould, Lewis L.*, 1968: *The Election That Changed America (American Ways)*, 2nd ed., Chicago, Ivan R. Dee, 2010

²⁹ Βλ. *Mudde, Cas*, Η ακροδεξιά σήμερα, ό.π., σ. 38-39.

ανεργία ως βασική συνέπεια της αποβιομηχανοποίησης, η οποία επήλθε με την έλευση των νέων τεχνολογιών και με τη διεύρυνση των μεταναστευτικών ροών ιδίως από χώρες του Νότου και της Ανατολής προς τη Δύση. Οι εξελίξεις αυτές, σε συνδυασμό με την απόλυτη επικράτηση νεοφιλελεύθερων τάσεων στην οικονομία, που οδήγησε στη διεύρυνση των κοινωνικών ανισοτήτων, ευνόησαν την εμφάνιση, αλλά και την εκλογική άνοδο ακροδεξιών κομμάτων, τα οποία, ωστόσο, δεν αναπτύχθηκαν ταυτόχρονα, ούτε παρουσίασαν μια ευθύγραμμη εξέλιξη, αλλά σταδιακά και, σε συνδυασμό με τις επικρατούσες σε κάθε χώρα κοινωνικο-οικονομικές και πολιτικές συνθήκες, άρχισαν να παγιώνονται πολιτικά.

Την εποχή εκείνη έκαναν την πρώτη τους εμφάνιση κόμματα, όπως το Φλαμανδικό Μπλοκ (VB)³⁰, ένα βελγικό ακροδεξιό κόμμα με αποσχιστικές τάσεις και αντιμεταναστευτικές θέσεις που εκπροσωπούσε τους Ολλανδόφωνους, Φλαμανδούς, Βέλγους και το οποίο είχε ιδρυθεί αρχικά ως συνασπισμός κομμάτων ενόψει των εκλογών της 17ης Δεκεμβρίου 1978, στις οποίες έλαβε ποσοστό μόλις 1,37% των ψήφων και 1 έδρα (από τις 212) στη Βουλή³¹ και 1,47% και καμία έδρα στην, αποτελούμενη από 106 μέλη, Γερουσία³². Η μεγάλη εκλογική επιτυχία του Φλαμανδικού Μπλοκ -το οποίο, ως ενιαίο κόμμα, ιδρύθηκε στις 28 Μαΐου 1979- έφτασε στις αρχές της δεκαετίας του 1990 και συνεχίστηκε, και μετά την ουσιαστική απαγόρευσή του στις 9 Νοεμβρίου 2004, οπότε το κόμμα αναδιοργανώθηκε ως “Vlaams Belang”, τα επόμενα χρόνια. Στη γειτονική Ολλανδία έκανε την εμφάνισή του, επίσης στις αρχές της δεκαετίας του 1980, ένα αντίστοιχο ακροδεξιό κόμμα, με την επωνυμία «Κόμμα του Κέντρου»³³. Το κόμμα αυτό, το οποίο ιδρύθηκε στις 11 Μαρτίου 1980, έκανε την πρώτη του κοινοβουλευτική εμφάνιση μετά τις εκλογές της 8ης Σεπτεμβρίου 1982³⁴, έχοντας αποσπάσει ένα εξαιρετικά ισχνό ποσοστό (0,83%) και 1 έδρα στη Βουλή των Αντιπροσώπων³⁵. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 κ.ε., το κόμμα γνώρισε ραγδαία πτώση λόγω οικονομικών και άλλων προβλημάτων, ενώ το 1986, επανιδρύθηκε ως «Κόμμα του Κέντρου '86»³⁶, με περιορισμένη απήχηση. Τελικώς, το κόμμα αυτό διαλύθηκε το 1998, ύστερα από ενέργειες του τότε Υπουργού Δικαιοσύνης, Benk Korthals, ενώ, στις 18 Νοεμβρίου 1998, το Περιφερειακό Δικαστήριο του Άμστερνταμ εξέδωσε την απόφασή του, βάσει της οποίας το κόμμα τέθηκε εκτός νόμου, καθώς σκόπευε να υποκινήσει ή να προωθήσει διακρίσεις και βία κατά των μεταναστών, κατά παράβαση του άρθρου 2.20 § 1 του

³⁰ Vlaams Blok.

³¹ Πηγή: <<https://wahlergebnisse.belgium.be/de/election-results/abgeordneten-kammer/1978/k%C3%B6nigreich/163055>> (τελευταία πρόσβαση: 13.10.2025).

³² Πηγή: <<https://wahlergebnisse.belgium.be/de/election-results/senat/1978/k%C3%B6nigreich/160331>> (τελευταία πρόσβαση: 13.10.2025).

³³ Centrumpartij.

³⁴ Είχε προηγηθεί η συμμετοχή του κόμματος στις βουλευτικές εκλογές της 26ης Μαΐου 1981, στις οποίες το κόμμα έλαβε ένα εξαιρετικά χαμηλό ποσοστό (0,14%), χωρίς να κερδίσει έδρες. Πηγή: <<https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen/detail/TK19810526>> (τελευταία πρόσβαση: 13.10.2025).

³⁵ Πηγή: <<https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen/detail/TK19820908>> (τελευταία πρόσβαση: 13.10.2025).

³⁶ Centrumpartij '86.

Ολλανδικού Ποινικού Κώδικα, το οποίο επιτρέπει τη διάλυση νομικών οντοτήτων που παραβιάζουν τη δημόσια τάξη³⁷.

Χωρίς αμφιβολία, πάντως, το πιο επιτυχημένο παράδειγμα ακροδεξιού ριζοσπαστικού κόμματος στη Δυτική Ευρώπη, κατά τη δεκαετία του 1980, υπήρξε το Γαλλικό Εθνικό Μέτωπο (FN)³⁸ του Jean-Marie Le Pen, το οποίο, όχι μόνο δεν υπήρξε παροδικό φαινόμενο στη γαλλική πολιτική ζωή, αλλά εξακολουθεί να την επηρεάζει και, μάλιστα, σήμερα (2025) ο πολιτικός του απόγονος³⁹ διεκδικεί με σοβαρές αξιώσεις την εξουσία. Ωστόσο, η ανάλυση του Εθνικού Μετώπου θα ακολουθήσει σε ξεχωριστή ενότητα. Αντίστοιχα θα ακολουθήσει λεπτομερέστερη ανάλυση και για άλλες ακροδεξιές πολιτικές δυνάμεις στην Ευρώπη, όπως το Κόμμα της Ελευθερίας (FPÖ), στην Αυστρία, οι Ρεπουμπλικάνοι στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας και το ιταλικό MSI, το οποίο αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση λόγω των ιδεολογικών του δεσμών με το προπολεμικό Ιταλικό «Εθνικό Φασιστικό Κόμμα»⁴⁰.

Ε. Το τέταρτο κύμα (αρχές δεκαετίας 2000 - σήμερα)

Από τις αρχές του 21ου αιώνα έκανε την εμφάνισή του στην Ευρώπη (και στον κόσμο) το λεγόμενο «τέταρτο κύμα» της ακροδεξιάς, το οποίο σχετίζεται με μία σειρά κρίσεων, όπως η κρίση που προκάλεσαν οι τρομοκρατικές επιθέσεις της 11ης Σεπτεμβρίου 2001 στη Νέα Υόρκη, η μεγάλη οικονομική κρίση που ξέσπασε το φθινόπωρο του 2008 στις ΗΠΑ και, αργότερα, επεκτάθηκε στην Ευρώπη, η μεγάλη προσφυγική κρίση του 2015-2016 που οδήγησε έναν τεράστιο αριθμό προσφύγων στην Ευρώπη, ιδίως από αραβοϊσλαμικές χώρες⁴¹, και η πανδημική κρίση της covid-19. Το σημαντικότερο στοιχείο που διαφοροποιεί αυτό το τέταρτο κύμα σε σχέση με όλα τα προηγούμενα, συνίσταται στο γεγονός ότι η ακροδεξιά, πλέον, καθίσταται σταδιακά κυρίαρχη τάση με διαφορετικούς τρόπους. Πιο συγκεκριμένα, ενώ μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1990, η συμμετοχή ακροδεξιών κομμάτων σε κυβερνήσεις συνασπισμού αντιμετωπιζόταν, όχι απλώς ως εξαίρεση, αλλά ως άγραφος απαγορευτικός κανόνας, σήμερα η ακροδεξιά δεν συμμετέχει απλώς σε κυβερνήσεις συνασπισμού, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις, ηγείται τέτοιων κυβερνήσεων. Με άλλα λόγια, η ακροδεξιά «κανονικοποιείται», ακριβώς όπως κανονικοποιείται και η ακροδεξιά ρητορεία. Αυτή η τάση εκδηλώνεται με πολλούς τρόπους: είτε με την εκλογική επικράτηση κομμάτων που ασπάζονται τέτοιες απόψεις, είτε με την μέθοδο του «εισοδισμού» πρώην μελών ακροδεξιών κομμάτων σε -κατά κανόνα κεντροδεξιές- κυβερνήσεις, είτε με την αλόγιστη υιοθέτηση στοιχείων της ακροδεξιάς

³⁷ Βλ. ενδεικτικά, *Van Holsteyn, Joop*, Beating a Dead Horse? The Dutch State and the Defence of Democracy against Right-wing Extremism, ECPR Joint sessions, Edinburgh, 29 March-2 April 2003, σ. 13-16.

³⁸ Front national.

³⁹ Rassemblement national.

⁴⁰ Partito Nazionale Fascista.

⁴¹ Βλ. *Mudde, Cas*, Η ακροδεξιά σήμερα, ό.π., σ. 41 επ..

ατζέντας από τα καθιερωμένα πολιτικά κόμματα (πρωτίστως τα συντηρητικά), ιδίως σε ζητήματα ασφάλειας και μετανάστευσης.

Από εμπειρική άποψη, τα παραδείγματα των ανωτέρω περιπτώσεων ποικίλουν, φανερώνοντας και την ετερογένεια που χαρακτηρίζει τα κόμματα που συνθέτουν τον καμβά του τέταρτου κύματος. Έτσι, σε χώρες του πρώην Ανατολικού συνασπισμού, όπως η Πολωνία και η Ουγγαρία, παρουσιάζεται το φαινόμενο της μετάλλαξης πρώην κεντροδεξιών κομμάτων, όπως το κόμμα Fidesz⁴² του - Πρωθυπουργού από το 2010- Viktor Orbán και το κόμμα PiS⁴³ στην Πολωνία. Αντίστοιχα, σε χώρες της Δυτικής Ευρώπης πολλά ακροδεξιά κόμματα που, είτε προϋπήρχαν, είτε έκαναν πρόσφατα την εμφάνισή τους παρουσιάζουν σημαντική άνοδο, διεκδικώντας με αξιώσεις την εξουσία. Στην πρώτη κατηγορία ανήκει το Εθνικό Μέτωπο στη Γαλλία, το οποίο, αφού προσπάθησε να αμβλύνει τις οξύτερες θέσεις του σε σχέση με ορισμένα ζητήματα, υπό την ηγεσία της -κόρης του ιδρυτή και ιστορικού ηγέτη του- Marine Le Pen, άλλαξε την επωνυμία του σε «Εθνικό Συναγερμό», επιχειρώντας ίσως να αποκτήσει ένα νεογκωλικό προφίλ, και ενδέχεται στις επόμενες προεδρικές εκλογές (2027) να κάνει την έκπληξη και να αναδείξει την πρώτη ακροδεξιά (ή τον πρώτο ακροδεξιό) Πρόεδρο στην ιστορία της Ε' Δημοκρατίας. Στην ίδια κατηγορία θα μπορούσε να ενταχθεί και το αυστριακό Κόμμα της Ελευθερίας (FPÖ), το οποίο στις ομοσπονδιακές βουλευτικές εκλογές του 2024 εξασφάλισε την πρώτη θέση, χωρίς, όμως να κατορθώσει να σχηματίσει Κυβέρνηση. Από την άλλη πλευρά, στη Γερμανία το κόμμα «Εναλλακτική για τη Γερμανία» (AfD), αφού εξασφάλισε τη δεύτερη θέση στις ομοσπονδιακές βουλευτικές εκλογές του 2025, βρίσκεται πλέον στη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης και απειλεί την πρωτοκαθεδρία από τους Χριστιανοδημοκράτες (CDU/CSU). Τέλος, στην Ιταλία, η ακροδεξιά βρίσκεται ήδη, από το 2022, επικεφαλής Κυβέρνησης συνασπισμού, υπό την προεδρία της Giorgia Meloni, αρχηγού του κόμματος «Αδέλφια της Ιταλίας»⁴⁴, οι ρίζες του οποίου βρίσκονται στο νεοφασιστικό MSI⁴⁵.

Τέλος, υπάρχουν και περιπτώσεις κομμάτων με καθαρά νεοναζιστική ιδεολογία και οργάνωση που κατόρθωσαν να εξασφαλίσουν κοινοβουλευτική εκπροσώπηση σε εθνικά νομοθετικά σώματα, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα το μόρφωμα «Λαϊκός Σύνδεσμος-Χρυσή Αυγή» στην Ελλάδα, το οποίο χαρακτηρίστηκε από απόφαση που εξέδωσε τον Οκτώβριο του 2020, το Τριμελές Εφετείο Κακουρηγημάτων «εγκληματική οργάνωση» που δρούσε «υπό τον μανδύα πολιτικού κόμματος».

⁴² Ομοσπονδία Νέων Δημοκρατών- Ουγγρική Συμμαχία Πολιτών.

⁴³ Κόμμα Νόμου και Δικαιοσύνης (Prawo i Sprawiedliwość).

⁴⁴ Fratelli d'Italia (FdI).

⁴⁵ Διόλου τυχαία, το έμβλημα του κόμματος (τρίχρωμη φλόγα με τα εθνικά χρώματα της Ιταλίας) είναι σχεδόν ταυτόσημο με το έμβλημα του ιστορικού νεοφασιστικού κόμματος MSI (1946-1995).

II. Ο λαϊκισμός ως βασικό στοιχείο της ακροδεξιάς ρητορικής

A. Παρατηρήσεις ως προς τον ορισμό και τις ρίζες του λαϊκιστικού λόγου

Η έννοια του λαϊκισμού, όπως και εκείνη της ακροδεξιάς, έχει πολυσύνθετα χαρακτηριστικά που καθιστούν δύσκολη τη διατύπωση ενός καθολικά αποδεκτού ορισμού· η δυσκολία αυτή επιτείνεται από το γεγονός ότι τα φαινόμενα που αντιπροσωπεύουν οι δύο αυτές έννοιες δεν έχουν στατικό, αλλά «δυναμικό» χαρακτήρα, δηλαδή εξελίσσονται και μεταλλάσσονται ανάλογα με τις συγκεκριμένες ιστορικές, πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν σε ορισμένο χρόνο και σε συγκεκριμένο χώρο.

Πάντως, η απουσία ενός κοινά αποδεκτού ορισμού για τον λαϊκισμό ώθησε τον Isaiah Berlin (1909-1997), φιλόσοφο, κοινωνικό και πολιτικό επιστήμονα, να διατυπώσει τη ρήση περί «συνδρόμου της Σταχτοπούτας», εξηγώντας ότι *«υπάρχει ένα παπούτσι -η λέξη “λαϊκισμός”- για το οποίο κάποιος πρέπει να υπάρχει ένα πόδι. Υπάρχουν όλων των ειδών τα πόδια στα οποία σχεδόν ταιριάζει, αλλά δεν πρέπει να παγιδευτούμε από αυτά τα σχεδόν ταιριαστά πόδια»*⁴⁶. Με άλλα λόγια, οι ορισμοί της έννοιας του λαϊκισμού είναι ισάριθμοι με τις μελέτες και τα έργα που έχουν αφιερωθεί σε αυτόν. Δεδομένης της δυσκολίας να διατυπωθεί ένας κοινά αποδεκτός ορισμός της έννοιας του λαϊκισμού⁴⁷, οι περισσότεροι θεωρητικοί συγκλίνουν στο συμπέρασμα ότι ο λαϊκισμός αποτελεί μια κατανόηση του πολιτικού πεδίου, με τέτοιο τρόπο, ώστε κυρίαρχο στοιχείο να είναι η ύπαρξη ενός θεμελιώδους ανταγωνισμού ανάμεσα στον «λαό» και τις «ελίτ», ενώ παράλληλα δίνεται απόλυτη προτεραιότητα σε ό,τι ταυτίζεται με τα συμφέροντα του «λαού». Στο σημείο αυτό, όμως, επισημαίνεται ότι ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στον τρόπο με τον οποίο επικοινωνείται το εκάστοτε λαϊκιστικό πρόγραμμα, εξ ου και η εμφάνιση του φαινομένου να παράγονται εντελώς διαφορετικές εκδοχές των εννοιών του «λαού» και των «ελίτ» από πολλά και διαφορετικά κόμματα.

Εκτός από τη μελέτη του λαϊκισμού σε σχέση με το πρόγραμμα και το ακροατήριο ή τον στόχο των κομμάτων που χαρακτηρίζονται ως λαϊκιστικά, υπάρχει και μια άλλη διάσταση, η οποία μελετά τον λαϊκισμό από την άποψη της πολιτικής επικοινωνίας. Με άλλα λόγια, ο λαϊκισμός ερευνάται και ως μέθοδος λεκτικής και οπτικής διαμόρφωσης και επικοινωνίας συγκεκριμένων πολιτικών μηνυμάτων. Η σημασία της μελέτης του λαϊκισμού από την πλευρά της πολιτικής επικοινωνίας έγκειται στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο τα λαϊκιστικά κινήματα επιτυγχάνουν, όχι μόνο τη συσπείρωση των υφιστάμενων οπαδών τους, αλλά και την προσέλκυση νέων υποστηρικτών. Χωρίς αμφιβολία, ο λαϊκισμός αποτελεί ένα βασικό

⁴⁶ Βλ. Berlin, Isaiah, To define populism, σε: Populism: Its Meanings and National Characteristics, 1969, σ. 6. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <<https://berlin.wolf.ox.ac.uk/lists/bibliography/bib111bLSE.pdf>> (τελευταία είσοδος: 11.5.2025).

⁴⁷ Όπως έχει διατυπωθεί χαρακτηριστικά, *«Αν η αναφορά στα λαϊκιστικά φαινόμενα δεν έχει οδηγήσει σε κοινά αποδεκτό ορισμό του λαϊκισμού, οι θεωρητικές προσεγγίσεις του, με τη σειρά τους, έχουν αποτύχει στον εννοιολογικό προσδιορισμό του όρου»*. Βλ. Λυριντζή, Χρήστου – Σπουρδαλάκη, Μιχάλη, Περί λαϊκισμού. Μια σύνδεση με αφορμή την ελληνική βιβλιογραφία, Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, Τ. 1, 1993, σ. 135 [133-162].

εργαλείο για την εξέλιξη της ακροδεξιάς ρητορικής, δεδομένης της ρηχότητας που τον χαρακτηρίζει.

Ως φαινόμενο, ο λαϊκισμός συνδέεται ευθέως με την εξέλιξη των σύγχρονων, δηλαδή των αντιπροσωπευτικών δημοκρατικών πολιτευμάτων⁴⁸, μολοντί δεν θα ήταν υπερβολή να εντοπίσει κανείς τους «προδρόμους» του λαϊκισμού στους *δημαγωγούς*⁴⁹ της αρχαίας Αθηναϊκής Δημοκρατίας. Με τους σημερινούς όρους, πάντως, ο λαϊκισμός θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μια τάξη του πολιτικού λόγου⁵⁰. Σύμφωνα με μία άλλη άποψη, υπάρχουν δύο κυρίαρχες προσεγγίσεις για την έννοια του λαϊκισμού σήμερα: η πρώτη, «αξιολογική» προσέγγιση, συναντάται ιδίως σε δημοσιογραφικές αναφορές και αποδίδει τον χαρακτηρισμό σε καθεστώτα με χαρισματικούς ηγέτες που ισχυρίζονται ότι μιλούν εκ μέρους του «λαού» και προσφέρουν μια ρητορική αντιπαράθεσης με τις «ελίτ» του ενός ή του άλλου είδους· η δεύτερη, προσέγγιση που επιχειρεί να αποδώσει έναν ορισμό, υιοθετείται πρωτίστως από ακαδημαϊκούς και προσφέρει γενικά κριτήρια, με βάση τα οποία μπορούν να αναγνωριστούν λαϊκιστικά καθεστώτα και φαινόμενα⁵¹. Και οι δύο αυτές προσεγγίσεις αντιμετωπίζουν τον λαϊκισμό ως μία μορφή πολιτικής δραστηριότητας, χωρίς ένα συγκεκριμένο ουσιαστικό περιεχόμενο⁵². Πάντως, ο λαϊκισμός δεν αποτελεί πολιτική ιδεολογία με συνοχή, υπό την έννοια ότι ουδείς μπορεί να είναι αποκλειστικά και μόνο λαϊκιστής. Αυτό σημαίνει ότι, ανεξάρτητα από τον τρόπο με τον οποίο μπορεί να γίνει αντιληπτός, ο λαϊκισμός πάντοτε έχει ως προϋπόθεση και συνδέεται με ορισμένη ιδεολογία, της οποίας παρουσιάζεται ως κύριος εκφραστής.

Ο λαϊκισμός, ως φαινόμενο της νεωτερικής εποχής, συνδέεται στενότερα, κατά τον 19ο αιώνα, με το κίνημα των «Ναρόντικων» στην προεπαναστατική τσαρική Ρωσία και με το «Λαϊκό Κόμμα» (People's Party) ή «Λαϊκιστικό Κόμμα» (Populist Party) στις ΗΠΑ. Αμφότερα τα κινήματα αυτά επιχειρούσαν να εκφράσουν τα συμφέροντα των «μη προνομιούχων» τάξεων από την οπτική των κοινωνικο-

⁴⁸ Βλ. Σταυρακάκη, Γιάννη, *Λαϊκισμός – Μύθοι, στερεότυπα και αναπροσανατολισμοί*, Εκδόσεις ΕΑΠ, Αθήνα, 2019, σ. 43.

⁴⁹ Από την ετυμολογία του όρου (δήμος + ἄγω) υποδηλώνεται η καθοδήγηση του λαού μέσω της πειθούς, του λόγου. Οι δημαγωγοί ήταν πολιτικοί και ρήτορες που συμμετείχαν ενεργά στις συνελεύσεις της Εκκλησίας του Δήμου, που προσπαθούσαν να επηρεάσουν τον λαό και να τον κατευθύνουν στη λήψη συγκεκριμένων αποφάσεων. Η ευλωτία τους, σε συνδυασμό με τις -κατά κανόνα- επικίνδυνες θέσεις που υποστήριζαν, συνέβαλαν στη διαμόρφωση του -και σήμερα αποδεκτού- αρνητικού στερεοτύπου. Ως δημαγωγοί αναφέρονται, ιδίως στις αρχαίες πηγές ρήτορες και πολιτικοί, όπως ο Κλέων, ο Κλεοφών, ο Αρχέδημος, ο Αλκιβιάδης κ.α.. Όπως αναφέρει ο Πλούταρχος, ο οποίος -σημειωτέον- έγραψε τους Βίους του πολλούς αιώνες από την εποχή που έζησαν τα πρόσωπα στα οποία τους αφιερώνει, «ἔσχε μὲν γὰρ ὁ Κλέων μέγα "γερονταγωγῶν καὶ ἀναμισθαργεῖν διδούς", ὁμῶς δὲ καὶ τὴν πλεονεξίαν αὐτοῦ καὶ τὴν ἱταμότητα καὶ τὸ θράσος ἐνὸς ὁρῶντες αὐτοῖς οἷς πρὸς χάριν ἔπραττεν, οἱ πολλοὶ τὸν Νικίαν ἐπήγοντο», Πλούταρχος, Νικίας, 2.3. Βλ. περισσότερα, ενδεικτικά, Παιονίδης, Φιλήμωνα- Γιαννακόπουλου, Νίκου, *Αθηναίοι Δημαγωγοί: ανασκευάζοντας ένα αντιδημοκρατικό στερεότυπο*, Οκτώ, Αθήνα, 2018, σ. 15 επ.. Βλ. όμως και Müller, Jan-Werner, *What Is populism?*, University Of Pennsylvania Press, 2016, σ. 101.

⁵⁰ Βλ. Stavrakakis, Yannis, *Populism and Hegemony*, σε: Kaltwasser, Rovira Cristóbal / Taggart, Paul / Espejo, Paulina Ochoa / Ostiguy, Pierre (επιμέλεια), *The Oxford Handbook of Populism*, Oxford University Press, Oxford, 2017, σ. 535–553.

⁵¹ Βλ. Tushnet, Mark, *Varieties of populism*, German Law Journal, 20, 2019, σ. 382 [382–389].

⁵² Ibidem.

οικονομικών συστημάτων που ίσχυαν στις δύο αυτές χώρες. Οι «Ναρόννικοι» αποτέλεσαν ένα πολιτικό και πνευματικό κίνημα που εμφανίστηκε στην προεπαναστατική Ρωσία περίπου την περίοδο 1869-1870, το οποίο ξεκίνησε ως ένα πνευματικό ρεύμα διανοουμένων της εποχής, που εμπνέονταν από την «επιστροφή στον λαό», και κυρίως στους αγρότες, με σκοπό την ανατροπή του αυταρχικού τσαρικού καθεστώτος⁵³. Αυτό, άλλωστε, μαρτυρά και η ονομασία τους⁵⁴. Το κίνημα αυτό χαρακτηριζόταν από ετερογένεια, καθώς στις τάξεις του περιλαμβάνονταν φορείς αναρχικών, σοσιαλιστικών και άλλων ριζοσπαστικών ιδεών που υιοθετούσαν κατά κύριο λόγο αμεσοδημοκρατικές θέσεις, με σκοπό την αφύπνιση και τη χειραφέτηση της ρωσικής κοινωνίας⁵⁵. Οι ρίζες του ρωσικού αυτού λαϊκισμού εντοπίζονται στο έργο διανοουμένων του 19ου αιώνα, όπως ο Alexander Herzen (1812-1870), ο οποίος χαρακτηρίζεται ως ο πραγματικός ιδρυτής του λαϊκισμού, καθώς εμπνέστηκε από την πρώιμη προσπάθειά του να φέρει τον σοσιαλισμό στη Ρωσία του Νικολάου Α΄ και από την ενθουσιώδη συμμετοχή του στην πνευματική ζωή της Μόσχας, πριν από τα επαναστατικά κινήματα που σάρωσαν την Ευρώπη το 1848⁵⁶. Στην πραγματικότητα, το σημαντικότερο έργο του Herzen ήταν η αυτοβιογραφία του, με τίτλο «*Το παρελθόν και οι σκέψεις μου*»⁵⁷, όπου παρατίθενται οι πολιτικές του θέσεις, κάτι που δεν είναι μοναδικό φαινόμενο για τον ρωσικό λαϊκισμό, ο οποίος χαρακτηρίζεται πρωτίστως από την επιρροή προσωπικοτήτων, και όχι ιδεών. Αν όμως ο Herzen υπήρξε ο δημιουργός του ρωσικού λαϊκισμού, εκείνος που παρείχε στο κίνημα το πλέον στέρεο περιεχόμενο, όχι μόνο προσφέροντας ιδέες, αλλά και εμπνέοντας την κύρια πορεία της δράσης του, ήταν ο φιλόσοφος, δημοσιογράφος και συγγραφέας Nikolay Gavrilovich Chernyshevsky (1828-1889)⁵⁸. Ο τελευταίος διατύπωσε την ιδέα του ρωσικού αγροτικού σοσιαλισμού, και αγωνίστηκε για την επαναστατική ανατροπή της απολυταρχίας και τη δημιουργία μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας βασισμένης στην παλαιά αγροτική κοινότητα, ενώ επηρέασε τη ρωσική νεολαία κατά τις δεκαετίες του 1860 και 1870.

Στις ΗΠΑ, πρώιμη μορφή λαϊκισμού αποτέλεσε το λεγόμενο «Λαϊκό Κόμμα» (People's Party), γνωστό και ως «Λαϊκιστικό Κόμμα» (Populist Party), που άνθισε κατά την περίοδο 1892-1909, ως μετεξέλιξη της «Αγροτικής Συμμαχίας» (Farmers' Alliance), η δράση της οποίας ξεκίνησε λίγο μετά το τέλος του αμερικανικού εμφυλίου πολέμου (1861-1865), δηλαδή το 1875. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην «Αγροτική Συμμαχία» είχαν ενταχθεί πολλές παράλληλες, ανεξάρτητες μεταξύ τους

⁵³ Βλ. Pedler, Anne, Going to the People. The Russian Narodniki in 1874-5, The Slavonic Review, T. 6, Ap. 16 (Ιούνιος 1927), σ. 130-141.

⁵⁴ Στη ρωσική γλώσσα, ως народъ αποδίδεται ο λαός ή το έθνος.

⁵⁵ Για μια ολοκληρωμένη εικόνα σχετικά με το κίνημα των «Ναρόννικων» βλ. Venturi, Franco, Roots of Revolution: A History of the Populist and Socialist Movements in 19th Century Russia, Phoenix Press, London, Αναθεωρημένη έκδοση, 2001.

⁵⁶ Βλ. Venturi, F., Roots of Revolution, ό.π., σ. 1 επ..

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ Βλ. Venturi, F., Roots of Revolution, ό.π., σ. 129 επ..

πολιτικές οργανώσεις, όχι μόνο λευκών, αλλά και έγχρωμων αγροτών⁵⁹. Το έργο των οργανώσεων αυτών, σύμφωνα με τα μέλη τους, ήταν τετραπλό: κοινωνικό, εκπαιδευτικό, οικονομικό, και πολιτικό⁶⁰, ενώ έβρισκε έκφραση μέσω συναντήσεων, εκδρομών στην εξοχή, δημόσιων συζητήσεων και άλλων κοινωνικών εκδηλώσεων. Εκτός από την «Αγροτική Συμμαχία», προκάτοχος του Λαϊκού - Λαϊκιστικού Κόμματος ήταν το λεγόμενο «Greenback Party»⁶¹, το οποίο είχε ιδρυθεί το 1874 και χαρακτηριστικό του ήταν η αντιμονοπωλιακή ιδεολογία, με το όνομά του να παραπέμπει στην κυκλοφορία χαρτονομίσματος χωρίς αντίκρυσμα σε χρυσό, γνωστό ως “greenbacks”, που είχε εκδοθεί από τις Πολιτείες του Βορρά κατά τη διάρκεια και λίγο μετά το πέρας του Αμερικανικού Εμφυλίου Πολέμου. Κατά τη γνώμη των υποστηρικτών του κόμματος αυτού -το οποίο, σημειωτέον, είχε παρουσιάσει υποψηφιότητες στις προεδρικές εκλογές του 1876, του 1880 και του 1884-, η συνέχιση της χρήσης νομίσματος χωρίς αντίκρυσμα θα προωθούσε καλύτερα τις επιχειρήσεις και θα βοηθούσε τους αγρότες με την αύξηση των τιμών και την ευκολότερη εξόφληση των οφειλών⁶². Στην επέτειο της γέννησης του George Washington, τον Φεβρουάριο του 1892 (έτος προεδρικών εκλογών) εκατοντάδες ακτιβιστές από ολόκληρη τη χώρα προσήλθαν στο εκθεσιακό κέντρο του St. Louis, για να συμμετάσχουν σε ένα τετραήμερο βιομηχανικό συνέδριο, οι εργασίες του οποίου ολοκληρώθηκαν με την ίδρυση του νέου Λαϊκού ή Λαϊκιστικού Κόμματος⁶³. Στις προεδρικές εκλογές του ίδιου έτους, ο υποψήφιος για του κόμμα, James Weaver, ένας πρώην αξιωματικός της Ένωσης από την Αϊόβα, εξασφάλισε περισσότερες από ένα εκατομμύριο ψήφους, που αντιστοιχούσαν σε ποσοστό 8,5% του συνόλου, ενώ δύο χρόνια αργότερα, το 1894, οι υποψήφιοι του κόμματος κέρδισαν πάνω από 1,5 εκατομμύριο ψήφους, εξασφαλίζοντας επτά έδρες στη Βουλή των Αντιπροσώπων, έξι για τη Γερουσία και εκατοντάδες έδρες στα νομοθετικά σώματα των Πολιτειών⁶⁴. Ωστόσο, η επιτυχία αυτή αποδείχτηκε πρόσκαιρη, καθώς, μετά τις προεδρικές εκλογές του 1896⁶⁵ το κόμμα άρχισε να χάνει την επιρροή του, κάτι που σε μεγάλο βαθμό οφειλόταν στη συγχώνευσή του με τους Δημοκρατικούς, η οποία αποδείχθηκε καταστροφική⁶⁶. Οι λόγοι για την άνοδο και την πτώση του λαϊκιστικού κινήματος

⁵⁹ Για την «Αγροτική Συμμαχία», αλλά και γενικότερα για την εξέλιξη των λαϊκιστικών κινήματων στις ΗΠΑ κατά τον 19^ο αιώνα βλ. *Hicks, John D.*, *The Populist Revolt. A History of the Farmers' Alliance and the People's Party*, The University of Minnesota Press, Minneapolis, 2nd ed., 1955.

⁶⁰ Βλ. *Hicks, John D.*, *The Populist Revolt*, ό.π., σ. 128 επ..

⁶¹ Το κόμμα αυτό ήταν γνωστό και ως Independent Party, National Independent Party και Greenback Labor Party.

⁶² Για το «Greenback Party» βλ. περισσότερα ενδεικτικά *Ritter, Gretchen*, *Goldbugs and Greenbacks: The Antimonopoly Tradition and the Politics of Finance in America*, New York, Cambridge University Press, 1997, ιδίως σ. 62 επ..

⁶³ Βλ. *Kazin, Michael*, *The populist persuasion: an American history*, Cornell University Press, Ithaca and London, 2^η έκδοση, 1998, σ. 27 επ..

⁶⁴ Βλ. *Kazin, M.*, *The populist persuasion*, ό.π., σ. 42 επ..

⁶⁵ Λόγω της απουσίας ηγέτη με ευρύτερη απήχηση, το Λαϊκό Κόμμα αποφάσισε να υποστηρίξει τον επίσημο υποψήφιο του Δημοκρατικού Κόμματος, William Jennings Bryan, για τις προεδρικές εκλογές του 1896, ο οποίος όμως ηττήθηκε από τον υποψήφιο του Ρεπουμπλικανικού Κόμματος William McKinley. Βλ. *Mudde, Cas & Rovira Kaltwasser, Cristóbal*, *Populism: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, 2017, σ. 23.

⁶⁶ Στις Πολιτείες του Νότου, όπου το Δημοκρατικό Κόμμα είχε συντηρητικότερες θέσεις, κάτι αντίστοιχο συνέβη, αλλά λόγω της συγχώνευσης με τους Ρεπουμπλικάνους.

στις ΗΠΑ κατά τον 19^ο αιώνα ήταν πολλοί· ο καταστροφικός εμφύλιος πόλεμος (1861-1865) και η οικονομική, αλλά και κοινωνική δυσπραγία που ακολούθησε, οδήγησαν από το 1870 κ.ε. την αμερικανική οικονομία σε μια μακρόχρονη στασιμότητα, η οποία χαρακτηρίστηκε από δραστική μείωση των μισθών, παράλληλα με τις τιμές των καταναλωτικών αγαθών. Η δυσπραγία αυτή έπληξε πρωτίστως τους αγρότες, οι οποίοι στράφηκαν εναντίον των αστών, που έμοιαζαν να έχουν λησμονήσει από πού προέρχεται το φαγητό στο πιάτο τους, ενώ η λαϊκή οργή κατά των αστικών ελίτ οξύνθηκε μετά το οικονομικό κραχ του 1893, το οποίο εξαπλώθηκε από τον τραπεζικό τομέα, στην ευρύτερη οικονομία. Παράλληλα, η δημιουργία νέων θέσεων εργασίας σε αντικείμενα που προϋπέθεταν εξειδίκευση και κατάρτιση και η εξαφάνιση παλαιότερων επαγγελμάτων που επέφερε η τεχνολογική εξέλιξη στον τομέα της επικοινωνίας (π.χ. με την εξέλιξη του τηλεγράφου), της μετακίνησης (π.χ. με την ανάπτυξη των σιδηροδρόμων) και της ενέργειας (π.χ. με τον εξηλεκτρισμό) προκαλούσαν πρόσθετη δυσαρέσκεια που γιγάντωνε όσο ορισμένοι επενδυτές πλούτιζαν, ενώ μεγάλο μέρος του πληθυσμού έβλεπε διαρκή μείωση των εισοδημάτων του. Με αυτά τα δεδομένα, πολλοί άνθρωποι άρχισαν να πιστεύουν ότι οι αιρετοί πολιτικοί ήταν όργανα οικονομικών συμφερόντων, με την καχυποψία εναντίον των μεταναστών, και ιδιαίτερα εναντίον των Εβραίων, να διευρύνεται όλο και περισσότερο⁶⁷.

Την ίδια περίπου εποχή στη Δυτική Ευρώπη, πολιτικά κινήματα με πρώιμα λαϊκιστικά χαρακτηριστικά έκαναν την εμφάνισή τους στη Γαλλία, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα τον Βοναπαρτισμό, όπως αυτός εκφράστηκε μέσα από τη δράση του Charles-Louis Napoléon Bonaparte (1808-1873), ανιψιού του Ναπολέοντα Βοναπάρτη, Προέδρου της Β' Γαλλικής Δημοκρατίας (1848-1852) και, κατόπιν, Αυτοκράτορα της Γαλλίας (1852-1870). Ωστόσο, το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα λαϊκιστικού κινήματος με σαφή συντηρητικά και ακροδεξιά χαρακτηριστικά στη Γαλλία του 19ου αιώνα είναι ο λεγόμενος «Μπουλανζισμός», ο οποίος οφείλει το όνομά του στον Γάλλο στρατιωτικό και πολιτικό ηγέτη, και πρώην υπουργό Στρατιωτικών, Georges Ernest Boulanger (1837-1891). Μολονότι ο ακροδεξιός λαϊκισμός στη Γαλλία αποκρυσταλλώθηκε ως διακριτό πολιτικό ρεύμα κατά κανόνα με την πολύκροτη υπόθεση Dreyfus, η οποία προκάλεσε βαθύτατο διχασμό στη γαλλική κοινωνία, ο «Μπουλανζισμός» θα μπορούσε να θεωρηθεί ως η προϊστορία του. Ο Boulanger απέκτησε μεγάλη δημοτικότητα από τη στιγμή που διορίστηκε υπουργός Στρατιωτικών, κυρίως λόγω της αντιγερμανικής του στάσης, καθώς εξέφραζε τα αισθήματα πολλών συμπατριωτών του να εκδικηθούν τη Γερμανία για την ήττα της Γαλλίας στον γαλλοπρωσικό πόλεμο του 1870-71⁶⁸. Παράλληλα, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην καταστολή μιας μεγάλης απεργίας στο Decazeville της Νότιας Γαλλίας. Μετά την απόλυσή του από την κυβέρνηση τον Μάιο του 1887, ο Boulanger αποφάσισε να ιδρύσει το δικό του πολιτικό κίνημα, το οποίο υποστήριζε τις ακόλουθες τρεις αρχές: α) Revanche (εκδίκηση στη Γερμανία), β) Révision (αναθεώρηση των Συνταγματικών Νόμων του 1875) και γ) Restauration

⁶⁷ Βλ. *Runciman, David*, *How Democracy ends*, Profile Books, London, 2019, σ. 67-68.

⁶⁸ Εξαιτίας αυτής της στάσης του έλαβε το προσωνύμιο "Général Revanche".

(παλινόρθωση της μοναρχίας). Το κίνημά του, μετά από μία πρόσκαιρη επιτυχία, τελικώς γνώρισε την ήττα στις βουλευτικές εκλογές της 22ας Σεπτεμβρίου και 6ης Οκτωβρίου 1889, καθώς έλαβε ποσοστό 8,89% και 72 έδρες (σε σύνολο 576), ενώ λίγο αργότερα ο πρόωρος θάνατος του Boulanger (συνεπεία αυτοκτονίας) οδήγησε στην εξαφάνιση του πρώιμου αυτού φαινομένου της λαϊκιστικής ακροδεξιάς, η οποία δεν επρόκειτο να επανέλθει παρά μόνο μετά από πέντε δεκαετίες, την περίοδο της γερμανικής κατοχής και του καθεστώτος του Vichy.

B. Λαϊκιστικά κινήματα στον 20ο και 21ο αιώνα

Ο 20ος αιώνας γνώρισε ποικίλες μορφές λαϊκιστικών κινήματων, που μολονότι δεν αυτοπροσδιορίζονταν πάντοτε ιδεολογικά σε σχέση με την κάλυψη ενός συγκεκριμένου πολιτικού χώρου, το εύρος τους εκτεινόταν από την άκρα δεξιά έως την άκρα αριστερά. Άλλωστε, ο 20ος αιώνας υπήρξε η εποχή των μεγάλων συγκρούσεων μεταξύ των διαφόρων ιδεολογιών και ιδίως εκείνων που αμφισβήτησαν τις δομές και την οργάνωση του κλασικού φιλελεύθερου κράτους του 19ου αιώνα. Ο κομμουνισμός και ο φασισμός/ναζισμός αποτελούν τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα, τα οποία αμφισβήτησαν την πρωτοκαθεδρία του φιλελευθερισμού. Ωστόσο, αμφότερα τα ανωτέρω κινήματα -και ιδίως ο κομμουνισμός- διέθεταν ιδεολογικό υπόβαθρο, το οποίο μπορούσε να αντιταχθεί απέναντι στις φιλελεύθερες αξίες, αν και, ορισμένοι μελετητές τείνουν να υποβαθμίσουν τις φιλοσοφικές-ιδεολογικές βάσεις του φασισμού, περιγράφοντάς τον ως μία αποτελεσματική τεχνική κατάκτησης και, κατόπιν, άσκησης της εξουσίας, ενώ η ιδεολογία του λειτουργούσε κυρίως ως προπαγανδιστικό όπλο που αποσκοπούσε στη συναισθηματική διέγερση των μαζών⁶⁹.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα λαϊκιστικών κινήματων που άνθισαν από τα μέσα του εικοστού αιώνα και σημάδεψαν την πολιτική ζωή των χωρών στις οποίες εμφανίστηκαν, εντοπίζεται στη Λατινική Αμερική⁷⁰. Η ιδιαιτερότητα των λατινοαμερικανικών λαϊκιστικών κινήματων -που τα διαφοροποιεί από τα αντίστοιχα εγχειρήματα της Ρωσίας και κυρίως των ΗΠΑ του 19ου αιώνα, για τα οποία ήδη έγινε λόγος- συνίσταται στο γεγονός ότι δεν περιορίστηκαν στον ρόλο των κινήματων διαμαρτυρίας, αλλά κατόρθωσαν να καταλάβουν και την εξουσία⁷¹. Η επιρροή που άσκησε το ανωτέρω φαινόμενο φανερώνεται και από το γεγονός ότι από τις αρχές του 21ου αιώνα, αναπτύχθηκε σε πολλές λατινοαμερικανικές χώρες (π.χ. Αργεντινή, Βενεζουέλα, Βολιβία) ένα νέο κύμα λαϊκιστικού τύπου κινήματων, τα οποία επίσης κατόρθωσαν να ανέλθουν στην εξουσία. Η εκδοχή του λαϊκισμού που επικράτησε στην Αργεντινή ήταν ο λεγόμενος «Περονισμός», ένα κίνημα που έλαβε την επωνυμία του από τον ιδρυτή του, στρατηγό και, μετέπειτα, Πρόεδρο της Χώρας,

⁶⁹ Βλ. Loewenstein, Karl, *Militant Democracy and Fundamental Rights*, I, *The American Political Science Review*, Vol. 31, No. 3 (Jun., 1937), σ. 423.

⁷⁰ Βλ. Σταυρακάκη, Γ., *Λαϊκισμός...*, ό.π., σ. 32 επ..

⁷¹ Ibidem.

Juan Domingo Perón (1895-1973). Κύρια στοιχεία του Περονισμού ήταν και είναι η βαθύτατη απήχησή του στην κοινωνία της Αργεντινής και, ιδίως, στις «μη προνομιούχες» τάξεις, η εντυπωσιακή ανθεκτικότητά του με την πάροδο του χρόνου και η ευκολία προσαρμογής του, ανάλογα με τις κρατούσες οικονομικές και κοινωνικές αντιλήψεις. Οι λόγοι που οδήγησαν στην κυριαρχία του Περονισμού εξακολουθούν μέχρι σήμερα να αποτελούν αντικείμενο μελέτης· μεταξύ αυτών, έχουν προβληθεί διάφορα επιχειρήματα, όπως η κρίση του πολιτικού συστήματος που επικράτησε στην Αργεντινή τη δεκαετία του 1930⁷² και χαρακτηριζόταν από την κυριαρχία μιας μειοψηφικής ελίτ με φιλελεύθερο προσωπείο, η οποία εξασφάλιζε τη διατήρησή της στην εξουσία μέσα από τη διαμόρφωση ενός διευρυμένου δικτύου πελατειακών σχέσεων· επίσης, η αδυναμία υλοποίησης κοινωνικών μεταρρυθμίσεων που διεκδικούσε μεγάλο μέρος του πληθυσμού, λόγω ακριβώς της μορφής του θεσμικού οικοδομήματος, καθώς και η αμφισβήτηση της αποτελεσματικότητας των φιλελεύθερων θεσμών από τμήματα των «προνομιούχων» τάξεων⁷³. Τα σημαντικότερα γνωρίσματα του Περονισμού ήταν ο κορπορατισμός, ο κρατικός παρεμβατισμός στην οικονομία και ο εθνικισμός, ενώ την περίοδο της απόλυτης κυριαρχίας του (1946-1955) κατόρθωσε να δημιουργήσει μια εντελώς νέα τάξη πραγμάτων που έμελλε να επηρεάσει σε όλα τα επίπεδα τον δημόσιο βίο της Αργεντινής. Η ικανότητα του Περονισμού να κινητοποιεί τις μάζες φανερώνεται ήδη από την πρώτη ημέρα της «επίσημης» εμφάνισής του, της 17ης Οκτωβρίου 1945· την ημέρα εκείνη, εκδηλώθηκε μία τεράστια λαϊκή κινητοποίηση που απαίτησε την απελευθέρωση του Perón, ο οποίος είχε φυλακιστεί από τους πρώην συνεργάτες του λόγω του φόβου τους για τη δημοτικότητά του. Ειδικότερα, ο Perón μετά από το στρατιωτικό πραξικόπημα του Ιουνίου του 1943, που είχε τερματίσει τη συντηρητική παλινόρθωση της περιόδου 1930-1943, είχε αναλάβει το Υπουργείο Εργασίας και από τη θέση αυτή είχε υιοθετήσει μία σειρά φιλολαϊκών και φιλεργατικών μέτρων, γεγονός που συνέβαλε στη διαμόρφωση της εικόνας ενός φιλολαϊκού ηγέτη. Μετά την απελευθέρωσή του, ο Perón εξελέγη (24 Φεβρουαρίου 1946) Πρόεδρος της χώρας με ποσοστό 53,71%, ενώ εξασφάλισε την επανεκλογή του με ακόμα μεγαλύτερο ποσοστό (63,51%) το 1951. Κύριος άξονας του Περονισμού, ο οποίος χρησιμοποίησε τον ιδεολογικό όρο «δικαιοκρατία»⁷⁴, ήταν ο επαναπροσδιορισμός των σχέσεων μεταξύ Πολιτείας και κοινωνίας μέσω της διαμόρφωσης ενός συντεχνιακού πλαισίου οργάνωσης που ευνοούσε τον κρατικό παρεμβατισμό σε όλα τα ζητήματα οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής και συνίστατο στην πραγματοποίηση ευρείας κλίμακας εθνικοποιήσεων και στην ενίσχυση της εσωτερικής αγοράς διά της ανακατανομής του πλούτου υπέρ των μη προνομιούχων

⁷² Είχε προηγηθεί ένα προοδευτικό «διάλειμμα» κατά την περίοδο διακυβέρνησης (1916-1930) της Αστικής Ριζοσπαστικής Ένωσης (Unión Cívica Radical), η οποία τερματίστηκε με το στρατιωτικό πραξικόπημα της 6ης Σεπτεμβρίου 1930 που ανέτρεψε την κυβέρνηση του Προέδρου Hipólito Yrigoyen.

⁷³ Βλ. ενδεικτικά Laclau, Ernesto, *On Populist Reason*, Verso, London – New York, 2005, ιδίως σ. 192 επ..

⁷⁴ “Justicialismo”. Με βάση το δόγμα αυτό, το περονικό κόμμα στην Αργεντινή ονομάζεται μέχρι σήμερα Partido Justicialista.

τάξεων⁷⁵. Καταλυτικό ρόλο διαδραμάτισε η σύζυγος του Perón, πρώην ηθοποιός, Eva Perón (1919-1952), η οποία μέσω της δημόσιας δραστηριοποίησής της και ενός «Ιδρύματος» που έφερε το όνομά της μέσω υποχρεωτικών «δωρεών» δημιούργησε ένα διευρυμένο πελατειακό σύστημα⁷⁶. Για να επιτύχει τους στόχους του, ο Perón προώθησε την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, περιόρισε τον κοινοβουλευτικό έλεγχο μέσω της αποδυνάμωσης του Κογκρέσου και στηρίχθηκε στην αποδοχή των εργατικών συνδικάτων που πλέον περιήλθαν -κατά το μεγαλύτερο ποσοστό- στον έλεγχό του. Ο Perón ανατράπηκε με στρατιωτικό πραξικόπημα στις 16 Σεπτεμβρίου 1955, που οργανώθηκε υπό την ηγεσία του στρατηγού Eduardo Lonardi με την υποστήριξη σύσσωμης της αντιπολίτευσης, μετά από την επιτυχία του οποίου, αναγκάστηκε να αποσυρθεί στην Ισπανία, όπου και παρέμεινε από το 1960 μέχρι την επιστροφή του στην Αργεντινή στις 20 Ιουνίου 1973. Λίγο μετά την επιστροφή του, στις 23 Σεπτεμβρίου 1973, ο Perón εξελέγη Πρόεδρος⁷⁷ με ποσοστό 61,86%, αλλά απεβίωσε την 1η Ιουλίου 1974. Παρά τη φυσική απουσία του ηγέτη του, ο Περονισμός εξακολουθεί να υπάρχει στην Αργεντινή.

Αντίστοιχη περίπτωση με τον Perón είναι εκείνη του Getúlio Dornelles Vargas (1882-1954), ο οποίος διετέλεσε Πρόεδρος της Βραζιλίας κατά τα έτη 1930-1945 και 1951-1954. Ο Vargas ανέλαβε την εξουσία στη Βραζιλία μετά από την επανάσταση του 1930⁷⁸ που έθεσε τέρμα στην Α' Δημοκρατία⁷⁹. Ο ίδιος είχε θέσει υποψηφιότητα στις προεδρικές εκλογές της 1ης Μαρτίου 1930 με το κόμμα Φιλελεύθερη Συμμαχία⁸⁰, ωστόσο, νικητής αναδείχτηκε ο Júlio Prestes, ο οποίος είχε τη στήριξη του εν ενεργεία Προέδρου Washington Luís Pereira de Sousa. Ο Vargas, ο οποίος, ως κυβερνήτης της γενέτειράς του Πολιτείας Rio Grande do Sul, είχε αποκτήσει τη φήμη έντιμου και αποτελεσματικού πολιτικού, δεν αναγνώρισε το

⁷⁵ Για την κοινωνική προέλευση των υποστηρικτών του Perón βλ. ενδεικτικά Schoultz, Lars, *The Populist Challenge: Argentine Electoral Behavior in the Postwar Era*, The James Sprunt Studies in History and Political Science, 58, Chapel Hill and London, The University of North Carolina Press, 1983, ιδίως σ. 43 επ..

⁷⁶ Βλ. Σταυρακάκη, Γ., *Λαϊκισμός...*, ό.π., σ. 34 επ..

⁷⁷ Αξίζει να σημειωθεί ότι στις 11 Μαρτίου 1973 είχε εκλεγεί Πρόεδρος ο υποψήφιος του Περονικού κόμματος, Héctor Cámpora, θέτοντας τέρμα σε μια περίοδο διαδοχικών στρατιωτικών κυβερνήσεων που είχαν αναλάβει την εξουσία από το 1966 κ.ε., μετά το στρατιωτικό πραξικόπημα που είχε ανατρέψει τον εκλεγμένο Πρόεδρο Arturo Illia. Ο Cámpora υπέβαλε την παραίτησή του μετά την επιστροφή του Perón και προκηρύχθηκαν οι εκλογές στις οποίες και ο τελευταίος επικράτησε.

⁷⁸ Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Karl Loewenstein: «*Η επανάσταση του 1930 ήταν, σε μεγάλο βαθμό, το αποτέλεσμα της οικονομικής ύφεσης στα τέλη της δεκαετίας του '20, η οποία, τόσο στη Νότια Αμερική όσο και στην Ευρώπη, ήταν υπεύθυνη για την ανατροπή όχι λίγων δημοκρατικών κυβερνήσεων. Η Βραζιλία, ως χώρα με μία κυρίως καλλιέργεια, εξαρτώμενη από τις ξένες αγορές, επλήγη ιδιαίτερα σκληρά από την πτώση της αγοραστικής δύναμης σε όλο τον κόσμο· μέχρι τότε οι εξαγωγές καφέ, καουτσούκ, βαμβακιού και κρέατος είχαν υποφέρει εξίσου. Η οικονομική απελπισία μεταφράστηκε σε πολιτική επανάσταση*». Βλ. Loewenstein, Karl, *Brazil under Vargas*, Macmillan, New York, 1942, σ. 16.

⁷⁹ Η Α' Δημοκρατία της Βραζιλίας ανακηρύχθηκε στις 15 Νοεμβρίου 1889, όταν ένα στρατιωτικό πραξικόπημα ανέτρεψε τη μοναρχία και τον αυτοκράτορα Pedro II και τοποθέτησε τον Στρατάρχη Deodoro da Fonseca στη θέση του Προέδρου της Δημοκρατίας. Λίγο αργότερα, τέθηκε σε ισχύ το Σύνταγμα της 24ης Φεβρουαρίου 1891. Στην πράξη το νέο καθεστώς εξυπηρετούσε τα συμφέροντα της ολιγαρχίας των μεγαλοκτηματιών. Βλ. ενδεικτικά *Brazil: a country study*, Federal Research Division, Library of Congress, Rex A. Hudson, 1998, σ. 55 επ..

⁸⁰ Aliança Liberal.

αποτέλεσμα των εκλογών, το οποίο θεωρήθηκε προϊόν νοθείας. Έτσι, τον Οκτώβριο του 1930, η Πολιτεία του Rio Grande, με την υποστήριξη μεγάλων τμημάτων του São Paulo και του Minas Gerais, εξεγέρθηκε υπό την ηγεσία του· στο πλευρό του τάχθηκαν πολλοί από εκείνους εναντίον των οποίων στράφηκε αργότερα. Ανέτρεψε την κυβέρνηση, ανέλαβε την προεδρία (26 Οκτωβρίου) και εξανάγκασε σε παραίτηση τον Washington Luís (30 Οκτωβρίου), εγκαινιάζοντας την περίοδο Vargas⁸¹, η οποία διήρκησε έως το 1946. Ειδικότερα, η περίοδος αυτή διακρίνεται σε τρεις υποπεριόδους: α) την περίοδο της προσωρινής κυβέρνησης (1930-1934), κατά την οποία ο Vargas ασκούσε την εξουσία με την έκδοση διαταγμάτων, ως επικεφαλής της Προσωρινής Κυβέρνησης που είχε συσταθεί από την επανάσταση, εν αναμονή της υιοθέτησης ενός νέου Συντάγματος· β) την περίοδο του Συντάγματος του 1934, γνωστή και ως «Δεύτερη Δημοκρατία», κατά την οποία καταρτίστηκε και υιοθετήθηκε ένα νέο Σύνταγμα από τη Συντακτική Συνέλευση του 1933-1934 και ο Vargas, έχοντας εκλεγεί από τη Συντακτική Συνέλευση σύμφωνα με τις μεταβατικές διατάξεις του Συντάγματος, άσκησε την εξουσία ως Πρόεδρος από κοινού με ένα δημοκρατικά εκλεγμένο νομοθετικό σώμα· γ) την περίοδο του Estado Novo ή «Τρίτης Δημοκρατίας» (1937-1946), η οποία εγκαινιάστηκε όταν ο Vargas επέβαλε ένα νέο δικτατορικό Σύνταγμα πραξικοπηματικά και έκλεισε τη Νομοθετική Επιτροπή κυβερνώντας τη Βραζιλία ως δικτάτορας. Ο Vargas επανήλθε στην εξουσία μετά τη νίκη του στις εκλογές της 3ης Οκτωβρίου 1950 με ποσοστό 48,73%· κατά την τελευταία του θητεία, ο Vargas ακολούθησε μια εθνικιστική πολιτική, στρεφόμενος προς τους φυσικούς πόρους της χώρας και απομακρυνόμενος από την πολιτική εξάρτησης από το εξωτερικό, και ιδίως από τις ΗΠΑ, που είχε ακολουθήσει ο προκάτοχός του. Στο πλαίσιο της πολιτικής αυτής, ίδρυσε την Petrobras (Βραζιλιάνικα Πετρέλαια), μια πολυεθνική κοινοπραξία πετρελαίου, με την κυβέρνηση της Βραζιλίας ως βασικό μέτοχο. Ωστόσο, η αδυναμία του να υλοποιήσει τις προεκλογικές του υποσχέσεις τερμάτισε απότομα τη διακυβέρνησή του μετά την αυτοκτονία του στις 24 Αυγούστου 1954.

Στη Λατινική Αμερική λαϊκιστικά κινήματα επανεμφανίστηκαν δυναμικά στο πολιτικό προσκήνιο προς τα τέλη του 20ού και στις αρχές του 21ου αιώνα, συνεπεία της αποτυχίας του νεοφιλελεύθερου οικονομικού μοντέλου που είχε εφαρμοστεί σε πολλές χώρες από τη δεκαετία του 1970 και, ιδίως του 1990 κ.ε., καθώς και της συνακόλουθης διεύρυνσης των κοινωνικών ανισοτήτων. Από την άποψη αυτήν, οι εκπρόσωποι των εν λόγω λαϊκιστικών κινήματων υιοθετούσαν μια ατζέντα με αριστερό-προοδευτικό πρόσημο. Και πάλι, το παράδειγμα της Αργεντινής είναι ενδεικτικό· στα τέλη του 2001, η χώρα οδηγήθηκε σε χρεωκοπία έχοντας εξωτερικό χρέος ύψους 132 δισ. δολαρίων, εξαιτίας της μη καταβολής δόσης δανείου από το ΔΝΤ ύψους 1,6 δισ. δολαρίων. Η κατάρρευση της οικονομίας και η διάλυση του κοινωνικού ιστού οδήγησαν σε παρατεταμένη πολιτική αστάθεια⁸², η οποία

⁸¹ Βλ. ενδεικτικά *Loewenstein, K., Brazil under Vargas*, ό.π., σ. 17 επ..

⁸² Από τον Δεκέμβριο του 2001, μετά την παραίτηση του Προέδρου Fernando de la Rúa (είχε εκλεγεί τον Δεκέμβριο του 1999) μέχρι την εκλογή του Kirchner, τον Μάιο του 2003, τρεις Πρόεδροι διαδέχτηκαν ο ένας τον άλλον (ο Ramón Puerta μεταξύ 21-23 Δεκεμβρίου 2003, ο Adolfo Rodríguez-

τερματίστηκε με την εκλογή του -αυτοπροσδιοριζόμενου ως αριστερού περονιστή- Néstor Kirchner στην προεδρία της χώρας, τον οποίο διαδέχτηκε, το 2007, η σύζυγός του, Cristina Fernández de Kirchner (η οποία επανεξελέγη το 2011 και επικράτησε σε αλληπάλληλες εθνικές και τοπικές αναμετρήσεις). Η πολιτική κυριαρχία των Kirchner συνέπεσε χρονικά με την ανάδειξη κυβερνήσεων αριστερόστροφης λαϊκιστικής απόκλισης και σε άλλες χώρες της Λατινικής Αμερικής, όπως ο Hugo Chávez στη Βενεζουέλα (1999) και ο Evo Morales (2006) στη Βολιβία⁸³, η επικράτηση των οποίων σχετίζεται ευθέως με την αποτυχία των νεοφιλελεύθερων οικονομικών μοντέλων που είχαν επικρατήσει για δεκαετίες στις χώρες αυτές, συχνά και μέσω της επιβολής τους από αυταρχικά στρατοκρατικά καθεστώτα⁸⁴.

Τα τελευταία χρόνια, κάνει την παρουσία του μία άλλη μορφή επιθετικού, ακροδεξιού λαϊκισμού, ο οποίος εμπνέεται σε μεγάλο βαθμό από τις θέσεις του 45ου και 47ου Αμερικανού Προέδρου, Donald Trump⁸⁵. Εκφραστές αυτής της τάσης είναι ο πρώην Πρόεδρος της Βραζιλίας (2018-2023), Jair Bolsonaro και ο νυν (από τον Δεκέμβριο του 2023) Πρόεδρος της Αργεντινής, Javier Milei· αμφότεροι υιοθετούν τις θέσεις ενός ακραιφνούς νεοφιλελεύθερου οικονομικού μοντέλου και επιτίθενται ανοιχτά εναντίον οποιασδήποτε αριστερής «απόκλισης»⁸⁶. Παρά τις διαφορετικές συνθήκες που ευνόησαν την επικράτηση των δύο αυτών λαϊκιστών ηγετών, η πολιτική τους παρουσιάζει πολλά κοινά χαρακτηριστικά: αυταρχισμός, ο οποίος παραπέμπει στις εποχές που, τόσο η Βραζιλία, όσο και η Αργεντινή, υπέφεραν από αιμοσταγή δικτατορικά καθεστώτα, άκρατος νεοφιλελευθερισμός και κοινωνικός δαρβινισμός, που διαβρώνουν τα θεμέλια της συνοχής και της ισορροπίας, καθώς και της ενδιάμεσης κοινωνικής-δημόσιας σφαίρας. Υπό αυτές τις συνθήκες, δεν αποκλείεται η διαμόρφωση ενός λαϊκιστικού-ακροδεξιού και νεοφιλελεύθερου άξονα μεταξύ Ουάσινγκτον-Μπουένος Άιρες⁸⁷, ο οποίος θα μπορούσε να επεκταθεί υπό τη μορφή μιας άτυπης «Διεθνούς» ακροδεξιών λαϊκιστών, με τη συμπερίληψη των ευρωπαϊκών ακροδεξιών μορφωμάτων, για τα οποία θα γίνει λόγος παρακάτω.

Σαά μεταξύ 23-30 Δεκεμβρίου 2003 και ο Eduardo Duhalde από τις 2 Ιανουαρίου 2002 έως τις 25 Μαΐου 2003).

⁸³ Βλ. *Σταυρακάκη, Γ.*, *Λαϊκισμός...*, ό.π., σ. 35 επ..

⁸⁴ Η Βολιβία διεκδικεί τον τίτλο της χώρας με τα περισσότερα στρατιωτικά πραξικοπήματα στον κόσμο, από το 1950 μέχρι σήμερα (2024): συνολικά 23, εκ των οποίων πέτυχαν τα 11.

⁸⁵ Για τον ρόλο του Trump στην υποχώρηση των δημοκρατικών θεσμών των ΗΠΑ, βλ. ενδεικτικά *Levitsky, Steven / Ziblatt, Daniel* (Μετάφραση: *Παππά, Ανδρέα*), *Πώς πεθαίνουν οι δημοκρατίες*, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα, 2018, όπου αναφέρονται και άλλες περιπτώσεις αυταρχικών ή λαϊκιστών ηγετών που υπέσκαψαν τους δημοκρατικούς θεσμούς σε άλλες χώρες, όπως ο Recep Tayyip Erdoğan στην Τουρκία, ο Alberto Fujimori στο Περού κ.α..

⁸⁶ Για το υπόβαθρο των υποστηρικτών του Milei και του ομοϊδεάτη του, Bolsonaro, βλ. ενδεικτικά *Almeida, Julia* (2023, December 18), *Who votes for the far right in Latin America?* Rosa Luxemburg Stiftung (Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <<https://www.rosalux.de/en/news/id/51584>> - Τελευταία πρόσβαση: 23.5.2025).

⁸⁷ Ο Milei συμπεριφέρεται περισσότερο σαν ιδιώτης επισκεπτόμενος ιδεολογικούς συμμάχους, όπως το ακροδεξιό ισπανικό κόμμα VOX στη Μαδρίτη ή ο Elon Musk στο Τέξας. Επίσης, η Αργεντινή έχει κάνει μεταβάλλει ριζικά την πολιτική της απέναντι στο Ισραήλ και την Παλαιστίνη. Για παράδειγμα, στη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ τον Δεκέμβριο του 2023, η Αργεντινή απείχε από την ψηφοφορία για την ανθρωπιστική κατάπαυση του πυρός στη Γάζα, ενώ, τον Μάιο του 2024, τάχθηκε εναντίον ψηφίσματος που καλούσε το Συμβούλιο Ασφαλείας να δεχθεί την Παλαιστίνη ως πλήρες μέλος του ΟΗΕ. Αμφότερες οι ενέργειες αυτές έρχονταν σε αντίθεση με την παράδοση της Αργεντινής.

Γ. Ο τεχνο-λαϊκισμός

Η εξέλιξη της τεχνολογίας πρόσφερε γενναιόδωρα, μεταξύ άλλων, νέα ψηφιακά μέσα επικοινωνίας, τα οποία με τη σειρά τους παρείχαν για πρώτη φορά στο διαδίκτυο ευκαιρίες άμεσης ένταξης των πολιτών σε επιμέρους δημοκρατικές διαδικασίες, και –τελικώς– τη δυνατότητα δημιουργίας μιας δημόσιας σφαίρας διαλόγου, η οποία λαμβάνει ακόμη και διακρατικό χαρακτήρα. Παράλληλα, παρατηρείται η ανάδυση μιας νέας μορφής πολιτικής συμπεριφοράς, του τεχνο-λαϊκισμού, η οποία τείνει να μετασχηματίσει τη φιλελεύθερη δημοκρατία, ως αποτέλεσμα δύο δυναμικών στοιχείων: της τεχνοκρατίας και του λαϊκισμού. Ο τεχνο-λαϊκισμός προκύπτει περισσότερο ως αντιστάθμισμα-απάντηση στη χρήση και τη δράση του λαϊκισμού με την παραδοσιακή του μορφή, ο οποίος μεθοδολογικά εκμεταλλεύεται τα εργαλεία του δημοκρατικού πολιτεύματος, συντελώντας στον σταδιακό εκφυλισμό του. Μέσα από τις περιδινήσεις της σύγχρονης φιλελεύθερης δημοκρατίας, ο τεχνο-λαϊκισμός φαίνεται να κερδίζει διαρκώς έδαφος, ιδίως εάν υπολογιστεί η αξιοποίηση του διαδικτύου (κυρίως των μέσων κοινωνικής δικτύωσης) από τον ίδιο, ως βασικό μέσο για την πολιτική επικοινωνία, σε συνδυασμό με το υπάρχον -επικεντρωμένο στον ατομικισμό και στην αξία της ατομικής επίδοσης- νεοφιλελεύθερο οικονομικό μοντέλο⁸⁸. Το συγκεκριμένο φαινόμενο παρατηρείται -διόλου τυχαία- εντονότερα σε μια περίοδο αποδρομής της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, η οποία βρίσκει την αφετηρία της περίπου το 2008⁸⁹, όπου πλέον εγκαθιδρύεται η τεχνοκρατία, ως σύστημα διακυβέρνησης στο οποίο η δύναμη της εξουσίας βρίσκεται στα χέρια των τεχνικών της διοίκησης και της οικονομίας.

Στο παραπάνω πλαίσιο παρουσιάζεται το φαινόμενο της υποχώρησης των ιδεολογικών διαφορών και εμφανίζεται μια νέα μορφή διαίρεσης ανάμεσα σε εκπροσώπους του «λαϊκισμού» και της «τεχνοκρατίας», πυρηνικό στοιχείο της οποίας δεν αποτελεί μια ιδεολογική διάκριση, όπως η κλασικός διαχωρισμός μεταξύ δεξιάς και αριστεράς, αλλά συγκεκριμένη μεθοδολογία πολιτικής επικοινωνίας, δράσης και

⁸⁸ Σύμφωνα με τον Νοτιοκορεάτη φιλόσοφο Byung-Chul Han, «Ζούμε σε μια ιδιαίτερη ιστορική περίοδο, κατά την οποία η ίδια η ελευθερία προκαλεί καταναγκασμούς. Μάλιστα, η ελευθερία του μπορώ παράγει περισσότερους καταναγκασμούς από την πειθαρχία του πρέπει, η οποία εκφράζεται με εντολές και απαγορεύσεις. Το πρέπει έχει ένα όριο. Το μπορώ, αντιθέτως, δεν έχει κανένα. Επομένως, ο καταναγκασμός που προέρχεται από το μπορώ είναι απεριόριστος. Αντιμετωπίζουμε, λοιπόν, μια παράδοξη κατάσταση. Η ελευθερία είναι ουσιαστικά το αντίθετο του καταναγκασμού. Το να είσαι ελεύθερος σημαίνει απαλλαγμένος από καταναγκασμούς. Τώρα, αυτή η ελευθερία που πρέπει να είναι το αντίθετο του καταναγκασμού, παράγει η ίδια καταναγκασμούς. [...] Το υποκείμενο της επίδοσης, το οποίο θεωρεί τον εαυτό του ελεύθερο, στην πραγματικότητα είναι ένας δούλος. Και είναι ένας απόλυτος δούλος, στο μέτρο που υπόκειται σε οικειοθελή αυτοεκμετάλλευση δίχως αφέντη. [...] Ο νεοφιλελευθερισμός είναι ένα σύστημα που εκμεταλλεύεται με πολύ αποτελεσματικό –και ευφυή– τρόπο την ελευθερία. Όλα όσα ανήκουν στην πρακτική και στους τρόπους έκφρασης της ελευθερίας, όπως το συναίσθημα, το παιχνίδι και η επικοινωνία, γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης». Βλ. Han, Byung-Chul, Ψυχοπολιτική (Ο νεοφιλελευθερισμός και οι νέες τεχνολογίες της εξουσίας), (Μετάφραση: Τσάλης, Βασίλης), Εκδόσεις Opera-Cogito, Αθήνα, 2023, σ. 10-12.

⁸⁹ Βλ. Ζώη, Γεωργίου Θ., Δίκαιο της Ανάγκης, Κατάσταση πολιορκίας και έκτακτη νομοθετική διαδικασία: Μία ιστορική και συγκριτική έρευνα, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2024, σ. 700 επ..

διακυβέρνησης⁹⁰. Στην πραγματικότητα, οι δύο αυτές προσεγγίσεις (λαϊκιστική και τεχνοκρατική) έχουν περισσότερες ομοιότητες μεταξύ τους, διότι, παρά την αντιπαραθετική διατύπωση της ρητορικής περί «λαϊκής βούλησης» στη μια περίπτωση και «ικανοτήτων» στην άλλη, στην πραγματικότητα επέρχεται μια σύνθεση, διότι αμφότερες δεν έχουν κανένα έρεισμα στην εκπροσώπηση συγκεκριμένων κοινωνικών και πολιτικών θέσεων ή συμφερόντων, δεδομένου ότι επικαλούνται την –εντελώς αόριστη και πολλαπλώς ερμηνευόμενη– έννοια περί εξυπηρέτησης ενός νεφελώδους δημόσιου ή γενικού συμφέροντος. Υπό τις συνθήκες αυτές διαμορφώνεται η έννοια του «τεχνολαϊκισμού» ή τεχνοκρατικού λαϊκισμού, που ως μορφή πολιτικής δράσης συνδυάζει τα στοιχεία του λαϊκισμού και της τεχνοκρατίας, αν και οι εκπρόσωποί του επιμένουν να αυτοπροσδιορίζονται κατηγορηματικά ως οι πραγματικοί αντίπαλοι του «λαϊκισμού», με την ετικέτα του οποίου χαρακτηρίζουν τις πολιτικές, οι οποίες χαράσσονται με γνώμονα μια συγκεκριμένη ιδεολογική κατεύθυνση⁹¹. Ο όρος «τεχνολαϊκισμός»⁹² είναι σχετικά νέος, καθώς για πρώτη φορά παρουσιάστηκε το 1995 σε ένα άρθρο των Arthur Lipow και Patrick Seyd, που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *New Political Science*⁹³, με σκοπό να περιγραφεί το φαινόμενο της «τηλε-δημοκρατίας» και να αντιπαρατεθεί με τα παραδοσιακά –έως τότε– μέσα πολιτικής επικοινωνίας. Σήμερα, η κυριαρχία του διαδικτύου και των μέσω κοινωνικής δικτύωσης έχει διευρύνει σημαντικά την έννοια λόγω της επιρροής που ασκούν (και) στο επίπεδο της πολιτικής επικοινωνίας.

Η πολιτική και εκλογική άνοδος δυνάμεων που χαρακτηρίζονται ως «λαϊκιστικές» προκαλεί συνήθως φόβο στους παράγοντες που κυριαρχούν στην πολιτική και οικονομική σκηνή των χωρών, ιδίως της Δύσης. Η αντίδραση των παραγόντων αυτών συνήθως προσλαμβάνει άμεσο χαρακτήρα απέναντι στην «απειλή» που ορθώνεται απέναντι τους, με τη μορφή επιθέσεων εναντίον των λαϊκιστών ηγετών και –όχι σπάνια– εναντίον και των στρωμάτων που οι τελευταίοι φιλοδοξούν να εκπροσωπήσουν. Στην προσπάθειά τους να αντεπιτεθούν εναντίον των δυνάμεων που χαρακτηρίζονται ως «λαϊκιστικές», οι αντίπαλοί τους που κατά κανόνα αυτοπροσδιορίζονται ως εκπρόσωποι της πολιτικής λογικής και της υφιστάμενης φιλελεύθερης τάξης, υιοθετούν θέσεις και τακτικές που δεν διαφέρουν από εκείνες των –με ή χωρίς εισαγωγικά– λαϊκιστών. Τις τελευταίες δεκαετίες υπάρχουν πολλά παραδείγματα τεχνολαϊκισμού, τα οποία ποικίλουν και διαφοροποιούνται ως προς τις μεθόδους και την προσέγγιση, αν και διατηρούν ένα κοινό σχήμα που συνδυάζει, αφενός, την επίκληση στον «λαό» και, αφετέρου, την επικέντρωση στην «ειδημοσύνη»⁹⁴. Το ενδιαφέρον είναι ότι, ακόμα και όταν ο τεχνολαϊκισμός προσλαμβάνει τη μορφή πολιτικού κόμματος παρουσιάζεται ως εκπρόσωπος της

⁹⁰ Βλ. Bloom, Peter & Sancino, Alessandro, *Disruptive Democracy: The Clash Between Techno-Populism and Techno-Democracy*, SAGE, London, 2019.

⁹¹ Βλ. ενδεικτικά Bickerton, Christopher J. & Ivernizzi Accetti, Carlo, *Τεχνολαϊκισμός: Η νέα πολιτική λογική της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας*, (Μετάφραση: Τσίμπας, Βαγγέλης), Εκδόσεις Oposito, Αθήνα, 2025, σ. 25 επ..

⁹² Techno-Populism.

⁹³ Βλ. Lipow, Arthur & Seyd, Patrick, *Political Parties and the Challenge to Democracy: From Steam-Engines to Techno-Populism*, *New Political Science*, 1995, 17 (1-2), σ. 295-308.

⁹⁴ Bickerton, Christopher J. & Ivernizzi Accetti, Carlo, *Τεχνολαϊκισμός...*, ό.π., σ. 71 επ..

«αντιπολιτικής» χρησιμοποιώντας επιχειρήματα περί «υπέρβασης» των κομματικών στεγανών ή «θανάτου» των παραδοσιακών κομμάτων και ιδεολογιών. Επιπλέον, ο τεχνολαϊκισμός μπορεί να προβάλλει ως ένα κίνημα προερχόμενο «από τη βάση», δηλαδή από τον «απλό λαό» ή και «από πάνω», δηλαδή από το «κατεστημένο» που, ωστόσο, εκφράζει την πρόθεση να αποκτήσει διείσδυση στον λαό χωρίς να τον διαφοροποιεί με γνώμονα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, όπως έπρατταν τα παραδοσιακά πολιτικά κόμματα. Εκεί ακριβώς εντοπίζεται και η άνοδος ενός ιδεολογικά άμορφου και νεφελώδους πολιτικού «κέντρου», την ψήφο του οποίου διεκδικούν -εκτός από τα «τεχνολαϊκιστικά» κόμματα- και οι παραδοσιακές δυνάμεις της αριστεράς και της δεξιάς που επιχειρούν να «λειάνουν» τις πολιτικές τους θέσεις.

Με βάση τις ανωτέρω συνοπτικές παρατηρήσεις μπορεί κανείς να εντοπίσει πολλά πρόσφατα παραδείγματα μεταξύ -ιδίως νέων πολιτικών κομμάτων- σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες. Μια περίπτωση προερχόμενου «από κάτω» τεχνολαϊκισμού αποτελεί το ιταλικό «Κίνημα των Πέντε Αστέρων» (M5S)⁹⁵, το οποίο ιδρύθηκε από τον κωμικό και blogger, Beppe Grillo και τον επιχειρηματία, Gianroberto Casaleggio, αρχικά ως αντιπολιτικό κίνημα και, κατόπιν, ως πολιτικό κόμμα, το οποίο, μάλιστα, στις γενικές εκλογές του 2013 υπερέβη σε αριθμό ψήφων τα άλλα πολιτικά κόμματα. Το στοιχείο που εμφανίζεται ως προφανές για το συγκεκριμένο κόμμα είναι η ρητορική εκείνη που αναδεικνύει την αντίθεση ανάμεσα στον «λαό» και το «κατεστημένο», κάτι που εύκολα το κατατάσσει στην κατηγορία των λαϊκιστικών πολιτικών δυνάμεων. Ωστόσο υπάρχει και ένα, λιγότερο ίσως εμφανές, πλην σαφέστατα υπαρκτό, στοιχείο που συνίσταται στην εξόχως τεχνοκρατική αντίληψη του εν λόγω κόμματος σε σχέση με την πολιτική, κάτι που συνέβαλε στην εκλογική διείσδυση του κόμματος αυτού σε ένα ετερόκλητο εκλογικό ακροατήριο. Το γεγονός αυτό διευκόλυνε τη συμμετοχή του M5S σε κυβερνήσεις συνασπισμού με εντελώς διαφορετικά κόμματα, από την ακροδεξιά Lega έως το κεντροαριστερό Δημοκρατικό Κόμμα (PD)⁹⁶. Από την άποψη αυτή, το M5S αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα τεχνολαϊκιστικού κόμματος.

Ωστόσο, εντονότερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση των τεχνολαϊκιστικών κομμάτων που προέρχονται «από τα πάνω», από το πολιτικό (και οικονομικό) κατεστημένο. Είθισται στην περίπτωση αυτή, τα εν λόγω κόμματα να ενδύονται τον μανδύα του φιλελευθερισμού, πρωτίστως οικονομικού και δευτερευόντως κοινωνικού, προκειμένου να διεκδικούν για λογαριασμό τους τον χαρακτηρισμό των «εκσυγχρονιστικών» δυνάμεων. Μια τέτοια περίπτωση αποτελεί το γαλλικό κόμμα «La République En Marche!» (LREM), το οποίο ιδρύθηκε το 2016 αρχικά ως πλατφόρμα υποστήριξης της υποψηφιότητας του Emmanuel Macron στην Προεδρία της Γαλλικής Δημοκρατίας⁹⁷. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι το συγκεκριμένο κόμμα, που τον Σεπτέμβριο του 2022 μετονομάστηκε σε

⁹⁵ Movimento 5 Stelle.

⁹⁶ Βλ. εντελώς ενδεικτικά Tronconi, Filippo, Beppe Grillo's Five Star Movement. Organisation, Communication and Ideology, Routledge, 2015.

⁹⁷ Bickerton, Christopher J. & Ivernizzi Accetti, Carlo, Τεχνολαϊκισμός..., ό.π., σ. 28 επ..

«Αναγέννηση»⁹⁸, παρουσιάστηκε ως απάντηση στα λαϊκιστικά κύματα τόσο της ακροδεξιάς (Le Pen), όσο και της αριστεράς (Mélenchon), αλλά και στο πολιτικό «κατεστημένο» των Σοσιαλιστών και των γκωλικών. Η ειρωνεία είναι ότι ο Macron είχε συμμετάσχει στις σοσιαλιστικές κυβερνήσεις του Προέδρου François Hollande, ως επικεφαλής του καίριου Υπουργείου Οικονομικών· συνεπώς, επρόκειτο για έναν πολιτικό προερχόμενο από την καρδιά της πολιτικής ελίτ. Στην περίπτωση, λοιπόν, του Macron, ο λαϊκισμός εντοπίζεται ιδίως στο προσωποκεντρικό στοιχείο του κινήματός του, που σε σημειολογικό επίπεδο αποτυπώθηκε ακόμα και στο ακρωνύμιο του κόμματός του LREM, καθώς τα γράμματα EM που υποτίθεται ότι παραπέμπουν στις λέξεις «En Marche» αποτελούν και τα αρχικά του ονοματεπωνύμου του Emmanuel Macron. Ταυτόχρονα, το τεχνοκρατικό στοιχείο του κόμματος Macron μπορεί να εντοπιστεί ήδη από την αρχή της επαγγελματικής πορείας του Γάλλου Προέδρου, ο οποίος -πριν ασχοληθεί ενεργά με την πολιτική- είχε εργαστεί ως επιθεωρητής οικονομικών στο Γαλλικό Υπουργείο Οικονομίας το διάστημα 2004-2008, το 2007 είχε διοριστεί αναπληρωτής εισηγητής στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή με στόχο τη βελτίωση της γαλλικής οικονομίας και, μετά το 2008, εργάστηκε ως επενδυτικός τραπεζίτης στην Τράπεζα Rothschild & Co. Από ιδεολογική άποψη, ο ίδιος ο Macron αυτοπροσδιορίζεται ως κεντρώος, αν και στην πράξη, ρητά ή και άρρητα, αξιοποιεί επιλεκτικά και ανάλογα με την περίπτωση, τα μεγάλα ιδεολογικά ρεύματα, πρωτίστως δε το φιλελεύθερο και το σοσιαλιστικό⁹⁹. Η αλήθεια, βέβαια, είναι ότι, ιδίως σε ζητήματα οικονομίας και εργασιακών σχέσεων η πολιτική του Macron δεν είναι φιλελεύθερη, αλλά μάλλον νεοφιλελεύθερη, γεγονός που καθιστά ευκρινέστερη την ένταξή του στην κατηγορία των τεχνολαϊκιστών ηγετών.

III. Η Ακροδεξιά στην Ευρώπη από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο μέχρι σήμερα

A. Ιταλία

Στο πλαίσιο της έρευνας των πρώτων ακροδεξιών οργανώσεων που εμφανίστηκαν την επαύριο του πολέμου στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση της Ιταλίας, καθώς -σε αντίθεση με τη Γερμανία, η οποία τέθηκε σε καθεστώς τετραπλής συμμαχικής κατοχής (ΗΠΑ-Βρετανία-Γαλλία-ΕΣΣΔ)- διατήρησε την πλήρη ανεξαρτησία της λόγω της αλλαγής στρατοπέδου κατά τη διάρκεια του πολέμου, το 1943, η οποία και σήμανε το τέλος της φασιστικής δικτατορίας, τουλάχιστον στο ελεγχόμενο από τους συμμάχους τμήμα της χώρας¹⁰⁰. Εκείνη ακριβώς τη στιγμή ξεκίνησαν και οι πρώτες εκκαθαρίσεις

⁹⁸ Renaissance.

⁹⁹ Για μια καλύτερη κατανόηση των θέσεων του Emmanuel Macron βλ. περισσότερα στο βιβλίο του Επανάσταση – Ο αγώνας μας για τη Γαλλία, (Μετάφραση: Παπαδόπουλου, Γιώργου), Εκδόσεις Ψυχογιός, Αθήνα, 2017, όπου ο ίδιος ο συγγραφέας σκιαγραφεί την ιδεολογία του μέσα από συγκεκριμένα βιογραφικά στοιχεία και πολιτικές αναφορές.

¹⁰⁰ Οι διαδοχικές ήττες των ιταλικών στρατιωτικών δυνάμεων ήδη από την αρχή του πολέμου, με την αποτυχία κατάληψης της Ελλάδας, η απώλεια της Τύνιδας τον Μάιο του 1943 και η απόβαση των συμμαχικών στρατευμάτων στη Σικελία στις 10 Ιουλίου 1943, προκάλεσαν έντονη δυσανεξία

εναντίον των πρώην στελεχών του εικοσαετούς φασιστικού καθεστώτος¹⁰¹. Ο Mussolini, ο οποίος είχε συλληφθεί λίγο μετά την καθαίρεσή του, απελευθερώθηκε από ομάδα Γερμανών παραστρατιωτικών και μελών των Waffen-SS, που τον οδήγησαν στην κατεχόμενη από εκείνους Βόρεια Ιταλία, όπου και διορίστηκε από τους προστάτες του επικεφαλής του φασιστικού κράτους-ανδρείκελου, υπό την επωνυμία «Ιταλική Κοινωνική Δημοκρατία», γνωστή και ως «Δημοκρατία του Salò»¹⁰². Ένα από τα καθήκοντα που ανέλαβε το καθεστώς της «Κοινωνικής Δημοκρατίας», το βασικό στήριγμα της οποίας αποτελούσε -εκτός από τους Γερμανούς- το «νέο» κόμμα του Mussolini, με την επωνυμία Ρεπουμπλικανικό Φασιστικό Κόμμα¹⁰³, ήταν να οργανώσει τον αγώνα εναντίον της ένοπλης αντιφασιστικής αντίστασης, πράγμα που ανέλαβε και οδήγησε σε έναν διετή εμφύλιο πόλεμο, ο οποίος συνοδεύτηκε από εκατέρωθεν αντίποινα¹⁰⁴, αν και υπάρχει διχογνωμία σε σχέση με τον πραγματικό αριθμό των θυμάτων. Πάντως, ο Mussolini παρέμεινε επικεφαλής της «Κοινωνικής Δημοκρατίας» μέχρι την αποχώρηση των Γερμανών, οπότε και συνελήφθη από μέλη της Ιταλικής αντίστασης που με συνοπτικές διαδικασίες τον οδήγησαν στο εκτελεστικό απόσπασμα¹⁰⁵, στις 28 Απριλίου 1945.

εναντίον του καθεστώτος, με συνέπεια, ακόμη και τα μέλη του Μεγάλου Φασιστικού Συμβουλίου να στραφούν εναντίον του δικτάτορα Benito Mussolini, ο οποίος καθαίρεθηκε στις 25 Ιουλίου 1943. Ο Βασιλιάς διόρισε πρωθυπουργό τον στρατάρχη Pietro Badoglio και λίγο αργότερα, η νέα Κυβέρνηση υπέγραψε (Σεπτέμβριος 1943) ανακωχή με τους Συμμάχους, οι οποίοι συνέχιζαν την προέλασή τους από τη Νότια προς την Κεντρική Ιταλία, ενώ στις 13 Οκτωβρίου 1943 η Ιταλία κήρυξε επίσημα τον πόλεμο κατά των δυνάμεων του Άξονα.

¹⁰¹ Για την έννοια, τη γέννηση του φασισμού, την πορεία του προς την εξουσία και τα χαρακτηριστικά του, βλ. ενδεικτικά Paxton, Robert O., *Η Ανατομία του Φασισμού* (Μετάφραση: Χαλμούκου, Κατερίνα), Κέδρος, Αθήνα, 2006, ιδίως σ. 41 επ., 81 επ. και 207 επ..

¹⁰² “Repubblica Sociale Italiana” ή “Repubblica di Salò”.

¹⁰³ “Partito Fascista Repubblicano”. Το κόμμα αυτό ιδρύθηκε στις 13 Σεπτεμβρίου 1943, ως διάδοχο σχήμα του Εθνικού Φασιστικού Κόμματος (“Partito Nazionale Fascista”), αλλά είχε περισσότερες αναφορές στον -πριν από το 1922- ριζοσπαστικό φασισμό και αντιμοναρχισμό, καθώς τα μέλη του θεωρούσαν τον βασιλιά Vittorio Emanuele III προδότη μετά τη συμφωνία του για την υπογραφή της παράδοσης στους Συμμάχους. Οι βασικές θέσεις του κόμματος υιοθετήθηκαν στο (μοναδικό του) συνέδριο της Βερόνας, με το «μανιφέστο της Βερόνας» και, ιδίως, με τα σημεία 1 (Κατάργηση της μοναρχίας και ανακήρυξη της κοινωνικής δημοκρατίας. Καταγγελία του «προδότη και φυγάδα βασιλιά»), 6 (ανακήρυξη του Ρωμαιοκαθολικισμού ως κρατικής θρησκείας και ανοχή στα υπόλοιπα θρησκευόμενα), 7 (ανακήρυξη της εβραϊκής φυλής ως «εχθρικής εθνότητας» κατά τη διάρκεια του πολέμου) και 18 (Συνέχιση του πολέμου με σκοπό την ήττα των Συμμάχων και την υπεράσπιση των εδαφικών κερκτημένων της Ιταλίας). Βλ. Pugliese, Stanislao G., *Italian Fascism and Anti-Fascism: A Critical Anthology*, Manchester University Press, 2001, σ. 191 επ..

¹⁰⁴ Βλ. Pavone, Claudio, *Una guerra civile. Saggio storico sulla moralità nella resistenza*, Bollati Boringhieri, Torino, 1991.

¹⁰⁵ Μαζί με τον Mussolini εκτελέστηκαν η ερωμένη του Clara Petacci, καθώς και άλλοι φασίστες που συνόδευαν τον αρχηγό τους στον δρόμο της διαφυγής, όπως ο Alessandro Pavolini, ο Francesco Maria Barracu, ο πρώην μαρξιστής Nicola Bombacci και ο Marcello Petacci, αδελφός της ερωμένης του πρώην δικτάτορα. Την ίδια ημέρα εκτελέστηκε ο πρώην γενικός γραμματέας του κόμματος και υπέρμαχος της συμμαχίας με τους ναζί, Roberto Farinacci. Λίγο αργότερα, την ίδια τύχη είχε και ο -επίσης- πρώην γενικός γραμματέας του Φασιστικού Κόμματος, Achille Starace, ενώ μία εβδομάδα νωρίτερα (22 Απριλίου) είχε εκτελεστεί ο Leandro Arpinati, ηγετικό στέλεχος του κόμματος στη Bologna. Μετά το τέλος του πολέμου, στις 10 Ιουλίου, 1945, εκτελέστηκε ο πρώην υπουργός Εσωτερικών της «Κοινωνικής Δημοκρατίας», Guido Buffarini Guidi. Αξιοσημείωτη ήταν η δολοφονία του «θεωρητικού» του φασιστικού κόμματος, πρώην υπουργού Παιδείας του καθεστώτος και

Στη μεταπολεμική Ιταλία, ο φασισμός εξακολουθούσε να έχει οπαδούς, οι περισσότεροι εκ των οποίων ανήκαν σε όσους είχαν ακολουθήσει και υποστηρίξει τον Mussolini στην «Κοινωνική Δημοκρατία», μέχρι και το τέλος της· για τον λόγο αυτόν, άλλωστε, ενστερνίζονταν σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό τις θέσεις του «Ρεπουμπλικανικού Φασιστικού Κόμματος» που είχαν αποφασιστεί στο συνέδριο της Βερόνας¹⁰⁶, ενώ, τουλάχιστον σε ένα αρχικό στάδιο, υιοθετούσαν πρακτικές πολιτικού «ακτιβισμού»¹⁰⁷. Η πρώτη απόπειρα σοβαρής ανασύνταξης των παλαιών φασιστικών δυνάμεων στην Ιταλία αναπτύχθηκε, όχι μέσω της ίδρυσης ενός πολιτικού κόμματος, αλλά με την έκδοση μιας εβδομαδιαίας επιθεώρησης που έφερε τον τίτλο «*Ο απλός άνθρωπος*»¹⁰⁸, ο διευθυντής της οποίας, Guglielmo Giannini, δημοσιογράφος και συγγραφέας, ήταν μέλος του Εθνικού Φασιστικού Κόμματος, αν και εξέφραζε τη διαφωνία του με τις μιλιταριστικές του θέσεις. Το ύφος του περιοδικού ήταν καυστικό, σκανδαλοθηρικό και έντονα λαϊκιστικό, καθώς στηλίτευε την υποτιθέμενη «άγρια» εκκαθάριση που είχαν υποστεί οι φασίστες από τους αντιπάλους τους μετά την πτώση του καθεστώτος¹⁰⁹. Οι επιθέσεις εναντίον της νέας πολιτικής ηγεσίας, αλλά και οι μέθοδοι του περιοδικού συνέβαλαν στη σημαντική αύξηση της κυκλοφορίας του και οδήγησαν τον Giannini στην απόφαση να κατέλθει στον πολιτικό στίβο. Έτσι, τον Νοέμβριο του 1945, ανακοινώθηκε από το περιοδικό η ίδρυση πολιτικού φορέα, ο οποίος έφερε την ονομασία του εντύπου: «*Μέτωπο του απλού ανθρώπου*»¹¹⁰, το οποίο συσπείρωσε τους οπαδούς του προηγούμενου φασιστικού καθεστώτος και εξασφάλισε χρηματοδότηση από πρώην υποστηρικτές του, χάρη στην έντονα αντικομμουνιστική ρητορική του¹¹¹. Η δυναμική του νέου κόμματος φανερώθηκε από το αποτέλεσμα των εκλογών της 2ας Ιουνίου 1946 για την ανάδειξη Συντακτικής Συνέλευσης, στις οποίες το Μέτωπο κατέλαβε την πέμπτη θέση, εξασφαλίζοντας ποσοστό 5,27% των έγκυρων ψήφων και 30 από τις 556 έδρες¹¹². Η επιτυχία του κόμματος επαναλήφθηκε και σε τοπικό επίπεδο, ενώ τα

πανεπιστημιακού, Giovanni Gentile, στις 15 Απριλίου 1944 από τους Bruno Fanciullacci και Antonio Ignesti, οι οποίοι ανήκαν στην κομμουνιστική οργάνωση “Gruppi di Azione Patriottica” (GAP).

¹⁰⁶ Βλ. ανωτέρω, στη σχετική υποσημείωση.

¹⁰⁷ Χαρακτηριστική είναι η δραστηριότητα των «Δεσμών Επαναστατικής Δράσης» (“Fasci di azione rivoluzionaria”). Στο πλαίσιο αυτού του ακτιβισμού εντάσσεται και η απόπειρα να κλαπεί το λείψανο του Mussolini λίγο πριν από την πρώτη επέτειο του θανάτου του, από τον Domenico Leccisi και δύο υποστηρικτές του, μέλη μιας άλλης νεοφασιστικής οργάνωσης, του βραχύβιου «Δημοκρατικού Φασιστικού Κόμματος» (“Partito Democratico Fascista”). Η ίδια οργάνωση είχε αναλάβει την πυρπόληση στις 5 Νοεμβρίου 1945, των διαφημιστικών πινακίδων του κινηματογράφου Odeon για την ταινία «*Ρώμη, Ανοχύρωτη Πόλη*» (“*Roma città aperta*”) του Roberto Rossellini, απαντώντας στις δολοφονίες φασιστών στο Μιλάνο, κυρίως από την κομμουνιστική ομάδα “*Volante Rossa*”. Βλ. Milza, Pierre, Οι μελανοχίτωνες της Ευρώπης..., ό.π., σ. 59.

¹⁰⁸ “*L’Uomo qualunque*”.

¹⁰⁹ Οι αναφορές περί «ακροτήτων» που δήθεν είχαν διαπράξει οι αντιφασίστες, οδήγησαν τις ιταλικές αρχές στην απόφαση να απαγορεύσουν την κυκλοφορία του περιοδικού για δύο μήνες (20 Φεβρουαρίου - 25 Απριλίου 1945), με την αιτιολογία ότι «υπέσκαπτε την πολεμική προσπάθεια του έθνους». Βλ. Milza, Pierre, Οι μελανοχίτωνες της Ευρώπης..., ό.π., σ. 61 και υποσημ. 6.

¹¹⁰ “*Fronde dell’ Uomo qualunque*”.

¹¹¹ Βλ. Milza, Pierre, Οι μελανοχίτωνες της Ευρώπης..., ό.π., σ. 62-63.

¹¹²

Πηγή:

<<https://elezionistorico.interno.gov.it/index.php?tpel=A&dtel=02/06/1946&tpa=I&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S>> (τελευταία πρόσβαση: 13.10.2025).

βασικότερα εκλογικά του προπύργια εντοπιζόνταν κυρίως στη Νότια Ιταλία¹¹³, όπου οι πολίτες εξέφρασαν με τον τρόπο αυτόν τη δυσαρέσκειά τους για τις δύσκολες συνθήκες που επικρατούσαν μεταπολεμικά στην περιοχή, για τις οποίες θεωρούσαν ότι ευθύνονταν η κυβέρνηση, οι σύμμαχοι και οι κομμουνιστές. Πάντως, όπως αποδείχτηκε, η επιτυχία του Μετώπου του Giannini ήταν εφήμερη, καθώς στις επόμενες βουλευτικές εκλογές της 18ης Απριλίου 1948 ο συνασπισμός στον οποίο συμμετείχε¹¹⁴ περιορίστηκε σε ένα πενιχρό ποσοστό της τάξεως του 3,82% των έγκυρων ψήφων και σε μόλις 19 έδρες (σε σύνολο 574)¹¹⁵. Οι οικονομικοί παράγοντες που είχαν υποστηρίξει το κόμμα στα πρώτα του βήματα έκριναν ότι το κυριότερο ανάχωμα απέναντι στην κομμουνιστική διείσδυση ήταν η Χριστιανική Δημοκρατία (DC), την οποία και αποφάσισαν να στηρίζουν με κάθε τρόπο¹¹⁶.

Από την άλλη πλευρά, στις εκλογές του 1948 έκαναν την εμφάνισή τους τα πρώτα ανασυγκροτημένα νεοφασιστικά κόμματα, με σημαντικότερο εκπρόσωπό τους το Ιταλικό Κοινωνικό Κίνημα (MSI)¹¹⁷, το οποίο είχε ιδρυθεί στις 26 Δεκεμβρίου 1946 από πρώην στελέχη της καθεστώτος του Salò, όπως, η εμβληματικότερη ίσως φυσιογνωμία του κόμματος, ο Giorgio Almirante, που είχε διατελέσει υφυπουργός λαϊκού πολιτισμού της «Ιταλικής Κοινωνικής Δημοκρατίας» (με άλλα λόγια, προπαγάνδας) και ο Pino Romualdi, καθώς και πρώην εκπρόσωπους του φασιστικού καθεστώτος (1922-1943). Οι κύριοι, λοιπόν, ιδεολογικοί άξονες του νεοφασιστικού αυτού κόμματος ήταν εμπνευσμένοι από την πρώτη και την τελευταία φάση του

¹¹³ Ενδεικτικά, στις περιφερειακές εκλογές της 24ης Νοεμβρίου 1946, το Μέτωπο του απλού ανθρώπου έλαβε ποσοστά της τάξεως του 45,84% στο Bari (όπου κατήλθε σε συνασπισμό με το Φιλελεύθερο Κόμμα PLI και τους μοναρχικούς), του 46,8% στη Lecce και του 30,60% στη Messina.

¹¹⁴ Ο συνασπισμός ονομαζόταν «Εθνικό Μπλοκ» (Blocco Nazionale) και απαρτιζόταν, εκτός από το Μέτωπο του απλού ανθρώπου, από το Φιλελεύθερο Κόμμα (PLI) και την Ένωση για την Εθνική Αποκατάσταση (Unione per la Ricostruzione Nazionale).

¹¹⁵

Πηγή:

<<https://elezionistorico.interno.gov.it/index.php?tpel=C&dtel=18/04/1948&es0=S&tpa=I&lev0=0&levsut0=0&ms=S&tp=A>> (τελευταία πρόσβαση: 13.10.2025).

¹¹⁶ Την εποχή εκείνη ο Ψυχρός πόλεμος κορυφωνόταν. Την 1η Μαΐου 1947, προκλήθηκε κρίση εξαιτίας της δολοφονίας έντεκα αριστερών αγροτών (μεταξύ των οποίων και τεσσάρων παιδιών) σε πορεία για την εργατική Πρωτομαγιά στο Παλέρμο από τη συμμορία του Salvatore Giuliano. Στο πολιτικό χάος που ακολούθησε, ο χριστιανοδημοκράτης (DC) πρωθυπουργός, Alcide De Gasperi, μεθόδευσε την αποπομπή όλων των αριστερών υπουργών από το υπουργικό συμβούλιο στις 31 Μαΐου. Εκτός από τους κομμουνιστές, απομακρύνθηκαν και οι προερχόμενοι από το Ιταλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα (PSI) υπουργοί από την κυβέρνηση· το PSI δεν θα είχε ξανά θέση στην κυβέρνηση για είκοσι χρόνια. Ο De Gasperi προχώρησε στην αποπομπή υπό την πίεση του Αμερικανού υπουργού Εξωτερικών George Marshall, ο οποίος τον είχε προειδοποιήσει ότι προϋπόθεση για τη λήψη της αμερικανικής βοήθειας ήταν η καταπολέμηση του Κομμουνισμού. Σε ίδιο μήκος κύματος είχε κινηθεί και ο Αμερικανός πρέσβης στη Ρώμη, James C. Dunn, ο οποίος είχε ζητήσει ευθέως από τον Ιταλό Πρωθυπουργό να διαλύσει το Κοινοβούλιο και να απομακρύνει το PCI. Στον απόηχο των εξελίξεων αυτών, λίγο πριν από τις εκλογές του 1948, το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα (PCI), υπό την ηγεσία του Palmiro Togliatti και το Ιταλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα (PSI), υπό την ηγεσία του Pietro Nenni, συγκρότησαν συνασπισμό με την επωνυμία «Λαϊκό Δημοκρατικό Μέτωπο» (Fronte Democratico Popolare), γεγονός που θορύβησε τους Αμερικανούς, οι οποίοι -μέσω της CIA- εξασφάλισαν γενναιόδωρη οικονομική ενίσχυση στη Χριστιανική Δημοκρατία (DC), η οποία είχε και τη στήριξη του Βατικανού. Το αποτέλεσμα ήταν η Χριστιανική Δημοκρατία να εξασφαλίσει ποσοστό 48,51% των έγκυρων ψήφων και -για πρώτη και τελευταία φορά- αυτοδύναμη πλειοψηφία στη Βουλή των Αντιπροσώπων (305 έδρες σε σύνολο 574), ενώ το Λαϊκό Δημοκρατικό Μέτωπο εξασφάλισε μόλις 30,98% και 183 έδρες. Ibidem.

¹¹⁷ Movimento Sociale Italiano.

ιταλικού φασισμού, δηλαδή, από τις ριζοσπαστικές και οιονεί «σοσιαλιστικές» αξίες που συνοψίζονταν στην αντίδραση εναντίον της αστικής τάξης και την αμφισβήτηση του νέου δημοκρατικού συνταγματικού πλαισίου. Από την άποψη αυτή, τα πρώτα χρόνια της δράσης του, το MSI αμφισβήτησε ευθέως το νέο συνταγματικό πλαίσιο της Ιταλικής Δημοκρατίας, το οποίο διαμορφώθηκε με γνώμονες, αφενός, το αποτέλεσμα του πολιτειακού δημοψηφίσματος της 2ας Ιουνίου 1946, στο οποίο ο ιταλικός λαός επέλεξε την Αβασίλευτη Δημοκρατία¹¹⁸ και, αφετέρου, το Σύνταγμα του 1948, στην υπ' αριθμ. XII μεταβατική διάταξη του οποίου ορίζεται ότι: «Απαγορεύεται η αναδιοργάνωση, με οποιαδήποτε μορφή, του διαλυμένου φασιστικού κόμματος. Κατά παρέκκλιση από το άρθρο 48, θεσπίζονται με νόμο προσωρινοί περιορισμοί του δικαιώματος του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι για πέντε το πολύ έτη από την έναρξη ισχύος του Συντάγματος στους υπεύθυνους για το φασιστικό καθεστώς ηγέτες»¹¹⁹. Για τον λόγο αυτόν, το MSI συνεργάστηκε εκλογικά με φιλομοναρχικές ομάδες, οι οποίες δεν αποδέχονταν το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος του 1946 και επέμεναν στην παλινόρθωση του οίκου της Σαβοΐας· παράλληλα, στους κόλπους του MSI αναπτύχθηκε μία ακραία εθνικιστική τάση που απέρριπτε τους όρους της ειρήνης που είχαν επιβληθεί από τους συμμάχους μετά το τέλος του Β' παγκοσμίου πολέμου και καταδίκασε την παρουσία ξένων -και ιδίως αμερικανικών- στρατευμάτων στο εθνικό έδαφος¹²⁰.

Η σαφής αντιφιλελεύθερη και αντιδημοκρατική ιδεολογία του MSI είχε ως συνέπεια τον αποκλεισμό του κόμματος από το λεγόμενο «Συνταγματικό Τόξο», δηλαδή τον κύκλο των κομμάτων που συμμετείχαν στην κατάρτιση και υιοθέτηση του Συντάγματος της Ιταλικής Δημοκρατίας. Αυτό είχε ως συνέπεια την πολιτική

¹¹⁸ Την ίδια ημέρα με τις εκλογές για την ανάδειξη της Συντακτικής Συνέλευσης διεξήχθη και δημοψήφισμα σχετικά με την αβασίλευτη ή βασιλεύουσα μορφή του πολιτεύματος που απέβη υπέρ της Αβασίλευτης Δημοκρατίας. Ειδικότερα, στο δημοψήφισμα της 2.6.1946 οι Ιταλοί πολίτες τάχθηκαν με ποσοστό 54,27% των έγκυρων ψήφων υπέρ της Δημοκρατίας, έναντι 45,73% που τάχθηκαν υπέρ της μοναρχίας. Πηγή: GU n. 134 del 20.6.1946. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι οι οπαδοί της Δημοκρατίας επικράτησαν ιδίως στον Βορρά, που είχε δοκιμαστεί εξαιτίας της παρουσίας των Γερμανών και του καθεστώτος του Salò, ενώ στις περισσότερες περιφέρειες της Νότιας Ιταλίας, που ήταν και εκλογικά προπύργια της δεξιάς και των φασιστών, οι μοναρχικοί είχαν σαφές προβάδισμα.

¹¹⁹ «È vietata la riorganizzazione, sotto qualsiasi forma, del disciolto partito fascista. In deroga all'articolo 48, sono stabilite con legge, per non oltre un quinquennio dall'entrata in vigore della Costituzione, limitazioni temporanee al diritto di voto e alla eleggibilità per i capi responsabili del regime fascista». Μετάφραση του γράφοντος.

¹²⁰ Ένα στοιχείο που τροφοδότησε τον «μαχητικό» αυτόν εθνικισμό του MSI, ήταν και η διαμάχη για την τύχη της Τεργέστης, η οποία ήταν μίλον της Έριδος μεταξύ της Ιταλίας και της (ενιαίας τότε) Γιουγκοσλαβίας. Δυνάμει ενός από τα πρωτόκολλα που συνόδευσαν τη Συνθήκη Ειρήνης της 10ης Φεβρουαρίου 1947, δημιουργήθηκε η λεγόμενη «Ελεύθερη Περιοχή της Τεργέστης», ως ανεξάρτητο έδαφος μεταξύ της Ιταλίας και της Γιουγκοσλαβίας, που τελούσε υπό την άμεση ευθύνη του Συμβουλίου Ασφαλείας των Ηνωμένων Εθνών. Η διοίκηση της περιοχής μοιράστηκε σε δύο περιοχές: α) την πόλη-λιμάνι της Τεργέστης με μια στενή παράκτια λωρίδα στα βορειοδυτικά (Ζώνη Α) και β) μια περιοχή που κάλυπτε από ένα μικρό μέρος του βορειοδυτικού τμήματος της χερσονήσου της Ίστριας (Ζώνη Β). Το 1954 επήλθε de facto κατάργηση του καθεστώτος αυτού, με τη Ζώνη Α να περιέρχεται στην Ιταλία και τη Ζώνη Β στη Γιουγκοσλαβία (σήμερα στη Σλοβενία). Η συνοριακή διαμάχη που προκλήθηκε από τη de facto κατάργηση της αυτονομίας αυτής διευθετήθηκε μόλις είκοσι χρόνια αργότερα, το 1975, με την υπογραφή της διμερούς Συνθήκης του Osimo, η οποία επικυρώθηκε το 1977.

περιθωριοποίηση και απομόνωση του MSI, το οποίο, παρά την «αντικαπιταλιστική» του ρητορική, κατόρθωσε να εξασφαλίσει γενναιόδωρη οικονομική υποστήριξη από πλούσιους επιχειρηματίες και μεγαλοκτηματίες, ιδίως στις περιφέρειες της Νότιας Ιταλίας, που αποτελούσαν και τα κυριότερα προπύργιά του. Ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες που ευνόησαν την εξέλιξη αυτήν ήταν η δυναμική που είχε αποκτήσει το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα (PCI), το οποίο είχε καταστεί πλέον η δεύτερη μεγαλύτερη πολιτική δύναμη της Χώρας μετά τη Χριστιανική Δημοκρατία (DC).

Από το 1950 και όσο κορυφωνόταν ο Ψυχρός πόλεμος ανάμεσα στις ΗΠΑ και την ΕΣΣΔ, το MSI άρχισε να αναπροσανατολίζεται προς περισσότερο «μετριοπαθείς» και «ρεαλιστικές» θέσεις, οι οποίες θα του επέτρεπαν την είσοδο στην κεντρική πολιτική σκηνή, με κυριότερο όχημα την μαχητική αντικομμουνιστική του στάση, όχι όμως υπό τη μορφή «ακτιβιστικών» δραστηριοτήτων, αλλά μέσω της κοινοβουλευτικής παρουσίας του, ακόμα και της συμμετοχής σε κυβερνήσεις της Χριστιανικής Δημοκρατίας (DC). Στο πλαίσιο αυτής της στρατηγικής του «εισοδισμού», το κόμμα προχώρησε σε αλλαγή ηγεσίας, με την ανάδειξη, το 1954, του Arturo Michelini ως νέου επικεφαλής. Η στρατηγική αυτή απέδωσε καρπούς, καθώς το MSI στις εκλογές του 1958 εξασφάλισε την τέταρτη θέση σε εθνικό επίπεδο¹²¹, αλλά, από την άλλη πλευρά, προκάλεσε και τις αντιδράσεις των πιο ριζοσπαστικών στοιχείων που κατήγγειλαν αυτή την «ενδοτική» πολιτική και εγκατέλειψαν το κόμμα¹²². Ωστόσο, η πρώτη σημαντική ευκαιρία του MSI να διαδραματίσει ρόλο κλειδί στην κεντρική πολιτική σκηνή ήρθε τον Μάρτιο του 1960, όταν το Ιταλικό Φιλελεύθερο Κόμμα (PLI) ήρε την κοινοβουλευτική στήριξη προς την Κυβέρνηση Segni (DC), προκαλώντας την πτώση της· η αμέσως επόμενη Κυβέρνηση υπό την προεδρία του επικεφαλής της δεξιάς πτέρυγας της Χριστιανικής Δημοκρατίας (DC), Fernando Tambroni¹²³, ήταν μονοκομματική και διέθετε την κοινοβουλευτική στήριξη αποκλειστικά και μόνο του MSI, γεγονός που προκάλεσε πλήθος αντιδράσεων και οδήγησε στην παραίτησή της λίγους μήνες αργότερα, μετά

¹²¹ Το MSI στις εκλογές της 25ης Μαΐου 1958 εξασφάλισε ποσοστό 4,76% των έγκυρων ψήφων και 24 από τις 596 έδρες της Βουλής, ενώ στη Γερουσία, την οποία αναδεικνύουν οι εκλογείς άνω των 25 ετών, εξασφάλισε την πέμπτη θέση με 4,40% των έγκυρων ψήφων και 8 από τις 246 έδρες. Πηγή: <<https://elezionistorico.interno.gov.it/>> (τελευταία πρόσβαση: 13.10.2025).

¹²² Ενδεικτικά, αναφέρεται ότι το 1956, μια ριζοσπαστική ομάδα του κόμματος, υπό τον Pino Rauti, αποχώρησε και ίδρυσε την εξωκοινοβουλευτική οργάνωση «*Νέα Τάξη*» (“*Ordine Nuovo*” ή “*Centro Studi Ordine Nuovo*”), η οποία είχε παραστρατιωτικά χαρακτηριστικά. Μια μικρότερη ομάδα που αποχώρησε από αυτή την οργάνωση ίδρυσε μια άλλη, αντίστοιχη ακροδεξιά φράξια, με την επωνυμία “*Movimento Politico Ordine Nuovo*”, η οποία πρωταγωνίστησε σε μια σειρά τρομοκρατικών επιθέσεων τη δεκαετία του 1960, με πιο γνωστή την έκρηξη βόμβας στο υποκατάστημα της Εθνικής Αγροτικής Τράπεζας, στην Piazza Fontana, του Μιλάνου, στις 12 Δεκεμβρίου 1969, που είχε ως αποτέλεσμα να σκοτωθούν 17 άνθρωποι και να τραυματιστούν άλλοι 88. Για τις διασπάσεις του MSI βλ. ενδεικτικά Spotts, Frederic - Wieser, Theodor, Italy, a difficult democracy: a survey of Italian politics, Cambridge University Press, 1986 (Ανατύπωση 1992), New York, σ. 97.

¹²³ Ο Tambroni ήταν υπέρμαχος του δόγματος «νόμος και τάξη», ενώ είναι χαρακτηριστικό ότι ο Υπουργός Πολιτισμού, Τουρισμού και Αθλητισμού της Κυβερνήσής του, Umberto Tupini, ανακοίνωσε στις 15 Ιουνίου 1960 ότι επρόκειτο να λογοκριθούν όλες οι κινηματογραφικές ταινίες με «σκανδαλώδη, αρνητικά θέματα για τη διαμόρφωση της ιταλικής πολιτικής συνείδησης», αναφερόμενος στην ταινία “*La dolce vita*” του Federico Fellini.

από αιματηρές ταραχές που έλαβαν χώρα στη Γένοβα και σε άλλες πόλεις, τον Ιούλιο του 1960¹²⁴.

Πάντως, είναι ενδεικτική η σχετικά σταθερή εκλογική ισχύς του MSI κατά την πρώτη εικοσαετία της δράσης του, γεγονός που μαρτυρά ότι υπήρχε μια παγιωμένη τάση μεταξύ των ψηφοφόρων. Αυτή η πορεία, η οποία από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, επρόκειτο να μεταβληθεί, αποτυπώνεται στον πίνακα που ακολουθεί¹²⁵.

ΕΚΛΟΓΕΣ	ΗΓΕΤΗΣ	ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΩΝ		ΓΕΡΟΥΣΙΑ	
		Ποσοστό	Έδρες	Ποσοστό	Έδρες
1948	Giorgio Almirante	2,0%	6/574	0,7%	1/237
1953	Augusto De Marsanich	5,8%	29/590	6,1%	9/237
1958	Arturo Micheli	4,8%	24/596	4,4%	8/246
1963	Arturo Micheli	5,1%	27/630	5,3%	15/315
1968	Arturo Micheli	4,5%	24/630	4,6%	11/315

Η μεταβολή που ακολούθησε από το 1968 και μετά οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη ριζοσπαστικοποίηση της ιταλικής πολιτικής σκηνής, η οποία υπήρξε συνέπεια του μαζικού φοιτητικού κινήματος, της ανάπτυξης του αντιπολεμικού κινήματος, της αμφισβήτησης της σοβιετικής μαρξιστικής «ορθοδοξίας», με την αντίστοιχη άνοδο του «Ευρωκομμουνισμού» και της αδυναμίας των Κυβερνήσεων της «οργανικής κεντροαριστεράς»¹²⁶ της περιόδου 1963-1968, να εξασφαλίσουν

¹²⁴ Στη Γένοβα επρόκειτο να διεξαχθεί το εθνικό συνέδριο του MSI, όπου επρόκειτο να εορταστεί η πολιτική του «εισοδισμού». Στην είδηση αυτή αντέδρασαν οι αντιφασίστες, με αποτέλεσμα, στις 30 Ιουνίου 1960, να ξεσπάσουν μαχητικές αντιφασιστικές διαδηλώσεις σε ολόκληρη την πόλη. Οι διαδηλώσεις αυτές εξαπλώθηκαν και σε άλλες ιταλικές πόλεις κατά τη διάρκεια του επόμενου δεκαπενθημέρου, με αποτέλεσμα βίαιες και ενίοτε θανατηφόρες συγκρούσεις με την αστυνομία. Η διεξαγωγή του συνεδρίου ματαιώθηκε, ενώ και η Κυβέρνηση, τελικώς, παραιτήθηκε στις 27 Ιουλίου.

¹²⁵ Πηγή: <<https://elezionistorico.interno.gov.it/>> (τελευταία πρόσβαση: 13.10.2025).

¹²⁶ Centro-sinistra “organico”. Με τον όρο αυτόν αποδίδεται η κυβερνητική προγραμματική συμμαχία που επετεύχθη στα τέλη του 1963, μετά τις εκλογές του έτους εκείνου, μεταξύ της Χριστιανικής Δημοκρατίας (DC) και του Ιταλικού Σοσιαλιστικού Κόμματος (PSI), του Ιταλικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος (PSDI) και του Ιταλικού Ρεπουμπλικανικού Κόμματος (PRI). Αρχιτέκτονες της σύμπραξης αυτής ήταν ο ηγέτης –και επικεφαλής της αριστερής πτέρυγας- της Χριστιανικής Δημοκρατίας, Aldo Moro και ο παλαίμαχος Σοσιαλιστής ηγέτης Pietro Nenni. Ο όρος

κοινωνική και πολιτική σταθερότητα. Η ριζοσπαστικοποίηση του αριστερού πόλου του πολιτικού φάσματος προκάλεσε μια αντίστοιχη εξέλιξη και στον χώρο της δεξιάς, με αποτέλεσμα την αποδυνάμωση των καθιερωμένων πολιτικών δυνάμεων του ευρύτερου «Κέντρου».

Παράλληλα με την παρουσία των νεοφασιστικών ομάδων και, ιδίως του MSI, στην Ιταλία δραστηριοποιήθηκε ήδη από το 1946 και η φιλομοναρχική δεξιά, με την ίδρυση (13 Ιουνίου 1946), αμέσως μετά το δυσμενές για τη μοναρχία αποτέλεσμα του πολιτειακού δημοψηφίσματος του 1946, του λεγόμενου «Εθνικού Μοναρχικού Κόμματος»¹²⁷, με πρώτο γραμματέα τον Alfredo Covelli. Το κόμμα αυτό παρουσίαζε, όπως και οι νεοφασίστες, ιδιαίτερη ισχύ στον ιταλικό Νότο, όπου συσπείρωνε συντηρητικές (φιλελεύθερων, αλλά και εθνικιστικών τάσεων), καθώς και δυσανεσχημένες χριστιανοδημοκρατικές δυνάμεις, αργότερα αποτέλεσε μέρος του Κόμματος των Ιταλών Δημοκρατών της Μοναρχικής Ενότητας¹²⁸, μετά από τη συγχώνευσή του (στις 11 Απριλίου 1959) με το Λαϊκό Μοναρχικό Κόμμα¹²⁹ του επιχειρηματία και δημάρχου της Νάπολης, Achille Lauro.

Πάντως, κατά την περίοδο 1946-1968, οι εκλογικές επιδόσεις των φιλομοναρχικών κομμάτων ήταν πενιχρές, κάτι που οδήγησε στη συμμαχία τους με το MSI από τις αρχές της δεκαετίας του 1970. Τα αποτελέσματα αποτυπώνονται στον πίνακα που ακολουθεί¹³⁰:

ΕΚΛΟΓΕΣ	ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΩΝ		ΓΕΡΟΥΣΙΑ	
Έτος	Ποσοστό	Έδρες	Ποσοστό	Έδρες
1948	2,78%	14/574	1,74%	3/237

«οργανική» χρησιμοποιήθηκε, προκειμένου να διακρίνει αυτή την πολιτική συμμαχία από τις αντίστοιχες των αρχών της δεκαετίας του 1960, που προέβλεπαν την εξωτερική κοινοβουλευτική στήριξη από τους Σοσιαλιστές προς τις χριστιανοδημοκρατικές κυβερνήσεις, όχι όμως και την οργανική συμμετοχή του Σοσιαλιστικού Κόμματος μέσω δικών του στελεχών.

¹²⁷ Partito Nazionale Monarchico (PNM).

¹²⁸ Partito Democratico Italiano di Unità Monarchica (PDIUM).

¹²⁹ Partito Monarchico Popolare (PMP). Επρόκειτο για προϊόν διάσπασης του Εθνικού Μοναρχικού Κόμματος, που έλαβε χώρα στις 2 Ιουνίου 1954, με πρωτοβουλία του Achille Lauro, λόγω εσωκομματικών συγκρούσεων που οφείλονταν στο γεγονός ότι ο Lauro επιδίωκε την επίτευξη συμφωνίας με τη Χριστιανική Δημοκρατία (DC) για τον σχηματισμό μιας κεντροδεξιάς κυβερνητικής πλειοψηφίας, την οποία θεωρούσε απαραίτητη και για την εδραίωση της τοπικής του εξουσίας (κυρίως στη Νάπολη), ενώ ο γραμματέας του κόμματος Alfredo Covelli ήταν προσανατολισμένος προς τη δημιουργία συμμαχιών με την άκρα Δεξιά, δηλαδή με τους νεοφασίστες του Ιταλικού Κοινωνικού Κινήματος (MSI). Ωστόσο, μετά από την αποτυχία του PMP να ενταχθεί στην κυβερνητική πλειοψηφία, άρχισε η σταδιακή προσέγγιση των δύο μοναρχικών κομμάτων, η οποία ολοκληρώθηκε το 1959 με την ενοποίησή τους στο Ιταλικό Δημοκρατικό Κόμμα (Partito Democratico Italiano-PDI), το οποίο στη συνέχεια, το 1961, μετονομάστηκε σε Ιταλικό Δημοκρατικό Κόμμα Μοναρχικής Ενότητας (PDIUM).

¹³⁰ Πηγή: <<https://elezionistorico.interno.gov.it/>> (τελευταία πρόσβαση: 13.10.2025).

1953	6,85%	39/590	6,51%	14/237
1958 PNM:	2,23%	11/596	2,16%	2/246
PMP:	2,63%	14/596	2,96%	5/246
1963 PDIUM:	1,75%	8/630	1,56%	2/315
1968	1,30%	6/630	1,56%	2/315

Τα αριστερά ριζοσπαστικά κινήματα, τα οποία συγκλόνισαν ολόκληρο τον κόσμο στα τέλη της δεκαετίας του 1960, στην Ιταλία είχαν μεγαλύτερη επίδραση από οπουδήποτε αλλού¹³¹. Η άνοδος της αριστεράς και η κλιμάκωση των εργατικών αγώνων στα τέλη του 1968 συνέβαλαν στην επιτάχυνση των εξελίξεων και στην αντίθετη πλευρά του πολιτικού εκκρεμούς. Έτσι, μετά τον θάνατο του αρχηγού του, Arturo Michelini, το 1969, νέος αρχηγός του νεοφασιστικού MSI αναδείχτηκε ο Giorgio Almirante, ο οποίος προσπάθησε να δώσει στο κόμμα του ένα περισσότερο «μετριοπαθές» προφίλ, χωρίς να σταματήσει τις επιθέσεις του εναντίον των κεντροαριστερών κυβερνήσεων εκείνης της περιόδου. Αυτός ο προσανατολισμός στη «νομιμότητα» οδήγησε στην αύξηση της ακροδεξιάς βίας, καθώς εντάθηκαν οι επιθέσεις ακροδεξιών οργανώσεων, όπως η Movimento Politico Ordine Nuovo που ευθυνόταν για την πολύνεκρη επίθεση σε Τράπεζα του Μιλάνου τον Δεκέμβριο του 1969. Ο στόχος των οργανώσεων αυτών ήταν η κλιμάκωση μιας στρατηγικής έντασης, η οποία θα μπορούσε να οδηγήσει στην επιβολή σκληρότερων πολιτικών και, ενδεχομένως, την επέμβαση των ενόπλων δυνάμεων, κάτι που φαίνεται πως απεργάζονταν και άλλα εξωθεσμικά κέντρα, με πιο γνωστό παράδειγμα εκείνο της μασονικής στοάς “Propaganda Due”.

Ο Almirante, επιθυμώντας να διαδραματίσει το MSI ουσιαστικότερο ρόλο στην κεντρική πολιτική σκηνή, εισήγαγε μια διπλή στρατηγική, η οποία μοιραζόταν μεταξύ μιας σκληρής αντισυστημικής ρητορικής και της διαμόρφωσης ενός ευρύτερου συνασπισμού της λεγόμενης «Εθνικής Δεξιάς»¹³². Η στρατηγική αυτή απέφερε καρπούς, καθώς από το 1970, το MSI ξεκίνησε μια συνεργασία με το φιλομοναρχικό «Ιταλικό Δημοκρατικό Κόμμα Μοναρχικής Ενότητας» (PDIUM), η οποία, το 1972, κατέληξε στη συγχώνευση των δύο κομμάτων, αποσκοπώντας στην προσέλκυση συντηρητικών προσωπικοτήτων, προερχόμενων από τη δεξιά πτέρυγα της Χριστιανικής Δημοκρατίας (DC) και τους φιλελεύθερους (PLI), ώστε να

¹³¹ Βλ. Gallagher, Tom, The Italian Far Right in the 1990s, σε: Hainsworth, Paul (επιμέλεια), The Politics of the Extreme Right - From the margins to the mainstream, Pinter, London and New York, 2000, σ. 69 επ..

¹³² Destra Nazionale.

διαμορφωθεί ένα αντικομμουνιστικό μέτωπο με επικεφαλής το MSI. Το αποτέλεσμα των ενεργειών αυτών αποτυπώθηκε στις γενικές εκλογές της 7ης Μαΐου 1972, που οδήγησαν το MSI στην κατάκτηση της τέταρτης θέσης τόσο στη Βουλή, όσο και στη Γερουσία. Η άνοδος αυτή του MSI, που αποτύπωνε την ένταση της πόλωσης, λειτουργούσε ιδίως εις βάρος των δυνάμεων του κέντρου και της κεντροδεξιάς, όπως το PLI, το οποίο παρουσίασε και τις μεγαλύτερες απώλειες.

Ωστόσο, η υποστήριξη από το MSI βίαιων ενεργειών εκ μέρους ακροδεξιών οργανώσεων και η σύνδεση του κόμματος με τη λεγόμενη «μαύρη τρομοκρατία»¹³³ οδήγησαν σε μια υποχώρηση των εκλογικών του ποσοστών τα επόμενα χρόνια, παρά την παγίωσή του ως τέταρτης σε ισχύ πολιτικής παράταξης, τουλάχιστον μέχρι το 1992. Αυτή η στασιμότητα δεν ωφέλησε μακροπρόθεσμα το κόμμα, καθώς ορισμένα από τα μετριοπαθέστερα στελέχη του το εγκατέλειψαν, όσο εξακολουθούσε να διατηρείται η ισορροπία ανάμεσα στην προσπάθεια διατήρησης του κόμματος στο πλαίσιο του υφιστάμενου πολιτικού συστήματος και της αποδοχής μεθόδων πολιτικής βίας¹³⁴. Η στάση αυτή επρόκειτο να αλλάξει από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 κ.ε., οπότε και μετά την απόσυρση του Almirante από την ηγεσία, το κόμμα ανέλαβε ο έμπιστος της «παλιάς φρουράς», Gianfranco Fini, το 1987. Ο Fini, μετά από μια σύντομη θητεία στην αρχηγία του κόμματος από τον Pino Rauti, επιχείρησε να εκσυγχρονίσει το MSI, εκμεταλλευόμενος τις σαρωτικές αλλαγές που επήλθαν στο ιταλικό πολιτικό σύστημα από το 1991-1992 κ.ε.¹³⁵. Το νέο αυτό κλίμα δεν άφησε ανεπηρέαστους τους νεοφασίστες, οι οποίοι, τον Ιανουάριο του 1994, ανακοίνωσαν τη συγκρότηση ενός νέου σχήματος, με την επωνυμία «Εθνική Συμμαχία» (AN)¹³⁶, την οποία απάρτιζαν, εκτός από τα πρώην μέλη του MSI, απορριπτόμενα πρώην στελέχη της δεξιάς πτέρυγας της Χριστιανικής Δημοκρατίας (DC), η οποία είχε διαλυθεί από τη δίνη των σκανδάλων της περιόδου 1992-1994, καθώς και πρώην υποστηρικτές του Ιταλικού Φιλελεύθερου Κόμματος (PLI)¹³⁷.

¹³³ Βλ. ενδεικτικά Fella, Stefano / Ruzza, Carlo, Re-inventing the Italian Right. Territorial politics, populism and 'post-fascism', Routledge, 2009, σ. 13 επ..

¹³⁴ Βλ. Gallagher, Tom, The Italian Far Right in the 1990s, σε: Hainsworth, Paul (επιμέλεια), The Politics of the Extreme Right ό.π., σ. 70.

¹³⁵ Το τέλος του Ψυχρού πολέμου οδήγησε στη διάλυση του ιταλικού πολιτικού συστήματος. Το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα (PCI), το ισχυρότερο κομμουνιστικό κόμμα της Δύσης, αντιλαμβανόμενο τις αλλαγές που επέρχονταν και λίγο πριν από τη διάλυση της ΕΣΣΔ (1991), αποφάσισε το 1990 να αλλάξει ονομασία και έμβλημα, εγκαταλείποντας τις μαρξιστικές του παραδόσεις και υιοθετώντας ένα μετριοπαθέστερο αριστερό, προοδευτικό προφίλ, με την ελπίδα να εξασφαλίσει εκλογικά οφέλη. Έτσι, υπό την ηγεσία του τελευταίου Γενικού Γραμματέα του, Achille Occhetto, το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα μετονομάστηκε, το 1991, σε «Δημοκρατικό Κόμμα της Αριστεράς» (Partito Democratico della Sinistra -PDS), ενώ όσοι υποστήριζαν τη διατήρηση του κομμουνιστικού χαρακτήρα του κόμματος, διαφωνώντας με τις επιλογές της ηγεσίας, προχώρησαν στη δημιουργία νέου κόμματος, της «Κομμουνιστικής Επανάστασης» (Partito della Rifondazione Comunista -PRC). Λίγο αργότερα, στις 17 Φεβρουαρίου 1992, ξεκίνησε η επιχείρηση «Καθαρά χέρια» (Mani pulite), με την πρωτοβουλία των δικαστών Antonio Di Pietro, Gherardo Colombo και Piercamillo Davigo, η οποία οδήγησε στην κατάρρευση του κομματικού συστήματος («Α' Δημοκρατία»), με τη διάλυση της Χριστιανικής Δημοκρατίας (DC) και του Ιταλικού Σοσιαλιστικού Κόμματος (PSI) υπό το βάρος κατηγοριών για διαφθορά και χρηματισμό. Για την επιχείρηση «Καθαρά χέρια» βλ. ενδεικτικά Nelken, David, The Judges and Political Corruption in Italy, Journal of Law and Society, Vol. 23, No. 1, 1996, σ. 95-112.

¹³⁶ Alleanza Nazionale.

¹³⁷ Η Εθνική Συμμαχία μετατράπηκε σε ενιαίο κόμμα έναν χρόνο αργότερα, τον Ιανουάριο του 1995.

Υπό τη νέα του δομή, που επιχειρούσε να υπερβεί το νεοφασιστικό του παρελθόν, το νέο σχήμα εντάχθηκε στον συνασπισμό της κεντροδεξιάς «Πόλο των Ελευθεριών – Πόλο της Καλής Διακυβέρνησης»¹³⁸, τον οποίον απάρτιζαν το –επίσης νεοεμφανιζόμενο– κεντροδεξιό κόμμα “Forza Italia” (FI) του επιχειρηματία Silvio Berlusconi και η ρατσιστική «Λέγκα του Βορά»¹³⁹ του Umberto Bossi που υποστήριζε την απόσχιση της Βόρειας Ιταλίας («Παδανίας») από την υπόλοιπη χώρα. Στις εκλογές της 27ης-28ης Μαρτίου 1994, το νέο αυτό σχήμα κεντροδεξιάς-ακροδεξιάς εξασφάλισε τη νίκη, ενώ ο Berlusconi σχημάτισε την πρώτη του Κυβέρνηση με τη συμμετοχή εκπροσώπων και των δύο ακροδεξιών κομμάτων. Ουσιαστικά, επρόκειτο για την πρώτη φορά μετά τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο που οι ηττημένοι του πολέμου αναλάμβαναν την εξουσία σε ευρωπαϊκή χώρα.

Στο νέο πολιτικό σκηνικό της Ιταλίας, από τη δεκαετία του 1990, η πιο ακραία επίθεση εναντίον του πολιτικού και κομματικού συστήματος δεν προερχόταν πλέον από τους «μεταλλαγμένους» νεοφασίστες του Fini, αλλά από τη «Λέγκα του Βορρά», η οποία, όπως προαναφέρθηκε, διεκδικούσε για τις περιφέρειες της Βόρειας Ιταλίας καθεστώς αυτονομίας. Αυτές οι θέσεις της Λέγκας εμπόδιζαν την «Εθνική Συμμαχία» να εξασφαλίσει επαρκή υποστήριξη μεταξύ των χαμηλότερων μικρομεσαίων στρωμάτων στον ιταλικό Βορρά¹⁴⁰. Παράλληλα, η ακραία ρητορική του ιδρυτή και ηγέτη της Λέγκας, Bossi, έδιναν την εντύπωση ότι η «Εθνική Συμμαχία» του Fini αποτελούσε μια συγκριτικά μετριοπαθή και σεβαστή συντηρητική δύναμη που θα μπορούσε να έχει και θετική επίδραση στο ιταλικό πολιτικό σύστημα¹⁴¹.

Ένας άλλος παράγοντας που ευνόησε την ανάδειξη της Εθνικής Συμμαχίας, εκτός από την κατάρρευση των παραδοσιακών κομμάτων, ήταν και η αλλαγή του εκλογικού νόμου με την κατάργηση του -επί δεκαετίες ισχύοντος– συστήματος της απλής αναλογικής, το 1993¹⁴². Η μεταβολή αυτή ευνόησε τη διαμόρφωση ενός συστήματος δύο πόλων (όχι όμως και δύο κομμάτων), ενός αριστερού και ενός δεξιού, που δεν στηριζόταν στην ανάγκη ύπαρξης μιας συναινετικής πολιτικής¹⁴³. Στο πλαίσιο των πόλων αυτών, η Εθνική Συμμαχία μπόρεσε να τερματίσει τον ανεπίσημο εξοβελισμό της ακροδεξιάς από την κεντρική πολιτική σκηνή. Επιπλέον, αξιοποιώντας τη μη εμπλοκή της στις υποθέσεις διαφθοράς που αφορούσαν το παλαιό κομματικό κατεστημένο, και ιδίως τη Χριστιανική Δημοκρατία και το Ιταλικό

¹³⁸ “Polo delle Libertà - Polo del Buon Governo”.

¹³⁹ Lega Nord (LN).

¹⁴⁰ Βλ. Gallagher, Tom, *The Italian Far Right in the 1990s*, σε: Hainsworth, Paul (επιμέλεια), *The Politics of the Extreme Right* ό.π., σ. 71.

¹⁴¹ Ibidem.

¹⁴² Πρόκειται για τους νόμους υπ’ αριθμ. 276/1993 και 277/1993, γνωστούς και ως «Νόμους Mattarella» ή «Mattarellum» από το όνομα του εμπνευστή τους, μετέπειτα Προέδρου της Ιταλικής Δημοκρατίας, Sergio Mattarella. Βάσει των νόμων αυτών, το 75% των εδρών σε κάθε σώμα του Κοινοβουλίου (Βουλή των Αντιπροσώπων και Γερουσία) κατανεμόταν μέσω ενός πλειοψηφικού συστήματος ενός γύρου, καθορίζοντας την εκλογή, σε κάθε μονοεδρική εκλογική περιφέρεια, του υποψηφίου με τις περισσότερες ψήφους. Το υπόλοιπο 25% των εδρών, προκειμένου να μετριάζονται τα ελλείμματα αντιπροσωπευτικότητας που συνήθως αποδίδονται στα πλειοψηφικά συστήματα, κατανεμόταν μέσω ενός αναλογικού συστήματος, το οποίο διέφερε μεταξύ των δύο σωμάτων του Κοινοβουλίου.

¹⁴³ Βλ. Βασιλοπούλου, Σοφίας (Μετάφραση: Μπαρουζή, Γιώργου), *Ακροδεξιά κόμματα και Ευρωσκεπτικισμός*, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2020, σ. 139.

Σοσιαλιστικό Κόμμα, κατόρθωσε να εξασφαλίσει την εικόνα μιας «καθαρής» πολιτικής δύναμης. Από άποψη ιδεολογικής τοποθέτησης, η Εθνική Συμμαχία προσπαθούσε να διαμορφώσει κάθε φορά μια πλατφόρμα ανάλογα με το εκάστοτε εκλογικό αποτέλεσμα και με τη συμμετοχή της ή μη στην Κυβέρνηση. Έτσι, μετά το εξαιρετικά επιτυχημένο αποτέλεσμα στις εκλογές του 1994, το κόμμα πέτυχε τη «νομιμοποίησή» του στο πλαίσιο της λεγόμενης «Δεύτερης Δημοκρατίας», επιχειρώντας να αποκτήσει ένα «μετριοπαθές», κεντροδεξιό κέλυφος, αφού πρώτα εκδήλωσε την πίστη του στις αρχές του φιλελεύθερου δημοκρατικού πολιτεύματος, χωρίς, ωστόσο, να απεμπολήσει τις «παραδοσιακές» του θέσεις περί ασφάλειας και τάξης¹⁴⁴. Κατά την αμέσως επόμενη περίοδο, οπότε το κόμμα βρέθηκε στη θέση της αντιπολίτευσης, ο Fini εγκατέλειψε τις παλιότερες θέσεις του MSI περί κανόνων προστατευτισμού στην οικονομία, υιοθετώντας μια νεοφιλελεύθερη πλατφόρμα, προκειμένου να κερδίσει ψηφοφόρους από τη Forza Italia, ενώ από τις αρχές της δεκαετίας του 2000, η Εθνική Συμμαχία προσπάθησε να λειάνει ακόμη περισσότερο τις θέσεις της, κρατώντας μεγαλύτερες αποστάσεις από το νεοφασιστικό της παρελθόν, με την προσδοκία ότι θα καταστεί ένα σοβαρό κόμμα στον χώρο της κεντροδεξιάς, ικανό να συμμετέχει σε κυβερνήσεις συνεργασίας. Τη στρατηγική αυτή εξυπηρετούσε η σταθερή εκλογική συμμαχία με το κόμμα του Berlusconi και η συμμετοχή της Εθνικής Συμμαχίας στις κεντροδεξιές κυβερνήσεις της περιόδου 2001-2006 και από το 2008 μέχρι τη διάλυση του κόμματος, το 2009.

Στον ακόλουθο πίνακα παρουσιάζονται τα εκλογικά αποτελέσματα του MSI (από το 1972 έως το 1992) και της Εθνικής Συμμαχίας (1994-2008):

ΕΚΛΟΓΕΣ	ΗΓΕΤΗΣ	ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΩΝ		ΓΕΡΟΥΣΙΑ	
		Ποσοστό	Έδρες	Ποσοστό	Έδρες
1972	Giorgio Almirante	8,7%	56/630	9,2%	26/315
1976	Giorgio Almirante	6,1%	32/630	6,6%	15/315
1979	Giorgio Almirante	5,3%	30/630	5,7%	13/315
1983	Giorgio Almirante	6,8%	42/630	7,4%	18/315
1987	Giorgio Almirante	5,9%	35/630	6,5%	16/315

¹⁴⁴ Βλ. Βασιλοπούλου, Σοφίας (Μετάφραση: Μπαρουζή, Γιώργου), Ακροδεξιά κόμματα και Ευρωσκεπτικισμός, ό.π., σ. 142.

1992	Gianfranco Fini	5,4%	34/630	6,5%	16/315
1994	Gianfranco Fini	13,5%	109/630	6,3%	48/315
1996	Gianfranco Fini	15,7%	93/630	*	43/315
2001	Gianfranco Fini	12,0%	99/630	*	43/315
2006	Gianfranco Fini	12,3%	71/630	12,2%	41/315
2008	-	37,38%	272/630	38,17%	141/315

* Το 1996 και το 2001 η Εθνική Συμμαχία αποτέλεσε μέρος των κεντροδεξιών συνασπισμών «Πόλος για την Ελευθερία»¹⁴⁵ και «Οίκος των Ελευθεριών»¹⁴⁶ αντίστοιχα, με αποτέλεσμα να είναι αδύνατος ο ακριβής υπολογισμός του ποσοστού της στη Γερουσία. Το ίδιο ισχύει και για τις εκλογές του 2008 και στα δύο σώματα του Κοινοβουλίου, οπότε και η Εθνική Συμμαχία είχε ενταχθεί μαζί με τη Forza Italia στο σχήμα «Λαός της Ελευθερίας»¹⁴⁷.

Στον ακόλουθο πίνακα παρουσιάζονται τα εκλογικά ποσοστά της «Λέγκας του Βορρά», από την πρώτη της εμφάνιση στον εκλογικό στοίβο, το 1992 έως και τις εθνικές εκλογές της 25ης Σεπτεμβρίου 2022, στις οποίες κατήλθε με την επωνυμία “Lega per Salvini Premier”, από το όνομα του επικεφαλής της:

ΕΚΛΟΓΕΣ	ΗΓΕΤΗΣ	ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΩΝ		ΓΕΡΟΥΣΙΑ	
		Ποσοστό	Έδρες	Ποσοστό	Έδρες
1992	Umberto Bossi	8,6%	55/630	8,2%	25/315
1994	Umberto Bossi	8,4%	117/630	*	60/315

¹⁴⁵ Polo per le Libertà.

¹⁴⁶ Casa delle Libertà.

¹⁴⁷ Il Popolo della Libertà.

1996	Umberto Bossi	10,8%	59/630	10,4%	27/315
2001	Umberto Bossi	3,9%	30/630	*	17/315
2006	Umberto Bossi	4,6%	28/630	4,5%	13/315
2008	Umberto Bossi	8,3%	60/630	7,9%	26/315
2013	Roberto Maroni	4,1%	20/630	4,3%	18/315
2018	Matteo Salvini	17,4%	124/630	17,6%	58/315
2022	Matteo Salvini	8,8%	66/400	8,9%	30/200

* Το 1994 και το 2001 η «Λέγκα» αποτέλεσε μέρος των κεντροδεξιών συνασπισμών «Πόλος της Ελευθερίας - Πόλος της Καλής Διακυβέρνησης» και «Οίκος των Ελευθεριών» αντίστοιχα, με αποτέλεσμα να είναι αδύνατος ο ακριβής υπολογισμός του ποσοστού της στη Γερουσία.

Υποπροϊόν της Εθνικής Συμμαχίας ήταν το κόμμα «Αδέλφια της Ιταλίας» (FdI)¹⁴⁸, το οποίο ιδρύθηκε στις 21 Δεκεμβρίου 2012 από πρώην μέλη του Κόμματος «Λαός της Ελευθερίας», τα οποία επέκριναν ανοιχτά την ηγεσία του Berlusconi, καθώς και κάθε πιθανή προοπτική εκλογικής συμμαχίας με τον τότε Πρωθυπουργό Mario Monti, που είχε προταθεί από ορισμένα ηγετικά στελέχη του κόμματος. Πρωταγωνιστικό ρόλο σε αυτή την κίνηση διαφωνούντων είχε διαδραματίσει η πρώην Υπουργός Νέας Γενιάς στην Κυβέρνηση Berlusconi (2008-2011), Giorgia Meloni, η οποία και αναδείχτηκε σε ηγετική φυσιογνωμία του νέου κόμματος.

Η επισκόπηση της προέλευσης των «Αδελφών της Ιταλίας» υποδηλώνει ήδη την ύπαρξη μιας σύνθετης, αν και όχι εντελώς ευθύγραμμης ιστορίας. Άλλωστε, το κόμμα αυτό, τουλάχιστον, στην τρέχουσα μορφή του (2025), δεν μπορεί να μελετηθεί απλά ως ένα καθαρά εκλογικό ή ιδεολογικό φαινόμενο, ούτε (πολύ περισσότερο) αποτελεί έκφραση της βούλησης ενός ηγέτη. Αντιθέτως, η ίδρυση και η εξέλιξη του κόμματος αυτού αποτελεί συνέπεια ενός πολυσύνθετου μωσαϊκού που αποτελείται από στοιχεία, όπως η προγραμματική πλατφόρμα του κόμματος, η οργανωτική του διάσταση, η ρητορική του, το εκλογικό του ακροατήριο κ.ο.κ.. Κόμματα τα οποία αποσκοπούν σε ευρύτερους μετασχηματισμούς, όπως η αναδιανομή εισοδήματος και η υιοθέτηση θεσμικών και άλλων μεταρρυθμίσεων, χρειάζονται επαρκείς οικονομικούς πόρους για τη διάδοση των θέσεών τους και την ίδρυση τοπικών

¹⁴⁸ Fratelli d'Italia.

οργανωτικών πυρήνων, αν και δεν θα πρέπει να λησμονείται ο ρόλος των νέων μορφών επικοινωνίας, που μπορούν να λειτουργήσουν ως εργαλεία πολιτικής προπαγάνδας, όπως τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, η αξιοποίηση των οποίων έχει μεταβάλει ουσιωδώς τη λειτουργία των πολιτικών κομμάτων. Θα ήταν αφελές να εστιάσει κανείς αποκλειστικά στα χαρακτηριστικά της ηγέτιδας του νέου κόμματος, χωρίς να ληφθούν υπόψη οι γενικότεροι παράγοντες που συμβάλουν στην εξέλιξη και την πορεία των «Αδελφών της Ιταλίας» προς την εξουσία.

Η πορεία του νέου ακροδεξιού σχήματος υπήρξε αξιοσημείωτα ανοδική σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, καθώς μέσα σε λιγότερο από μία δεκαετία, τα «Αδέλφια της Ιταλίας» εκτοξεύτηκαν από το 1,9% το 2013 στο 26% το 2022¹⁴⁹, με τη Meloni να αναδεικνύεται, όχι απλώς σε πρώτη γυναίκα Πρωθυπουργό της Χώρας, αλλά στην πρώτη επικεφαλής ακροδεξιάς Κυβέρνησης. Από άποψη ιδεολογικής τοποθέτησης, τα «Αδέλφια της Ιταλίας» και η αρχηγός τους θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν δεξιοί εθνικολαϊκιστές, που προσεγγίζουν σε σημαντικό βαθμό τις θέσεις ηγετών, όπως ο Πρωθυπουργός της Ουγγαρίας Viktor Orbán, ενώ τάσσονται υπέρ της υιοθέτησης ακραίων μέτρων κατά της παράνομης μετανάστευσης και δεν κρύβουν τις υπερσυντηρητικές τους θέσεις σε μια σειρά κοινωνικών ζητημάτων, όπως οι αμβλώσεις και η πολυπολιτισμικότητα¹⁵⁰. Σε επίπεδο συμβόλων, δεν είναι καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι το έμβλημα που υιοθετήθηκε για το κόμμα είναι η τρίχρωμη φλόγα με τα εθνικά χρώματα της Ιταλίας, δηλαδή το παλαιό έμβλημα του MSI, κάτι που μαρτυρά και τις πραγματικές ιδεολογικές καταβολές των «Αδελφών της Ιταλίας».

Με βάση τα σημερινά δεδομένα, θα ήταν εντελώς ανακριβές να περιγράψει κανείς την ανέλιξη των «Αδελφών της Ιταλίας» ως ένα εντελώς νέο και απροσδόκητο φαινόμενο στο πλαίσιο της ιταλικής πολιτικής σκηνής. Είναι σαφές ότι το κόμμα αυτό έχει τις ρίζες του σε μια δεξιά παράδοση που έχει από καιρό χαρακτηριστεί ως νεοφασιστική και μεταφασιστική. Συγχρόνως, δεν θα πρέπει να λησμονεί κανείς ότι στην Ιταλία τις τελευταίες δεκαετίες, και ιδίως από τη δεκαετία του 1990, έχουν κάνει την εμφάνισή τους πολλά λαϊκιστικά μορφώματα, όπως η «Λέγκα» και το «Κίνημα 5 Αστέρων»¹⁵¹ του πρώην κωμικού, Beppe Grillo, το οποίο, αφού έκανε την εμφάνισή του ως «αντιπολιτικό» κίνημα μέσα από ένα blog που διαχειριζόταν ο εν λόγω κωμικός, μετεξελίχθηκε σε πολιτικό κόμμα, το οποίο, στην παρθενική του εμφάνιση στις γενικές εκλογές της 24ης/25ης Φεβρουαρίου 2013, εξασφάλισε την πρώτη θέση στη Βουλή και τη δεύτερη στη Γερουσία¹⁵², επιτυχία που επαναλήφθηκε και στις γενικές εκλογές της 4ης Μαρτίου 2018, οπότε το «Κίνημα» υπό την ηγεσία του Luigi

¹⁴⁹ Βλ. *Vampa, Davide*, Brothers of Italy. A New Populist Wave in an Unstable Party System, Palgrave Macmillan, Cham, 2023, σ. 81 επ..

¹⁵⁰ Βλ. *Vampa, Davide*, Brothers of Italy. A New Populist Wave in an Unstable Party System, ό.π., σ. 15 επ..

¹⁵¹ Movimento Cinque Stelle.

¹⁵² Πηγές:
<<https://elezionistorico.interno.gov.it/index.php?tpel=C&dtel=24/02/2013&es0=S&tpa=I&lev0=0&levsut0=0&ms=S&tpe=A>>
<<https://elezionistorico.interno.gov.it/index.php?tpel=S&dtel=24/02/2013&es0=S&tpa=I&lev0=0&levsut0=0&ms=S&tpe=A>> (τελευταία πρόσβαση: 13.10.2025).

Di Maio, κατέστη ισχυρότερη δύναμη και στα δύο σώματα του Κοινοβουλίου¹⁵³. Συγχρόνως, η επιτυχία της Meloni και του κόμματός της είναι επίσης αποτέλεσμα μιας διαδικασίας καινοτομίας και αναδιαμόρφωσης των πολιτικών και προγραμματικών σχημάτων που χαρακτηρίζουν τη συντηρητική δεξιά, συνδέοντάς τα με στοιχεία «ανανέωσης» και διεγείροντας τα «αντιελιτίστικα» αισθήματα που χαρακτηρίζουν μεγάλο μέρος της ιταλικής κοινωνίας. Από την άποψη αυτή, ο λαϊκισμός φέρεται να προσδίδει έναν περισσότερο «ανθρωποκεντρικό» χαρακτήρα στο πολιτικό λεξιλόγιο, που αγγίζει περισσότερο μια κοινωνία, η οποία, με τα ρευστά χαρακτηριστικά που τη διακρίνουν δεν είναι διατεθειμένη να δεχτεί με ευκολία «ιεραρχίες» ή «διακρίσεις».

Β. Γαλλία

Το στοιχείο εκείνο που διαφοροποιούσε τη γαλλική ακροδεξιά σε σχέση με την ιταλική και τη γερμανική, για την οποία θα γίνει λόγος παρακάτω, τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, συνίστατο στο γεγονός ότι οι οπαδοί των διαφόρων νεοφασιστικών ομάδων και οι υποστηρικτές του καθεστώτος του Vichy δεν ανήκαν απλώς στους ηττημένους του Β' παγκοσμίου πολέμου, αλλά συγκαταλέγονταν στους προδότες, σε εκείνους που συνειδητά συνεργάστηκαν με τους Γερμανούς¹⁵⁴. Από την άποψη αυτή, η πολιτική παράταξη που καπηλευόταν την έννοια του «έθνους» για προπαγανδιστικούς λόγους δεν ήταν εύκολο να δικαιολογήσει τη συνεργασία με τους ναζί κατακτητές, αν και μια εύκολη απάντηση θα μπορούσε να είναι η αναχαίτιση του κομμουνιστικού «κινδύνου». Και στην περίπτωση αυτή, όμως, μια τέτοια δικαιολογία ήταν σαθρή, στο μέτρο που το Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα (PCF) είχε σηκώσει μεγάλο βάρος της αντίστασης στην κατεχόμενη Γαλλία, γεγονός που -όπως αποδείκνυαν και τα πρώτα εκλογικά αποτελέσματα του 1945 και 1946¹⁵⁵- το καθιστούσαν ιδιαίτερα δημοφιλές. Συνεπώς, για τους νοσταλγούς του φασισμού και του Στρατάρχη Pétain, η μόνη επιλογή για την πολιτική (και σε ορισμένες περιπτώσεις και τη φυσική) επιβίωση ήταν η παράνομη δράση, καθώς τελούσαν υπό τον φόβο των εκκαθαρίσεων¹⁵⁶.

¹⁵³

Πηγές:
<<https://elezionistorico.interno.gov.it/index.php?tpel=C&dtel=04/03/2018&es0=S&tpa=I&lev0=0&levsut0=0&ms=S&tpe=A>> και

<<https://elezionistorico.interno.gov.it/index.php?tpel=S&dtel=04/03/2018&es0=S&tpa=I&lev0=0&levsut0=0&ms=S&tpe=A>> (τελευταία πρόσβαση: 13.10.2025).

¹⁵⁴ Βλ. Milza, Pierre, Οι μελανοχίτωνες της Ευρώπης..., ό.π., σ. 68.

¹⁵⁵ Ενδεικτικά, στις πρώτες εκλογές μετά την Απελευθέρωση, που έλαβαν χώρα στις 21 Οκτωβρίου 1945, το Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα (PCF) κέρδισε την πρώτη θέση, με ποσοστό 26,1% των έγκυρων ψήφων και 148 έδρες σε σύνολο 522, ενώ στις αμέσως επόμενες εκλογές της 2ας Ιουνίου 1946, κατέλαβε τη δεύτερη θέση, με ποσοστό 25,98% των έγκυρων ψήφων και 153 έδρες, σε σύνολο 586. Βλ. ενδεικτικά Nohlen, Dieter – Stöver, Philip, Elections in Europe: A data handbook, Baden-Baden, NOMOS, 2010, σ. 688· βλ. επίσης στον ιστότοπο: <<https://www.france-politique.fr/assemblee-nationale-constituante.htm>> (τελευταία πρόσβαση: 13.10.2025).

¹⁵⁶ Όπως αναφέρει ο Γάλλος ιστορικός, Jean-Pierre Rioux, «Σήμερα, μια έρευνα που διενεργήθηκε από την Comité d'histoire de la Deuxième Guerre mondiale (Επιτροπή για την Ιστορία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου) δίνει έναν συνολικό αριθμό που δεν περιέχει σοβαρά σφάλματα: με ακρίβεια λίγων μονάδων, 9.000 εκτελέσεις με συνοπτικές διαδικασίες, στις οποίες πρέπει να προστεθούν οι 767

Δεδομένου του εχθρικού κλίματος που επικρατούσε τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, οι εκπρόσωποι των νεοφασιστικών και άλλων εθνικιστικών ακροδεξιών οργανώσεων απέφυγαν την ενεργή δημόσια παρουσία και έκθεση· αυτό όμως δεν εμπόδισε την εμφάνιση στο προσκήνιο διαφόρων απολογητών του δωσιλογισμού και του φασισμού, όπως ο κριτικός τέχνης, δημοσιογράφος και αρνητής του Ολοκαυτώματος, Maurice Bardèche, ο οποίος έμελλε να εξελιχθεί στον σημαντικότερο θεωρητικό του γαλλικού νεοφασισμού¹⁵⁷. Εκτός από την προσπάθειά του να αποκαταστήσει το καθεστώς του Vichy, ο Bardèche επιχείρησε έναν «κριτικό» εξωραϊσμό του φασισμού, αναγνωρίζοντας ότι οι ηγέτες του υπέπεσαν σε «σφάλματα» ή «υπερβολές», ενώ παράλληλα άσκησε οξύτατη κριτική στους συμμάχους για τη δίκη της Νυρεμβέργης¹⁵⁸, μέσω του βιβλίου του με τίτλο: “Nuremberg: ou, La terre promise” (1948). Ο ίδιος περιορίστηκε στη «θεωρητική» προσέγγιση του φασισμού μέσω και της έκδοσης ακροδεξιών και αντικομμουνιστικών εντύπων¹⁵⁹, ενώ η κυριότερη απόπειρά του για ανάπτυξη ενεργής πολιτικής δράσης ήταν η προσπάθεια ίδρυσης μιας νεοφασιστικής «Διεθνούς» που θα στέγαζε όλα τα ακροδεξιά κινήματα της Ευρώπης, η οποία υλοποιήθηκε με την ίδρυση στο Malmö της Σουηδίας, το 1951, του λεγόμενου «Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Κινήματος»¹⁶⁰. Η περιορισμένη συμμετοχή, αλλά και η αντιδημοτικότητα της ακροδεξιάς τη δεκαετία του 1950 οδήγησαν στην πλήρη αποτυχία της δημιουργίας ενός -αν όχι διεθνούς, έστω- πανευρωπαϊκού νεοφασιστικού δικτύου.

Παράλληλα με τις κινήσεις διαφόρων «διανοουμένων» όπως ο Bardèche, παρατηρήθηκε έντονη δραστηριότητα από διάφορες ολιγομελείς ομάδες, οι οποίες, αν και δεν κατόρθωσαν να συγκροτήσουν μια ενιαία πολιτική δύναμη, άφησαν το στίγμα τους στο πολιτικό στερέωμα της χώρας. Μία τέτοια ομάδα συσπειρωνόταν γύρω από το ακροδεξιό έντυπο «Ευρωπαίος Μαχητής»¹⁶¹, που διευθυνόταν από τον -πρώην

εκτελέσεις που πραγματοποιήθηκαν μετά από δικαστική απόφαση. Είναι επομένως βέβαιο ότι περίπου 10.000 Γάλλοι έπεσαν θύματα της εσχάτης των ποινών. Ο αριθμός είναι οδυνηρός, αλλά δεν έχει καμία σχέση με τα στοιχεία του Αγον ή τις υπερβολές που κυκλοφόρησαν ευρέως εκείνη την εποχή. Το 75% αυτών των εκτελέσεων πραγματοποιήθηκε πριν από τις 6 Ιουνίου ή κατά τη διάρκεια των μαχών και το 25% εκτελέστηκε σε ένδειξη διαμαρτυρίας για τη βραδύτητα του νομικού συστήματος. Έπληξαν περισσότερο τους εργάτες γης, τους μικροκαλλιηρηγτές και τους τεχνίτες από ό,τι τους βιομηχανικούς εργάτες και τους διευθυντές· ήταν συχνότερες στις αγροτικές περιοχές, καθώς η ανωνυμία των μεγάλων πόλεων καθιστούσε δυσκολότερη τη δίωξη και την καταγγελία». Βλ. Rioux, Jean-Pierre, *La France de la Quatrième République*, Τόμος 1: *L'ardeur et la nécessité*, 1944-1952, σ. 54 επ..

¹⁵⁷ Βλ. Milza, Pierre, *Οι μελανοχίτωνες της Ευρώπης...*, ό.π., σ. 70 επ..

¹⁵⁸ Ibidem.

¹⁵⁹ Το βασικότερο δημοσιογραφικό, προπαγανδιστικό περιοδικό του γαλλικού νεοφασισμού ήταν το έντυπο “*Défense de l'Occident*”, το οποίο εξέδιδε ο Bardèche από το 1952 έως το 1982.

¹⁶⁰ Στο «Κίνημα» συμμετείχαν πέντε πολιτικά κόμματα από ισάριθμες ευρωπαϊκές χώρες. Ειδικότερα, επρόκειτο για τη δυτικογερμανική ομάδα “*Deutsch-Soziale Bewegung*” (DSB), το ιταλικό MSI, την κυβερνώσα ισπανική «Φάλαγγα» (“*Falange Española Tradicionalista y de las JONS*”), το «Νέο Σουηδικό Κίνημα» (“*Nysvenska Rörelsen*”) και το βρετανικό “*Union Movement*” του βετεράνου Βρετανού φασίστα ηγέτη Sir Oswald Mosley.

¹⁶¹ *Combattant européen*. Το περιοδικό αυτό ιδρύθηκε αρχικά ως ιδεολογικό όργανο της Λεγεώνας Γάλλων Εθελοντών κατά του Μπολσεβικισμού (*Légion des volontaires français contre le bolchévisme*, LVF) που είχε συγκροτηθεί κατά τη διάρκεια της κατοχής και του πολέμου, αποσκοπώντας στην

τροτσκιστή και πρώην μέλος (κατά την περίοδο του Β' παγκοσμίου πολέμου) της 33ης μεραρχίας των Waffen SS "Charlemagne"- René Binet, και προπαγάνδιζε την ιδέα της «ενότητας στον αγώνα κατά του διεθνούς καπιταλισμού που υπηρετείται από τον διεθνή εβραϊσμό και τον σταλινισμό», την «κάθαρση της γαλλικής φυλής» και την «οικοδόμηση του Κόμματος της Εθνικοσοσιαλιστικής Επανάστασης»¹⁶². Η πρώτη οργάνωση που ίδρυσε ο Binet μετά τον πόλεμο ήταν το Ρεπουμπλικανικό Κόμμα για τη Λαϊκή Ενότητα¹⁶³, ένα κόμμα που είχε ως βασικό του σύνθημα το αίτημα «Η Γαλλία για τους πραγματικούς Γάλλους» και στρεφόταν εναντίον του «αμερικανικού και του σλαβικού μπερλιαλισμού»¹⁶⁴. Αφού Binet συνένωσε (1947) το κόμμα του με άλλες μικρότερες ομάδες, ίδρυσε ένα άλλο πολιτικό σχήμα (MSUF)¹⁶⁵, το οποίο είχε και την υποστήριξη του Bardèche, αλλά δεν μακροημέρευσε καθώς διαλύθηκε το 1949. Σε γενικές γραμμές, πάντως, η τάση που επικρατούσε τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια στη Γαλλία -ίσως λόγω και της γρήγορης πορείας φθοράς που γνώρισε και η Δ' Γαλλική Δημοκρατία λόγω και του αντιαποικιακού αγώνα- απομάκρυνε τα νεότευκτα ακροδεξιά κόμματα από τα προπολεμικά φασιστικά ή φιλοφασιστικά κινήματα, όπως εκείνο των «Πύρινων Σταυρών»¹⁶⁶ του συνταγματάρχη François de La Rocque που μεσουρανούσε στη Γαλλία κατά την περίοδο του μεσοπολέμου.

Παράλληλα, τη δεκαετία του 1950 έκανε την εμφάνισή του και ένα κίνημα, το οποίο δεν παρέπεμπε τόσο στη μεσοπολεμική φασιστική ακροδεξιά, αλλά έφερε τα χαρακτηριστικά ενός ιδιότυπου εθνικολαϊκισμού· επρόκειτο για το κίνημα του «Πουζαντισμού»¹⁶⁷, που οφείλει την επωνυμία του στον ιδρυτή του, τον Pierre Poujade. Έως τότε τα κύρια σημεία αναφοράς των διαφόρων ακροδεξιών ομάδων, που σε μεγάλο βαθμό παρέμεναν περιθωριακές, συνίσταντο, αφενός, στην υποτιθέμενη άδικη μεταχείριση των συνεργατών του καθεστώτος Vichy από την Δ' Δημοκρατία και, αφετέρου, στον -προερχόμενο από την Ανατολή- επικείμενο κομμουνιστικό κίνδυνο, ο οποίος στη Γαλλία αντικατοπτριζόταν από την ολοένα αυξανόμενη ισχύ του Κομμουνιστικού Κόμματος (PCF)¹⁶⁸. Τα νέα «βέλη» που είχαν

επιστράτευση Γάλλων αντικομμουνιστών εθελοντών, προκειμένου να συμμετάσχουν στις επιχειρήσεις της γερμανικής Wehrmacht εναντίον της ΕΣΣΔ.

¹⁶² Βλ. *Chebel d'Appollonia, Ariane, L'extrême-droite en France: De Maurras à Le Pen*, Bruxelles, Editions Complexe, 1988, σ. 282.

¹⁶³ Parti républicain d'unité populaire (PRUP).

¹⁶⁴ Βλ. *Milza, Pierre*, Οι μελανοχίτωνες της Ευρώπης..., ό.π., σ. 75.

¹⁶⁵ Επρόκειτο για το λεγόμενο «Σοσιαλιστικό Κίνημα Γαλλικής Ενότητας» (Mouvement socialiste d'unité française), η ονομασία του οποίου μαρτυρά τις ιδεολογικές αναφορές στον παραδοσιακό φασισμό και εθνικοσοσιαλισμό, υπό την έννοια μιας έντονα κρατικιστικής πολιτικής. Βλ. *Milza, Pierre*, Οι μελανοχίτωνες της Ευρώπης..., ό.π., σ. 76.

¹⁶⁶ Croix-de-Feu. Επρόκειτο για γαλλική ακροδεξιά οργάνωση που είχε ιδρυθεί στις 26 Νοεμβρίου 1927 με πρωτοβουλία του βετεράνου του Α' παγκοσμίου πολέμου, Maurice d'Hartoy, ο οποίος τη διηύθυνε έως το 1929, οπότε και τον διαδέχτηκε ο συνταγματάρχης de La Rocque που παρέμεινε επικεφαλής μέχρι τη διάλυσή της, στις 18 Ιουνίου 1936 από την αριστερή κυβέρνηση του Λαϊκού Μετώπου (Front populaire). Την οργάνωση αυτή διαδέχτηκε το Γαλλικό Κοινωνικό Κόμμα (Parti Social Français), το οποίο είχε ιδρυθεί λίγους μήνες νωρίτερα (10 Ιανουαρίου 1936), με πρωτοβουλία του de La Rocque και παρούσαζε περισσότερο εθνικολαϊκιστικά χαρακτηριστικά, διανθισμένα από έναν αντικομμουνιστικό, κορπορατιστικό και κρυπτοφασιστικό πολιτικό λόγο.

¹⁶⁷ Poujadisme.

¹⁶⁸ Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι ο αντικομμουνισμός δεν ήταν προνόμιο μόνο των συντηρητικών ή ακροδεξιών δυνάμεων, αλλά αντίστοιχες τάσεις υπήρχαν και στους κόλπους άλλων

προστεθεί στη φαρέτρα της ακροδεξιάς ήταν η υπεράσπιση της καταρρέουσας γαλλικής αποικιακής αυτοκρατορίας¹⁶⁹ και η εκπροσώπηση των «μικρών» επιχειρήσεων έναντι των μεγάλων ιδιωτικών συμφερόντων, τα οποία -υποτίθεται ότι- ευνοούσαν οι κυβερνήσεις της Δ' Δημοκρατίας. Η διάλυση της αποικιακής αυτοκρατορίας προσέφερε μια μοναδική ευκαιρία για την αναβίωση της γαλλικής ακροδεξιάς με όχημα έναν ακραίο εθνικισμό, απαλλαγμένο από τα «βαρίδια» του δωσιλογισμού που χαρακτήριζε το καθεστώς του Vichy, που βρήκε την έκφρασή της μέσα από οργανώσεις, όπως η «Jeune Nation» των αδελφών Sidos, έμβλημα της οποίας ήταν ο κέλτικος σταυρός. Επρόκειτο για ένα νεοπεταινικό και νεοφασιστικό κίνημα, το οποίο τροφοδοτούνταν από τους νέους βετεράνους του πολέμου της Ινδοκίνας και πρωταγωνίστησε κατά τη δεκαετία του 1950 σε ακτιβιστικές ενέργειες, όπως οδομαχίες, επιθέσεις εναντίον της L'Humanité, επίσημου δημοσιογραφικού οργάνου του Γαλλικού Κομμουνιστικού Κόμματος κ.λπ.· παράλληλα, το προπαγανδιστικό έντυπο της οργάνωσης, με την επωνυμία: «Ο Λαός της Γαλλίας και των Υπερπόντιων Κτήσεών της»¹⁷⁰, δεν έπαυε να επαναλαμβάνει τις θέσεις του περί κήρυξης πολέμου κατά της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Τελικώς, η Jeune Nation διαλύθηκε στις 15 Μαΐου 1958 με διάταγμα του Υπουργού Εσωτερικών, Jules Moch¹⁷¹, δύο ημέρες μετά το πραξικόπημα του Αλγερίου και την έναρξη της κρίσης του Μαΐου 1958. Η ομάδα είχε ανάμιξη στα επεισόδια της 13ης Μαΐου στην Αλγερία και, επιπλέον, θεωρήθηκε ύποπτη για βομβιστική επίθεση που είχε λάβει χώρα λίγους μήνες νωρίτερα, στις 6 Φεβρουαρίου, στην Εθνοσυνέλευση.

Την ίδια ακριβώς περίοδο που δραστηριοποιούνταν η οργάνωση των αδελφών Sidos έκανε την εμφάνισή του ένα άλλο κίνημα, το οποίο δεν είχε τόσο εμφανή νεοφασιστικά χαρακτηριστικά, τουλάχιστον στα πρώτα του βήματα, αλλά παρουσίαζε τα στοιχεία ενός κόμματος διαμαρτυρίας εναντίον των «ελίτ» και των κρατικών υπαλλήλων. Επρόκειτο για την κίνηση με την επωνυμία «Ένωση για την Υπεράσπιση των Εμπόρων και των Βιοτεχνών»¹⁷², η οποία ιδρύθηκε στις 29 Νοεμβρίου 1953 με πρωτοβουλία του χαρτοπώλη Pierre Roujade και, από το 1956,

αριστερών κομμάτων, όπως το παραδοσιακό Σοσιαλιστικό Κόμμα (SFIO - Section française de l'Internationale ouvrière), οι οποίες είχαν ενισχυθεί ιδίως μετά το κομμουνιστικό πραξικόπημα της Πράγας το 1948. Βλ. Milza, Pierre, Οι μελανοχίτωνες της Ευρώπης..., ό.π., σ. 107 επ..

¹⁶⁹ Ήδη από τα πρώτα της βήματα, η Δ' Γαλλική Δημοκρατία κλήθηκε να αντιμετωπίσει την κρίση της Ινδοκίνας (πρώτος πόλεμος Ινδοκίνας - 19.12.1946 - 20.7.1954), ο οποίος, σε στρατιωτικό επίπεδο τερματίστηκε με την αποφασιστικής σημασίας ήττα των Γάλλων στη Μάχη του Ντιέν Μπιέν Φου τον Μάιο 1954 από τους Βιετμίνχ και οδήγησε στην ανεξαρτησία του Βιετνάμ. Λίγο μετά την ήττα των Γάλλων στην Ινδοκίνα, την 1η Νοεμβρίου 1954, ξέσπασε νέος απελευθερωτικός αγώνας στην Αλγερία με πρωτοβουλία του αλγερινού Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (Front de Libération Nationale, FLN), ο οποίος, μετά από οκτώ χρόνια σκληρών συγκρούσεων, σφαγών και «ανορθόδοξου» πολέμου, οδήγησε στην πτώση της Δ' Δημοκρατίας, τη γέννηση της Ε' Γαλλικής Δημοκρατίας (1958) και στην ανεξαρτησία της Αλγερίας (1962).

¹⁷⁰ Peuple de France et d' Outremer.

¹⁷¹ Décrets du 15 mai 1958 portant dissolution d'associations et de groupements (JORF 0113, du 16.5.1958, σ. 4720). Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <<https://www.legifrance.gouv.fr/download/securePrint?token=xN9wWpZWYiRBK0a2abyg>> (τελευταία είσοδος: 13.10.2025).

¹⁷² Union de défense des commerçants et artisans (UDCA).

παρουσιάστηκε ως πολιτικό κόμμα, με τίτλο: «Γαλλική Ενότητα και Αδελφосύννη»¹⁷³. Η αρχή της δημιουργίας του κινήματος, αρχικά ως οργάνωσης φορολογικής διαμαρτυρίας, έλαβε χώρα στις 20 Ιουλίου 1953, όταν μια ομάδα περίπου 20 ατόμων, με επικεφαλής τον Roujade, εμπόδισε τους ελεγκτές της φορολογικής αρχής να ελέγξουν τα έσοδα ενός άλλου καταστηματούχου. Το κίνημα αυτό, που επρόκειτο να ονομαστεί «Πουζαντισμός», εξέφραζε τα οικονομικά συμφέροντα και τις διαμαρτυρίες των καταστηματάρχων και άλλων μικροϊδιοκτητών-διαχειριστών επιχειρήσεων που αντιμετώπιζαν οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές, οι οποίες σχετιζόνταν, αφενός, με την αυξανόμενη εκβιομηχάνιση και, αφετέρου, με τις συνέπειες των συγκρούσεων στις γαλλικές αποικίες της Ινδοκίνας και της Βόρειας Αφρικής, μία εκ των οποίων ήταν και η αύξηση της φορολογικής πίεσης, ιδίως σε βάρος των μικροεπιχειρηματιών. Η αδυναμία των τελευταίων να προσαρμοστούν στις απαιτήσεις του ανταγωνισμού, ύστερα μάλιστα από μια περίοδο έντονων δυσκολιών που συνδέονταν με τις οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν μετά το τέλος του Β' παγκοσμίου πολέμου, αλλά και η εμφάνιση επιχειρήσεων με πολλαπλά υποκαταστήματα που επηρέαζαν σημαντικά τις λιανικές τιμές των προϊόντων, σε συνδυασμό με τους αυξημένους φορολογικούς ελέγχους και την επιβολή προστίμων, είχαν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία εστιών διαμαρτυρίας, τις οποίες εξέφρασε με τον πιο εύγλωττο τρόπο ο Pierre Roujade, ιδιοκτήτης και ο ίδιος μιας μικρής επιχείρησης βιβλιοχαρτικών ειδών¹⁷⁴. Εκτός από την αντίθεσή του προς την αντιπληθωριστική και φορολογική πολιτική της Κυβέρνησης, ο Roujade στρεφόταν εναντίον της αστικοποίησης και του αμερικανικού τρόπου ζωής, ο οποίος είχε γνωρίσει άνθιση μετά το τέλος του πολέμου και τον οποίο ο ίδιος θεωρούσε σοβαρή απειλή για την παραδοσιακή γαλλική ταυτότητα. Υπεύθυνους για την κατάσταση αυτή θεωρούσε τους εκπροσώπους του Κοινοβουλίου και τους διανοούμενους, ενώ από τον λόγο του δεν έλειπε και ο αντισημιτισμός, τον οποίο τροφοδοτούσε ιδίως ο εβραϊκής καταγωγής Πρωθυπουργός την περίοδο 1954-1955, Pierre Mendès France.

Η αρχικά «απολιτική» στάση του Roujade προσέλκυσε πολίτες και ψηφοφόρους από ολόκληρο το πολιτικό φάσμα, περιλαμβανομένου και του Κομμουνιστικού Κόμματος (PCF)¹⁷⁵, το οποίο, ωστόσο, άρχισε να διατηρεί αποστάσεις από τη στιγμή που ο λόγος του Πουζαντισμού εξετράπη σε ανοιχτά ακροδεξιό. Υπό αυτές τις συνθήκες, και με την αυτοπεποίθηση που του προσέφερε η ανοιχτή στήριξη ενός μεγάλου μέρους δυσαρεστημένων, το κίνημα του Roujade (UFF), κατήλθε στις βουλευτικές εκλογές της 2ας Ιανουαρίου 1956 καταλαμβάνοντας την τέταρτη θέση, με ποσοστό 11,66% των έγκυρων ψήφων που αντιστοιχούσε στην εξασφάλιση 51 εδρών της Εθνοσυνέλευσης επί συνόλου 544¹⁷⁶. Μια λεπτομέρεια που ίσως αξίζει να αναφερθεί είναι το γεγονός ότι στην κοινοβουλευτική ομάδα της UFF

¹⁷³ Union et fraternité française (UFF).

¹⁷⁴ Βλ. Milza, Pierre, Οι μελανοχίτωνες της Ευρώπης..., ό.π., σ. 116.

¹⁷⁵ Κοινό στοιχείο όλων όσων υποστήριζαν αρχικά το κίνημα του Roujade ήταν η αντίθεση στην οικονομική και φορολογική πολιτική της Κυβέρνησης. Οι δε Κομμουνιστές αποστασιοποιήθηκαν από το φθινόπωρο του 1955. Βλ. Milza, Pierre, Οι μελανοχίτωνες της Ευρώπης..., ό.π., σ. 117 επ..

¹⁷⁶ Βλ. Mackie, Thomas T. - Rose, Richard, The International Almanac of Electoral History, 2nd edition, Macmillan Press, London and Basingstoke, 1982, σ. 132-135.

συμμετείχε ως το νεότερο μέλος της (28 ετών), ο τότε επικεφαλής της νεολαίας της UDCA, Jean-Marie Le Pen. Πάντως, το αποτέλεσμα των εκλογών του 1956 αποτελούσε για το νεαρό κίνημα του Roujade επιτυχία, όχι όμως και θρίαμβο, εφάμιλλο π.χ. με εκείνον του γερμανικού NSDAP τη δεκαετία του 1930. Άλλωστε, δεν άργησαν να εμφανιστούν διασπαστικές τάσεις στην κοινοβουλευτική ομάδα, η οποία είχε ήδη απωλέσει 11 βουλευτές, μετά την ακύρωση της εκλογής τους, αμέσως μετά την ανάδειξή τους¹⁷⁷. Η σύνθεση των ψηφοφόρων της UFF φανερώνει ότι το κόμμα του Roujade αντλούσε την ισχύ του από τις τάξεις, στις οποίες κυρίως απευθυνόταν, δηλαδή μικροαστούς, μικροεπαγγελματίες και αγρότες, ενώ η απήχυσή του στους εργάτες και τους δημόσιους υπαλλήλους ήταν σχεδόν μηδαμινή. Από την άποψη αυτή, παρουσιάζονται σημαντικές ομοιότητες ανάμεσα στον πουζαντισμό και το ιταλικό Μέτωπο του απλού ανθρώπου, οι οποίες δεν περιορίζονται απλώς στο ιδεολογικό πλαίσιο και την κοινωνιολογική σύνθεση των υποστηρικτών τους, αλλά και στο γεγονός ότι αμφότερα τα λαϊκιστικά αυτά μορφώματα ήταν εξαιρετικά βραχύβια. Πράγματι, μετά την έλευση της Ε΄ Γαλλικής Δημοκρατίας (1958) και την αναρρίχηση του Στρατηγού Charles de Gaulle στην εξουσία, το κίνημα του Roujade εξαφανίστηκε, ενώ μεταγενέστερες απόπειρες του πρώην βιβλιοχαρτοπώλη να πολιτευτεί απέτυχαν παταγωδώς.

Η εξαφάνιση του Πουζαντισμού δεν σήμαινε και εξαφάνιση της ακροδεξιάς από την πολιτική ζωή της Γαλλίας· τουναντίον, η Δ΄ Γαλλική Δημοκρατία υπήρξε θύμα -μεταξύ άλλων- των θανάσιμων χτυπημάτων που επέφερε εναντίον της η πιο ακραία, εθνικιστική και σωβινιστική εκδοχή της γαλλικής Δεξιάς, η οποία επανήλθε στο προσκήνιο με αφορμή τον αιματηρό πόλεμο της Αλγερίας, μιας επικράτειας, η οποία, σε αντίθεση με την Ινδοκίνα και τις υπόλοιπες γαλλικές υπερπόντιες κτήσεις, εθεωρείτο γαλλικό έδαφος, λόγω της παρουσίας από το 1830 εκατοντάδων χιλιάδων Γάλλων αποίκων, πολλοί εκ των οποίων είχαν γεννηθεί εκεί. Για τον λόγο, άλλωστε αυτόν, οι Γάλλοι απέφευγαν να χρησιμοποιήσουν τον όρο «πόλεμος», προκειμένου να περιγράψουν την κατάσταση που επικρατούσε στην Αλγερία¹⁷⁸. Στην πραγματικότητα, η κρίση της περιόδου 1954-1961 και ιδίως 1958-1961 δεν σηματοδότησε την ύπαρξη μιας αναμφισβήτητα πραγματικής φασιστικής απειλής για τη Γαλλία (παρά τα όσα ισχυρίζονταν οι εκπρόσωποι των δημοκρατικών και αριστερών δυνάμεων) και τούτο, όχι διότι δεν υπήρχαν ομάδες ικανές να προκαλέσουν αναταραχές, αλλά διότι η πλειοψηφία των Γάλλων είχε συσπειρωθεί γύρω από την αυταρχική προσωπικότητα του Στρατηγού de Gaulle, ο οποίος, μολονότι είχε ταχθεί υπέρ μιας ισχυρής εκτελεστικής εξουσίας που θα υποβάθμιζε τον ρόλο του Κοινοβουλίου στο γαλλικό πολίτευμα, δεν τόλμησε να αμφισβητήσει τη γαλλική δημοκρατική παράδοση, όπως φάνηκε και με το Σύνταγμα της Ε΄ Δημοκρατίας¹⁷⁹. Άλλωστε, οι υποστηρικτές του νέου καθεστώτος αισθάνονταν

¹⁷⁷ Βλ. *Milza, Pierre*, Οι μελανοχίτωνες της Ευρώπης..., ό.π., σ. 122 και 127 επ..

¹⁷⁸ Διόλου τυχαία, τα μέλη του αλγερινού Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (FLN) δεν αντιμετωπιζόνταν ως μέλη στρατιωτικών μονάδων, συνεπώς και όσοι συλλαμβάνονταν δεν θεωρούνταν αιχμάλωτοι πολέμου, ώστε να έχουν αντίστοιχη μεταχείριση. Βλ. *Cassia, Paul*, Contre l'état d'urgence, Dalloz, Sirey, 2016, σ. 15.

¹⁷⁹ Βλ. *Voisset, Michèle*, L'article 16 de la Constitution du 4 octobre 1958, LGDJ, Paris, 1969, σ. 5.

μεγαλύτερη ασφάλεια στους «καθησυχαστικούς» κόλπους του Στρατηγού, που μπορούσαν να λειτουργήσουν σαν ένας αποτελεσματικός «κυματοθραύστης» της κομμουνιστικής πλημμυρίδας για τους εκπροσώπους των επιχειρήσεων, της βιομηχανίας, αλλά και της συντηρητικής μικροαστικής τάξης, κάτι που δεν μπορούσαν να εξασφαλίσουν οι διάφορες ακροδεξιές οργανώσεις, οι οποίες - επιπλέον- προκαλούσαν ιδεολογικούς συνειρμούς με το επαίσχυντο παρελθόν του Vichy¹⁸⁰.

Παρά τις προσδοκίες των συνωμοτών της 13ης Μαΐου 1958, ο de Gaulle δεν προχώρησε στην εγκαθίδρυση αυταρχικού, δικτατορικού καθεστώτος, μολονότι εκμεταλλεύτηκε με επιδεξιότητα την προκληθείσα κρίση, γεγονός που τον κατέστησε στόχο των ακροδεξιών οργανώσεων κατά τα πρώτα χρόνια της Ε' Δημοκρατίας. Δεν είναι τυχαίο ότι η μεγάλη πλειοψηφία των ακροδεξιών, αντιδραστικών οργανώσεων εμφανίστηκε ιδίως στην Αλγερία, όσο κορυφωνόταν ο ανταποικιακός αγώνας, ενώ η ιδεολογία τους φανέρωνε έναν παραληρηματικό αντκομμουνιστικό, αντικαπιταλιστικό, μεσσιανικό, αντισημιτικό και κορπορατιστικό λόγο. Στοιχεία αυτής της φρασεολογίας ανιχνεύονται και στις θέσεις της OAS¹⁸¹, μιας παραστρατιωτικής ακροδεξιάς συνωμοτικής οργάνωσης αξιωματικών και πολιτικών που στρεφόταν εναντίον της ανεξαρτησίας της Αλγερίας και κατήγγειλε τον «μπλοσεβικισμό» και τον «παναραβισμό»¹⁸². Μετά την αποτυχημένη απόπειρα δολοφονίας σε βάρος του de Gaulle, το καλοκαίρι του 1962, η δράση της OAS έφτασε στο αποκορύφωμά της, αλλά και στη ραγδαία υποχώρησή της. Τα επόμενα χρόνια, η ακροδεξιά στη Γαλλία επρόκειτο να βρει έκφραση είτε μέσω στελεχών των καθιερωμένων πολιτικών κομμάτων της Δεξιάς, είτε μέσω των «πνευματικών» αναζητήσεων των ιδεολόγων που θα συγκροτούσαν τα κινήματα της «Νέας Δεξιάς» στη χώρα.

Η επανεμφάνιση της ακροδεξιάς στη γαλλική πολιτική σκηνή θα λάβει χώρα από τη δεκαετία του 1980 κ.ε.. Πρωταγωνιστής της ο βετεράνος, πρώην βουλευτής του κινήματος του Poujade, Jean-Marie Le Pen, ο οποίος τον Οκτώβριο του 1972 ίδρυσε το κόμμα «Εθνικό Μέτωπο» (FN)¹⁸³, ως συνέχεια της νεοφασιστικής

¹⁸⁰ Αντιθέτως, ο de Gaulle ενσάρκωνε για τους ίδιους ανθρώπους, το πνεύμα της αντίστασης και της «Ελεύθερης Γαλλίας».

¹⁸¹ Organisation Armée Secrète. Η παραστρατιωτική αυτή οργάνωση είχε ιδρυθεί στη Μαδρίτη τον Ιανουάριο του 1961 από τους Raoul Salan, Pierre Lagayette και Jean-Jacques Susini, ως απάντηση στο δημοψήφισμα της 8ης Ιανουαρίου 1961 για την αυτοδιάθεση της Αλγερίας, το οποίο είχε οργανώσει ο Πρόεδρος de Gaulle. Η OAS πραγματοποίησε πλήθος βομβιστικών επιθέσεων και πολιτικών δολοφονιών στη Μητροπολιτική Γαλλία και στην Αλγερία, ενώ εκτιμάται ότι τα θύματά της ανέρχονται σε περίπου 2.000 νεκρούς (1961-1962). Μετά τις Συμφωνίες του Évian του Μαρτίου 1962, οι οποίες οδήγησαν στην ανεξαρτησία της Αλγερίας, οι επιθέσεις της οργάνωσης αυξήθηκαν, με αποκορύφωμα την απόπειρα δολοφονίας του Προέδρου de Gaulle, στις 22 Αυγούστου 1962, από τον πρώην αξιωματικό και μέλος της OAS, Jean Bastien-Thiry. Ενδεικτικά, βλ. περισσότερα για την OAS σε: Horne, Alistair, *A savage war of peace: Algeria, 1954-1962*, New York Review Books, New York, 2006, σ. 440 επ..

¹⁸² Βλ. Milza, Pierre, *Οι μελανοχίτωνες της Ευρώπης...*, ό.π., σ. 138.

¹⁸³ Front national.

οργάνωσης «Νέα Τάξη»¹⁸⁴. Στις βουλευτικές εκλογές της 4ης Μαρτίου 1973¹⁸⁵ και στις προεδρικές εκλογές του 1974¹⁸⁶, το Εθνικό Μέτωπο είχε φτωχή παρουσία, καθώς, ιδίως το αντικομμουνιστικό μέρος της προγραμματικής του πλατφόρμας αποτελούσε τμήμα του προγράμματος των καθιερωμένων κομμάτων της γαλλικής Δεξιάς. Παρά τις προθέσεις του Le Pen να θέσει υποψηφιότητα στις προεδρικές εκλογές του 1981, η αδυναμία συγκέντρωσης 500 υπογραφών από αιρετούς τοπικούς εκπροσώπους, όπως προέβλεπε ο εκλογικός νόμος, του στέρησαν αυτήν τη δυνατότητα¹⁸⁷.

Η πρώτη πραγματικά μεγάλη επιτυχία για τον Le Pen και το κόμμα του ήρθε με τις εκλογές για την ανάδειξη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 17ης Ιουνίου 1984, κατά τις παραμονές των οποίων, ο ίδιος ο ακροδεξιός ηγέτης είχε δηλώσει ότι στόχος του ήταν να εξασφαλίσει για το κόμμα του ποσοστό ίσο με εκείνο του Γαλλικού Κομμουνιστικού Κόμματος (PCF), πράγμα που τελικώς και πέτυχε, καθώς το Εθνικό Μέτωπο έλαβε διψήφιο ποσοστό, εξασφαλίζοντας 10,95% των έγκυρων ψήφων και 10 από τις συνολικά 81 έδρες που αντιστοιχούσαν για τη Γαλλία στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο¹⁸⁸. Είχε προηγηθεί μια σειρά από εκλογικές επιτυχίες του Εθνικού Μετώπου σε τοπικό επίπεδο, οι οποίες του προσέφεραν την αυτοπεποίθηση να διεκδικήσει με αξιώσεις κεντρική θέση στη γαλλική πολιτική σκηνή, διεμβολίζοντας τα παραδοσιακά κόμματα της Αριστεράς και της Δεξιάς που μέχρι εκείνη τη στιγμή κυριαρχούσαν. Ο πρώτος θρίαμβος για τον Le Pen σε εθνικό επίπεδο ήρθε με το αποτέλεσμα των βουλευτικών εκλογών της 16ης Μαρτίου 1986, οι οποίες διεξήχθησαν με αναλογικό σύστημα, που επέτρεψε στο Εθνικό Μέτωπο να αναδείξει μια ισχυρή κοινοβουλευτική ομάδα, εξασφαλίζοντας μάλιστα ισάριθμη εκπροσώπηση στην Εθνοσυνέλευση με το Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα (PCF)¹⁸⁹. Λαμβάνοντας υπόψη την κοινωνική σύνθεση των ψηφοφόρων του, αυτή η εκλογική σταθεροποίηση του Εθνικού Μετώπου δεν αποτελούσε απλώς ένα συγκυριακό φαινόμενο, που συνδεόταν με την πρόθεση των συντηρητικότερων πολιτών να τιμωρήσουν την Αριστερά που ασκούσε την εξουσία από το 1981, μετά τη νίκη του François Mitterrand στις προεδρικές εκλογές εκείνου του έτους, αλλά ήταν πλέον φανερό ότι το κόμμα του Le Pen μετατρέποταν σε υποδοχέα δυσανεσχημένων ψηφοφόρων που προέρχονταν και από τα εργατικά στρώματα, που μέχρι τότε έβρισκαν πολιτική έκφραση μέσω της ψήφου προς το PCF¹⁹⁰. Με βάση τα δεδομένα

¹⁸⁴ Ordre Nouveau. Επρόκειτο για μια οργάνωση που είχε ιδρυθεί στις 15 Δεκεμβρίου 1969, από τους νεοφασίστες Jean-François Galvaire, François Duprat και François Brigneau.

¹⁸⁵ Το κόμμα έλαβε μόλις 0,5% των έγκυρων ψήφων. Βλ. Βασιλοπούλου, Σοφίας (Μετάφραση: Μπαρουζή, Γιώργου), Ακροδεξιά κόμματα και Ευρωσκεπτικισμός, ό.π., σ. 83.

¹⁸⁶ Στον α' γύρο των προεδρικών εκλογών του 1974 (5 Μαΐου), ο Jean-Marie Le Pen, ως υποψήφιος του Εθνικού Μετώπου απέσπασε μόλις 0,75% των έγκυρων ψήφων. Πηγή: <<https://www.conseil-constitutionnel.fr/decision/1974/7430pdr.htm>> (τελευταία πρόσβαση: 13.10.2025).

¹⁸⁷ Το ίδιο συνέβη και με τον έτερο ακροδεξιό υποψήφιο και ανταγωνιστή του Le Pen για την ηγεσία του χώρου, Pascal Gauchon. Βλ. σχετικά Milza, Pierre, Οι μελανοχίτωνες της Ευρώπης..., ό.π., σ. 383.

¹⁸⁸ Το Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα (PCF) έλαβε ποσοστό 11,21% και εξασφάλισε επίσης 10 έδρες.

¹⁸⁹ Στις βουλευτικές εκλογές της 16ης Μαρτίου 1986, το Εθνικό Μέτωπο (FN) έλαβε ποσοστό 9,65% και 35 έδρες (σε σύνολο 577), ενώ το Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα (PCF) έλαβε 9,77% και επίσης 35 έδρες.

¹⁹⁰ Βλ. σχετικά Milza, Pierre, Οι μελανοχίτωνες της Ευρώπης..., ό.π., σ. 392-393.

αυτά, το Εθνικό Μέτωπο δεν εκπροσωπούσε απλώς ένα τμήμα εκ πεποιθήσεως ακροδεξιών ψηφοφόρων, αλλά ένα ευρύτερο μέρος δυσανεσθημένων με το υφιστάμενο πολιτικό σύστημα στρωμάτων που έτεμναν οριζοντίως το εκλογικό σώμα.

Η ανωτέρω τάση επιβεβαιώθηκε έτι περαιτέρω με βάση το αποτέλεσμα του α' γύρου των προεδρικών εκλογών του 1988 (24 Απριλίου), στις οποίες ο Jean-Marie Le Pen, ως υποψήφιος του Εθνικού Μετώπου απέσπασε την τέταρτη θέση, λαμβάνοντας ποσοστό 14,39% των έγκυρων ψήφων, μόλις δύο μονάδες πίσω από τον υποψήφιο της κεντροδεξιάς UDF, πρώην Πρωθυπουργό, Raymond Barre, και με μεγάλη διαφορά από τον υποψήφιο του Γαλλικού Κομμουνιστικού Κόμματος (PCF), André Lajoinie¹⁹¹. Καθοριστικό ρόλο για την άνευ προηγουμένου επιτυχία του ακροδεξιού υποψηφίου, το 1988, έπαιξαν, χωρίς αμφιβολία, παράγοντες όπως η αποβιομηχανοποίηση και η, συνεπεία αυτής, υψηλή ανεργία, η ανασφάλεια, τα υψηλά ποσοστά μετανάστευσης, αλλά και η αντίθεση στη φορολογική πολιτική των κυβερνήσεων της περιόδου 1981-1988. Δεν θα πρέπει, επίσης, να λησμονείται το γεγονός ότι η προοπτική -εκείνη την εποχή- μιας διεύρυνσης της ευρωπαϊκής αγοράς ανέδνε και ορισμένες προϋφιστάμενες σωβινιστικές τάσεις στο εσωτερικό της γαλλικής κοινωνίας, ανεξαρτήτως κομματικής τοποθέτησης¹⁹². Τέλος, ένας εξίσου σημαντικός παράγοντας που συνέβαλε στην καθιέρωση του Εθνικού Μετώπου ως ισχυρής πολιτικής δύναμης σε ολόκληρη τη χώρα, ήταν και η οργανωτική του ανάπτυξη, η οποία -σημειωτέον- μιμήθηκε σε μεγάλο βαθμό το αντίστοιχο οργανωτικό μοντέλο που είχε χρησιμοποιήσει το Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα (PCF) κατά την περίοδο της ακμής του, τη δεκαετία του 1950¹⁹³.

Οι καρποί της οργανωτικής ανάπτυξης του Εθνικού Μετώπου και της διείσδυσής του σε όλα τα στρώματα της γαλλικής κοινωνίας αναδείχθηκαν σε όλες τις μετέπειτα εκλογικές αναμετρήσεις, με αποκορύφωμα τον α' γύρο των προεδρικών εκλογών του 2002. Μετά την επιτυχημένη παρουσία του στις προεδρικές εκλογές του 1988, η εξέλιξη του Εθνικού Μετώπου ήταν η εξής¹⁹⁴:

ΕΚΛΟΓΕΣ (Έτος/είδος)	ΠΟΣΟΣΤΟ ΕΘΝΙΚΟΥ ΜΕΤΩΠΟΥ	ΕΔΡΕΣ (ΣΕ ΒΟΥΛΕΥΤΙΚΕΣ ΕΚΛΟΓΕΣ)
1988 (Βουλευτικές)	9,6% (α' γύρος)	1/577
1993 (Βουλευτικές)	12,7% (α' γύρος)	0/577

¹⁹¹ Ο υποψήφιος του Σοσιαλιστικού Κόμματος (PS) και εν ενεργεία Πρόεδρος, François Mitterrand, κατέλαβε την πρώτη θέση με 34,10 % των ψήφων, ενώ ο πρώην Πρωθυπουργός και υποψήφιος του γκολικού κόμματος RPR, Jacques Chirac, κατέλαβε τη δεύτερη θέση με ποσοστό 19,94%. Πηγή: <<https://www.conseil-constitutionnel.fr/decision/1988/8856pdr.htm>> (τελευταία πρόσβαση: 13.10.2025). Στον β' γύρο (8 Μαΐου 1988), ο Mitterrand επικράτησε του Chirac με 54,02% έναντι 45,98%. Πηγή: <<https://www.conseil-constitutionnel.fr/decision/1988/8860PDR.htm>> (τελευταία πρόσβαση: 13.10.2025).

¹⁹² Βλ. σχετικά Milza, Pierre, Οι μελανοχίτωνες της Ευρώπης..., ό.π., σ. 394.

¹⁹³ Βλ. σχετικά Milza, Pierre, Οι μελανοχίτωνες της Ευρώπης..., ό.π., σ. 398 επ..

¹⁹⁴ Πηγή: <<https://www.france-politique.fr/>> (τελευταία πρόσβαση: 13.10.2025).

	5,8% (β' γύρος)	
1995 (Προεδρικές)	15,0% (α' γύρος)	Τέταρτη θέση
1997 (Βουλευτικές)	14,9% (α' γύρος) 5,7% (β' γύρος)	1/577
2002 (Προεδρικές)	16,86% (α' γύρος) 17,79% (β' γύρος)	Δεύτερη θέση
2002 (Βουλευτικές)	11,1% (α' γύρος) 1,9% (β' γύρος)	0/577
2007 (Προεδρικές)	10,44% (α' γύρος)	Τέταρτη θέση
2007 (Βουλευτικές)	4,3% (α' γύρος) 0,1% (β' γύρος)	0/577

Όπως προκύπτει από τον ανωτέρω πίνακα αποτελεσμάτων, η δυναμική του Εθνικού Μετώπου και του Le Pen έφτασε στο αποκορύφωμά της με το αποτέλεσμα του α' γύρου των προεδρικών εκλογών 2002 (21 Απριλίου), οπότε και ο αρχηγός της γαλλικής ακροδεξιάς πέτυχε να περάσει ως ανθυποψήφιος απέναντι στον συντηρητικό Πρόεδρο και νικητή του α' γύρου, Jacques Chirac, εκτοπίζοντας τον υποψήφιο του Σοσιαλιστικού Κόμματος (PS) και μέχρι τότε Πρωθυπουργού, Lionel Jospin, ο οποίος κατέλαβε την τρίτη θέση. Η επιτυχία του Le Pen δεν υπήρξε τόσο συνέπεια της ανοδικής τάσης του Εθνικού Μετώπου, όσο της πολυδιάσπασης στον χώρο της «πληθυντικής» Αριστεράς, κάθε κόμμα της οποίας παρουσίασε και τον δικό του υποψήφιο¹⁹⁵, αλλά και της υψηλής αποχής. Αν ληφθεί πάντως υπόψη και το ποσοστό που έλαβε και ο -αποχωρήσας από το Εθνικό Μέτωπο- Bruno Mégret, ο οποίος ως υποψήφιος του «Εθνικού Ρεπουμπλικανικού Κινήματος» (MNR)¹⁹⁶, έλαβε 2,34%, το συνολικό άθροισμα της ακροδεξιάς ήταν 19,2%¹⁹⁷. Από την άλλη πλευρά, ο φόβος που προκάλεσε η επιτυχία του Le Pen ώθησε στη συγκρότηση -με τη συμμετοχή και τη στήριξη των κομμάτων τόσο της Αριστεράς, όσο και της Δεξιάς- ενός ευρύτατου δημοκρατικού μετώπου απέναντι στην ακροδεξιά, που οδήγησε στη συντριπτική νίκη του Chirac, με 82,21% έναντι 17,79% που έλαβε ο αντίπαλός του, στον β' γύρο των προεδρικών εκλογών (5 Μαΐου), όπου και η συμμετοχή ήταν αυξημένη συγκριτικά προς τον α' γύρο¹⁹⁸.

¹⁹⁵ Στον α' γύρο των προεδρικών εκλογών του 2002 κατήλθαν συνολικά 16 υποψήφιοι για την προεδρία, εκ των οποίων, οι εννέα προέρχονταν από τον χώρο της αριστεράς και της άκρας αριστεράς.

¹⁹⁶ Mouvement national républicain. Πρόκειται για ένα κόμμα που ιδρύθηκε το 1999, ως προϊόν διάσπασης του Εθνικού Μετώπου, με πρωτοβουλία του Mégret, ο οποίος ήθελε να κρατήσει αποστάσεις απέναντι στις θέσεις του Le Pen, με τις οποίες ο ηγέτης του Εθνικού Μετώπου αμφισβητούσε ιστορικά γεγονότα, όπως το Ολοκαύτωμα.

¹⁹⁷ Βλ. σχετικά Milza, Pierre, Οι μελανοχίτωνες της Ευρώπης..., ό.π., σ. 441 επ..

¹⁹⁸ Πηγή: <<https://www.conseil-constitutionnel.fr/decision/2002/2002111PDR.htm>> (τελευταία πρόσβαση: 13.10.2025).

Από το 2002 μέχρι το 2012 η δυναμική του κόμματος φάνηκε να υποχωρεί, καθώς στις προεδρικές εκλογές του 2007, ο κεντροδεξιός υποψήφιος, Nicolas Sarkozy (UMP), είχε υιοθετήσει μια συντηρητικότερη προγραμματική πλατφόρμα, εκμεταλλευόμενος και τη θητεία του ως Υπουργού Εσωτερικών την περίοδο 2005-2007. Λίγο αργότερα (2011), επήλθε αλλαγή ηγεσίας στο Εθνικό Μέτωπο και τον Le Pen διαδέχθηκε η κόρη του, Marine Le Pen, υπό την καθοδήγηση της οποίας το Εθνικό Μέτωπο αναδείχθηκε στην ισχυρότερη γαλλική πολιτική δύναμη, με απρόβλεπτες συνέπειες για το μέλλον. Από το 2021 (και επισήμως από το φθινόπωρο του 2022), επικεφαλής του Εθνικού Συναγερμού, όπως μετονομάστηκε το 2018 το Εθνικό Μέτωπο, είναι ο Jordan Bardella, ο οποίος ανέλαβε την ηγεσία μετά την απόφαση της Marine Le Pen να θέσει υποψηφιότητα στις προεδρικές εκλογές του 2022.

Μολονότι οι θέσεις της Le Pen δεν ταυτίζονται απόλυτα με εκείνες του πατέρα της, οπωσδήποτε εντάσσονται στο πλαίσιο της εθνικολαϊκιστικής δεξιάς, την οποία με συνέπεια υπηρέτησε ο ιδρυτής του Εθνικού Μετώπου, με κύριους στόχους την παγκοσμιοποίηση που οδήγησε στην αποβιομηχανοποίηση και τη μετανάστευση, η οποία, επίσης θεωρήθηκε συνέπεια της παγκοσμιοποίησης¹⁹⁹. Στο ίδιο αυτό πλαίσιο εντάσσεται και η απορριπτική προς την Ευρωπαϊκή Ένωση στάση του Εθνικού Μετώπου/Εθνικού Συναγερμού, καθώς κεντρικός στόχος του κόμματος είναι η επάνοδος στην εθνική κυριαρχία και η διατήρησή της, η οποία θα μπορούσε να επιτευχθεί με πρώτο βήμα την επιστροφή των αρμοδιοτήτων που εκχώρησαν τα κράτη-μέλη της ΕΕ στα εθνικά κράτη²⁰⁰. Από το στόχαστρο του κόμματος δεν μπορούσαν να απουσιάζουν και οι στρατηγικές επιλογές της ΕΕ, όπως η Νομισματική Ένωση, η οποία επικρίνεται συστηματικά, καθώς η ηγεσία του κόμματος θεωρεί το ενιαίο νόμισμα (Ευρώ) υπεύθυνο τόσο για τα υψηλά ποσοστά ανεργίας, όσο και για τα χαμηλά επίπεδα οικονομικής ανάπτυξης²⁰¹. Συνεπώς, η ΕΕ λειτουργεί ως «Δούρειος Ίππος» της παγκοσμιοποίησης που, με την επιβολή νεοφιλελεύθερων οικονομικών επιλογών, οι οποίες κατέστησαν μονόδρομος ιδίως μετά τη Συνθήκη του Μάαστριχτ (1992), απέκλεισαν κάθε πιθανότητα άσκησης παρεμβατικής πολιτικής στην οικονομία εκ μέρους των εθνικών κυβερνήσεων. Με βάση τα δεδομένα αυτά, το Εθνικό Μέτωπο υπήρξε ο βασικότερος υποστηρικτής της απόρριψης της Ευρωπαϊκής Συνταγματικής Συνθήκης που είχε υπογραφεί το 2004, κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας στο δημοψήφισμα της 29ης Μαΐου 2005, το αποτέλεσμα του οποίου δικαίωσε τις προσδοκίες του Le Pen, αλλά και των υποστηρικτών της άκρας αριστεράς, καθώς οι ψηφοφόροι που συμμετείχαν τοποθετήθηκαν εναντίον του Ευρωπαϊκού Συντάγματος, με πλειοψηφία 54,67%

¹⁹⁹ Βλ. ενδεικτικά Eatwell, Roger/Goodwin, Matthew (Μετάφραση: Οικονόμου, Ηρακλής), Εθνικολαϊκισμός-Η εξέγερση Εναντίον της Φιλελεύθερης Δημοκρατίας, Εκδόσεις Επίκεντρο, Αθήνα, 2021, σ. 106-107.

²⁰⁰ Βλ. Βασιλοπούλου, Σοφίας (Μετάφραση: Μπαρουζή, Γιώργου), Ακροδεξιά κόμματα και Ευρωσκεπτικισμός, ό.π., σ. 92. .

²⁰¹ Βλ. Βασιλοπούλου, Σοφίας (Μετάφραση: Μπαρουζή, Γιώργου), Ακροδεξιά κόμματα και Ευρωσκεπτικισμός, ό.π., σ. 81 επ..

έναντι 45,33% που τάχθηκαν υπέρ²⁰². Το αποτέλεσμα αυτό οδήγησε και στο οριστικό ναυάγιο της προσπάθειας να προχωρήσει η ΕΕ σε εμβάθυνση της ενοποίησης. Πάντως, η εξέλιξη της εκλογικής ισχύος του Εθνικού Μετώπου/Εθνικού Συναγερμού από την ανάδειξη της Marine Le Pen είναι ενδεικτική, σύμφωνα με τον ακόλουθο πίνακα²⁰³:

ΕΚΛΟΓΕΣ (Έτος/είδος)	ΠΟΣΟΣΤΟ ΕΘΝΙΚΟΥ ΜΕΤΩΠΟΥ/ΕΘΝΙΚΟΥ ΣΥΝΑΓΕΡΜΟΥ	ΕΔΡΕΣ (ΣΕ ΒΟΥΛΕΥΤΙΚΕΣ ΕΚΛΟΓΕΣ)
2012 (Προεδρικές)	17,90% (α' γύρος)	
2012 (Βουλευτικές)	13,6% (α' γύρος) 3,7% (β' γύρος)	2/577
2017 (Προεδρικές)	21,30% (α' γύρος) 33,90% (β' γύρος)	Δεύτερη θέση
2017 (Βουλευτικές)	13,2% (α' γύρος) 8,8% (β' γύρος)	6/577
2022 (Προεδρικές)	23,15% (α' γύρος) 41,45% (β' γύρος)	Δεύτερη θέση

Γ. Ο γερμανόφωνος χώρος: Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας και Αυστρία

1. Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας

Σε αντίθεση με την Ιταλία, όπου η συνθηκολόγηση του Badoglio, τον Σεπτέμβριο του 1943, οδήγησε τη χώρα στο πλευρό των Συμμάχων, ενώ η τιμωρία των φασιστών και των συνεργατών τους εντατικοποιήθηκε μετά την κατάρρευση της «Δημοκρατίας του Salò», τον Απρίλιο του 1945, στην Αυστρία και τη Γερμανία που - μετά το Anschluss²⁰⁴ του 1938- αποτελούσαν το «μεγαλογερμανικό» ναζιστικό Reich, η κατάσταση ήταν εντελώς διαφορετική, καθώς η αποναζιστικοποίηση ήταν υπόθεση που ανέλαβαν να φέρουν εις πέρας οι συμμαχικές δυνάμεις κατοχής μετά τον Μάιο του 1945. Πρώτος σταθμός της αποναζιστικοποίησης και της τιμωρίας των εγκληματιών του καθεστώτος ήταν -τουλάχιστον για όσους πρώην ναζί ηγέτες δεν είχαν αποφύγει τη σύλληψη και την αυτοκτονία- η δίκη της Νυρεμβέργης που διεξήχθη μεταξύ Οκτωβρίου 1945 και Νοεμβρίου 1946, στην οποία δικάστηκαν τα σημαντικότερα στελέχη του εθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος. Το πρόβλημα για τις

²⁰²

Πηγή: <https://www.archives-resultats-elections.interieur.gouv.fr/resultats/referendum_2005/000/000.php/> (τελευταία πρόσβαση: 13.10.2025).

²⁰³ Πηγή: <<https://www.france-politique.fr/>> (τελευταία πρόσβαση: 13.10.2025).

²⁰⁴ Για το Anschluss βλ. ενδεικτικά Brook-Shepherd, Gordon, Anschluss: The Rape of Austria, Palgrave Macmillan, Toronto, 1963.

συμμαχικές, και ιδίως για τις αμερικανικές δυνάμεις, ήταν ότι θεωρούσαν πως οι ιδεολογικές ρίζες του εθνικοσοσιαλισμού ήταν βαθιά ριζωμένες στον γερμανικό πληθυσμό· για τον λόγο αυτόν, άλλωστε, η αμερικανική κατοχική διοίκηση ανέλαβε πρωτοβουλίες για τη διεξαγωγή ερευνών και δημοσκοπήσεων μεταξύ των Γερμανών πολιτών στη ζώνη ευθύνης της, προκειμένου να διαπιστωθεί η ναζιστική διείσδυση²⁰⁵. Είναι γεγονός ότι -αν εξαιρεθούν τα υψηλόβαθμα στελέχη του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος (NSDAP) που δικάστηκαν και καταδικάστηκαν στη δίκη της Νυρεμβέργης- η αποναζιστικοποίηση άγγιξε κυρίως τα κατώτερα στελέχη του κόμματος, ενώ αρκετοί πρώην υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι παρέμειναν ανεπηρέαστοι²⁰⁶. Μία άλλη σοβαρή πηγή δυσaráσκειας μεγάλου μέρους του πληθυσμού (και όχι απαραίτητως πρώην μελών του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος) ήταν και οι συνέπειες της απώλειας σχεδόν του ¼ του εδάφους του πρώην Reich και της έλευσης περίπου δώδεκα εκατομμυρίων προσφύγων ιδίως από την Ανατολή. Όλα αυτά, σε συνδυασμό με τη διχοτόμηση (από το 1948) της Χώρας και την πληγωμένη εθνική υπερηφάνεια, συντελούσαν στη διαμόρφωση ενός κλίματος το οποίο ευνοούσε την ανάδειξη των ρεβανσιστικών τάσεων της γερμανικής ακροδεξιάς, παρά τις εγκληματικές της ευθύνες για την κατάσταση αυτή.

Οι αποδέκτες της ρητορικής του αντιδημοκρατικού -και ιδίως, του ακροδεξιού- πολιτικού στρατοπέδου μετά το 1945 ήταν τα πρώην ενεργά στελέχη του ναζιστικού κόμματος, η «γενιά του πολέμου», οι εκτοπισμένοι, οι θιγόμενοι και όλοι όσοι ήταν δυσaráστημένοι με τις αλλαγές που είχαν επέλθει στη Γερμανία. Αρχικά, οι προσπάθειες επικεντρώθηκαν στην ίδρυση ενός εθνικιστικού συντηρητικού

²⁰⁵ Βλ. ενδεικτικά *Merrit, Anna J. - Merrit, Richard L.* (επιμέλεια), *Public Opinion in Occupied Germany-The OMGUS Surveys, 1945-1949*, The University of Illinois Press, Urbana, Chicago, London, 1970, ιδίως δε σ. 35 επ., 79 επ., 153 επ., 185 κ.α..

²⁰⁶ Βλ. *Merrit, Anna J. - Merrit, Richard L.* (επιμέλεια), *Public Opinion in Occupied Germany*, ό.π., σ. 37 επ., όπου, μεταξύ άλλων αναφέρεται ότι η κατ' αρχήν αποδοχή της διαδικασίας αποναζιστικοποίησης δεν σήμαινε και αποδοχή στην πράξη. Ο αριθμός των ερωτηθέντων που ήταν ικανοποιημένοι με τον τρόπο με τον οποίο διεξαγόταν η αποναζιστικοποίηση μειώθηκε από περίπου το ήμισυ τον χειμώνα του 1945-1946, όταν η ιδέα ήταν νέα και σχετικά άγνωστη, σε περίπου το 1/3 από τον Οκτώβριο του 1946 έως τον επόμενο Σεπτέμβριο, και σε περίπου το 1/6 τον Ιανουάριο του 1949. Οι δυσaráστημένοι ερωτηθέντες (65%) ήταν σχεδόν ίσοι σε αριθμό με εκείνους που ενέκριναν την ιδέα της αποναζιστικοποίησης (66%). Και πάλι, όμως, οι κοινωνικά περισσότερο ευαισθητοποιημένες ομάδες του πληθυσμού ήταν πιο πιθανό να εκφράσουν κριτική άποψη. Η πιο συχνή ένσταση που εκφραζόταν σχετικά με τις διαδικασίες αποναζιστικοποίησης ήταν ότι αντιμετωπίζονταν με υπερβολική αυστηρότητα τα χαμηλόβαθμα μέλη του (ναζιστικού) κόμματος συγκριτικά προς τα υψηλόβαθμα στελέχη. Η δεύτερη συχνότερη ένσταση συνίστατο στην άποψη ότι οι διαδικασίες ήταν υπερβολικά αυθαίρετες και οι αποφάσεις υπερβολικά ασυνεπείς. Μόνο από εκείνους που θεωρούσαν το πρόγραμμα υπερβολικά επιεικές οι ερευνητές άκουσαν την άποψη ότι ορισμένες ποινές θα έπρεπε να είναι πιο αυστηρές. Όσοι επηρεάστηκαν άμεσα από τις διαδικασίες, λόγω της προηγούμενης σύνδεσής τους με το NSDAP, δεν συμμερίζονταν την τελευταία αυτή άποψη. Σε αντίθεση με τους ερωτηθέντες που δεν είχαν τέτοιες συνδέσεις, μόνο το 5% των οποίων είχε απολυθεί από τη δουλειά του μία ή περισσότερες φορές μεταξύ Ιανουαρίου 1945 και Σεπτεμβρίου 1947, πάνω από το 1/3 των πρώην μελών είχε τέτοια τύχη. Πάνω από τέσσερις στους πέντε ανέφεραν ότι η τρέχουσα εργασιακή τους κατάσταση ήταν είτε πολύ χειρότερη (69%), είτε κάπως χειρότερη (13%) από την προηγούμενη. Το ήμισυ (51%) των μη επηρεαζόμενων, αλλά έως και το 78% όσων δήλωσαν ότι ήταν πρώην μέλη του NSDAP, εξέφρασαν δυσaráσκεια για τις διαδικασίες αποναζιστικοποίησης. Όταν ερωτήθηκαν ποιες ήταν οι πιο σοβαρές συνέπειες αυτών των διαδικασιών, οι πρώην οπαδοί των Ναζί ανέφεραν συχνότερα την έλλειψη εμπειρογνομόνων στον κυβερνητικό και επιχειρηματικό τομέα, καθώς και την οικονομική πίεση που υπέστησαν όσοι απολύθηκαν από τις θέσεις τους.

κόμματος που θα ακολουθούσε την παράδοση του Γερμανικού Εθνικού Λαϊκού Κόμματος (DNVP) της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, ως πυρήνα μιας «εθνικής αστικής συσπείρωσης». Ωστόσο, μια τέτοια προοπτική εμπόδιζε τη συνεννόηση μεταξύ των αντιδημοκρατικών κομμάτων που είχαν λάβει άδεια λειτουργίας από τις συμμαχικές κατοχικές δυνάμεις, τα οποία βρέθηκαν στη δύσκολη θέση να πρέπει να ενοποιήσουν και, στη συνέχεια, να διευρύνουν την αρχικά μικρή βάση υποστηρικτών τους²⁰⁷. Στα ομόσπονδα κρατίδια που τελούσαν υπό την κατοχή των τριών Δυτικών Δυνάμεων (ΗΠΑ, Ηνωμένο Βασίλειο, Γαλλία), έως το 1948/49 παρατηρήθηκε η ίδρυση πληθώρας κομμάτων, ομάδων, εκλογικών ενώσεων κ.λπ. με αντιδημοκρατικούς στόχους, που όμως δεν είχαν σχεδόν καμία σχέση μεταξύ τους, τουλάχιστον πέρα από τα γεωγραφικά όρια των κρατιδίων. Αυτή η συχνά ανταγωνιστική ετερογένεια εντάθηκε ακόμη περισσότερο μετά την κατάργηση της υποχρέωσης αδειοδότησης το 1949/50. Αυτή η πανσπερμία κομμάτων και οργανώσεων κατέστησε στα μάτια πολλών ακροδεξιών παραγόντων επιτακτική την ιδεολογική και προγραμματική ενοποίηση, προκειμένου να κινητοποιηθούν οι δυνάμεις αυτές υπέρ του «εθνικού στρατοπέδου». Ο ακροδεξιός εξτρεμισμός βρέθηκε έτσι αντιμέτωπος με ένα διπλό καθήκον, αφενός, την εσωτερική ενοποίηση και, αφετέρου, τον ανταγωνισμό με τα κόμματα του αστικού μετώπου²⁰⁸, πλην όμως και στα δύο αυτά πεδία η αποτυχία ήταν κάτι περισσότερο από εμφανής.

Στην κατεχόμενη, λοιπόν, Γερμανία ή, τουλάχιστον, στον ελεγχόμενο από τους Δυτικούς Συμμάχους (Βρετανούς, Γάλλους και Αμερικανούς) τομέα, θα κάνουν την εμφάνισή τους τα πρώτα μικρά ακροδεξιά σχήματα της μεταναζιστικής εποχής. Έτσι, ένα από τα πρώτα κόμματα της ριζοσπαστικής Δεξιάς που ενεργοποιήθηκαν ήταν η «Ένωση για την Οικονομική Ανόρθωση»²⁰⁹, στο παραδοσιακά συντηρητικό κρατίδιο της Βαυαρίας. Επρόκειτο για ένα λαϊκιστικό κόμμα που είχε ιδρυθεί στο Μόναχο, στις 8 Δεκεμβρίου 1945 με πρωτοβουλία του δικηγόρου Alfred Loritz και το οποίο είχε λάβει σχετική άδεια από την αμερικανική στρατιωτική διοίκηση, προκειμένου να δραστηριοποιηθεί στην πόλη και αργότερα (από τις 25 Μαρτίου 1946), σε ολόκληρο το κρατίδιο της Βαυαρίας²¹⁰. Το κόμμα αυτό -το τέταρτο μετά την Χριστιανοκοινωνική Ένωση (CSU), τους Σοσιαλδημοκράτες (SPD) και τους Κομμουνιστές (KPD), που έλαβε άδεια λειτουργίας από τις αμερικανικές αρχές κατοχής στη Βαυαρία- εξέφραζε τα συμφέροντα της μεσαίας τάξης και διέθετε την υποστήριξη των ενώσεων προσφύγων, ενώ ο επικεφαλής του, Loritz, είχε συμμετάσχει στην αντιναζιστική αντίσταση και από το 1939 είχε διαφύγει στην

²⁰⁷ Βλ. Stöss, Richard, σε: *Ιδίον* (επιμέλεια), Parteien-Handbuch, Die Parteien der Bundesrepublik Deutschland 1945-1980, Band I: AUD-EFP, Westdeutscher Verlag, 1983, σ. 246 επ..

²⁰⁸ Ως κόμματα του «αστικού μετώπου» χαρακτηρίζονταν η Χριστιανική Ένωση (CDU/CSU), το Φιλελεύθερο Δημοκρατικό Κόμμα (FDP) και ορισμένα άλλα μικρότερα πολιτικά κόμματα, που επιθυμούσαν να διαφοροποιηθούν από τα κόμματα της «εργατικής τάξης», όπως το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα (SPD) ή το (δυτικο)γερμανικό Κομμουνιστικό Κόμμα (KPD).

²⁰⁹ Wirtschaftliche Aufbau-Vereinigung (WAV).

²¹⁰ Βλ. Woller, Hans, Die Wirtschaftliche Aufbau-Vereinigung, σε: Stöss, Richard (επιμέλεια), Parteien-Handbuch, Die Parteien der Bundesrepublik Deutschland 1945-1980, Band II: FDP bis WAV, Westdeutscher Verlag, 1984, σ. 2458 επ..

Ελβετία²¹¹. Στις εκλογές της 30ης Ιουνίου 1946, για την ανάδειξη της τοπικής συνέλευσης που θα κατήρτιζε το νέο Σύνταγμα του κρατιδίου της Βαυαρίας, η WAV κατέλαβε την τέταρτη θέση, με ποσοστό 5,1% των έγκυρων ψήφων και 8 έδρες σε σύνολο 180²¹², ενώ, περίπου έξι μήνες αργότερα, στις πρώτες τακτικές εκλογές του κρατιδίου (1 Δεκεμβρίου 1946), ανέβηκε στην τρίτη θέση, καταλαμβάνοντας ποσοστό 7,4% των έγκυρων ψήφων και 13 έδρες σε σύνολο 180²¹³. Στις εκλογές της 14ης Αυγούστου 1949, για την ανάδειξη της πρώτης Ομοσπονδιακής Βουλής, η WAV κατέλαβε ένα ισχύον ποσοστό της τάξεως του 2,9% των έγκυρων ψήφων και 12 έδρες σε σύνολο 402²¹⁴. Ειδικά στη Βαυαρία, υπερέβη το εκλογικό όριο του 5% που ίσχυε ξεχωριστά για κάθε ομοσπονδιακό κρατίδιο, λαμβάνοντας 14,4% των έγκυρων ψήφων.

Σε ό,τι αφορούσε την πολιτική της αποναζιστικοποίησης, η WAV προσπάθησε να συνδυάσει τα δημοφιλή στοιχεία δύο αντίθετων αντιλήψεων. Από τη μία πλευρά, απαίτησε την αυστηρή τιμωρία των «υποστηρικτών» και των «πολεμοκάπηλων», κάτι που τελικά θα μπορούσε να σημαίνει την πολιτικοποίηση της αποναζιστικοποίησης με στόχο την απομάκρυνση της κυρίαρχης τάξης από την εξουσία, ενώ, από την άλλη πλευρά, πρότεινε τη λειτουργία δικαστηρίων αποναζιστικοποίησης στελεχωμένων από ανεξάρτητους νομικούς, με στόχο τη «μη πολιτικοποίηση» της απονομής δικαιοσύνης²¹⁵. Στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής και της πολιτικής επί του γερμανικού ζητήματος, επίσης δεν φαινόταν να υπάρχει μια ενιαία αντίληψη στους κόλπους της WAV, καθώς, από τη μία πλευρά, το κόμμα φαινόταν να υποστηρίζει μια ουδέτερη «τρίτη οδό» μεταξύ των δύο κυρίαρχων συνασπισμών (Δυτικού και Ανατολικού) και, από την άλλη πλευρά, παρά την έντονη αντίθεσή της στην εξωτερική πολιτική του Adenauer, χαιρέτιζε την ενσωμάτωση της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας στη Δύση. Υπήρχε μια λανθάνουσα τάση να αγνοούνται οι πραγματικότητες της εξωτερικής πολιτικής και της πολιτικής επί του γερμανικού ζητήματος και να αντικαθίστανται από τη -δημοφιλή- φαντασίωση ενός κυρίαρχου, ουδέτερου και ισχυρού εθνικού κράτους. Στο πεδίο της οικονομικής πολιτικής, η WAV φαινόταν -πάλι μέσα από αντιφατικές θέσεις (καθολική απόρριψη των οικονομικών συστημάτων της αγοράς, του σοσιαλισμού και του ορντοφιλελευθερισμού)- να επιθυμεί τη διατήρηση των παραδοσιακών σχέσεων ιδιοκτησίας και εξουσίας. Τέλος, σε σχέση με την ατυχή εμπειρία της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, η WAV είχε καταλήξει στο συμπέρασμα ότι την ευθύνη για την

²¹¹ Οι συνωμοτικές σχέσεις του Lortz, ο οποίος κατά τη διάρκεια της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης ήταν στέλεχος του μικρού δεξιού Reichspartei des deutschen Mittelstandes, γνωστότερου και ως Wirtschaftspartei, εκτείνονταν από κομμουνιστικές οργανώσεις νεολαίας και την ομάδα Neubeginnen έως τη μοναρχική-βαυαρική αντίσταση γύρω από τον Adolf Freiherr von Harnier και τον Josef Zott. Ibidem.

²¹²

Πηγή: <<https://www.statistikdaten.bayern.de/genesis/online?operation=statistic&levelindex=0&levelid=1679318309072&code=14311#abreadcrumb>> (τελευταία πρόσβαση: 11.8.2025).

²¹³ Ibidem.

²¹⁴ Πήγη: <<https://www.bundeswahlleiterin.de/bundestagswahlen/1949.html>> (τελευταία πρόσβαση: 11.8.2025).

²¹⁵ Βλ. Woller, Hans, Die Wirtschaftliche..., ό.π., σ. 2461 επ.. Αξίζει, ωστόσο να υπομνησθεί ότι τα περισσότερα δικαστήρια στελεχώνονταν κατά κανόνα από δικαστές συντηρητικών αντιλήψεων.

κατάρρευση της Δημοκρατίας και την άνοδο του ναζισμού έφερε κυρίως η καταχρηστική εξουσία των κομμάτων. Στον τομέα της συνταγματικής πολιτικής, η WAV θεωρούσε ότι μια μεικτή μορφή δημοκρατίας, που συνδύαζε στοιχεία της λαϊκής και της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, την οποία ο Loritz αποκαλούσε «αληθινή λαϊκή δημοκρατία», ήταν το κατάλληλο αντίβαρο απέναντι στα πολιτικά κόμματα. Πάνω από αυτές τις διαμάχες θα έπρεπε να υψώνεται ένα Κράτος ισχυρό, απαλλαγμένο από τις κομματικές διαμάχες και εφοδιασμένο με ευρείες εξουσίες, το οποίο θα εξασφάλιζε κυρίως τις προϋποθέσεις για την οικονομική σταθερότητα²¹⁶.

Πάντως, μετά τις ομοσπονδιακές εκλογές του 1949, η ισχύς της WAV άρχισε να υποχωρεί απότομα. Έτσι, στις εκλογές της 26ης Νοεμβρίου 1950 για το τοπικό κοινοβούλιο της Βαυαρίας, έλαβε ποσοστό 2,8% των έγκυρων ψήφων, το οποίο ήταν σημαντικά χαμηλότερο από το εκλογικό όριο του 5% για την είσοδο στη Βουλή²¹⁷, ενώ τον Οκτώβριο του ίδιου έτους, η κοινοβουλευτική ομάδα του κόμματος στην Ομοσπονδιακή Βουλή είχε ήδη αρχίσει να διαλύεται, όταν τέσσερα από τα μέλη της αποχώρησαν για να σχηματίσουν μια νέα ομάδα για τους πρόσφυγες, συνδεδεμένη με το Κόμμα του Κέντρου²¹⁸. Τον Δεκέμβριο του 1951, μια άλλη ομάδα έξι βουλευτών αποχώρησε για να ενταχθεί στο Γερμανικό Κόμμα (DP) και όταν, λίγο αργότερα, ένας ακόμα βουλευτής εντάχθηκε στο ακροδεξιό Deutsche Reichspartei, ο Loritz έμεινε ο μόνος βουλευτής της WAV.

Εκτός από την WAV, τα πρώτα χρόνια μετά τον πόλεμο και κατά τη γέννηση της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας, δραστηριοποιήθηκαν και άλλες ομάδες της συντηρητικής Δεξιάς, όπως το «Γερμανικό Συντηρητικό Κόμμα» (DKP)²¹⁹. Το DKP συγχωνεύτηκε, στις 22 Μαρτίου 1946, με μια άλλη ακροδεξιά οργάνωση, το Γερμανικό Κόμμα Ανασυγκρότησης (DAP)²²⁰ και, από κοινού, ίδρυσαν το Γερμανικό Συντηρητικό Δεξιό Κόμμα DKP-DRP²²¹, το οποίο θα μπορούσε να θεωρηθεί ως πολιτικός κληρονόμος του φιλομοναρχικού πρωσικού συντηρητισμού²²², ο οποίος ήταν διανθισμένος με θέσεις υπέρ της γερμανικής χριστιανικής παράδοσης²²³.

²¹⁶ Ibidem.

²¹⁷

Πηγή:

<<https://www.statistikdaten.bayern.de/genesis/online?operation=statistic&levelindex=0&levelid=1679318309072&code=14311#abreadcrumb>> (τελευταία πρόσβαση: 11.8.2025).

²¹⁸ Deutsche Zentrumsparlei.

²¹⁹ Deutsche Konservative Partei. Το DKP προσπαθούσε να ανακτήσει τους οπαδούς του Γερμανικού Εθνικού Λαϊκού Κόμματος (DNVP) που αποτελούσε τον βασικό κυβερνητικό εταίρο του ναζιστικού κόμματος (NSDAP) το 1933. Βλ. *Schmollinger, Horst W.*, Die Deutsche Konservative Partei-Deutsche Rechtspartei, σε: *Stöss, Richard* (επιμέλεια), Parteien-Handbuch, Die Parteien der Bundesrepublik Deutschland 1945-1980, Band I: AUD-EFP, Westdeutscher Verlag, 1983, σ. 982 επ..

²²⁰ Deutsche Aufbaupartei. Το DAP θεωρούσε τον εαυτό του ως διάδοχο του Γερμανικού Λαϊκού Κόμματος Ελευθερίας (DVFP), το οποίο είχε αποσχιστεί το 1922 από το Γερμανικό Εθνικό Λαϊκό Κόμμα (DNVP). Ibidem.

²²¹ Deutsche Konservative Partei - Deutsche Rechtspartei.

²²² Βλ. *Schmollinger, Horst W.*, Die Deutsche Konservative Partei-Deutsche Rechtspartei, σε: *Stöss, Richard* (επιμέλεια), Parteien-Handbuch, ό.π., σ. 989 επ..

²²³ Είναι χαρακτηριστικό ότι, το 1946, καταρτίστηκε από τους Hans Zehrer και Otto Schmidt-Hannover στο Sylt ένα πρόγραμμα με συντηρητικά, φιλομοναρχικά και χριστιανικά στοιχεία που παρέπεμπε ευθέως στα θέσεις του παλαιού DNVP. Βλ. *Schmollinger, Horst W.*, Die Deutsche

Αφετηρία του «συντηρητικού маниφέστου»²²⁴ ή «μаниφέστου της Δεξιάς»²²⁵ είναι η θεωρία της συλλογικής ευθύνης, η οποία διατυπώθηκε κυρίως ως απάντηση στις κατηγορίες ότι οι Γερμανοί εθνικιστές ήταν οι «υποστηρικτές» του ναζιστικού καθεστώτος²²⁶. Λαμβάνοντας υπόψη την παραπάνω εκτίμηση περί συλλογικής ευθύνης, το πρόγραμμα διατύπωνε, σε εθνικιστικό πνεύμα, ότι είναι άσκοπο «να σπέρνουμε νέα διχόνοια μέσα στα ερείπια» και προέταξε τη διάσωση των τελευταίων και καλύτερων αξιών, δηλαδή «του γερμανικού λαού, της γερμανικής γης και των πνευματικών αξιών της Δύσης», μακριά από τον καπιταλισμό και τον μαρξιστικό σοσιαλισμό. Ο «τρίτος δρόμος» που πρότεινε το εν λόγω πρόγραμμα μπορούσε, σύμφωνα με τους εμπνευστές του, να υλοποιηθεί μέσω της επιστροφής στον Χριστιανισμό και της οικοδόμησης μιας οργανικής κοινωνίας με βάση την οικογένεια, διαρθρωμένης σε τάξεις και με τον κοινωνικό μονάρχη στην κορυφή²²⁷.

Πάντως, οι εκλογικές επιδόσεις του κόμματος σε επίπεδο κρατιδίων ήταν εξαιρετικά πενιχρές. Έτσι, στις πρώτες μεταπολεμικές εκλογές της 13ης Οκτωβρίου 1946, για την ανάδειξη του τοπικού κοινοβουλίου στο Αμβούργο, το κόμμα, ως DKP έλαβε ποσοστό μόλις 0,3% των έγκυρων ψήφων και καμία από τις 110 έδρες· στις πρώτες μεταπολεμικές εκλογές της 20ης Απριλίου 1947, για την ανάδειξη του τοπικού κοινοβουλίου στην Κάτω Σαξονία, το κόμμα ως DRP έλαβε ποσοστό επίσης 0,3% των έγκυρων ψήφων και καμία από τις 149 έδρες· στις πρώτες μεταπολεμικές εκλογές της ίδιας ημέρας, για την ανάδειξη του τοπικού κοινοβουλίου στη Βόρεια Ρηνανία-Βεστφαλία, το κόμμα ως DKP είχε παρόμοιο αποτέλεσμα (0,3% και καμία από τις 216 έδρες)· λίγο καλύτερες ήταν οι επιδόσεις του DKP στις πρώτες μεταπολεμικές εκλογές της 20ης Απριλίου 1947, για την ανάδειξη του τοπικού κοινοβουλίου στο βόρειο κρατίδιο του Σλέσβιχ-Χολστάιν, όπου έλαβε ποσοστό 3,1% των έγκυρων ψήφων, χωρίς όμως να κερδίσει καμία από τις 70 έδρες. Και σε εθνικό επίπεδο, όμως, οι επιδόσεις του κόμματος ήταν εξαιρετικά ασήμαντες, καθώς στις εκλογές για την ανάδειξη της πρώτης Ομοσπονδιακής Βουλής (14 Αυγούστου 1949), το DKP-DRP έλαβε ποσοστό που αντιστοιχούσε σε μόλις 1,8% των έγκυρων ψήφων και 5 έδρες σε σύνολο 402. Ορισμένες μεταγενέστερες εκλογικές επιτυχίες σε τοπικό

Konservative Partei-Deutsche Rechtspartei, σε: Stöss, Richard (επιμέλεια), Parteien-Handbuch, ό.π., σ. 992.

²²⁴ Konservatives Manifest. Αυτή την ονομασία υιοθέτησαν οι οργανώσεις του DKP (δηλαδή του Αμβούργου και του Schleswig-Holstein).

²²⁵ Manifest der Rechten. Αυτή την ονομασία υιοθέτησαν οι οργανώσεις του DRP (δηλαδή της Κάτω Σαξονίας και της Βόρειας Ρηνανίας-Βεστφαλίας).

²²⁶ Μεταξύ άλλων, αναφέρονταν και τα εξής στο σχετικό πρόγραμμα: «30 χρόνια πολέμου και επανάστασης, φρικτά συνυφασμένα, έχουν εξαντλήσει τον λαό. Τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο ακολούθησε η πρώτη επανάσταση. Από τις διαμάχες για την ευθύνη, τις προεκλογικές εκστρατείες και τους πυρετώδεις πόνους της παγκόσμιας κρίσης, αναδύθηκε ο στραγγαλιστής της Ευρώπης. Η παράλογη δικτατορία του οδήγησε σε μια ανανεωμένη και εντονότερη επανάσταση, τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Η απομάκρυνση από τους θεϊκούς νόμους της ζωής, η διχόνοια, η δειλία και η μαζική σκέψη ήταν οι προάγγελοι αυτής της εξέλιξης. Όλες οι ομάδες εξουσίας και οι ηγετικές τάξεις απέτυχαν. Όλοι μας σφάλσαμε. Όλοι μας εξαπατηθήκαμε και απογοητευτήκαμε. Όλοι μας βιώσαμε ανυπολόγιστο πόνο. Πού βρίσκεται το όριο μεταξύ ευθύνης και πεπρωμένου;». Βλ. Schmollinger, Horst W., Die Deutsche Konservative Partei-Deutsche Rechtspartei, σε: Stöss, Richard (επιμέλεια), Parteien-Handbuch, ό.π., σ. 992.

²²⁷ Ibidem.

επίπεδο εξασφαλίστηκαν κυρίως χάρη σε προεκλογικές συμμαχίες, αλλά δεν επαναλήφθηκαν, καθώς σύντομα το κόμμα διαλύθηκε, με την πλειοψηφία των μελών του να εντάσσεται στο -επίσης ακροδεξιό- Γερμανικό Κόμμα του Ράιχ (DRP)²²⁸ και τη μειοψηφία στο δεξιό Γερμανικό Κόμμα (DP)²²⁹.

Χωρίς αμφιβολία, η πρώτη σημαντική ακροδεξιά παράταξη που σχηματίστηκε στη μεταπολεμική Δυτική Γερμανία ήταν το Σοσιαλιστικό Κόμμα του Ράιχ (SRP)²³⁰, μια οργάνωση που ιδρύθηκε στις 2 Οκτωβρίου 1949, ως προϊόν διάσπασης του Γερμανικού Δεξιού Κόμματος (DRP), η οποία -σε αντίθεση με τα υπόλοιπα ακροδεξιά κόμματα και οργανώσεις- είχε ανοιχτά νεοναζιστικές θέσεις. Το SRP συσπείρωσε στις τάξεις του πολλούς πρώην ναζί, ξεπερνώντας άλλες οργανώσεις όπως η Vaterländische Union, η Deutsche Aktion, η Nationale Union, η Nationale Rechte και πολλές άλλες, και τον Μάρτιο του 1950, καταγράφηκε για πρώτη φορά ως πολιτική εξτρεμιστική οργάνωση στα έγγραφα των μυστικών υπηρεσιών της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας. Το SRP παρουσιάζόταν μέσω του αρχηγού του Fritz Dorls και, ιδίως, μέσω του συνιδρυτή του, Otto Ernst Remer, ως διάδοχο σχήμα του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος (NSDAP)²³¹. Ο τελευταίος εμφάνιζε τον εαυτό του στις δημόσιες εκδηλώσεις του κόμματος ως διοικητή της μονάδας «Großdeutschland», που είχε επιλεγεί προσωπικά από τον Hitler για τη θέση αυτή και ο οποίος είχε κομβικό ρόλο στην καταστολή της συνωμοσίας της 20ης Ιουλίου 1944²³². Παράλληλα, ο Remer ανέλαβε την ηγεσία του “Reichsfront” του SRP, δηλαδή ενός «τάγματος» που προσπαθούσε να μιμηθεί τα προπολεμικά S.A.²³³ του NSDAP. Οι δημόσιες εκδηλώσεις του νέου κόμματος αποδείκνυαν ποια ήταν τα «συστατικά» στοιχεία του: ένστολοι ταξιθέτες, κόκκινες σημαίες, μαύροι αετοί του Ράιχ, εμβατήρια, χιτλερικοί χαιρετισμοί²³⁴. Επίσης, το SRP χρησιμοποίησε

²²⁸ Deutsche Reichspartei.

²²⁹ Deutsche Partei.

²³⁰ Sozialistische Reichspartei.

²³¹ Βλ. *Foschepoth, Josef*, *Verfassungswidrig! Das KPD-Verbot im Kalten Bürgerkrieg*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2017, σ. 109.

²³² Η συνωμοσία της 20ής Ιουλίου 1944 ήταν μια αποτυχημένη απόπειρα δολοφονίας του Adolf Hitler, και ανατροπής του ναζιστικού καθεστώτος που έλαβε χώρα την ημέρα εκείνη. Οι συνωμότες ήταν μέλη της γερμανικής αντίστασης, που αποτελούνταν από πολιτικά πρόσωπα και κυρίως από αξιωματικούς της Wehrmacht. Ο αρχηγός της συνωμοσίας, ο Klaus von Stauffenberg, επιχείρησε να σκοτώσει τον Hitler πυροδοτώντας εκρηκτικό μηχανισμό που ήταν κρυμμένος σε χαρτοφύλακα. Ωστόσο, λόγω της θέσης της βόμβας τη στιγμή της πυροδότησης, η έκρηξη προκάλεσε στον Hitler μόνο ελαφρά τραύματα. Η επακόλουθη απόπειρα πραξικοπήματος των συνωμοτών απέτυχε επίσης και οδήγησε σε βίαιη εκκαθάριση της Wehrmacht. Βλ. *Hoffmann, Peter*, *History of the German Resistance, 1933-1945*, McGill-Queen's Press - MQUP, 1996.

²³³ Τα S.A. (Sturmabteilung) αποτελούσαν την παραστρατιωτική πτέρυγα του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος και εμφανίστηκαν για πρώτη φορά τη δεκαετία του 1920 ως ομάδες «προστασίας» του Hitler κατά τις δημόσιες εκδηλώσεις του κόμματος. Ως προς τη δράση και την εμφάνιση των μελών τους μιμούνταν τους Ιταλούς μελανοχιτώνες του Ιταλικού Εθνικού Φασιστικού Κόμματος, με τη διαφορά ότι η στολή τους είχε καφέ χρώμα. Ο εμπνευστής και ιδρυτής των S.A. ήταν ο πρώην αξιωματικός του Στρατού, Ernst Röhm, ο οποίος έπεσε θύμα του Hitler το 1934, κατά τη διάρκεια της «Νύχτας των μεγάλων μαχαριών» (Nacht der langen Messer), στο πλαίσιο μιας επιχείρησης εξόντωσης από τον ίδιο τον Hitler παλαιών συνεργατών του, τους οποίους θεωρούσε επικίνδυνους για τον ίδιο και το ναζιστικό καθεστώς. Για τα S.A. βλ. ενδεικτικά *Hoffmann, Peter*, *Hitler's Personal Security: Protecting the Führer, 1921-1945*, DaCapo Press, 2η έκδοση, 2000.

²³⁴ Βλ. *Foschepoth, Josef*, *Verfassungswidrig! Das KPD-Verbot im Kalten Bürgerkrieg*, ό.π., σ. 109.

παρεμφερείς όρους με εκείνους που χρησιμοποιούσε το NSDAP· έτσι, ο όρος «λαϊκή κοινότητα»²³⁵ αντικαταστάθηκε από τον όρο «εθνική κοινότητα»²³⁶ και η «αρχή του αρχηγού»²³⁷ αντικαταστάθηκε από την «αρχή της καθοδήγησης»²³⁸ και τη «δημοκρατία της καθοδήγησης»²³⁹.

Το SRP, ακολουθώντας τις θέσεις του εθνικοσοσιαλισμού, προσάρμοσε ελάχιστα τις πολιτικές του ιδέες, που ακολουθούσαν αυτή την «παράδοση», στις συνθήκες της μεταπολεμικής Γερμανίας. Το γεγονός ότι μπορεί να χαρακτηριστεί ως νεοφασιστικό κόμμα οφείλεται κυρίως σε πολλούς λόγους. Πιο συγκεκριμένα, λίγα χρόνια μετά τη στρατιωτική ήττα του ναζιστικού καθεστώτος και με φόντο τις αντιφασιστικές και δημοκρατικές κατευθυντήριες γραμμές που διατυπώθηκαν για την κοινωνία της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας, τού απαγορεύτηκε να προβάλλει «επίσημα» τον ρατσισμό και τον αντισημιτισμό ως συστατικά χαρακτηριστικά της ταυτότητάς του. Το γεγονός ότι ο αντισημιτισμός εξακολουθούσε να καλλιεργείται συστηματικά και με αποκρουστικό τρόπο, για παράδειγμα μέσα από τον κομματικό τύπο, είναι ενδεικτικό του πόσο δύσκολη ήταν για τα μέλη του SRP αυτή η τακτική προσαρμογή. Παράλληλα, λαμβάνοντας υπόψη την παγκόσμια πολιτική συγκυρία μετά το 1945, το κόμμα θεώρησε σκόπιμο να επιδιώξει την αποκατάσταση του Γερμανικού Ράιχ, στο πλαίσιο μιας νέας Ευρώπης που θα αποτελούσε την «Τρίτη Δύναμη» μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Αυτό που δικαιολογούσε ιδεολογικά την ευρωπαϊκή εθνικιστική του αντίληψη ήταν η αντιμπολσεβικική του κατεύθυνση, ιδίως, καθώς το SRP πίστευε ότι μπορούσε να επικαλεστεί την πολιτική συμμαχιών του ναζιστικού καθεστώτος στα τελευταία χρόνια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Τέλος, το SRP ισχυριζόταν ότι, σε αντίθεση με τον εθνικοσοσιαλισμό που βρισκόταν στην εξουσία, επιδίωκε έναν πραγματικό «γερμανικό σοσιαλισμό», ο οποίος, πέρα από τον φιλελευθερισμό και τον μαρξισμό, είχε ως στόχο την εξυπηρέτηση του συμφέροντος της λαϊκής κοινότητας²⁴⁰. Πάντως, το SRP αξιοποίησε το ιδεολογικό «οπλοστάσιο» των αντιδραστικών κινημάτων της δεκαετίας του 1920 στο έπακρο, χρησιμοποιώντας έναν πολιτικό λόγο εν μέρει καλυμμένο. Έτσι, στο πεδίο επιρροής της ιδεολογικής κληρονομιάς, για την θεωρητικό αυτοπροσδιορισμό αρκούσαν μόνο οι υπαινιγμοί στον πολιτικό λόγο του κόμματος, που ήταν τόσο ακατανόητοι για τους εξωτερικούς παρατηρητές, όσο και αδιαμφισβήτητοι για τους μνημένους οπαδούς. Το SRP υποστήριζε ότι το γερμανικό Ράιχ ποτέ δεν έπαψε να υφίσταται νομικά, φτάνοντας μάλιστα στο σημείο να ισχυριστεί ότι μία και ενιαία Γερμανία εξακολουθούσε να υπάρχει, επειδή μόνο η Wehrmacht είχε παραδοθεί στους Συμμάχους, όχι όμως και η Κυβέρνηση του γερμανικού Ράιχ. Συνεπώς, σύμφωνα με την άποψη αυτή, de jure, η βραχύβια κυβέρνηση Dönitz, η οποία είχε διαδεχθεί τον Hitler, καθ' υπόδειξή του, μετά την αυτοκτονία του τελευταίου, και η οποία

²³⁵ Volksgemeinschaft.

²³⁶ Nationale Gemeinschaft.

²³⁷ Führerprinzip.

²³⁸ Führungsprinzip.

²³⁹ Führungdemokratie.

²⁴⁰ Βλ. *Schmollinger, Horst W.*, Die Sozialistische Reichspartei, σε: *Stöss, Richard* (επιμέλεια), *Parteien-Handbuch*, T. II, ό.π., σ. 2279.

αποτελούσε συνέχεια του ναζιστικού καθεστώτος, εξακολουθούσε να είναι η νόμιμη γερμανική Κυβέρνηση, επειδή δεν είχε παραδοθεί, ενώ ο Ομοσπονδιακός Καγκελάριος Konrad Adenauer χαρακτηριζόταν «μαριονέτα των Αμερικανών». Έτσι, ενώ σύμφωνα με τους θεωρητικούς του Συνταγματικού Δικαίου οι Σύμμαχοι ασκούσαν την κρατική εξουσία στη Γερμανία βάσει του δικού τους δικαιώματος κατοχής, οι εκπρόσωποι του SRP ισχυρίζονταν ότι οι Σύμμαχοι ήταν καταπιεστές που παραβίαζαν το Δίκαιο, εμπόδιζαν παράνομα την κυβέρνηση Dönitz, -η οποία, κατ' αυτούς στην πραγματικότητα συνέχιζε να υφίσταται-, να ασκήσει τα καθήκοντά της και επέβαλαν στο γερμανικό λαό μια μορφή κρατικής οργάνωσης που δεν του ταίριαζε. Επομένως, ο χαρακτήρας της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας ως κρατικής οντότητας ήταν μη νόμιμος, καθώς είχε διακοπεί η «συνέχεια», ενώ τα κόμματα που υποστήριζαν τον Θεμελιώδη Νόμο της Βόννης και τη νέα κρατική οντότητα, -που στην περιφρονητική ορολογία του SRP ήταν «αδειοδοτημένα κόμματα»²⁴¹- αποτελούσαν υποτακτικούς συνεργάτες των Δυτικών Συμμάχων²⁴². Το ίδιο το SRP δεν θεωρούσε τον εαυτό της κόμμα, αλλά *«μαζικό κίνημα της εθνικής αντίστασης και της γερμανικής βούλησης για αυτοεπιβεβαίωση»*²⁴³ εντός της πολιτικής τάξης της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας. Αυτή η «συνειδητοποίηση» περιλάμβανε δύο στοιχεία, ήτοι: την αντίσταση στην κυριαρχία των νικητριών δυνάμεων και την αντίσταση στην ένδεια που ακολούθησε την ήττα του ναζιστικού καθεστώτος. Σε αντίθεση με το DRP, το οποίο συνδέεται με την ακροδεξιά αυταρχική παράδοση του πρωσικού συντηρητισμού και προτιμούσε λύσεις συμμαχίας, το SRP υποστήριζε την απόλυτη υποταγή του λαού, την επιβολή μιας βούλησης, την οποία δικαιολογούσε με το επιχείρημα ότι μόνο η λαϊκή κοινότητα είχε *«τη δύναμη να λύσει όλα τα προβλήματα και να ξεπεράσει τη γερμανική δυστυχία»*, επιβεβαιώνοντας έτσι και τον αντιφιλελεύθερο χαρακτήρα του κόμματος²⁴⁴. Διόλου τυχαία, το SRP είχε συνδεθεί με την οργάνωση «Νέα Ευρωπαϊκή Τάξη» που είχε ιδρύσει στη Ζυρίχη, το 1951, ένας εκ των ηγετών της γαλλικής ακροδεξιάς για τον οποίο έγινε λόγος παραπάνω, ο René Binet, όταν ο ίδιος αρνήθηκε να προσχωρήσει στο «Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Κίνημα», την ίδρυση του οποίου είχε προωθήσει ο συμπατριώτης του, Maurice Bardèche.

Η διαφανόμενη άνοδος της ακροδεξιάς κατά την προεκλογική περίοδο στο κρατίδιο της Κάτω Σαξονίας, το 1951, είχε θορυβήσει την Κυβέρνηση Adenauer στη Βόννη. Σε σχετική συζήτηση που έλαβε χώρα στο πλαίσιο συνεδρίασης του υπουργικού συμβουλίου την άνοιξη του 1951, ο επικεφαλής της κοινοβουλευτικής ομάδας του Γερμανικού Κόμματος (DP) -το οποίο συμμετείχε στον κυβερνητικό συνασπισμό- Hans-Joachim von Merkatz και ο υπουργός Επικρατείας και επικεφαλής της Καγκελαρίας, Otto Lenz (CDU), θεώρησαν ότι δεν θα έπρεπε να υπάρχει όμοια

²⁴¹ "Lizenzparteien". Οι εκπρόσωποι του SRP έκαναν λόγο για την *«κυριαρχία κομμάτων ξένων προς τον λαό, που μας επιβλήθηκε από τους νικητές»*.

²⁴² Βλ. Schmollinger, Horst W., Die Sozialistische Reichspartei, σε: Stöss, Richard (επιμέλεια), Parteien-Handbuch, T. II, ό.π., σ. 2280 επ..

²⁴³ "Sammlungsbewegung des nationalen Widerstandes und deutschen Selbstbehauptungswillens".

²⁴⁴ Βλ. Schmollinger, Horst W., Die Sozialistische Reichspartei, σε: Stöss, Richard (επιμέλεια), Parteien-Handbuch, T. II, ό.π., σ. 2284 επ.. Η αντιφιλελεύθερη συνιστώσα αυτής της ολοκληρωτικής έννοιας της λαϊκής κοινότητας εκφραζόταν στο πανταχού παρόν σύνθημα των ναζιστών *«Εγώ δεν είμαι τίποτα - ο λαός μου είναι τα πάντα!»*.

μεταχείριση του SRP και του Κομμουνιστικού Κόμματος (KPD), με το σκεπτικό ότι «Το SRP, σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από τους Κομμουνιστές, αποτελείται από παραπλανημένους, πικραμένους ανθρώπους που δεν πρέπει να μετατραπούν σε μάρτυρες»²⁴⁵. Το SRP απασχόλησε εκ νέου το υπουργικό συμβούλιο σε συνεδρίαση που έλαβε χώρα στις 4 Μαΐου 1951, δύο ημέρες πριν από τις εκλογές στην Κάτω Σαξονία· στη συζήτηση αυτήν τοποθετήθηκε ο υπουργός Εσωτερικών Robert Lehr (CDU), ο οποίος υποστήριξε ότι το SRP δεν διέφερε σε τίποτα από το NSDAP και τάχθηκε υπέρ της απαγόρευσης του κόμματος αυτού, προκειμένου να μην επαναληφθεί μια εξέλιξη παρόμοια με εκείνη που η χώρα έζησε από το 1932 και μετά. Δεδομένου ότι ο οργανικός νόμος για το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο, το μόνο αρμόδιο όργανο για την απαγόρευση λειτουργίας ενός κόμματος, είχε ψηφιστεί, πλην όμως δεν είχε συγκροτηθεί το Δικαστήριο, ο Lehr πρότεινε να απαγορευτεί το SRP βάσει του άρθρου 9 § 2 του Θεμελιώδους Νόμου, που προέβλεπε την απαγόρευση λειτουργίας αντισυνταγματικών ενώσεων. Η θέση αυτή, ωστόσο, αποκρούστηκε από άλλα μέλη του υπουργικού συμβουλίου, όπως ο von Merkatz και ο υπουργός Δικαιοσύνης Thomas Dehler (FDP)²⁴⁶. Εφόσον ήταν αδύνατη η κίνηση της διαδικασίας απαγόρευσης του κόμματος, η Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση διέταξε την απαγόρευση των συνδεδεμένων οργανώσεων, όπως η παραστρατιωτική οργανωτική ομάδα Reichsfront.

Στις τοπικές εκλογές της 6ης Μαΐου 1951 στην Κάτω Σαξονία, το SRP απέσπασε το 11% των ψήφων και κέρδισε 16 έδρες από τις 158 του τοπικού κοινοβουλίου²⁴⁷. Ύστερα από μία σειρά αλλεπάλληλων εκλογικών αποτυχιών²⁴⁸, η είσοδος του SRP σε ένα τοπικό κοινοβούλιο σηματοδοτούσε την πρώτη μεγάλη εκλογική επιτυχία ενός νεοναζιστικού κόμματος μετά το τέλος του πολέμου, η οποία εξηγείται, αν ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι στη συγκεκριμένη περιοχή, την περίοδο της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, το NSDAP συγκέντρωνε υψηλά ποσοστά. Δύο εκ των τριών κομμάτων που στήριζαν την ομοσπονδιακή Κυβέρνηση, CDU και DP, συγκρότησαν ενιαίο μέτωπο με σκοπό να απομακρυνθεί από την Κάτω Σαξονία η τοπική κυβέρνηση του Σοσιαλδημοκράτη (SPD) Heinrich Wilhelm Kopf και δεν δίστασαν να ξεκινήσουν διαπραγματεύσεις -μεταξύ άλλων- και με το SRP, ωστόσο, οι προσπάθειές τους ναυάγησαν²⁴⁹. Η αποτυχία των κυβερνητικών κομμάτων στην Κάτω Σαξονία και οι πιέσεις των συμμαχικών δυνάμεων²⁵⁰ που στάθμευαν στη

²⁴⁵ Βλ. Foscith, Josef, Verfassungswidrig! Das KPD-Verbot im Kalten Bürgerkrieg, ό.π., σ. 110.

²⁴⁶ Ibidem.

²⁴⁷ Πηγή: <<https://www.wahlen-in-deutschland.de/blNiedersachsen.htm>> (τελευταία πρόσβαση: 12.8.2025).

²⁴⁸ Ενδεικτικά αναφέρεται ότι στις τοπικές εκλογές στα κρατίδια της Βόρειας Ρηνανίας-Βεσφαλίας, στις 18 Ιουνίου 1950, και του Σλέσβιχ-Χολστάιν, στις το SRP είχε συγκεντρώσει 0,2% και 1,6% αντίστοιχα χωρίς να κερδίσει έδρες στα τοπικά κοινοβούλια. Πηγές: <<https://www.wahlergebnisse.nrw/landtagswahlen/index.shtml>> (τελευταία πρόσβαση: 12.8.2025) και Maletzke, Erich - Volquartz, Klaus, Der Schleswig-Holsteinische Landtag - Zehn Wahlperioden im Haus an der Förde, Der Präsident des Schleswig-Holsteinischen Landtages im Selbstverlag, 1983, σ. 57 επ..

²⁴⁹ Βλ. Foscith, Josef, Verfassungswidrig! Das KPD-Verbot im Kalten Bürgerkrieg, ό.π., σ. 111.

²⁵⁰ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο καγκελάριος προσκλήθηκε από την Ανώτατη Συμμαχική Επιτροπή (ουσιαστικά τους εκπροσώπους των τριών συμμαχικών δυνάμεων, Μ. Βρετανίας, Γαλλίας, ΗΠΑ) σε

Γερμανία, καθώς και του αγγλικού και γαλλικού Τύπου για την αντιμετώπιση των νεοναζί, οδήγησαν την Κυβέρνηση Adenauer να κινηθεί πιο δραστικά. Έτσι ο Καγκελάριος, φοβούμενος ότι μία ενδεχόμενη ενίσχυση των νεοναζί θα καθυστερούσε την αναγνώριση πλήρους κυριαρχίας στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας εκ μέρους των Δυτικών συμμάχων, διαβεβαίωσε τους εκπροσώπους των συμμαχικών δυνάμεων ότι θα αντιμετώπιζε το πρόβλημα με κάθε μέσο²⁵¹.

Το SRP ήταν το πρώτο πολιτικό κόμμα η λειτουργία του οποίου απαγορεύτηκε με απόφαση του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου, στις 23 Οκτωβρίου 1952. Για τις διαδικασίες, αλλά και για την απόφαση θα γίνει λόγος σε άλλο κεφάλαιο της παρούσας έρευνας. Πάντως, μετά την απαγόρευση του SRP, πολλά από τα πρώην στελέχη του και οι οπαδοί του επρόκειτο να βρουν την πολιτική τους στέγη στο Γερμανικό Κόμμα του Ράιχ (DRP)²⁵², το οποίο είχε ιδρυθεί στις αρχές του 1950 από δυσανεστήμενα πρώην μέλη του Γερμανικού Δεξιού Κόμματος (επίσης DRP), για το οποίο έγινε λόγος παραπάνω. Αξίζει να σημειωθεί ότι, πριν το κόμμα κάνει στροφή στον νεοναζισμό, το 1952, υποστήριζε εθνικιστικές γερμανικές θέσεις, τον παγγερμανισμό και τον πανευρωπαϊκό εθνικισμό, ενώ διατηρούσε τον παραδοσιακό αντικομμουνισμό, αντισοσιαλισμό, αντιφιλελευθερισμό και αντικαπιταλισμό των κλασικών ακροδεξιών κομμάτων. Μετά την προσχώρηση των πρώην μελών του SRP, το DRP απέκτησε ανοιχτά νεοναζιστικά χαρακτηριστικά, αν και οι εκλογικές του επιδόσεις ήταν εξαιρετικά πενιχρές, τόσο σε εθνικό (ομοσπονδιακό)²⁵³, όσο και σε τοπικό επίπεδο, με μοναδική εξαίρεση την επιτυχία του στο τοπικό κοινοβούλιο του κρατιδίου της Ρηνανίας-Παλατινάτου, όπου, στις εκλογές της 19ης Απριλίου 1959, το κόμμα αυτό απέσπασε ποσοστό 5,1% των έγκυρων ψήφων και ανέδειξε έναν εκπρόσωπο (σε σύνολο 100)²⁵⁴.

Η αποτυχία του DRP, σε συνδυασμό με την αδυναμία συνεννόησης για τη δημιουργία ενός ενιαίου εθνικιστικού κινήματος μεταξύ των διάσπαρτων ακροδεξιών κύκλων και των εθνικιστικών φραξιών των πρώην εταίρων των κομμάτων της Ένωσης (CDU/CSU) στο «αστικό μπλοκ», του Γερμανικού Κόμματος (Deutsche Partei) και του Gesamtdeutscher Block/BHE, που επιδίωκαν την ανεξαρτησία και την αποστασιοποίηση από τα αστικά κόμματα, οδήγησαν στην ίδρυση ενός νέου σχήματος στα μέσα της δεκαετίας του 1960. Ο κύριος στόχος των πολυάριθμων κομμάτων της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας που ακολουθούσαν τις παραδοσιακές

συνάντηση, με θέμα «Εκλογές στην Κάτω Σαξονία». Στη σχετική συνάντηση, μίλησε εξ ονόματος και των τριών δυνάμεων ο Αμερικανός επίτροπος John McCloy. Βλ. *Foschepoth, Josef, Verfassungswidrig! Das KPD-Verbot im Kalten Bürgerkrieg*, ό.π., σ. 113.

²⁵¹ Βλ. π.χ. τη σχετική διαβεβαίωση προς τον Γάλλο υπουργό εξωτερικών Robert Schuman. Αναφέρεται σε: *Foschepoth, Josef, Verfassungswidrig! Das KPD-Verbot im Kalten Bürgerkrieg*, ό.π., σ. 114.

²⁵² Deutsche Reichspartei.

²⁵³ Έτσι, το DRP έλαβε: Στις εκλογές της 6ης Σεπτεμβρίου 1953 ποσοστό 1,1% των έγκυρων ψήφων και καμία έδρα (σε σύνολο 487)· στις εκλογές της 15ης Σεπτεμβρίου 1957 ποσοστό 1% των έγκυρων ψήφων και καμία έδρα (σε σύνολο 497)· στις εκλογές της 17ης Σεπτεμβρίου 1961 ποσοστό 0,8% των έγκυρων ψήφων και καμία έδρα (σε σύνολο 499). Πηγή: <<https://www.wahlen-in-deutschland.de/buBTW.htm>> (τελευταία πρόσβαση 12.8.2025).

²⁵⁴ Πηγή: <<https://www.wahlen-in-deutschland.de/blRPf.htm>> (τελευταία πρόσβαση 13.8.2025). Το DRP αναφέρεται ως NPD, που ήταν το διάδοχο σχήμα του.

γραμμές του παλαιού εθνικισμού συνίστατο στη συσπείρωση της «εθνικής δεξιάς», σύμφωνα με το ιστορικό πρότυπο του «Μέτωπου του Harzburg» που είχε σχηματιστεί λίγο πριν από το τέλος της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης (1931), με σκοπό την ανατροπή της²⁵⁵. Οι διεργασίες που ακολούθησαν οδήγησαν στην ίδρυση ενός νέου ακροδεξιού σχήματος, του Εθνικού Δημοκρατικού Κόμματος Γερμανίας (NPD)²⁵⁶, στις 28 Νοεμβρίου 1964, στο Αννόβερο, όπου συγκεντρώθηκαν περίπου 700 άτομα, τα οποία, ωστόσο, δεν αντιπροσώπευαν σε καμία περίπτωση ολόκληρο το φάσμα των εθνικιστικά προσανατολισμένων συντηρητικών και των ακροδεξιών²⁵⁷. Η ίδρυση του NPD εγκαινίασε και το δεύτερο κύμα της ακροδεξιάς στο δυτικογερμανικό έδαφος, το οποίο διήρκεσε μέχρι τη δεκαετία του 1980²⁵⁸. Πάντως, εκτός από το DRP, πολλά μέλη και κατοπινά ηγετικά στελέχη του κόμματος προέρχονταν και από άλλα κόμματα και ομάδες, όπως το δεξιό Γερμανικό Κόμμα (DP)²⁵⁹, το οποίο συμμετείχε σε ομοσπονδιακές κυβερνήσεις συνασπισμού με την CDU/CSU, και διάφορες μικρότερες ομάδες, όπως η Πατριωτική Ένωση²⁶⁰. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο NPD προσχώρησε και μέρος της λεγόμενης «εθνικοφιλελεύθερης» πτέρυγας του Φιλελεύθερου Δημοκρατικού Κόμματος (FDP), επίσης κυβερνητικού εταίρου στη Βόννη, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα εκείνο του μετέπειτα επικεφαλής του NPD της Έσσης, Heinrich Fassbender, ο οποίος εν τω μεταξύ είχε ιδρύσει εκ νέου το DNVP. Το NPD αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση ακροδεξιού-νεοναζιστικού κόμματος, καθώς -παρά τις επανειλημμένες προσπάθειες να κηρυχθεί αντισυνταγματική η λειτουργία και δράση του, εξακολουθεί μέχρι σήμερα (2025) να υφίσταται, υπό τη νέα επωνυμία “*Die Heimat*” (από το 2023).

Μετά την απαγόρευση του SRP, το 1952, τα αντιδημοκρατικά κόμματα αναγκάστηκαν να διατυπώνουν πιο προσεκτικά τουλάχιστον τις επίσημες δηλώσεις τους. Έτσι, με την ψήφιση του νόμου περί κομμάτων, το 1967, τα ακροδεξιά κόμματα υποχρεώθηκαν επιπλέον να προσαρμόσουν το πρόγραμμά τους και το καταστατικό τους στη δημοκρατική και φιλελεύθερη τάξη²⁶¹. Το NPD, από την πρώτη στιγμή της

²⁵⁵ Στις 11 Οκτωβρίου 1931, όλες οι αντιδημοκρατικές δυνάμεις της Δεξιάς (κοινοβουλευτικά κόμματα και οργανώσεις συμφερόντων) είχαν ιδρύσει το «Μέτωπο Harzburg» (Harzburger Front), με σκοπό την ανατροπή του Συντάγματος της Βαϊμάρης. Το Μέτωπο ιδρύθηκε με την πρωτοβουλία του επικεφαλής του Ναζιστικού Κόμματος (NSDAP) Adolf Hitler και του αρχηγού του Γερμανικού Εθνικού Λαϊκού Κόμματος (DNVP) Alfred Hugenberg (1865-1951), ενώ συμμετείχαν και η Ομοσπονδία βετεράνων «Χαλυβδόκρανοι» (Stahlhelm, Bund der Frontsoldaten) και η αγροτική ομοσπονδία (Reichslandbund). Βλ. Winkler, *Heinrich August*, Weimar 1918-1933. Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie, C.H.Beck, 3. Auflage, 2019, σ. 431. Ζώη, Γεωργίου Θ., Δίκαιο της ανάγκης, κατάσταση πολιορκίας και έκτακτη νομοθετική διαδικασία-Μια ιστορική και συγκριτική έρευνα, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2024, σ. 317.

²⁵⁶ Nationaldemokratische Partei Deutschlands.

²⁵⁷ Βλ. Schmollinger, Horst W., Nationaldemokratische Partei Deutschlands, σε: Stöss, Richard (επιμέλεια), Parteien-Handbuch, T. II, ό.π., σ. 1925.

²⁵⁸ Βλ. Backer, Susann, Right-wing extremism in Unified Germany, σε: Hainsworth, Paul (επιμέλεια), The Politics of the Extreme Right ό.π., σ. 91.

²⁵⁹ Deutsche Partei. Στην ίδρυση του κόμματος συμμετείχαν και οι τέσσερις βουλευτές του DP που εκλέχθηκαν στο τοπικό κοινοβούλιο της Βρέμης, με αποτέλεσμα το NPD να εκπροσωπείται ήδη σε μία τοπική Βουλή, κατά τη στιγμή της ίδρυσής του.

²⁶⁰ Vaterländische Union.

²⁶¹ Βλ. Schmollinger, Horst W., Nationaldemokratische Partei Deutschlands, σε: Stöss, Richard (επιμέλεια), Parteien-Handbuch, T. II, ό.π., σ. 1929.

ίδρυσής του, διακήρυττε συνεχώς τη δημοκρατική του στάση και αυτοπαρουσιαζόταν ως ένα κόμμα που υποστηρίζει το Κράτος. Ωστόσο, οι διακηρύξεις του δύσκολα θα μπορούσαν να γίνουν πιστευτές, καθώς σε κανένα άλλο κόμμα οι αντιφάσεις δεν ήταν τόσο εμφανείς, η ιδεολογία τόσο ασαφής και οι επιμέρους θέσεις τόσο αντιφατικές, όσο στο NPD, αν ληφθούν υπόψη οι αντιδημοκρατικές δηλώσεις εκ μέρους της κεντρικής ηγεσίας του κόμματος και η συχνότητα της ανάκλησης δηλώσεων που υποτίθεται ότι ταυτίζονταν με τη δημοκρατική θεμελιώδη τάξη²⁶². Ωστόσο, αυτή η ιδεολογική ασάφεια δεν οφειλόταν αποκλειστικά στον φόβο της απαγόρευσης του κόμματος, αλλά προέκυπτε πρωτίστως από το γεγονός ότι το NPD αποτελούσε μια συμμαχία εξαιρετικά ετερογενών ομάδων και δυνάμεων, που, επιπλέον, επιθυμούσε να προσελκύσει τους «δεξιούς», «συντηρητικούς» και «εθνικούς» ψηφοφόρους με την ευρύτερη έννοια του όρου. Στον «καμβά» των ψηφοφόρων αυτών περιλαμβάνονταν όλες οι αποχρώσεις της ακροδεξιάς: παραδοσιακοί εθνικοσυντηρητικοί, βετεράνοι εθνικοσοσιαλιστές και νεαροί νεοναζί, εθνικιστές και υπερσυντηρητικοί καθολικοί. Έτσι, εθνικιστικές και ρατσιστικές απόψεις αναμειγνύονταν, μεταξύ άλλων, με κρατικιστικές αντιλήψεις, ενώ ευρωπαϊκές εθνικιστικές αντιλήψεις²⁶³ συνυπήρχαν με τα εθνικιστικά οράματα για ένα νέο «Γερμανικό Ράιχ»²⁶⁴. Παράλληλα, ενώ το οικονομικό και κοινωνικό πρόγραμμα του κόμματος ήταν κατά κύριο λόγο προσανατολισμένο υπέρ των συμφερόντων της αστικής τάξης, παρουσίαζε και ορισμένα μικροαστικά, «σοσιαλίζοντα» στοιχεία²⁶⁵.

Ήδη στις ομοσπονδιακές εκλογές της 19ης Σεπτεμβρίου 1965, το NPD έλαβε ποσοστό 2,0% των έγκυρων ψήφων, χωρίς να κατορθώσει να υπερβεί το εκλογικό όριο του 5% που θα του επέτρεπε να εκλέξει βουλευτή²⁶⁶. Παρά την αποτυχία του σε εθνικό επίπεδο, το επόμενο έτος, το NPD κατόρθωσε να εξασφαλίσει εκπροσώπηση στα τοπικά κοινοβούλια των κρατιδίων της Έσσης²⁶⁷ και της Βαυαρίας²⁶⁸, ενώ το

²⁶² Βλ. ενδεικτικά, Maier, Hans - Bott, Hermann, Die NPD - Struktur und Ideologie einer "nationalen Rechtspartei", München, Piper, 1968, σ. 21 επ..

²⁶³ Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι οι ιδρυτές του NPD, μεταξύ άλλων, διακήρυξαν την αντίθεσή τους στο «μονοπώλιο των κομμάτων της Βόννης» και έκαναν λόγο για μια «γερμανική πολιτική ανεξάρτητη από ξένα συμφέροντα». Η ενότητα της Γερμανίας θα μπορούσε να επιτευχθεί μόνο σε μια ανεξάρτητη, επαρκώς εξοπλισμένη στρατιωτικά Ευρώπη.

²⁶⁴ Το πρώτο προγραμματικό έγγραφο του κόμματος ήταν η «Πρόσκληση για την ίδρυση του Εθνικού Δημοκρατικού Κόμματος της Γερμανίας» του 1964, η οποία εγκρίθηκε σε τροποποιημένη και διευρυμένη μορφή ως «Μανιφέστο του NPD» στο ιδρυτικό συνέδριο του κόμματος στο Ανόβερο (28 Νοεμβρίου 1964).

²⁶⁵ Βλ. Schmollinger, Horst W., Nationaldemokratische Partei Deutschlands, σε: Stöss, Richard (επιμέλεια), Parteien-Handbuch, T. II, ό.π., σ. 1929.

²⁶⁶ Πηγή: <<https://www.bundeswahlleiterin.de/bundestagswahlen/1965.html>> (τελευταία πρόσβαση: 13.8.2025).

²⁶⁷ Στις τοπικές εκλογές της Έσσης, στις 6 Νοεμβρίου 1966, το NPD έλαβε ποσοστό 7,95% των έγκυρων ψήφων και εξασφάλισε 8 έδρες (επί συνόλου 96). Πηγή: <<https://parlamente.hessen.de/geschichte/land-hessen/landtag-1966-1970/details?tab=wahlergebnis>> (τελευταία πρόσβαση: 13.8.2025).

²⁶⁸ Στις τοπικές εκλογές του -παραδοσιακά συντηρητικού- κρατιδίου της Βαυαρίας, στις 20 Νοεμβρίου 1966, το NPD έλαβε ποσοστό 7,4% των έγκυρων ψήφων και εξασφάλισε 15 έδρες (επί συνόλου 204). Πηγή: <<https://www.bavariathek.bayern/medien-themen/portale/geschichte-des-bayerischen-parlaments/landtage-seit-1819/landtag/363.html>> (τελευταία πρόσβαση: 13.8.2025).

1967, εισήλθε στα τοπικά κοινοβούλια τεσσάρων ακόμη κρατιδίων, ήτοι της Βρέμης²⁶⁹, της Ρηνανίας-Παλατινάτου²⁷⁰, της Κάτω Σαξονίας²⁷¹ και του Σλέσβιχ-Χολστάιν²⁷². Το 1968, το NPD κατόρθωσε να εξασφαλίσει το καλύτερο εκλογικό του αποτέλεσμα σε τοπικό επίπεδο, καθώς στις εκλογές για την ανάδειξη του τοπικού κοινοβουλίου της Βάδης-Βυρτεμβέργης της 28ης Απριλίου, το κόμμα πλησίασε το 10% των έγκυρων ψήφων (9,8%) κερδίζοντας 12 έδρες (επί συνόλου 127)²⁷³. Το τελευταίο αυτό αποτέλεσμα αποτέλεσε πρόκριμα ενόψει των εκλογών για την ανάδειξη της Ομοσπονδιακής Βουλής που επρόκειτο να διεξαχθούν τον Σεπτέμβριο του 1969.

Στις εκλογικές επιτυχίες του κόμματος εκείνη τη χρονική περίοδο συνέβαλαν, μεταξύ άλλων, η πρώτη οικονομική ύφεση μετά τα χρόνια του λεγόμενου οικονομικού θαύματος και η επακόλουθη οικονομική κρίση που ξέσπασε στα μέσα του 1966. Επιπλέον, μεταξύ των ετών 1966-1969 την εξουσία ασκούσε μια Κυβέρνηση Μεγάλου Συνασπισμού μεταξύ των Χριστιανοδημοκρατών (CDU/CSU) και των Σοσιαλδημοκρατών (SPD) σε ομοσπονδιακό επίπεδο, γεγονός που άφηνε ακάλυπτο τον χώρο της αντιπολίτευσης, καθώς τον ρόλο της κοινοβουλευτικής (αξιωματικής) αντιπολίτευσης καλούσε να διαδραματίσει το μικρό Φιλελεύθερο Δημοκρατικό Κόμμα (FDP). Το κενό κλήθηκαν να καλύψουν, αφενός, η αριστερή εξωκοινοβουλευτική αντιπολίτευση (APO)²⁷⁴, που σταδιακά είχε αρχίσει να ριζοσπαστικοποιείται και, αφετέρου, οι -επίσης ριζοσπαστικοποιημένοι- πρώην συντηρητικοί ή οι ακροδεξιοί και οι νεοναζί που ακριβώς τότε επανεμφανίστηκαν. Σε εκλογικό -ιδίως- επίπεδο, με τους τελευταίους συμπορεύτηκαν είτε απογοητευμένοι από την CDU/CSU συντηρητικοί ψηφοφόροι, είτε πρώην υποστηρικτές της εθνικοφιλελεύθερης πτέρυγας του FDP, το οποίο είχε αναπροσανατολιστεί εν μέρει το 1968 με τη μετάβαση από την ηγεσία του (επικεφαλής της δεξιάς πτέρυγας) Erich Mende σε εκείνη του (επικεφαλής της αριστερής πτέρυγας) Walther Scheel. Η αλλαγή αυτή ηγεσίας στο FDP αποδυνάμωσε την εθνικοφιλελεύθερη πτέρυγά του, που έχασε την επιρροή της και το κόμμα, και άνοιξε τον δρόμο σε ομοσπονδιακό επίπεδο για τη συγκρότηση ενός κυβερνητικού συνασπισμού με το SPD του Willy Brandt. Αυτή η σοβαρή άνοδος της γερμανικής ακροδεξιάς, πρώτη φορά μετά το τέλος του πολέμου, προκάλεσε έντονες αντιδράσεις, αλλά και το ενδιαφέρον ενός μεγάλου μέρους της γερμανικής -και όχι μόνο- διανόησης, με χαρακτηριστικό

²⁶⁹ Στις τοπικές εκλογές της Βρέμης, της 1ης Οκτωβρίου 1967, το NPD έλαβε ποσοστό 8,8% των έγκυρων ψήφων και εξασφάλισε 8 έδρες (σε σύνολο 100). Πηγή: <<https://www.wahlen-in-deutschland.de/blBremen.htm>> (τελευταία πρόσβαση: 13.8.2025).

²⁷⁰ Στις τοπικές εκλογές της Ρηνανίας-Παλατινάτου της 23ης Απριλίου 1967, το NPD έλαβε ποσοστό 6,9% των έγκυρων ψήφων και εξασφάλισε 4 έδρες (σε σύνολο 100). Πηγή: <<https://www.wahlen-in-deutschland.de/blRPf.htm>> (τελευταία πρόσβαση: 13.8.2025).

²⁷¹ Στις τοπικές εκλογές της Κάτω Σαξονίας της 4ης Ιουνίου 1967, το NPD έλαβε ποσοστό 7,0% των έγκυρων ψήφων και εξασφάλισε 10 έδρες (σε σύνολο 149). Πηγή: <<https://www.wahlen-in-deutschland.de/blNiedersachsen.htm>> (τελευταία πρόσβαση: 13.8.2025).

²⁷² Στις τοπικές εκλογές του Σλέσβιχ-Χολστάιν της 23ης Απριλίου 1967, το NPD έλαβε ποσοστό 5,8% των έγκυρων ψήφων και εξασφάλισε 4 έδρες (σε σύνολο 73). Πηγή: <<https://www.wahlen-in-deutschland.de/blSchleho.htm>> (τελευταία πρόσβαση: 13.8.2025).

²⁷³ Πηγή: <<https://www.wahlen-in-deutschland.de/blBawue.htm>> (τελευταία πρόσβαση: 13.8.2025).

²⁷⁴ *Außerparlamentarische Opposition*.

παράδειγμα τη διάλεξη που έδωσε ο Γερμανός φιλόσοφος και εκ των θεμελιωτών της «Σχολής της Φρανκφούρτης», Theodor W. Adorno, στο πανεπιστήμιο της Βιέννης, το 1967, με τίτλο: «*Όψεις της νέας ακροδεξιάς*»²⁷⁵. Μεταξύ άλλων, ο Adorno ανέφερε σε σχέση με το NPD τα εξής: «*Η έλλειψη θεωρίας και το χαμηλό πνευματικό επίπεδο αυτών των κινήσεων δεν πρέπει να μας παρασύρει, ώστε να τα υποτιμούμε. Θα μαρτυρούσε έλλειψη πολιτικής διορατικότητας εάν γι' αυτόν τον λόγο πιστεύαμε ότι θα αποτύχουν. Το χαρακτηριστικό αυτών των κινήσεων είναι η εξαιρετική τελειότητα των μέσων, πρωτίστως των προπαγανδιστικών μέσων με την ευρύτερη έννοια, σε συνδυασμό με την τυφλότητα, τον παραλογισμό κιόλας των σκοπών. Και πιστεύω ότι αυτός ακριβώς ο συνδυασμός ορθολογικών μέσων και ανορθολογικών σκοπών [...] αντιστοιχεί κατά κάποιον τρόπο στη γενική πολιτισμική τάση, η οποία καταλήγει γενικά στην τελειότητα των τεχνικών και των μέσων, ενώ ο συνολικός κοινωνικός σκοπός στην πραγματικότητα χάνεται. Η προπαγάνδα είναι προπάντων κατά τούτο ιδιοφυής, καθώς εξομοιώνει την αναμφισβήτητη διαφορά μεταξύ των πραγματικών συμφερόντων και των προβαλλόμενων ψευδών σκοπών αυτών των κομμάτων και κινήσεων. Αυτό είναι, όπως άλλοτε στους ναζί, η ουσία του πράγματος. Όταν τα μέσα στην πορεία υποκαθιστούν τον σκοπό, τότε μπορούμε σχεδόν να πούμε ότι σε αυτά τα ακροδεξιά κινήματα η προπαγάνδα αποτελεί την ουσία της πολιτικής. Και δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι λεγόμενοι ηγέτες του γερμανικού εθνικοσοσιαλισμού, οι Χίτλερ και οι Γκέμπελς, ήταν πρωτίστως προπαγανδιστές και επένδυσαν στην παραγωγικότητα και στη φαντασία τους στην προπαγάνδα*»²⁷⁶.

Η εκλογική άνοδος του NPD τερματίστηκε απότομα το 1969, όταν, στις ομοσπονδιακές εκλογές της 28ης Σεπτεμβρίου του ιδίου έτους, το κόμμα απέσπασε ποσοστό 4,3% των έγκυρων ψήφων, αποτυγχάνοντας να υπερβεί τη ρήτρα του 5% που προέβλεπε ο εκλογικός νόμος, ώστε να αναδείξει αντιπροσώπους στην Ομοσπονδιακή Βουλή²⁷⁷. Αμέσως μετά αποτυχία του να εισέλθει στην εθνική αντιπροσωπεία, ξεκίνησε και η απότομη αποδυνάμωση του NPD, τόσο από άποψη εκλογικής ισχύος, όσο και από άποψη συμμετοχής, η οποία επρόκειτο να διαρκέσει πολλές δεκαετίες. Στο εθνικό συνέδριο του κόμματος που πραγματοποιήθηκε το 1971, στο Holzminden της Κάτω Σαξονίας, ο τότε ηγέτης του, Adolf von Thadden δεν έθεσε εκ νέου υποψηφιότητα, ενώ ο διάδοχός του, Martin Mußgnug, συνέχισε την εθνικιστική-συντηρητική πολιτική του προκατόχου του. Ένας από τους λόγους της αποχώρησης του von Thadden ήταν, εκτός από την αποτυχία του κόμματος στις ομοσπονδιακές εκλογές του 1969, η αδυναμία ελέγχου των διαφόρων «μαχητικών ομάδων», οι οποίες είχαν αποκτήσει σημαντική επιρροή εντός του κόμματος. Παρόλα αυτά, οι εκλογικές αποτυχίες του NPD συνεχίστηκαν και σε τοπικό επίπεδο, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις, το κόμμα επέλεξε τον δρόμο της αποχής, όπως για παράδειγμα συνέβη το 1972 στη Βάδη-Βυρτεμβέργη, το τελευταίο κρατίδιο, στο οποίο το NPD διέθετε ακόμη εκπροσώπους στο τοπικό κοινοβούλιο. Η επιλογή της

²⁷⁵ Aspekte des neuen Rechtsradikalismus. Ολόκληρο το κείμενο κυκλοφορεί σε ελληνική μετάφραση Παρασκευόπουλου, Θεόδωρου, από τις εκδόσεις Νήσος (Αθήνα, 2022).

²⁷⁶ Βλ. Adorno, Theodor W., *Όψεις της νέας ακροδεξιάς*, ό.π., σ. 20.

²⁷⁷ Πηγή: <<https://www.bundeswahlleiterin.de/bundestagswahlen/1969.html>> (τελευταία πρόσβαση: 14.8.2025).

αποχής στηρίχθηκε στην απόφαση του NPD να μην διακινδυνεύσει -μέσω της μετακίνησης ψηφοφόρων- την πιθανότητα να κερδίσει τη απόλυτη πλειοψηφία των εδρών η CDU και, συγχρόνως, ήθελε να εξασφαλίσει ότι οι συμφωνίες που είχε υπογράψει η Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση του Willy Brandt με την Ανατολική Γερμανία και τις άλλες χώρες του Ανατολικού συνασπισμού, στο πλαίσιο της Ostpolitik²⁷⁸, δεν θα λάμβαναν την έγκριση της πλειοψηφίας του Ομοσπονδιακού Συμβουλίου (Bundesrat).

Στις πρόωρες ομοσπονδιακές εκλογές της 19ης Νοεμβρίου 1972, το NPD έλαβε μόλις το 0,6% των έγκυρων ψήφων, ενώ λίγα χρόνια αργότερα, το 1975, προσέφυγε ανεπιτυχώς ενώπιον του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου κατά του φυλλαδίου «Προστασία του Συντάγματος '73»²⁷⁹ που είχε εκδοθεί από το Ομοσπονδιακό Υπουργείο Εσωτερικών και στο οποίο το NPD χαρακτηριζόταν ως φαινόμενο «*οργανωμένου ακροδεξιού ριζοσπαστισμού*»²⁸⁰. Τα επόμενα χρόνια (δεκαετίες 1970 και 1980) το NPD πέρασε σχεδόν στην αφάνεια, καθώς η εκλογική του καθίζηση συνεχίστηκε τόσο σε τοπικό, όσο και σε ομοσπονδιακό επίπεδο²⁸¹, ενώ οι προσπάθειες εκπροσώπησής του μέσω συμμαχιών με άλλα ακροδεξιά μορφώματα, όπως η «Γερμανική Λαϊκή Ένωση» (DVU)²⁸² είχαν μικρή επιτυχία. Σημαντικό ρόλο προς την κατεύθυνση αυτή ίσως έπαιξε η δεξιά στροφή των κομμάτων της χριστιανοδημοκρατικής αντιπολίτευσης, ιδίως από το 1972 και μετά²⁸³,

²⁷⁸ Μία από τις βασικές προεκλογικές δεσμεύσεις των Σοσιαλδημοκρατών (SPD) του Willy Brandt, με τις οποίες συμφωνούσε και ο ηγέτης του Φιλελεύθερου Δημοκρατικού Κόμματος (FDP), Walter Scheel, ήταν η εξομάλυνση των σχέσεων με τη Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας (DDR), την Πολωνία και την ΕΣΣΔ. Έτσι, μετά τον σχηματισμό της Κυβέρνησης SPD-FDP, η τελευταία προχώρησε στην υπογραφή μια σειράς διεθνών συνθηκών, όπως η Συνθήκη της Μόσχας (12 Αυγούστου 1970), που υπεγράφη με την ΕΣΣΔ, με την οποία αναγνωρίστηκε η γραμμή Oder-Neiße ως δυτικό σύνορο της Λαϊκής Δημοκρατίας της Πολωνίας, ενώ τα υφιστάμενα σύνορα μεταξύ της Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας και της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας κηρύχθηκαν απαραβίαστα. Η συνοριακή γραμμή Oder-Neiße αναγνωρίστηκε και με τη συνθήκη της Βαρσοβίας (7 Δεκεμβρίου 1970), που συνομολογήθηκε με την πολωνική Κυβέρνηση, ενώ κορυφαίας σημασίας ήταν η «Θεμελιώδης Συνθήκη» (Grundlagenvertrag) που υπεγράφη με τη Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας, η οποία συνέβαλε στη σημαντική εξομάλυνση των σχέσεων μεταξύ των δύο Γερμανιών. Ιδίως η τελευταία αυτή Συνθήκη υπήρξε στόχος οξύτατης κριτικής εκ μέρους της δεξιάς αντιπολίτευσης της CDU/CSU. Ωστόσο, το αποτέλεσμα των εκλογών της 19ης Νοεμβρίου 1972 υπήρξε σαφέστατη επιδοκιμασία της κυβερνητικής πολιτικής, καθώς ο συνασπισμός SPD-FDP αύξησε σημαντικά τα ποσοστά του και την κοινοβουλευτική του ισχύ.

²⁷⁹ Verfassungsschutz '73.

²⁸⁰ Απόφαση του Β' Τμήματος του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της 29.10.1975 (2 BvE 1/75). Ολόκληρη η απόφαση είναι διαθέσιμη (στη γερμανική γλώσσα) στον ιστότοπο: <<https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv040287.html#>> (τελευταία είσοδος: 21.9.2025).

²⁸¹ Έτσι, το NPD έλαβε στις ομοσπονδιακές εκλογές: του 1976 ποσοστό 0,3 % των ψήφων, του 1980 και του 1983 0,2 % και του 1987, 0,6 %. Πηγή: <<https://www.wahlen-in-deutschland.de/abtwalg.htm>> (τελευταία είσοδος: 21.9.2025).

²⁸² Deutsche Volksunion.

²⁸³ Ενδεικτικό της στροφής αυτή ήταν το σύνθημα που χρησιμοποίησαν η CDU/CSU και ο υποψήφιος για την Καγκελαρία, Helmut Kohl, λίγο πριν τις ομοσπονδιακές εκλογές της 3ης Οκτωβρίου 1976, έναντι του SPD και της FDP: «Ελευθερία αντί για Σοσιαλισμό» (Freiheit statt Sozialismus). Το σύνθημα αυτό αποδόθηκε στον χριστιανοδημοκράτη πολιτικό Alfred Dregger. Η απάντηση των ψηφοφόρων ήταν η -έστω και οριακή- επικράτηση του συνασπισμού Σοσιαλδημοκρατών-Ελευθέρων Δημοκρατών (SPD-FDP), υπό την ηγεσία των Helmut Schmidt και Hans Dietrich Genscher, με 50,5% και 253 έδρες (Το SPD εξασφάλισε 42,9% και 214 έδρες, ενώ το FDP 7,9% και 39 έδρες αντίστοιχα), έναντι 48,6% της CDU/CSU και 243 εδρών. Βλ. ενδεικτικά Ζώη, Γεωργίου Θ., Εκλογές, Κυβερνήσεις

αποκορύφωμα της οποίας υπήρξε η αποτυχημένη υποψηφιότητα του υπερσυντηρητικού πρωθυπουργού της τοπικής κυβέρνησης της Βαυαρίας και επικεφαλής της CSU, Franz Josef Strauß, ως υποψηφίου για την Καγκελαρία στις ομοσπονδιακές εκλογές της 5ης Οκτωβρίου 1980²⁸⁴. Ένα άλλο στοιχείο που επηρέασε σε μεγάλο βαθμό το αποτέλεσμα των εκλογών του 1980, ήταν και η βομβιστική επίθεση που έλαβε χώρα στις 26 Σεπτεμβρίου, στην είσοδο του φεστιβάλ μπίρας Oktoberfest, στο Μόναχο, την έδρα του Strauß, με απολογισμό 13 νεκρούς και 213 τραυματίες. Το σημαντικότερο στοιχείο συνίστατο στο γεγονός ότι υπεύθυνη για την ενέργεια αυτή ήταν η νεοναζιστική οργάνωση “Wehrsportgruppe Hoffmann” (WSG Hoffmann), μια ακροδεξιά ομάδα, κεντρικές ιδέες της οποίας ήταν ο αντιαμερικανισμός, ο αντικομμουνισμός, η εχθρότητα προς τη δημοκρατία, ο έντονος милитарισμός και η αποδοχή της βίας ως μέσου πολιτικής έκφρασης²⁸⁵. Ο επικεφαλής της, Karl-Heinz Hoffmann, ακολουθούσε την παράδοση των φασιστικών Freikorps, στρατιωτικών και παραστρατιωτικών ενώσεων που δραστηριοποιούνταν κατά την περίοδο της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Ο ίδιος περιέγραψε την WSG ως προάγγελο μιας «νέας τάξης» και της «κατάληψης της εξουσίας» και έβαζε τα νέα μέλη της να τραγουδούν δημόσια ένα μαχητικό εμβατήριο της Χιτλερικής Νεολαίας²⁸⁶. Προς τα έξω παρουσίαζε την οργάνωση ως μια μη πολιτική «αθλητική» ένωση για νέους άνδρες, αλλά εσωτερικά την αντιμετώπιζε ως εργαλείο για την κατάργηση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Παρόλα αυτά, ο Hoffmann δεν δίσταζε να διακηρύττει την απέχθειά του για τη δημοκρατία μέσω συνεντεύξεων ή άλλων δημόσιων τοποθετήσεων²⁸⁷. Η Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση προωθούσε την ιδέα της απαγόρευσης της ομάδας του Hoffmann, αλλά η βαυαρική τοπική κυβέρνηση, προεξάρχοντας του ιδίου του Strauß και του υπουργού Εσωτερικών Gerold Tandler αμφισβητούσαν την επικινδυνότητα της ομάδας, μέχρι τη βομβιστική επίθεση²⁸⁸. Μολονότι το ομοσπονδιακό Υπουργείο Εσωτερικών αιτιολόγησε την αντισυνταγματικότητα της WSG κυρίως με δηλώσεις του Hoffmann στο «Μανιφέστο» της, στο περιοδικό της WSG «Kommando», καθώς και σε συνεντεύξεις του, η WSG δεν χαρακτηρίστηκε τρομοκρατική οργάνωση, καθώς τα μέχρι τότε εγκλήματα μεμονωμένων μελών της δεν μπορούσαν να αποδοθούν σε αυτήν. Τον Δεκέμβριο του 1980, το Ομοσπονδιακό Διοικητικό Δικαστήριο απέρριψε προσφυγή του Hoffmann κατά της απαγόρευσης και επιβεβαίωσε την αιτιολόγησή της.

συνασπισμού και προγραμματικές συμφωνίες στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, ΕφημΔΔ 5/2021, σ. 687 [677-704].

²⁸⁴ Η πολωτική φρασεολογία του Βαυαρού διεκδικητή της Καγκελαρίας δεν τον ωφέλησε. Αντιθέτως, συσπείρωσε το SPD και το FDP που υπερίσχυσαν με άνεση έναντι της CDU/CSU, η οποία παρουσίασε απώλειες της τάξεως των τεσσάρων ποσοστιαίων μονάδων. Πηγή: <<https://www.bundeswahlleiterin.de/bundestagswahlen/1980.html>> (τελευταία πρόσβαση: 21.9.2025).

²⁸⁵ Για την τρομοκρατική επίθεση και τη δράση της ομάδας Hoffmann βλ. ενδεικτικά Chaussy, Ulrich, Das Oktoberfest-Attentat und der Doppelmord von Erlangen. Wie Rechtsterrorismus und Antisemitismus seit 1980 verdrängt werden, Ch. Links Verlag, Berlin, 2020.

²⁸⁶ Βλ. Gräfe, Sebastian, Rechtsterrorismus in der Bundesrepublik Deutschland, Nomos, Baden-Baden 2017, σ. 101.

²⁸⁷ Βλ. Röpke, Andrea - Speit, Andreas, Blut und Ehre: Geschichte und Gegenwart rechter Gewalt in Deutschland, Christoph Links, Berlin 2013, σ. 49.

²⁸⁸ Βλ. Chaussy, Ulrich, Das Oktoberfest-Attentat und der Doppelmord von Erlan, ό.π., σ. 45 επ. και 327.

Σύμφωνα με το Δικαστήριο, οι στόχοι και οι δραστηριότητες της WSG έδειχναν την πρόθεσή της να υπονομεύσει και τελικά να καταργήσει τη συνταγματική τάξη της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας με βίαια μέσα²⁸⁹.

Μετά την ενοποίηση των δύο Γερμανιών (3 Οκτωβρίου 1990), η ακροδεξιά στην ενωμένη πλέον Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας προσέλαβε διαφορετικά χαρακτηριστικά, τα οποία συνδέονταν ευθέως με τη νέα εποχή που αναδύθηκε από την κατάρρευση του μεταπολεμικού διπολικού κόσμου. Παράλληλα, τα διάφορα ακροδεξιά μορφώματα άρχισαν να στοχεύουν σε ένα διαφορετικό εκλογικό ακροατήριο και, ιδίως, στους απογοητευμένους πολίτες της πρώην Ανατολικής Γερμανίας. Αυτή η τακτική οδήγησε πολλά από τα ακροδεξιά αυτά σχήματα, μεταξύ των οποίων και το NPD, σε μία σειρά από εκλογικές επιτυχίες, οι οποίες, ωστόσο, αποδείχτηκαν ως έναν βαθμό εφήμερες.

Στις 8 Αυγούστου 1991, ο πρώην αναπληρωτής πρόεδρος του NPD Günter Deckert ανέλαβε την αρχηγία του κόμματος, προβαίνοντας σε μια ουσιαστική και στρατηγική αναδιάρθρωσή του, με την ενσωμάτωση καθαρά εθνικοσοσιαλιστικών στοιχείων και τη δημόσια άρνηση του Ολοκαυτώματος. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, την καταδίκη του Deckert, το 1992, από το Εφετείο του Mannheim σε ένα έτος φυλάκιση με αναστολή και πρόστιμο 10.000 μάρκων για υποκίνηση του λαού σε εξέγερση, σε συνδυασμό με δυσφήμιση, εξύβριση νεκρών και υποκίνηση φυλετικού μίσους, κατά παράβαση της § 131 του Ποινικού Κώδικα (StGB), όπως ίσχυε τότε. Μετά από άσκηση έφεσης εκ μέρους του Deckert, η απόφαση ακυρώθηκε τον Μάρτιο του 1994 από το Ομοσπονδιακό Δικαστήριο, με την αιτιολογία ότι η υπόθεση της υποκίνησης του λαού σε αυτή την περίπτωση δεν πληρούσε ακόμη τα στοιχεία της άρνησης του Ολοκαυτώματος. Η απόφαση αυτή θεωρήθηκε σκανδαλώδης από τη γερμανική κοινή γνώμη, καθώς πολλοί άσκησαν κριτική στο γεγονός ότι η νομοθεσία δεν είχε καταστήσει την άρνηση του Ολοκαυτώματος ποινικά κολάσιμη. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, την 1η Δεκεμβρίου 1994, το Ομοσπονδιακό Κοινοβούλιο να επεκτείνει το αδίκημα της υποκίνησης του λαού με την άρνηση του Ολοκαυτώματος. Βάσει της νέας αυτής διάταξης, ο Deckert καταδικάστηκε το 1995 για υποκίνηση του λαού, προσβολή νεκρών και άλλα αδικήματα και φυλακίστηκε μέχρι τον Οκτώβριο του 2000.

Είναι γεγονός ότι, παρά την αναβίωση της ακροδεξιάς ρητορικής μίσους την ίδια περίοδο, οι εκλογικές επιδόσεις του NPD ήταν εξαιρετικά πενιχρές, καθώς η ακροδεξιά ψήφος κατευθυνόταν σε άλλα σχήματα του χώρου και, ιδίως τους «Ρεπουμπλικάνους»²⁹⁰ και την DVU, δύο οργανώσεις, η δραστηριότητα των οποίων είχε ξεκινήσει κατά τη δεκαετία του 1980, οπότε και γεννήθηκε το τρίτο κύμα της γερμανικής ακροδεξιάς, κύριο χαρακτηριστικό του οποίου είναι ο επανασχεδιασμός

²⁸⁹ Η απόφαση είναι διαθέσιμη στον ιστότοπο: <<https://research.wolterskluwer-online.de/document/003cd271-deae-4f6e-8487-d67e0111a030>> (τελευταία πρόσβαση: 21.9.2025).

²⁹⁰ Die Republikaner.

της εθνικής ταυτότητας των Γερμανών²⁹¹. επρόκειτο για μια μορφή «αντεπίθεσης» των συντηρητικών απέναντι στους ριζοσπάστες των κινημάτων της «Νέας Αριστεράς», πολλοί από τους οποίους βρήκαν πολιτική στέγη στο -ιδρυθέν μόλις το 1980- Κόμμα των Πρασίνων²⁹².

Το NPD επρόκειτο να βιώσει μια περίοδο «αναγέννησης» από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και, ιδίως την περίοδο 2004-2011, μέσα από τις εκλογικές του επιτυχίες στα κρατίδια της πρώην Ανατολικής Γερμανίας. Ένας από τους λόγους που συνετέλεσαν στην εκλογική άνοδο των ακροδεξιών στις περιοχές αυτές, εκτός από τα υψηλά ποσοστά ανεργίας, την αποβιομηχανοποίηση και την αδυναμία γρήγορης οικονομικής ανάκαμψης, ήταν και οι περικοπές του κοινωνικού κράτους που υιοθετήθηκαν το 2003, στο πλαίσιο μιας μεταρρυθμιστικής πλατφόρμας με την επωνυμία “Agenda 2010”, την οποία προωθούσε η τότε Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση SPD-Πρασίνων των Gerhard Schröder και Joschka Fischer. Έτσι, στις εκλογές της 19ης Σεπτεμβρίου 2004 για την ανάδειξη του τοπικού κοινοβουλίου της Σαξονίας, πρώην ανατολικογερμανικού κρατιδίου και προπυργίου των συντηρητικών, το NPD εξασφάλισε ποσοστό 9,2% των ψήφων και 12 (από τις 124) έδρες²⁹³. Αντίστοιχη επιτυχία σημείωσε και στις εκλογές για την ανάδειξη του τοπικού κοινοβουλίου του -επίσης πρώην ανατολικογερμανικού κρατιδίου- Μεκλεμβούργου-Δυτικής Πομερανίας της 17ης Σεπτεμβρίου 2006, όπου απέσπασε ποσοστό 7,3% των έγκυρων ψήφων και 6 (από τις συνολικά 71) έδρες²⁹⁴. Τα επόμενα χρόνια και, ιδίως μετά την ίδρυση του

²⁹¹ Βλ. *Backer, Susann*, Right-wing extremism in Unified Germany, σε: *Hainsworth, Paul* (επιμέλεια), *The Politics of the Extreme* ό.π., σ. 95.

²⁹² Die Grünen. Το Κόμμα των Πρασίνων γεννήθηκε στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας ως ένωση ενός ευρέος φάσματος πολιτικών και κοινωνικών κινημάτων της δεκαετίας του 1970. Η ίδρυσή του υποστηρίχθηκε κυρίως από μέλη του οικολογικού κινήματος, από το κίνημα κατά της πυρηνικής ενέργειας, από φιλειρηνικές οργανώσεις και από το γυναικείο κίνημα. Στο εγχείρημα αυτό συμμετείχαν ετερόκλητες ομάδες που εκτίνονταν από μέλη της ακροαριστερής εξωκοινοβουλευτικής αντιπολίτευσης (APO - Außerparlamentarische Opposition) της δεκαετίας του 1960 και δυσανεστιμένους πρώην Σοσιαλδημοκράτες μέχρι συντηρητικούς περιβαλλοντολόγους και χριστιανικές ενώσεις. Διάφορα οικολογικά κινήματα συμμετείχαν σε τοπικές και δημοτικές εκλογές από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 κ.ε., ενώ στις εκλογές για την ανάδειξη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 10ης Ιουνίου 1979, η πολιτική ένωση με την επωνυμία “Die Grünen” (Οι Πράσινοι) με την Petra Kelly, πρώην μέλος του SPD, και τον πρώην βουλευτή της CDU Herbert Gruhl ως επικεφαλής υποψηφίους έλαβε το 3,2% των έγκυρων ψήφων, χωρίς όμως να εξασφαλίσει εκπροσώπηση, διότι δεν υπερέβη την εκλογική ρήτρα του 5%. Ωστόσο, το ίδιο έτος, έχοντας εξασφαλίσει το 5,1% των ψήφων, η Πράσινη Λίστα της Βρέμης (BGL) κατάφερε για πρώτη φορά να εισέλθει σε ένα τοπικό κοινοβούλιο στις εκλογές της 7ης Οκτωβρίου 1979, εξασφαλίζοντας 4 από τις 100 έδρες. Λίγους μήνες μετά, στις 13 Ιανουαρίου 1980, πραγματοποιήθηκε το ιδρυτικό συνέδριο του κόμματος στην Καρλσρούη. Αν και στις ομοσπονδιακές εκλογές της 5ης Οκτωβρίου 1980 το κόμμα απέσπασε μόλις 1,5% των έγκυρων ψήφων χωρίς να κερδίσει έδρες, στις επόμενες εκλογές της 6ης Μαρτίου 1983, κατόρθωσε να συγκεντρώσει το 5,6% των ψήφων και να εξασφαλίσει για πρώτη φορά κοινοβουλευτική εκπροσώπηση με 27 έδρες (σε σύνολο 498).

²⁹³ Το NPD εξασφάλισε την επανεκλογή του και στις επόμενες εκλογές της 30 Αυγούστου 2009, αν και με μικρότερο ποσοστό (5,6% και 8 από τις 132 έδρες), ενώ στις τοπικές εκλογές της 31ης Αυγούστου 2014 απέτυχε οριακά να υπερβεί τη ρήτρα του 5% και δεν εξέλεξε βουλευτή. Εκτοτε ξεκίνησε η ραγδαία πτώση του. Πηγή: <<https://www.wahlen-in-deutschland.de/blSachsen.htm>> (τελευταία πρόσβαση: 21.9.2025).

²⁹⁴ Το NPD επανέλαβε την εκλογική του επιτυχία και στις επόμενες εκλογές της 4ης Σεπτεμβρίου 2011, αποσπώντας το 6% των έγκυρων ψήφων και 5 από τις 71 έδρες. Ωστόσο, στις εκλογές της 4ης Σεπτεμβρίου 2016, έμεινε εκτός του τοπικού κοινοβουλίου, αφού κέρδισε μόλις το 3% των ψήφων,

κόμματος «Εναλλακτική για τη Γερμανία» (AfD), το οποίο κάλυψε σε μεγάλο βαθμό τον χώρο της ακροδεξιάς, το NPD παρουσίασε τάσεις κάμψης, οι οποίες συνοδεύτηκαν και από τις προσπάθειες απαγόρευσής του. Στο πλαίσιο αυτό, σε ένα ομοσπονδιακό συνέδριο του κόμματος που πραγματοποιήθηκε στις 3 Ιουνίου 2023 στη Riesa, η πλειοψηφία του 77% των εκπροσώπων αποφάσισε να αλλάξει την ονομασία του κόμματος από “NPD” σε «Πατρίδα» (Die Heimat), γεγονός που οδήγησε, το 2024, μία ομάδα διαφωνούντων να ιδρύσει ένα ανταγωνιστικό κόμμα που διατηρούσε την παλιά ονομασία “NPD”.

Οι «Ρεπουμπλικάνοι» είναι ένα κόμμα που ιδρύθηκε στο Μόναχο από πρώην μέλη της βαυαρικής πτέρυγας της Χριστιανικής Δημοκρατίας, CSU, κυβερνώντας παράταξης επί δεκαετίες. Κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας για τις ομοσπονδιακές εκλογές της 6ης Μαρτίου 1983, ο τότε πρωθυπουργός της Βαυαρίας, Franz Josef Strauß, είχε αρνηθεί να συνεχίσει την υποστήριξη προς την Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας (DDR), αλλά λίγο αργότερα πραγματοποίησε συνομιλίες με τον πρόεδρο του Κρατικού Συμβουλίου της DDR, Erich Honecker, που κατέληξαν στη χορήγηση δανείου από την Bayerische Landesbank προς την DDR, για την εξόφληση του οποίου η Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση ανέλαβε εγγυήσεις. Η εξέλιξη αυτή προκάλεσε μεγάλες αντιδράσεις στο εσωτερικό της CSU και οδήγησε σε αποχωρήσεις πολλών συντηρητικών στελεχών από το κόμμα, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονταν και δύο βουλευτές της CSU στην Ομοσπονδιακή Βουλή, οι Franz Handlos και Ekkehard Voigt²⁹⁵. Μετά την αποχώρησή τους, που συνοδεύτηκε από κατηγορίες κατά του Strauß για τον τρόπο διοίκησης της CSU, οι Handlos και Voigt, μαζί με πολλούς ομοϊδεάτες τους, αποφάσισαν να προχωρήσουν στη δημιουργία ενός νέου κόμματος, το ιδρυτικό συνέδριο του οποίου πραγματοποιήθηκε στο ξενοδοχείο Hilton του Μονάχου τον Νοέμβριο του 1983. Ο Handlos εξελέγη πρόεδρος, ο Voigt και ο δημοσιογράφος και αμφιλεγόμενος (εξαιτίας ενός βιβλίου του σχετικά με τη συμμετοχή του στις Waffen-SS) συγγραφέας Franz Schönhuber²⁹⁶ αναπληρωτές του. «Ευσεβής» πόθος των ιδρυτών του κόμματος ήταν μια μαζική μετακίνηση των συντηρητικότερων ψηφοφόρων της CDU/CSU προς τους «Ρεπουμπλικάνους», καθώς τα περισσότερα στελέχη του νέου κόμματος προέρχονταν από τα δύο χριστιανοδημοκρατικά κόμματα, ωστόσο, δεν κατέστη εφικτό κάτι τέτοιο. Σύντομα άρχισαν εσωκομματικές συγκρούσεις σχετικά με την ιδεολογική γραμμή του κόμματος, καθώς ο Schönhuber, τον οποίο οι άλλοι δύο συναρχηγοί κατηγορούσαν για την ακραία δεξιά ρητορική του, τελικώς (1985) επικράτησε στην ηγεσία των «Ρεπουμπλικάνων», υποστηρίζοντας ότι το κόμμα θα έπρεπε να δομηθεί σύμφωνα με το πρότυπο του γαλλικού Front National του Jean-Marie Le Pen, το οποίο την ίδια περίοδο παρουσίαζε αξιοσημείωτη άνοδο στη Γαλλία. Το πρόγραμμα του κόμματος που υιοθετήθηκε σχεδόν ταυτόχρονα με την επανένωση των δύο Γερμανιών, αποσκοπούσε στην προσέλκυση ψηφοφόρων που θα μπορούσαν να κινούνται μεταξύ

καθώς το μεγαλύτερο μέρος των οπαδών του μετακινήθηκε προς την «Εναλλακτική για τη Γερμανία» (AfD). Πηγή: <<https://www.wahlen-in-deutschland.de/blMVP.htm>> (τελευταία πρόσβαση: 21.9.2025)

²⁹⁵ Βλ. Müller, Leo A., *Republikaner, NPD, DVU, Liste D.*, Göttingen, Lamuv Verl., 1989, σ. 9 επ..

²⁹⁶ Για τον Schönhuber βλ. Müller, Leo A., *Republikaner, NPD, DVU, Liste D.*, ό.π., σ. 25 επ..

των παραδοσιακών θέσεων τις οποίες υποστήριζαν τα κατεστημένα κεντροδεξιά κόμματα CDU/CSU, όπως η πολιτική για την ασφάλεια και την τάξη, και καθαρά ακροδεξιών αξιώσεων, όπως αυτές προβάλλονταν από το NPD ή την DVU (π.χ. αντιμεταναστευτική πολιτική), ενώ δεν έλειπε και η υποστήριξη νεοφιλελεύθερων τάσεων, αντίθετων στο παραδοσιακό γερμανικό κράτος πρόνοιας, στο πεδίο της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής²⁹⁷. Από την άποψη αυτή, οι «Ρεπουμπλικάνοι» παρουσίαζαν, πράγματι, ομοιότητες με άλλα ακροδεξιά κόμματα, όπως το Γαλλικό Εθνικό Μέτωπο και το αυστριακό FPÖ, για το οποίο θα γίνει λόγος παρακάτω.

Από άποψη εκλογικής απήχησης, οι «Ρεπουμπλικάνοι» παρουσίασαν μια σχετική επιτυχία σε τοπικό επίπεδο, κυρίως στη Βαυαρία, όπου στις τοπικές εκλογές της 12ης Οκτωβρίου 1986 εξασφάλισαν ποσοστό 3% των έγκυρων ψήφων, χωρίς όμως να αποκτήσουν εκπροσώπηση στο τοπικό κοινοβούλιο²⁹⁸. Η πρώτη πραγματικά μεγάλη επιτυχία των «Ρεπουμπλικάνων» ήταν η είσοδός τους στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, στις εκλογές της 18ης Ιουνίου 1989, οπότε και εξασφάλισαν ποσοστό 7,1% και 6 από τις 81 έδρες²⁹⁹. Σε επίπεδο ομοσπονδιακών εκλογών, οι επιδόσεις του κόμματος δεν ήταν ιδιαίτερα ικανοποιητικές, όπως αποδεικνύει και ο πίνακας που ακολουθεί:

ΕΚΛΟΓΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΗΣ ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑΚΗΣ ΒΟΥΛΗΣ	
Έτος	Ποσοστό των «Ρεπουμπλικάνων»
1987	Δεν συμμετείχαν
1990	2,1 %
1994	1,9 %
1998	1,8 %
2002	0,6 %
2005	0,6 %
2009	0,4 %
2013	0,2 %

Από τα παραπάνω στοιχεία γίνεται φανερό ότι οι θέσεις των «Ρεπουμπλικάνων» δεν έχουν απήχηση στο εκλογικό ακροατήριο, ενώ η φθίνουσα πορεία του κόμματος το οδήγησε στην απόφαση να μην θέσει εκ νέου υποψηφιότητα αυτόνομα στις ομοσπονδιακές εκλογές του 2017, του 2021 και του 2025.

Η άλλη οργάνωση που εμφανίστηκε κατά τη δεκαετία του 1980 ήταν η «Γερμανική Λαϊκή Ένωση» (DVU), η οποία ιδρύθηκε το 1971, αρχικά ως ένωση

²⁹⁷ Βλ. *Backer, Susann*, Right-wing extremism in Unified Germany, σε: *Hainsworth, Paul* (επιμέλεια), *The Politics of the Extreme* ό.π., σ. 99 επ..

²⁹⁸ Πηγή: <<https://www.wahlen-in-deutschland.de/bl1Bayern.htm>> (τελευταία πρόσβαση: 21.9.2025).

²⁹⁹ Πηγή: <<https://www.wahlen-in-deutschland.de/beBund.htm>> (τελευταία πρόσβαση: 21.9.2025).

προσώπων, και το 1987 ως πολιτικό κόμμα, με πρωτοβουλία του ακροδεξιού δημοσιογράφου, Gerhard Frey, που παρέμεινε επικεφαλής μέχρι το 2009. Η τακτική της DVU ήταν να λαμβάνει μέρος μόνο σε εκλογικές αναμετρήσεις, στις οποίες θεωρούσε ότι είχε ελπίδες να εξασφαλίσει εκπροσώπηση, για τον λόγο αυτόν και η συμμετοχή της σε ομοσπονδιακές εκλογές ήταν εξαιρετικά περιορισμένη και με πενιχρά αποτελέσματα³⁰⁰. Το καλύτερο αποτέλεσμα που πέτυχε ποτέ η DVU ήταν η είσοδός της στο τοπικό κοινοβούλιο του (πρώην ανατολικογερμανικού) κρατιδίου της Σαξονίας-Άνχαλτ στις τοπικές εκλογές της 26ης Απριλίου 1998, έχοντας εξασφαλίσει ποσοστό 12,9% των ψήφων και 16 (από τις συνολικά 116) έδρες³⁰¹, γεγονός που προκάλεσε το εύλογο ενδιαφέρον για τη διάχυση της ψήφου υπέρ των ακροδεξιών στα κρατίδια της πρώην Ανατολικής Γερμανίας, μόλις οκτώ χρόνια μετά την επανένωση³⁰². Ωστόσο, εξαιτίας της περιορισμένης απήχησης του κόμματος, στο συνέδριο της DVU στις 12 Δεκεμβρίου 2010, αποφασίστηκε η συγχώνευση, την 1η Ιανουαρίου 2011, με το NPD, αν και η απόφαση αυτή αμφισβητήθηκε δικαστικά από ορισμένες τοπικές οργανώσεις της DVU, χωρίς όμως συνέχεια.

Μια ιδιαίτερη περίπτωση που απασχολεί τη σημερινή γερμανική πολιτική σκηνή είναι εκείνη του κόμματος «Εναλλακτική για τη Γερμανία» (AfD)³⁰³. Πρόκειται για ένα ακροδεξιό, εθνικιστικό πολιτικό κόμμα με αντιμεταναστευτικές θέσεις, το οποίο ιδρύθηκε στις 6 Φεβρουαρίου 2013, φιλοδοξώντας να στεγάσει απογοητευμένους και δυσαρεστημένους πρώην ψηφοφόρους και στελέχη των παραδοσιακών κομμάτων και, ιδίως της CDU. Μία ενδιαφέρουσα πτυχή που σχετίζεται με τα γεγονότα που είχαν προηγηθεί της ίδρυσής του και, ιδίως, με τις δραστηριότητες του καθηγητή οικονομικών Bernd Lucke, ο οποίος μαζί με ορισμένους συναδέλφους του είχε επικρίνει σφοδρά την οικονομική πολιτική και την πολιτική διάσωσης της ΕΕ έναντι της Ελλάδας, την οποία υποστήριζε η τότε Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση. Έτσι, ήδη από τις αρχές του 2010 σχηματίστηκε ένας κύκλος προσώπων που εξέφραζαν την αντίθεσή τους στη διάσωση της Ελλάδας και άλλων «υπερχρεωμένων» κρατών-μελών της Ζώνης του Ευρώ. Ωστόσο, η ίδρυση συλλόγων και οι απόπειρες εκλογικής καθόδου μελών του κύκλου αυτού δεν έφεραν κανένα ουσιαστικό αποτέλεσμα. Ως εκ τούτου, οι ομοϊδεάτες ένωσαν τις δυνάμεις τους με άλλα άτομα, τα οποία γενικά μπορούν να χαρακτηριστούν ως φιλελεύθερα και εθνικο-συντηρητικά, προκειμένου να σχηματίσουν ένα νέο πολιτικό σχέδιο, θεωρώντας ότι αποτελούσαν ένα συλλογικό κίνημα εκπροσώπησης αυτών των ιδεών. Η ονομασία του κόμματος αναφερόταν στην υποτιθέμενη «απουσία εναλλακτικών λύσεων» της επικριθείσας πολιτικής της ΕΕ, με σκοπό να δείξει μια διαφορετική προοπτική, ενώ στο ιδρυτικό συνέδριο του κόμματος, εκτός από τον Lucke,

³⁰⁰ Η DVU συμμετείχε μόνο στις ομοσπονδιακές εκλογές της 27ης Σεπτεμβρίου 1998, όπου έλαβε ποσοστό 1,2% των έγκυρων ψήφων, χωρίς να αναδείξει βουλευτή και στις ομοσπονδιακές εκλογές της 27ης Σεπτεμβρίου 2009, όπου έλαβε ποσοστό 0,1% των έγκυρων ψήφων χωρίς, επίσης, να εξασφαλίσει κοινοβουλευτική εκπροσώπηση. Πηγή: <<https://www.wahlen-in-deutschland.de/buBTW.htm>> (τελευταία πρόσβαση: 21.9.2025).

³⁰¹ Πηγή: <<https://www.wahlen-in-deutschland.de/blSachsenA.htm>> (τελευταία πρόσβαση: 21.9.2025).

³⁰² Βλ. σχετικά Backer, Susann, Right-wing extremism in Unified Germany, σε: Hainsworth, Paul (επιμέλεια), The Politics of the Extreme ό.π., σ. 106 επ..

³⁰³ Alternative für Deutschland.

εκλέχθηκαν ως ισότιμοι εκπρόσωποί του ο γνωστός δημοσιογράφος Konrad Adam και η πρώην επιχειρηματίας Frauke Petry.

Στην πραγματικότητα, οι απώτερες ρίζες του κόμματος θα πρέπει να αναζητηθούν στην περίοδο 2002-2003, δηλαδή την εποχή που η τότε Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση Schröder προωθούσε την περίφημη “Agenda 2010” με σκοπό τον περιορισμό του άλλοτε πανίσχυρου κοινωνικού κράτους. Η εξέλιξη αυτή συνδέθηκε με την προαναγγελία μιας νέας μορφής αυταρχικού καπιταλισμού, στην οποία η AfD προσέθεσε αργότερα μια εθνικιστική χροιά. Την περίοδο που εκδηλώθηκε η οικονομική κρίση στη Ζώνη του Ευρώ και υιοθετήθηκαν τα μέτρα στήριξης υπέρ της Ελλάδας, κυκλοφόρησε και ένα βιβλίο που, αναμφίβολα, θα μπορούσε να θεωρηθεί ιδεολογικό «ευαγγέλιο» όσων αργότερα δημιούργησαν την AfD· επρόκειτο για ένα βιβλίο του πρώην στελέχους του SPD, Thilo Sarrazin, με τίτλο: «*Η Γερμανία αυτοκαταστρέφεται*»³⁰⁴. Ο Sarrazin υποστήριζε τον περιορισμό της μουσουλμανικής μετανάστευσης στη Γερμανία με το επιχείρημα ότι οι μουσουλμάνοι που είχαν εγκατασταθεί στη Γερμανία από την Τουρκία και άλλες ισλαμικές χώρες δεν είχαν αφομοιωθεί στην γερμανική κοινωνία, ζούσαν πολιτισμικά απομονωμένοι σε πυκνοκατοικημένες μουσουλμανικές γειτονιές και ότι τα δύο τρίτα των μουσουλμάνων μεταναστών της Γερμανίας ζούσαν από τις παροχές του κοινωνικού κράτους. Κατά την άποψη του συγγραφέα, η συνέχιση της μετανάστευσης με τους ίδιους ρυθμούς θα μπορούσε να καταστήσει τη Γερμανία, με την πάροδο του χρόνου, μια χώρα, με την τον μουσουλμανικό πληθυσμό να αποτελεί την πλειοψηφία.

Αρχικά, η AfD ξεκίνησε ως ένα νεοφιλελεύθερο κόμμα με έντονα αντι-μεταναστευτικά συναισθήματα και αντι-ευρωπαϊκή στάση³⁰⁵, αλλά χάρη σε αυτόν τον δεξιόστροφο λαϊκισμό της, υπήρξε το σύμπτωμα μιας εξέλιξης που είχε ξεκινήσει ήδη πολύ πριν από την εμφάνιση της στη γερμανική πολιτική σκηνή. Ένα από τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά γνωρίσματα της AfD, που την τοποθετούν πολύ κοντά σε φαινόμενα ακροδεξιού λαϊκισμού, όπως το κίνημα για το Brexit, ο Trump, η Λέγκα του Βορρά στην Ιταλία, το γαλλικό Εθνικό Μέτωπο και το αυστριακό FPÖ, είναι η αντίθεση προς τον παγκοσμιοποιημένο νεοφιλελεύθερο μοντέλο, όχι προς όφελος ενός αναδομημένου κοινωνικού κράτους, αλλά υπέρ ενός αυταρχικού, εθνοκεντρικού νεοφιλελευθερισμού. Από την άποψη αυτή, το κυριότερο οικονομικο-κοινωνικό πεδίο πολιτικής αντιπαράθεσης δεν είναι η διαμάχη σχετικά με ή και εναντίον του καπιταλισμού, αλλά η διαμάχη εντός του καπιταλισμού. Συνεπώς, για την AfD, όπως και για τα άλλα ευρωπαϊκά ακροδεξιά κόμματα που συμμερίζονται τις θέσεις της, σταθερά σημεία αναφοράς είναι οι επιθέσεις εναντίον των εργατικών ενώσεων και των συνδικάτων, η συστηματική προπαγάνδα υπέρ των φοροελαφρύνσεων που πρακτικά ευνοούν μόνο τις μεγάλες επιχειρήσεις και η περαιτέρω αποδυνάμωση του

³⁰⁴ Deutschland schafft sich ab, DVA, München 2010.

³⁰⁵ Βλ. Nawrocki, Christian & Fuhrer, Armin (επιμέλεια), AfD - Bekämpfen oder ignorieren? Intelligente Argumente von 14 Demokraten, Kellner Verlag, Bremen, 2016, σ. 27 επ..

κοινωνικού κράτους, από τις δομές του οποίου επωφελούνται -κατά την άποψή τους- οι «τεμπέληδες» και οι «ξένοι», εις βάρος των «εργατικών» γηγενών³⁰⁶.

Σύμφωνα με ορισμένες ερμηνείες, ο τίτλος “AfD” θα μπορούσε να αναγνωστεί, εκτός από «Εναλλακτική για τη Γερμανία» και ως «Φόβος για τη Γερμανία»³⁰⁷. Συγκριτικά προς άλλα γερμανικά πολιτικά κόμματα με μακρά ιστορία (όπως, π.χ., το γερμανικό εργατικό κόμμα SPD, που ιδρύθηκε το 1863), η AfD, που έχει σύντομη ιστορία, θα μπορούσε κάλλιστα να είναι το πιο επιτυχημένο κόμμα της Γερμανίας, δεδομένης της ταχείας ανόδου του, ωστόσο δεν έχει (ακόμα) καταστεί πραγματικό μαζικό κόμμα, από την άποψη ότι η εκλογική (και δημοσκοπική) του πορεία δεν συμβαδίζει με την ύπαρξη μιας οργανωμένης βάσης, θεμελιωμένης σε βραχίονες όπως τα συνδικάτα ή οι ενώσεις συμφερόντων. Αντιθέτως, η κύρια συγκολλητική ουσία της AfD είναι ο αντιμεταναστευτικός (συχνά ρατσιστικός) λόγος³⁰⁸, το ζήτημα της ασφάλειας, που αποτελεί ένα από τα «παραδοσιακά» θέματα της ακροδεξιάς³⁰⁹, η «διαφθορά» που μεταφράζεται στην αντίθεση απέναντι στο πολιτικό κατεστημένο και συχνά συνδέεται με την ευρωπαϊκή πορεία της Χώρας και το ενδιαφέρον για τα «πραγματικά λαϊκά προβλήματα»³¹⁰ και, τέλος, η εξωτερική πολιτική, που γίνεται αντιληπτή αποκλειστικά με όρους σωβινισμού και ακραίου εθνικισμού³¹¹. Όλα αυτά τα ζητήματα αποτελούν, σε γενικές γραμμές, το κοινό ιδεολογικο-πολιτικό πλαίσιο των περισσότερων ακροδεξιών και νεοφασιστικών κομμάτων στην Ευρώπη.

Η εξέλιξη της AfD συμβαδίζει με την ανάπτυξη και άλλων, παράλληλων ενώσεων και οργανώσεων, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα το κίνημα «Pegida» και τα διάφορα κινήματα «ταυτοτικών». Οι τελευταίες αυτές οργανώσεις έχουν ως κύριο στόχο την αντιμετώπιση της εξάπλωσης του Ισλάμ στην Ευρώπη μέσω της μετανάστευσης από διάφορες -ιδίως- αραβικές χώρες. Σε ό,τι αφορά το «ταυτοτικό» κίνημα, αυτό ιδρύθηκε το 2003 στη Γαλλία ως «Ταυτοτικό Μπλοκ»³¹² και γνώρισε ευρύτερη εξάπλωση μετά την ίδρυση της ευρωπαϊκής πτέρυγας νεολαίας του, με την επωνυμία «Generation Identity» το 2012, ενώ η δράση του είναι ιδιαίτερα έντονη στην Αυστρία, την Τσεχία, τη Γερμανία, την Ιταλία και το Ηνωμένο Βασίλειο³¹³. Οι ιδεολογικές ρίζες του ταυτοτικού κινήματος εντοπίζονται στις θέσεις της «Νέας Δεξιάς»³¹⁴, μιας κίνησης, η οποία εμφανίστηκε, με κύριους εκφραστές τους Γάλλους στοχαστές και συγγραφείς, Alain de Benoist, Dominique Venner, Pierre Vial, Renaud Camus και Guillaume Faye, ως απάντηση στην εξάπλωση της «Νέας Αριστεράς»

³⁰⁶ Βλ. ενδεικτικά Stanley, Jason, Πως λειτουργεί ο φασισμός (Μετάφραση: Μπαρουζή, Γιώργου), Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα, 2018, ιδίως, σ. 179 επ..

³⁰⁷ Angst für Deutschland.

³⁰⁸ Βλ. Mudde, Cas, Η ακροδεξιά σήμερα, ό.π., σ. 55 επ..

³⁰⁹ Βλ. Mudde, Cas, Η ακροδεξιά σήμερα, ό.π., σ. 57 επ..

³¹⁰ Βλ. Mudde, Cas, Η ακροδεξιά σήμερα, ό.π., σ. 60 επ..

³¹¹ Βλ. Mudde, Cas, Η ακροδεξιά σήμερα, ό.π., σ. 62 επ..

³¹² Bloc Identitaire.

³¹³ Βλ. Mudde, Cas, Η ακροδεξιά σήμερα, ό.π., σ. 123 επ..

³¹⁴ “Nouvelle Droit”.

μετά τον Μάη του 1968³¹⁵ και αποσκοπούσε στην αναχαίτιση, αφενός, του «πολιτισμικού μαρξισμού» και, αφετέρου, της «ισλαμοποίησης» της Δύσης. Έμβλημα του ταυτοτικού κινήματος είναι το γράμμα «Λ» του ελληνικού αλφαβήτου, το οποίο παραπέμπει στους αρχαίους Σπαρτιάτες, τους Λακεδαιμόνιους, και, ειδικότερα, στην εμβληματική μάχη των Θερμοπυλών μεταξύ των Ελλήνων και των Περσών (480 π.Χ.), που αποτέλεσε το σύμβολο της σύγκρουσης μεταξύ δύο σημαντικών πολιτισμών, ενός Δυτικού και ενός Ανατολικού.

Ειδικότερα, στη Γερμανία έκανε την εμφάνισή του, τον Οκτώβριο του 2014, δηλαδή λίγο μετά την ίδρυση της AfD, μία οργάνωση που παρουσιάζει έντονες ομοιότητες με το ταυτοτικό κίνημα. Πρόκειται για το κίνημα με την επωνυμία “Pegida”, το ακρωνύμιο του οποίου μεταφράζεται ως: «*Ευρωπαίοι Πατριώτες ενάντια στην Ισλαμοποίηση της Εσπερίας*»³¹⁶ που ιδρύθηκε, με πρωτοβουλία του διαφημιστή, Lutz Bachmann³¹⁷ στη Δρέσδη του (ανατολικογερμανικού) κρατιδίου της Σαξονίας, όπου η ακροδεξιά παρουσιάζει σημαντική παρουσία. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι το Pegida «ιδρύθηκε» αρχικά ως μία «σελίδα» στην πλατφόρμα κοινωνικής δικτύωσης «Facebook», μετά από μια διαδήλωση στη Δρέσδη Κούρδων υποστηρικτών του «Εργατικού Κόμματος Κουρδιστάν» (PKK) που διαμαρτύρονταν για την πολιορκία της κουρδικής πόλης Kobani στη Βόρεια Συρία από δυνάμεις της οργάνωσης «Ισλαμικό Κράτος του Ιράκ και του Λεβάντε» (ISIS). Το γεγονός αυτό αποτελεί ένδειξη της ισχύος των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στην εξάπλωση ακροδεξιών ιδεών, καθώς μεταξύ Δεκεμβρίου 2014 και Ιανουαρίου 2016, οι υποστηρικτές του Pegida εξέφρασαν τον θεματικό τους προσανατολισμό μέσω κειμένων θέσεων, καταλόγων αιτημάτων και δηλώσεων. Τα μεμονωμένα αιτήματα, τα οποία αρχικά παρουσιάζονταν μόνο σε δημόσιες ομιλίες, ενσωματώθηκαν, στις 10 Δεκεμβρίου 2014, σε ένα πρώτο κείμενο θέσεων, το οποίο περιελάμβανε 19 σημεία και δημοσιεύθηκε μέσω Facebook³¹⁸. Παράλληλα, κάθε Δευτέρα απόγευμα πραγματοποιούνταν διαδηλώσεις, οι οποίες προσείλκυαν διαρκώς όλο και περισσότερους συμμετέχοντες. Η πρώτη από τις διαδηλώσεις αυτές, που πραγματοποιήθηκε στις 20 Οκτωβρίου 2014 στη Δρέσδη, συγκέντρωσε μόνο 350 άτομα, αλλά καθώς αυτό το λαϊκιστικό κίνημα κέρδιζε σε δυναμική, ο αριθμός των συμμετεχόντων άρχισε να αυξάνεται. Τα συνθήματα των διαδηλωτών επικεντρώνονταν κυρίως στους φόβους για θρησκευτικό πόλεμο στην Ευρώπη, δυσφημούσαν τους μουσουλμάνους και τόνιζαν τη διατήρηση της «ευρωπαϊκής» ή «γερμανικής κουλτούρας». Τον Δεκέμβριο του 2014 σημειώθηκε θεαματική αύξηση

³¹⁵ Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι το έτος εκείνο ιδρύθηκε στη Νίκαια της Προβηγκίας ο όμιλος στοχασμού με την επωνυμία “GRECE”, που παραπέμπει στην Αρχαία Ελλάδα, αλλά το ακρωνύμιο προέρχεται από τις λέξεις: “Groupement de Recherche et d’Études pour la Civilisation Européenne” («Ομάδα Έρευνας και Μελέτης για τον Ευρωπαϊκό Πολιτισμό»). Ιδρυτές του ομίλου αυτού ήταν οι Alain de Benoist, Dominique Venner, Giorgio Locchi, Maurice Rollet, Pierre Vial, Jean-Claude Valla και 34 ακόμα στοχαστές με ακροδεξιές και εθνικιστικές τάσεις.

³¹⁶ “Patriotische Europäer gegen die Islamisierung des Abendlandes”.

³¹⁷ Το 2015, ο Lutz Bachmann, ιδρυτής της Pegida, παραιτήθηκε από το κίνημα μετά την εμφάνιση μιας παραποιημένης φωτογραφίας στην οποία φαινόταν να ποζάρει ως Adolf Hitler και να κάνει ρατσιστικές δηλώσεις στο Facebook. Αργότερα, ωστόσο, επανήλθε στη θέση του.

³¹⁸ Βλ. *Vorländer, Hans – Herold, Maik – Schäller, Steven, PEGIDA and New Right-Wing Populism in Germany*, Palgrave Macmillan, Cham, 2018, σ.12.

των διαδηλωτών στη Δρέσδη, που ανήλθαν σε 17.500 άτομα, καθώς η Pegida χρησιμοποίησε τα Χριστούγεννα και τις χριστιανικές αξίες, προκειμένου να κινητοποιήσει τους υποστηρικτές της ενάντια σε μια υποτιθέμενη ισλαμική απειλή. Λίγο αργότερα, στις 19 Δεκεμβρίου 2014, το κίνημα καταχωρήθηκε στη Δρέσδη ως εγγεγραμμένο σωματείο (e.V.), με αριθμό VR 7750. Ένα από τα βασικά συνθήματα που ακουγόταν από τους υποστηρικτές του Pegida ήταν η φράση «*Εμείς είμαστε ο Λαός*»³¹⁹, που, εκτός από το επαναστατικό κίνημα του 1848, παρέπεμπε πρωτίστως στο σύνθημα των διαδηλωτών της Ειρηνικής Επανάστασης κατά τη διάρκεια των περιφημών Διαδηλώσεων της Δευτέρας το 1989-1990, οι οποίες συνέβαλαν στην πτώση της DDR και στην ενοποίηση της Γερμανίας ως δημοκρατικής χώρας. Εν προκειμένω, πάντως, θα πρέπει να επισημανθεί ότι, στην αρχή της ακμής της, γύρω στο 2014-2015, το Pegida στη Δρέσδη, αντίθετα με τις αρχικές εικασίες, δεν ήταν κατά κύριο λόγο ένα κίνημα ακροδεξιών, ισλαμοφοβικών και ξενοφοβικών. Περίπου το 1/3 των συμμετεχόντων στις συγκεντρώσεις και στις «βραδινές διαδηλώσεις» εξέφραζαν αόριστα ξενοφοβικά κίνητρα και στάσεις, ενώ η πλειοψηφία ασκούσε κυρίως κριτική στην πολιτική, στα μέσα ενημέρωσης και στη συγκεκριμένη λειτουργία της δημοκρατίας στη Γερμανία. Μέχρι το τέλος Ιουλίου 2015, μόλις 2.000-3.000 άτομα μπορούσαν να κινητοποιηθούν κάθε εβδομάδα. Εξάιρεση αποτέλεσε η εμφάνιση του Ολλανδού ακροδεξιού πολιτικού Geert Wilders, με ακροατήριο περίπου 10.000 ατόμων. Η προσφυγική κρίση στα τέλη του καλοκαιριού του 2015 και η απόφαση της Ομοσπονδιακής Καγκελαρίου Angela Merkel να δεχτεί εκατοντάδες χιλιάδες μετανάστες από τη Συρία, έδωσαν νέα πνοή στο Pegida. Το κίνημα παρουσιάστηκε πλέον με χαρακτήρα σαφώς αντίθετο στην πολιτική ασύλου και μετανάστευσης, επιχειρώντας συγχρόνως να εδραιωθεί ως η πολιτική πλατφόρμα μιας εξωκοινοβουλευτικής διαμαρτυρίας ενάντια στην πολιτική της Ομοσπονδιακής Κυβέρνησης για τους πρόσφυγες. Παράλληλα, απέκτησε ένα σαφώς ισλαμοφοβικό προφίλ³²⁰ εντείνοντας τις πολιτικές προκλήσεις μέσω μιας ρητορικής που γινόταν όλο και πιο ριζοσπαστική, προσπαθώντας -ανεπιτυχώς- να συνδεθεί προγραμματικά και οργανωτικά με διεθνή ακροδεξιά και λαϊκιστικά δίκτυα³²¹.

Μέσα σε αυτό το κλίμα, η AfD παρουσίασε μια σταδιακή ανοδική τάση, η οποία αποτυπώθηκε σε μια σειρά από τοπικές και εθνικές εκλογικές αναμετρήσεις. Ειδικότερα, στις 22 Σεπτεμβρίου 2013, η AfD έκανε την πρώτη της εμφάνιση σε ομοσπονδιακές βουλευτικές εκλογές, αλλά απέτυχε, τόσο να υπερβεί τη ρήτρα του 5%, όσο και να εκλέξει απευθείας 3 βουλευτές σε μονοεδρικές περιφέρειες³²², ώστε

³¹⁹ “Wir sind das Volk”.

³²⁰ Βλ. ενδεικτικά Çakir, Naime, PEGIDA: Islamfeindlichkeit aus der Mitte der Gesellschaft, σε: Häusler, Alexander (επιμέλεια), Die Alternative für Deutschland. Programmatik, Entwicklung und politische Verortung, Springer, Wiesbaden, 2016, σ. 149 επ..

³²¹ Βλ. Vorländer, Hans - Herold, Maik - Schäler, Steven, PEGIDA and New Right-Wing Populism in Germany, ό.π., σ.196 επ..

³²² Για τη λειτουργία του γερμανικού εκλογικού συστήματος ως συστήματος δύο ψήφων, βλ. ενδεικτικά Παπαδοπούλου, Λίνας, Το γερμανικό εκλογικό σύστημα και οι προϋποθέσεις εφαρμογής του, Παπαζήσης, 2007, Badura, Peter, Staatsrecht, 3. Auflage, C.H. Beck, 2003, σ. 445 επ..

να εξασφαλίσει κοινοβουλευτική εκπροσώπηση στην Ομοσπονδιακή Βουλή³²³. σε κάθε περίπτωση, πάντως, αυτό ήταν το καλύτερο αποτέλεσμα συγκριτικά με οποιοδήποτε άλλο νέο κόμμα που έθετε υποψηφιότητα από το 1953³²⁴. Η πρώτη αξιοσημείωτη εκλογική επιτυχία της AfD σημειώθηκε στις εκλογές για την ανάδειξη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 25ης Μαΐου 2014, κατά τις οποίες, το κόμμα αυτό κέρδισε ποσοστό 7,1% και 7 έδρες (σε σύνολο 96 που αντιστοιχούσαν στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας), αν και η συμμετοχή των ψηφοφόρων ήταν σημαντικά χαμηλότερη συγκριτικά προς τις βουλευτικές εκλογές (48,14%)³²⁵. Το ίδιο έτος (2014), η AfD εισήλθε για πρώτη φορά σε τοπικό κοινοβούλιο στις εκλογές που πραγματοποιήθηκαν, στις 31 Αυγούστου, στο -παραδοσιακά συντηρητικό- κρατίδιο της Σαξονίας (πρώην DDR), όπου εξασφάλισε ποσοστό 9,7% των έγκυρων ψήφων και 14 έδρες σε σύνολο 126³²⁶. Στην προκειμένη περίπτωση είναι εντυπωσιακό το γεγονός ότι το ποσοστό της AfD είναι σχεδόν ίδιο με εκείνο που είχε λάβει δέκα χρόνια νωρίτερα το νεοναζιστικό NPD, το οποίο στις ίδιες εκλογές (2014) οριακά έχασε την κοινοβουλευτική του εκπροσώπηση, καθώς έλαβε ποσοστό 4,9%· με άλλα λόγια, η ακροδεξιά στη Σαξονία συγκέντρωσε αθροιστικά 14,8%³²⁷. Η τάση αυτή παγιώθηκε στο συγκεκριμένο κρατίδιο, καθώς η AfD στις εκλογές του 2019 και του 2024 κατέλαβε τη δεύτερη θέση (μετά τη συντηρητική CDU) αυξάνοντας τα ποσοστά της σε 27,5% και 30,6% αντίστοιχα³²⁸.

Μετά τη Σαξονία, ακολούθησε μια σειρά εκλογικών επιτυχιών της AfD που, σε μεγάλο βαθμό, οφειλόταν στην αντίθεση μέρους της κοινής γνώμης απέναντι στη μεταναστευτική πολιτική της Κυβέρνησης Μεγάλου Συνασπισμού υπό την Angela Merkel. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εξέλιξη του εκλογικού και στελεχικού δυναμικού της AfD, ιδίως λόγω των διαφοροποιήσεων που εντοπίζονται στα πεδία αυτά με την πάροδο των ετών. Πιο συγκεκριμένα, κατά την ιδρυτική της φάση (2012-2013), η AfD προσέελκυσε ένα ευρύ ακροατήριο δεξιών και συντηρητικών που εκτεινόταν από ορντοφιλελεύθερους οικονομολόγους έως χριστιανούς φονταμενταλιστές, αλλά η κορυφή του κόμματος κυριαρχούνταν (ως επί το πλείστον) από άνδρες που ανήκαν στη γερμανική «ελίτ» και ήταν, ή θα μπορούσαν να είναι, μέλη των παραδοσιακών κεντροδεξιών κομμάτων της Γερμανίας (CDU/CSU)³²⁹. Από τα πρώτα 58 μέλη που υπέγραψαν το «Μανιφέστο για μια Εκλογική Εναλλακτική 2013» που προηγήθηκε της επίσημης ίδρυσης του κόμματος κατά μερικούς μήνες, 28

³²³ Για την ακρίβεια, έλαβε ποσοστό 4,7% των έγκυρων ψήφων εξασφαλίζοντας την έβδομη θέση, χωρίς όμως να κερδίσει έδρες στην -αποτελούμενη από 631 μέλη- Ομοσπονδιακή Βουλή. Πηγή: <<https://www.wahlen-in-deutschland.de/buBTW.htm>> (Τελευταία πρόσβαση: 10.10.2025).

³²⁴ Βλ. *Arzheimer, Kai*, The AfD: finally a successful right-wing populist eurosceptic party for Germany? *W. Eur. Polit.* 38, 2018, σ. 541 [535–556].

³²⁵ Πηγή: <<https://www.bundeswahlleiterin.de/europawahlen/2014/ergebnisse/bund-99.html>> (τελευταία πρόσβαση: 10.10.2025).

³²⁶ Πηγή: <<https://www.wahlen-in-deutschland.de/blSachsen.htm>> (τελευταία πρόσβαση: 10.10.2025).

³²⁷ Στο άθροισμα περιλαμβάνεται και το 0,2% που έλαβε ένα μικρότερο ακροδεξί σχήμα, το «Κίνημα Πολιτών για τη Γερμανία» (Bürgerbewegung pro Deutschland). Ibidem.

³²⁸ Πηγή: <<https://www.bundeswahlleiterin.de/europawahlen/2014/ergebnisse/bund-99.html>> (τελευταία πρόσβαση: 10.10.2025).

³²⁹ Βλ. *Arzheimer, Kai - Berning, Carl C.*, How the Alternative for Germany (AfD) and their voters veered to the radical right, 2013-2017, *Electoral Studies*, Volume 60, August 2019, σ. 2 επ..

ήταν ακαδημαϊκοί και 14 ακόμη κατείχαν διδακτορικά διπλώματα κοινωνικών επιστημών ή ιατρικής, κερδίζοντας έτσι το κόμμα το προσωνύμιο: «κόμμα των καθηγητών»³³⁰. Με βάση αυτό το πλαίσιο, θα μπορούσε κανείς να χαρακτηρίσει την AfD ως έναν ανταγωνιστικό διεκδικητή των ψηφοφόρων της CDU/CSU, στο μέτρο που η Χριστιανική Δημοκρατία είχε προχωρήσει σε μια αποφασιστική στροφή από τα δεξιά προς το κέντρο υπό την ηγεσία της Merkel³³¹, όπως αποδείκνυε άλλωστε και η πολυετής συνεργασία της σε κυβερνήσεις μεγάλου συνασπισμού με το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα (SPD).

Η ανάλυση των ομοσπονδιακών εκλογικών αποτελεσμάτων του 2013 επικυρώνει τις ανωτέρω παρατηρήσεις, καθώς προκύπτει ότι οι ψηφοφόροι που επέλεξαν την AfD αποτελούνταν από δύο διακριτές ομάδες, δηλαδή: α) από εκείνους που είχαν λάβει την απόφασή τους νωρίς, οι οποίοι παρακινήθηκαν από τη στάση του κόμματος εναντίον των μέτρων διάσωσης των «υπερχρεωμένων» χωρών της Ζώνης του Ευρώ, και β) από μια λίγο μεγαλύτερη ομάδα ψηφοφόρων, οι οποίοι προσελκύστηκαν κυρίως από τις αντιμεταναστευτικές θέσεις της AfD³³². Η ύπαρξη των δύο αυτών κατηγοριών ψηφοφόρων σχετίζεται με τη «λείανση» της -αρχικά εντονότερης- λαϊκιστικής ρητορικής του κόμματος και με το ήπια ευρωσκεπτικιστικό προφίλ του, το οποίο δεν το κατέτασσε με ευκρίνεια -εκείνη τη στιγμή- στην κατηγορία των ριζοσπαστικών ακροδεξιών κομμάτων³³³.

Την άνοιξη του 2015, η Angela Merkel δήλωσε ότι οι κανόνες που έθετε η ενωσιακή νομοθεσία στο πλαίσιο του Κανονισμού «Δουβλίνο II»³³⁴ δεν λειτουργούσαν πλέον και ότι σε οποιοδήποτε σύστημα κατανομής των προσφύγων θα έπρεπε να λαμβάνεται υπόψη το μέγεθος των χωρών και η ισχύς των οικονομιών τους. Η αιφνιδιαστική απόφαση της Καγκελαρίου να απομακρυνθεί η Γερμανία από την εφαρμογή του ανωτέρω Κανονισμού προκάλεσε εσωτερική αντιπαράθεση στην AfD, η οποία είχε ως συνέπεια την αποχώρηση των «μετριοπαθέστερων» στελεχών της, ιδίως μετά την απομάκρυνση του συμπροέδρου του κόμματος, Bernd Lucke. Αυτή η διάσπαση επιτάχυνε τη ριζοσπαστικοποίηση της AfD, καθώς οι ξενοφοβικές και λαϊκιστικές θέσεις, που προηγουμένως αντιμετωπίζονταν μερικώς με σκεπτικισμό

³³⁰ Ibidem.

³³¹ Βλ. Dilling, Matthias, Two of the same kind? The rise of the AfD and its implications for the cdu/csu. Ger. Politics Soc. 36 (1), 2018, σ. 84-104.

³³² Για μια τεκμηριωμένη ανάλυση της προέλευσης των ψηφοφόρων της AfD στις ομοσπονδιακές εκλογές της 22 Σεπτεμβρίου 2013, βλ. ενδεικτικά Schmitt-Beck, Rüdiger, "The 'Alternative für Deutschland in the electorate': between single-issue and right-wing populist party. Ger. Politics 26 (1), 2017, σ. 124-148, όπου -μεταξύ άλλων- αναφέρονται τα εξής: «Παρόλο που το ευρώ κυριάρχησε σαφώς στη ρητορική του AfD, ως παράπλευρο θέμα έθεσε και μερικά άλλα ζητήματα, αν και σε πολύ μικρότερη έκταση. Στην εκλογική του πλατφόρμα, η νομισματική και ευρωπαϊκή πολιτική, καθώς και η δημοσιονομική πολιτική και ο προϋπολογισμός, κατείχαν την πρώτη θέση, αλλά ασχολήθηκε επίσης με θέματα όπως το "κράτος δικαίου και η δημοκρατία", οι "συντάξεις γήρατος και η οικογένεια", καθώς και η εκπαίδευση, η ενέργεια και η ολοκλήρωση» (σ. 3).

³³³ Βλ. ενδεικτικά Arzheimer, Kai, The AfD: finally a successful right-wing populist eurosceptic party for Germany? W. Eur. Polit. 38, 2018, σ. 535-556.

³³⁴ Κανονισμός (ΕΚ) 343/2003 του Συμβουλίου της 18ης Φεβρουαρίου 2003 για τα κριτήρια και τους μηχανισμούς προσδιορισμού του κράτους μέλους το οποίο είναι υπεύθυνο για την εξέταση αίτησης ασύλου που έχει υποβληθεί σε κράτος μέλος από υπήκοο τρίτης χώρας.

από ορισμένα μέλη του κόμματος, έγιναν πλέον η κυρίαρχη τάση. Στο πλαίσιο αυτής της μεταστροφής ήρθη και η -μέχρι τότε σε ισχύ- πολιτική απόφαση της μη συνεργασίας με ισλαμοφοβικά κινήματα όπως το Pegida, για το οποίο έγινε λόγος ανωτέρω, ενώ η έναρξη της προσφυγικής κρίσης, τον Σεπτέμβριο του 2015, τροφοδότησε έτι περαιτέρω τις εξελίξεις αυτές, με ορισμένους εκ των ηγετών του κόμματος να υπερβαίνουν πλέον τα όρια, μέσω τοποθετήσεών τους και δηλώσεων, που κυμαίνονταν από ανοιχτά ρατσιστικές θέσεις μέχρι την άρνηση ιστορικών γεγονότων, όπως η σχετική αναφορά του ηγετικού στελέχους του κόμματος, Björn Höcke, με αφορμή το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου³³⁵.

Είναι, πάντως, γεγονός ότι, ήδη πριν από την εκδήλωση της προσφυγικής κρίσης, οι ακραίοι εντός της AfD είχαν ελιχθεί πιο εύστοχα έναντι των μετριοπαθέστερων στελεχών. Η επιχειρηματίας και πρώην αρχηγός του κόμματος (την περίοδο 2015-2017), Frauke Petry, παρά την απειρία της στην πολιτική, ανήλθε γρήγορα στην κομματική ιεραρχία και έγινε μία από τους τρεις συμποέδρους της AfD (μαζί με τον Lucke και το πρώην μέλος της CDU, Alexander Gauland). Η φαινομενική της προθυμία να υιοθετήσει δημοσίως αντιμεταναστευτικές θέσεις δεν την κατέστησε ιδιαίτερα δημοφιλή στην ακραία πτέρυγα του κόμματος³³⁶, καθώς η Petry δεν ήταν επιδέξια στην αντιμετώπιση των προκλήσεών της. Αφού οι δηλώσεις του Höcke αναζωπύρωσαν τη μνήμη του Ολοκαυτώματος, η Petry τον χαρακτήρισε «βάρος για το κόμμα» και προσπάθησε να τον απομακρύνει από αυτό, αλλά ήταν σαφές ότι δεν διέθετε την πολιτική δύναμη, ώστε να τον διαγράψει από μέλος της AfD. Παράλληλα, η πρόθεση της Petry να μετατρέψει την AfD σε πιθανό κυβερνητικό εταίρο των «κατεστημένων» κομμάτων -και ιδίως της CDU/CSU- προκάλεσε την αντίδραση της ακραίας πτέρυγας, με αποτέλεσμα να παραιτηθεί η ίδια από υποψήφια Καγκελάρια στο συνέδριο του κόμματος, τον Απρίλιο του 2017³³⁷.

Οι ομοσπονδιακές βουλευτικές εκλογές της 24ης Σεπτεμβρίου 2017 υπήρξαν μια σκληρή δοκιμασία για τα κόμματα του «μεγάλου συνασπισμού», τα οποία εισέπραξαν ένα ηχηρό μήνυμα αμφισβήτησης, με τα ποσοστά τους να αγγίζουν ιστορικό χαμηλό, καθώς, τόσο η CDU/CSU, όσο και το SPD κατέγραψαν το χειρότερο εκλογικό αποτέλεσμα στην μέχρι τότε μακρά ιστορία τους, με 33% και

³³⁵ Βλ. ενδεικτικά Art, David, *The AfD and the End of Containment in Germany?*, Ger. Politics Soc. 36 (2, SI), 2018, σ. 81 [76–86], όπου αναφέρεται χαρακτηριστικά: «[...] το AfD έγειρε ακόμη πιο δεξιά μέσω ορισμένων από τους ηγέτες του που επιτέθηκαν στη μνήμη του Ολοκαυτώματος. Μιλώντας στη Δρέσδη τον Ιανουάριο του 2017, ο Björn Höcke θρήνησε το πώς “η γερμανική ιστορία αντιμετωπίζεται ως σάπια και παρουσιάζεται γελοία” και ότι οι Γερμανοί είχαν τη “νοοτροπία ενός εντελώς ηττημένου λαού”. Αποκήρυξε συγκεκριμένα την επιδραστική ομιλία του Προέδρου Richard von Weizsäcker το 1985, η οποία, μεταξύ άλλων αξιοσημείωτων στοιχείων, χαρακτήρισε την 8η Μαΐου 1945 ως “ημέρα απελευθέρωσης” και όχι ως ημέρα ήττας. Σύμφωνα με τον Höcke, ο Πρόεδρος εκφώνησε “μια ομιλία εναντίον του ίδιου του λαού του, και όχι για τον ίδιο τον λαό”. Σημείωσε περαιτέρω ότι οι Γερμανοί ήταν “ο μόνος λαός στον κόσμο που έστησε ένα μνημείο ντροπής στην καρδιά της πρωτεύουσάς του”. Το συμπέρασμά του ήταν ότι “αυτές οι ηλίθιες πολιτικές της αντιμετώπισης του παρελθόντος μας παραλύουν· δεν χρειαζόμαστε τίποτα άλλο παρά μια αντιστροφή 180 μοιρών στην πολιτική της μνήμης”».

³³⁶ Βλ. Art, David, *The AfD and the End of Containment in Germany?*, ό.π., σ. 82.

³³⁷ Βλ. Art, David, *The AfD and the End of Containment in Germany?*, ό.π., σ. 83.

20% αντίστοιχα³³⁸. Αντίθετα, για την AfD το εκλογικό αποτέλεσμα ήταν ένας θρίαμβος, καθώς εξασφάλισε την τρίτη θέση, με ποσοστό 12,6% των έγκυρων ψήφων και εισήλθε για πρώτη φορά στην Ομοσπονδιακή Βουλή με 94 έδρες³³⁹. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι, μετά από τον σχηματισμό της νέας Κυβέρνησης Μεγάλου Συνασπισμού, υπό την Angela Merkel, τον Μάρτιο του 2018³⁴⁰, η AfD ανέλαβε τον ρόλο της αξιωματικής αντιπολίτευσης, καθώς ήταν το μεγαλύτερο από τα -εκτός Κυβέρνησης- κόμματα που εκπροσωπούνταν στην Ομοσπονδιακή Βουλή. Συγχρόνως, όλο το διάστημα πριν, αλλά και μετά τις ομοσπονδιακές εκλογές του 2017, η AfD ενίσχυε την παρουσία της και σε τοπικό επίπεδο, εξασφαλίζοντας εκπροσώπηση σε πολλά τοπικά κοινοβούλια, όχι μόνο στα «νέα» κρατίδια (στο έδαφος της πρώην DDR)³⁴¹, αλλά και στα «παλιά» (της πρώην Δυτικής Γερμανίας)³⁴², ενώ στις εκλογές για την ανάδειξη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 26ης Μαΐου 2019, η AfD κατέλαβε την τέταρτη θέση, με ποσοστό 11,0% και 11, από τις συνολικά 96 έδρες που αντιστοιχούν στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας³⁴³.

Αξίζει να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με έρευνα που δημοσιεύτηκε το 2019³⁴⁴, διαπιστώθηκε ένας ισχυρός συσχετισμός μεταξύ των εκλογικών αποτελεσμάτων της

³³⁸ Πηγή: <<https://www.bundeswahlleiterin.de/bundestagswahlen/2017/ergebnisse/bund-99.html>> (τελευταία πρόσβαση: 10.10.2025).

³³⁹ Ibidem.

³⁴⁰ Η διαδικασία για τον σχηματισμό Κυβέρνησης διήρκεσε για μεγάλο χρονικό διάστημα λόγω της κατάρρευσης των ποσοστών των μεγάλων κομμάτων και της απροθυμίας, ιδίως του SPD να ανανεώσει τη συνεργασία με τους Χριστιανοδημοκράτες. Ωστόσο, μετά την αποτυχία των συνεννοήσεων μεταξύ των Χριστιανοδημοκρατών με το FDP και τους Πρασίνους, ο Ομοσπονδιακός Πρόεδρος της Δημοκρατίας, Frank-Walter Steinmeier, απηύθυνε με δραματικό του διάγγελμα στις 20 Νοεμβρίου 2017, έκκληση προς τις πολιτικές δυνάμεις να βρουν άμεσα λύση στο πρόβλημα του σχηματισμού Κυβέρνησης. Βλ. περισσότερο Ζώη, Γεωργίου Θ., Εκλογές, Κυβερνήσεις συνασπισμού και προγραμματικές συμφωνίες στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, ό.π., σ. 695 επ..

³⁴¹ Στις εκλογές της 13ης Μαρτίου 2016, για την ανάδειξη του τοπικού κοινοβουλίου στη Σαξονία-Άνχαλτ, η AfD, στην πρώτη της εκλογική παρουσία, κατέλαβε τη δεύτερη θέση, εξασφαλίζοντας ποσοστό 24,3% και 25 από τις συνολικά 87 έδρες του τοπικού κοινοβουλίου. Τη θέση αυτή διατήρησε και πέντε χρόνια αργότερα, αν και με απώλειες (20,8% και 23 από τις 97 έδρες). Στις εκλογές της 4ης Σεπτεμβρίου 2016, για την ανάδειξη του τοπικού κοινοβουλίου στο Μεκλεμβούργο-Δυτική Πομερανία, η AfD, κατέλαβε τη δεύτερη θέση με ποσοστό 20,8% και 18 από τις 71 έδρες του τοπικού κοινοβουλίου. Πέντε χρόνια αργότερα, παρουσίασε μικρή πτώση με ποσοστό 16,7% και 14 από τις 79 έδρες. Στις τοπικές εκλογές στο Βερολίνο, στις 18 Σεπτεμβρίου 2016, η AfD κατέλαβε την πέμπτη θέση με ποσοστό 14,2% και 25 από τις 160 έδρες, ενώ το 2021 και το 2023, τα ποσοστά του κόμματος παρουσίασαν κάμψη (8% και 13 από τις 147 έδρες και 9,1% και 17 από τις 159 έδρες αντίστοιχα). Πηγή: <<https://www.wahlen-in-deutschland.de/abltw.htm>> (τελευταία πρόσβαση: 10.10.2025).

³⁴² Στις εκλογές της 13ης Μαρτίου 2016, για την ανάδειξη του τοπικού κοινοβουλίου στη Βάδη-Βυρτεμβέργη, η AfD, στην παρθενική της εμφάνιση, κατέλαβε την τρίτη θέση με ποσοστό 15,1% και 23 από τις συνολικά 143 έδρες του τοπικού κοινοβουλίου. Στις εκλογές που πραγματοποιήθηκαν την ίδια ημέρα για την ανάδειξη του τοπικού κοινοβουλίου στη Ρηνανία-Παλατινάτο, η AfD, επίσης στην πρώτη της εμφάνιση, κατέλαβε την τρίτη θέση με ποσοστό 12,6% και 14 έδρες, σε σύνολο 101. Πέντε χρόνια αργότερα, και στα δύο αυτά κρατίδια, η AfD διατήρησε την κοινοβουλευτική της εκπροσώπηση, αλλά με σημαντικές απώλειες (9,7% και 17 από τις 154 έδρες στη Βάδη-Βυρτεμβέργη, 8,3% και 9 από τις 101 έδρες στη Ρηνανία-Παλατινάτο). Πηγή: <<https://www.wahlen-in-deutschland.de/abltw.htm>> (τελευταία πρόσβαση: 10.10.2025).

³⁴³ Πηγή: <<https://www.bundeswahlleiterin.de/europawahlen/2019/ergebnisse/bund-99.html>> (τελευταία πρόσβαση: 10.10.2025).

³⁴⁴ Βλ. *Cantoni, Davide / Hagemeister, Felix / Westcott, Mark*, Persistence and Activation of Right-Wing Political Ideology, Διαθέσιμη στον ιστότοπο: <<https://rationality-and->

AfD σε περιοχές όπου, την περίοδο της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, είχε σημαντική εκλογική ισχύ το NSDAP. Αυτό δεν σήμαινε απαραίτητως ότι υπήρχε μια ευθεία ιδεολογική ταύτιση μεταξύ των δύο αυτών κομμάτων, ωστόσο, φάνηκε ότι κοινό χαρακτηριστικό τους ήταν η πρόταση «εθνικά χρωματισμένων λύσεων» απέναντι στα διάφορα σοβαρά προβλήματα της εσωτερικής και της εξωτερικής πολιτικής. Την ίδια, περίπου, περίοδο, πέραν της μεταναστευτικής πολιτικής και της πολιτικής για τη διάσωση του Ευρώ, ένα άλλο πεδίο, στο οποίο η AfD βρήκε απήχηση ήταν η διαχείριση της πανδημικής κρίσης της covid-19. Είναι αποκαλυπτικό το γεγονός ότι σε μια έρευνα, σχετική με τις κομματικές προτιμήσεις μεταξύ των μη εμβολιασμένων πολιτών, το 50% των ερωτηθέντων επέλεξε την AfD, ενώ μεγάλο μέρος των ερωτηθέντων τάχθηκε υπέρ του μικρού αντιεμβολιαστικού κόμματος “dieBasis”³⁴⁵ που είχε ιδρυθεί με αφορμή τα περιοριστικά μέτρα κατά της εξάπλωσης της πανδημίας, τον Ιούλιο του 2020³⁴⁶. Αυτό πρακτικά σήμαινε ότι η AfD απολάμβανε περίπου πέντε φορές μεγαλύτερη υποστήριξη μεταξύ των μη εμβολιασμένων σε σχέση με τον γενικό πληθυσμό, αν ληφθούν υπόψη τα ποσοστά του κόμματος στις ομοσπονδιακές βουλευτικές εκλογές της 26ης Σεπτεμβρίου 2021, στις οποίες η AfD παρουσίασε υποχώρηση και κατέλαβε την πέμπτη θέση με ποσοστό 10,4% των έγκυρων ψήφων και 83 έδρες σε σύνολο 736³⁴⁷.

Η νέα τρικομματική³⁴⁸ Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση που σχηματίστηκε υπό την προεδρία του Σοσιαλδημοκράτη (SPD) Olaf Scholz κλήθηκε να αντιμετωπίσει μια σειρά από σοβαρά προβλήματα, όπως η διαχείριση της κλιματικής αλλαγής, η προσφυγική κρίση, η οικονομική ύφεση που έπληξε και τη Γερμανία, αλλά και η ενεργειακή κρίση και η κρίση ασφάλειας που προκλήθηκαν εξαιτίας της ρωσικής επίθεσης εναντίον της Ουκρανίας, τον Φεβρουάριο του 2022. Δεδομένων των συσχετισμών δυνάμεων, των λεπτών ισορροπιών εντός του κυβερνητικού συνασπισμού, αλλά και του δυσμενούς κλίματος, σε συνδυασμό με την ιδιαιτέρως φιλορωσική στάση ενός μεγάλου μέρους της AfD³⁴⁹, δεν άργησε να εκδηλωθεί μια ταχύτατη επάνοδος του κόμματος αυτού σε μια σειρά εκλογικών αναμετρήσεων, τόσο σε τοπικό³⁵⁰, όσο και σε ευρωπαϊκό³⁵¹ και εθνικό επίπεδο. Αντίστοιχα, δεν είναι

competition.de/2019/02/27/persistence-and-activation-of-right-wing-political-ideology/> (τελευταία πρόσβαση: 10.10.2025).

³⁴⁵ Basisdemokratische Partei Deutschland.

³⁴⁶ Διαθέσιμη στον ιστότοπο: <<https://www.fr.de/politik/bundestagswahl-2021-ungeimpfte-afd-stimmen-corona-pandemie-fdp-spd-news-91110930.html>> (τελευταία πρόσβαση: 10.10.2025).

³⁴⁷ Πηγή: <<https://www.bundeswahlleiterin.de/bundestagswahlen/2021/ergebnisse.html>> (τελευταία πρόσβαση: 10.10.2025).

³⁴⁸ Η Κυβέρνηση συνασπισμού ονομάστηκε Κυβέρνηση «Φωτεινού Σηματοδότη» (“Ampel-Koalition”) από τα χρώματα των κομμάτων που συμμετείχαν σε αυτήν: κόκκινο για το SPD, πράσινο για το Κόμμα των Πρασίνων και κίτρινο για το FDP.

³⁴⁹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα της τάσης αυτής αποτελεί ο συμπρόεδρος του κόμματος, Tino Chrupalla.

³⁵⁰ Μέχρι τον Οκτώβριο του 2025, η AfD είχε εκπροσώπηση σε 14 από τα 16 τοπικά κοινοβούλια (εξαιρούνταν το κρατίδιο της Βρέμης, όπου το κόμμα στις τοπικές εκλογές της 14ης Μαΐου 2023 δεν συμμετείχε, καθώς και το Σλέσβιχ-Χολστάιν, όπου, στις εκλογές της 8ης Μαΐου 2022, η AfD δεν κατόρθωσε να υπερβεί το εκλογικό όριο του 5%). Πηγή: <<https://www.wahlen-in-deutschland.de/abltw.htm>> (τελευταία πρόσβαση: 10.10.2025). Πάντως, παρά τα ιδιαιτέρως υψηλά ποσοστά της ιδίως στα κρατίδια στην επικράτεια της πρώην DDR (π.χ. Σαξονία, Θουριγγία και

καθόλου τυχαίες και οι φιλικές προς τον Πρόεδρο των ΗΠΑ Donald Trump θέσεις της AfD, γεγονός που φάνηκε και κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου 2024-2025 στη Γερμανία, όταν ο -εκείνη την εποχή στενός συνεργάτης του Trump-, και γνωστός για τις υπερσυντηρητικές του απόψεις, ιδιοκτήτης της ψηφιακής πλατφόρμας “X” (πρώην Twitter) δισεκατομμυριούχος, Elon Musk, παρείχε ανοιχτή και προκλητική στήριξη στην AfD και την αρχηγό της, Alice Weidel³⁵², χρησιμοποιώντας, μάλιστα, απαράδεκτους υβριστικούς χαρακτηρισμούς σε βάρος του Καγκελαρίου Scholz³⁵³. Υπό τις συνθήκες αυτές, η AfD διπλασίασε το ποσοστό της στις πρώτες ομοσπονδιακές βουλευτικές εκλογές της 23ης Φεβρουαρίου 2025, εξασφαλίζοντας τη δεύτερη θέση, μετά την CDU/CSU, με 20,8% και 152 έδρες, σε σύνολο 630³⁵⁴. Τα κυβερνητικά κόμματα και, ιδίως το SPD και το -υπεύθυνο για την πτώση της Κυβέρνησης Scholz³⁵⁵- FDP, παρουσίασαν σοβαρές απώλειες³⁵⁶. Με το αποτέλεσμα των εκλογών του 2025, για πρώτη φορά στη μεταπολεμική ιστορία της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας, ένα ακροδεξιό κόμμα, με σκληρές αντιμεταναστευτικές και αντιευρωπαϊκές θέσεις, η AfD, εξασφάλισε -όχι απλά ένα υψηλότατο ποσοστό, αλλά- τη δεύτερη θέση, ενώ μετά τον σχηματισμό της κυβέρνησης -κατ’ ευφημισμό- «μεγάλου συνασπισμού» (CDU/CSU και SPD) υπό τον Friedrich Merz (CDU), κατέλαβε και τη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης. Από τη θέση αυτή, η AfD η επικεφαλής της, Alice Weidel, μόνιμη κάτοικος Ελβετίας και εγγονή στελέχους του ναζιστικού καθεστώτος, η οποία δεν κρύβει τον θαυμασμό της για τη Margaret Thatcher και είναι δηλωμένη αντίπαλος της συμμετοχής της

Βρανδεμβούργο), η AfD δεν συμμετέχει στις τοπικές κυβερνήσεις συνασπισμού, αλλά περιορίζεται στον ρόλο της αντιπολίτευσης.

³⁵¹ Στις εκλογές για την ανάδειξη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 9ης Ιουνίου 2024, η AfD εξασφάλισε τη δεύτερη θέση, με ποσοστό 15,9% των έγκυρων ψήφων και 15 έδρες, σε σύνολο 96, αφήνοντας στην τρίτη θέση τους κυβερνώντες Σοσιαλδημοκράτες (SPD) που εξασφάλισαν 13,9% και 14 έδρες. Πηγή: <<https://www.bundeswahlleiterin.de/europawahlen/2024/ergebnisse/bund-99.html>> τελευταία πρόσβαση: 10.10.2025).

³⁵² Βλ. ενδεικτικά τον ιστότοπο: <<https://www.politico.eu/article/musk-calls-far-right-afd-last-spark-hope-for-germany-op-ed-rightwing-scholz-merz-welt-am-sonntag/>> (τελευταία πρόσβαση: 10.10.2025).

³⁵³ Βλ. ενδεικτικά τον ιστότοπο: <<https://www.politico.eu/article/elon-musk-calls-germanys-chancellor-olaf-scholz-a-fool/>> (τελευταία πρόσβαση: 10.10.2025).

³⁵⁴ Πηγή: <<https://www.bundeswahlleiterin.de/bundestagswahlen/2025/ergebnisse.html>> (τελευταία πρόσβαση: 10.10.2025).

³⁵⁵ Η τρικομματική Κυβέρνηση συνασπισμού κατέρρευσε στις 6 Νοεμβρίου 2024, με την απομάκρυνση του μέχρι τότε ομοσπονδιακού υπουργού Οικονομικών και επικεφαλής του Φιλελεύθερου Δημοκρατικού Κόμματος (FDP) Christian Linder, ύστερα από τις επίμονες πιέσεις του τελευταίου για αλλαγή πλεύσης της Κυβέρνησης στη διαχείριση της οικονομίας, κατ’ απόκλιση από την προγραμματική συμφωνία που είχε ο ίδιος υπογράψει με τους κυβερνητικούς του εταίρους. Βλ. ενδεικτικά περισσότερα Ζώη, Γεωργίου Θ., Πολιτικές και συνταγματικές όψεις της κυβερνητικής κρίσης στη Γερμανία, σε: SyntagmaWatch.gr. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <<https://www.syntagmawatch.gr/trending-issues/politikes-kai-syntagmatikes-opseis-tis-kyvernitikis-krisis-sti-germania/>> (τελευταία πρόσβαση: 10.10.2025).

³⁵⁶ Το SPD εξασφάλισε το χειρότερο ποσοστό στην μεταπολεμική εκλογική του ιστορία, με 16,4% και 120 έδρες, καταλαμβάνοντας την τρίτη θέση, ενώ το FDP, με 4,3% δεν κατόρθωσε να υπερβεί το εκλογικό όριο του 5% (για δεύτερη φορά στην ιστορία του, καθώς αυτό είχε επαναληφθεί το 2013) και έμεινε εκτός Ομοσπονδιακής Βουλής. Οι Πράσινοι, οι τρίτοι εταίροι του κυβερνητικού συνασπισμού, είχαν μια κάπως καλύτερη επίδοση, κερδίζοντας το 11,6% των ψήφων και 85 έδρες. Πηγή: <<https://www.bundeswahlleiterin.de/bundestagswahlen/2025/ergebnisse.html>> (τελευταία πρόσβαση: 10.10.2025).

Γερμανίας στη ζώνη του Ευρώ, προπαγανδίζει τις λαϊκιστικές θέσεις της, με την αμέριστη στήριξη «χορηγών», όπως ο Musk.

Προς το παρόν, η AfD εμφανίζεται να συγκεντρώνει υψηλά ποσοστά στις μετρήσεις της κοινής γνώμης, σε μερικές εκ των οποίων φαίνεται να προηγείται των κομμάτων του κυβερνητικού συνασπισμού³⁵⁷. Το μεγάλο ερωτηματικό είναι το τι μέλλει γενέσθαι, σε σχέση με σοβαρά θέματα, όπως η κλιματική αλλαγή, την οποία οι εκπρόσωποι της ακροδεξιάς είτε αρνούνται, είτε υποτιμούν, η -συνεπεία της αποβιομηχανοποίησης- εργασιακή και οικονομική επισφάλεια και η αντιμετώπιση του προσφυγικού προβλήματος, το οποίο η AfD προσεγγίζει με όρους ρατσιστικού μίσους.

2. Αυστρία

Η εξέλιξη των ακροδεξιών κομμάτων και κινημάτων στην μεταπολεμική Αυστρία μπορεί να γίνει κατανοητή μόνον εφόσον αποσαφηνιστούν οι συνθήκες ίδρυσης και κατάρρευσης της Α΄ Δημοκρατίας (1918-1933), η εγκαθίδρυση του αυταρχικού αυστροφασισμού (1933/1934-1938) και η ενσωμάτωση της χώρας στη ναζιστική Γερμανία (Μάρτιος 1938)³⁵⁸, οπότε και ακολούθησε την τύχη του χιτλερικού Ράιχ. Ένα άλλο στοιχείο που καθιστά την Αυστρία ιδιαίτερο πεδίο μελέτης είναι το γεγονός ότι, από το 1945 και για πολλές δεκαετίες, καλλιεργήθηκε ο μύθος ότι η χώρα υπήρξε το πρώτο «θύμα» της επέλασης των ναζί στην Ευρώπη λίγο πριν τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο. Στην πραγματικότητα ένα μεγάλο μέρος του αυστριακού πληθυσμού, αλλά και του πολιτικού κόσμου, τασσόταν υπέρ της ένωσης με τη Γερμανία³⁵⁹, καθώς στη χώρα υπήρχε, ήδη από την κήρυξη της ανεξαρτησίας, ένα ισχυρό ρεύμα «παγγερμανισμού». Άλλωστε, μετά το 1938, χιλιάδες Αυστριακοί εντάχθηκαν στο NSDAP³⁶⁰, υπηρέτησαν στη Wehrmacht και συμμετείχαν σε εγκλήματα πολέμου. Ωστόσο, σύμφωνα με τους ιδρυτές της Β΄ Αυστριακής Δημοκρατίας (από το 1945), οι οποίοι επικαλέστηκαν τη Διακήρυξη της Μόσχας του

³⁵⁷ Ενδεικτικά, σε δημοσκόπηση του ινστιτούτου Forsa που δημοσιεύτηκε στις 7.10.2025, τα ποσοστά εμφανίζουν την AfD να προηγείται με ποσοστό 26%, έναντι 24% για την CDU/CSU, 13% για το SPD, 12% για τους Πρασίνους και 12% για το Αριστερό Κόμμα (Die Linke). Αντίστοιχα, σε έρευνα του ινστιτούτου Verian (Emnid) που δημοσιεύτηκε στις 7.10.2025, η AfD και η CDU/CSU εμφανίζονταν ισοδύναμες με ποσοστό 25%, ενώ ακολουθούσαν το SPD με 15%, οι Πράσινοι με 12% και το Αριστερό Κόμμα (Die Linke) με 10%. Πηγή: <<https://www.wahlrecht.de/umfragen/>> (τελευταία πρόσβαση: 11.10.2025).

³⁵⁸ Anschluss.

³⁵⁹ Η ήττα της Αυστροουγγαρίας στον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο οδήγησε στον κατακερματισμό της αυτοκρατορίας των Αψβούργων και την ίδρυση νέων κρατών ή την ενσωμάτωση πρώην εδαφών της σε ήδη υφιστάμενα κράτη. Ένα από τα νέα κράτη ήταν και η νεαρή Αυστριακή Δημοκρατία, η οποία επιδίωκε μετά την ήττα, την ενσωμάτωσή της στην -επίσης ηττημένη- Γερμανία. Ωστόσο, με τη Συνθήκη του Saint-Germain-en-Laye που υπέγραψαν οι νικήτριες δυνάμεις, στις 10 Σεπτεμβρίου 1919, απαγορεύτηκε η ένωση της Αυστρίας με τη Γερμανία.

³⁶⁰ Ο αριθμός των Αυστριακών που ήταν εγγεγραμμένοι στο NSDAP ήταν μεγαλύτερος από τον γερμανικό μέσο όρο.

1943³⁶¹, το Anschluss του 1938 ήταν μια πράξη στρατιωτικής επιθετικότητας εκ μέρους του ναζιστικού Τρίτου Ράιχ, η οποία είχε διακόψει με τη βία την κρατική υπόσταση της Αυστρίας. Συνεπώς, με βάση τη θεωρία αυτή, η αναγεννημένη Αυστρία του 1945 δεν θα έπρεπε να θεωρηθεί υπεύθυνη για τα εγκλήματα των ναζί με κανέναν τρόπο. Επίσης, σύμφωνα με την ίδια «θεωρία του θύματος» που είχε διαμορφωθεί μέχρι το 1949, όλοι οι Αυστριακοί, συμπεριλαμβανομένων εκείνων που υποστήριζαν ένθερμα τον Hitler, ήταν απρόθυμα θύματα του ναζιστικού καθεστώτος και, ως εκ τούτου, δεν ήταν υπεύθυνοι για τα εγκλήματά του. Ο μύθος αυτός θεμελίωσε ολόκληρο το μεταπολεμικό οικοδόμημα της χώρας -τουλάχιστον μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980- και επέτρεψε σε πρώην βετεράνους της Wehrmacht, των Waffen SS και άλλους εγκληματίες πολέμου να καταλάβουν σημαντικές θέσεις στην κοινωνία, παραβλέποντας το αίτημα για απονομή δικαιοσύνης που απεγνωσμένα διατύπωναν τα πραγματικά θύματα της ναζιστικής θηριωδίας.

Στην πραγματικότητα βέβαια, το τέλος της Α' Δημοκρατίας στην Αυστρία δεν ήρθε με το Anschluss του 1938, αλλά πέντε χρόνια νωρίτερα, το 1933 μετά τη συνταγματική κρίση του Μαρτίου εκείνου του έτους³⁶² και την επιβολή ενός,

³⁶¹ Η Διακήρυξη -ή ορθότερα, οι Διακηρύξεις- της Μόσχας, της 30ης Οκτωβρίου 1943 αποτελούσε ένα σύνολο συμπερασμάτων στα οποία κατέληξαν και τα οποία υπέγραψαν οι εκπρόσωποι των κυβερνήσεων των ΗΠΑ, του Ηνωμένου Βασιλείου, της ΕΣΣΔ και της Δημοκρατίας της Κίνας. Η Διακήρυξη σχετικά με την Αυστρία είχε το εξής περιεχόμενο: «Οι κυβερνήσεις του Ηνωμένου Βασιλείου, της Σοβιετικής Ένωσης και των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής συμφωνούν ότι η Αυστρία, η πρώτη ελεύθερη χώρα που έπεσε θύμα της χιτλερικής επιθετικότητας, πρέπει να απελευθερωθεί από τη γερμανική κυριαρχία. Θεωρούν την προσάρτηση της Αυστρίας από τη Γερμανία στις 15 Μαρτίου 1938 άκυρη και ανίσχυρη. Θεωρούν ότι δεν δεσμεύονται σε καμία περίπτωση από οποιεσδήποτε επιβαρύνσεις επιβλήθηκαν στην Αυστρία από την ημερομηνία αυτή. Δηλώνουν ότι επιθυμούν να δουν την αποκατάσταση μιας ελεύθερης και ανεξάρτητης Αυστρίας και, με αυτόν τον τρόπο, να ανοίξουν τον δρόμο για τον ίδιο τον αυστριακό λαό, καθώς και για τα γειτονικά κράτη που θα αντιμετωπίσουν παρόμοια προβλήματα, να βρουν την πολιτική και οικονομική ασφάλεια που αποτελεί τη μόνη βάση για μια διαρκή ειρήνη. Υπενθυμίζεται, ωστόσο, στην Αυστρία ότι έχει μια ευθύνη, την οποία δεν μπορεί να αποφύγει, για τη συμμετοχή της στον πόλεμο στο πλευρό της χιτλερικής Γερμανίας, και ότι στον τελικό διακανονισμό θα ληφθεί αναπόφευκτα υπόψη η δική της συμβολή στην απελευθέρωσή της». Πηγή: <<https://www.legal-tools.org/doc/910354/pdf>> (τελευταία πρόσβαση: 21.8.2025).

³⁶² Όταν οι εργαζόμενοι στους αυστριακούς σιδηροδρόμους έμαθαν ότι οι μισθοί τους επρόκειτο να καταβληθούν σε τρεις δόσεις, προχώρησαν σε απεργία την 1η Μαρτίου 1933. Το ζήτημα αυτό προκάλεσε έντονες συζητήσεις στο αυστριακό κοινοβούλιο (Εθνικό Συμβούλιο-Nationalrat), στις 4 Μαρτίου 1933, ενώ κατατέθηκαν τρεις προτάσεις. Η πρόταση του κυβερνητικού Χριστιανικού Κοινωνικού Κόμματος (CSP) ήταν να επιβληθούν πειθαρχικά μέτρα. Το Μεγάλογερμανικό Λαϊκό Κόμμα (GDVP) και το Σοσιαλδημοκρατικό Εργατικό Κόμμα της Αυστρίας (SDAPÖ) υπέβαλαν προτάσεις που δεν περιλάμβαναν πειθαρχικά μέτρα. Η πρώτη ψηφοφορία έπρεπε να επαναληφθεί λόγω σφάλματος. Δεδομένου ότι η κυβέρνηση διέθετε πλειοψηφία μόνο μιας ψήφου, ο πρώτος Πρόεδρος του Εθνικού Συμβουλίου, Karl Renner, του Σοσιαλδημοκρατικού Εργατικού Κόμματος, παραιτήθηκε από το αξίωμά του, προκειμένου να μπορέσει να ψηφίσει ως βουλευτής μαζί με το αντιπολιτευόμενο Σοσιαλδημοκρατικό Εργατικό Κόμμα. Ωστόσο, και οι δύο αναπληρωτές του, που ανήκαν στα κυβερνητικά κόμματα, παραιτήθηκαν από τα αξιώματά τους για να μπορέσουν να λάβουν μέρος στην ψηφοφορία. Από τη στιγμή εκείνη, όμως, δεν υπήρχε κανένας, ο οποίος θα μπορούσε να καταγράψει το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας, κάτι που στην πραγματικότητα ήταν καθήκον των προέδρων. Ουδείς γνώριζε τι έπρεπε να γίνει, καθώς ο Κανονισμός του Κοινοβουλίου δεν περιείχε σχετική ρύθμιση, με αποτέλεσμα οι βουλευτές να εγκαταλείψουν την αίθουσα συνεδριάσεων. Προκειμένου να αποτρέψει μια συναινετική επίλυση της κρίσης που είχε προκύψει, ο Ομοσπονδιακός Καγκελάριος Engelbert Dollfuß του Χριστιανοκοινωνικού Κόμματος διέταξε την αστυνομία να εμποδίσει τους βουλευτές να εισέλθουν στο κοινοβούλιο, το οποίο έτσι τέθηκε εκτός λειτουργίας. Ο Ομοσπονδιακός Καγκελάριος Engelbert Dollfuß και ο Υπουργός Δικαιοσύνης Kurt Schuschnigg

οργανωμένου κατά τα φασιστικά πρότυπα, αυταρχικού καθεστώτος από τον χριστιανοκοινωνιστή (CSP) καγκελάριο, Engelbert Dollfuß, τον οποίο διαδέχτηκε - μετά την δολοφονία του από Αυστριακούς εθνικοσοσιαλιστές στις 25 Ιουλίου 1934- ο Kurt Schuschnigg³⁶³. Επομένως, εφόσον ο ακροδεξιός λαϊκισμός και οι φασιστικές αντιλήψεις στην Αυστρία είχαν βρει πρόσφορο έδαφος ήδη πριν από την ενσωμάτωση της χώρας στη ναζιστική Γερμανία, η εκρίζωσή τους ήταν ένα μάλλον απίθανο ενδεχόμενο μετά το 1945. Στο σημείο αυτό δεν πρέπει να λησμονείται και μια ακόμα παράμετρος· αν η ανακήρυξη της (Α΄) Δημοκρατίας το 1918 συνδέθηκε με την ήττα στον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο και τη διάλυση της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων και, για τον λόγο αυτόν, ήταν ένα τραυματικό γεγονός που δυσανεστούσε ιδίως τους συντηρητικούς κύκλους, η Β΄ Δημοκρατία του 1945 ήταν ανάγκη ακόμα και για τους ίδιους κύκλους ή τους επιγόνους τους και έγινε καθολικά αποδεκτή από τις κυριότερες πολιτικές δυνάμεις (Σοσιαλιστές- SPÖ- και Λαϊκούς- ÖVP-), καθώς η θέση της χώρας ανάμεσα στα δύο μεταπολεμικά μπλοκ την καθιστούσε πιθανό πεδίο σύγκρουσης. Για τον λόγο αυτόν, υιοθετήθηκε μια πολιτική ουδετερότητας, καθώς η χώρα αποτελούσε μια μορφή «γέφυρας» ανάμεσα στη Δύση και την Ανατολή· έτσι, πολλές υπηρεσίες του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ) επέλεξαν ως έδρα τους τη Βιέννη³⁶⁴. Σε εσωτερικό επίπεδο κυριάρχησε μια πολιτική συναίνεσης μεταξύ των δύο κυριότερων παρατάξεων, που αποσκοπούσε στην εξασφάλιση πολιτικής και κοινωνικής σταθερότητας, και η οποία αντικατοπτρίζεται

εκμεταλλεύτηκαν την κατάσταση για να πραγματοποιήσουν ένα νομικό πραξικόπημα, καθώς δεν είχαν καμία πρόθεση να επιτρέψουν στο Εθνικό Συμβούλιο να συνεδριάσει ξανά σε πλήρη σύνθεση. Η Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση απέφυγε σκοπίμως να προτείνει στον -επίσης Χριστιανοκοινωνιστή- Ομοσπονδιακό Πρόεδρο Wilhelm Miklas τη διάλυση του Εθνικού Συμβουλίου και την προκήρυξη νέων εκλογών, κάτι που ο τελευταίος μπορούσε να διατάξει μόνον κατόπιν πρότασης της Κυβέρνησης. Μολονότι μια αίτηση που είχαν υπογράψει περισσότεροι από ένα εκατομμύριο πολίτες απαιτούσε από την Πρόεδρο την απόλυση της κυβέρνησης Dollfuß και την προκήρυξη εκλογών κατόπιν πρότασης μιας υπηρεσιακής Κυβέρνησης που ο ίδιος θα διόριζε, ο Miklas παρέμεινε αδρανής, γεγονός που επέτρεψε στον Dollfuß να συνεχίσει να κυβερνά με δικτατορικό τρόπο. Έτσι, στις 7 Μαρτίου, η Κυβέρνηση Dollfuß δήλωσε ότι δεν επρόκειτο να επηρεαστεί από την κρίση και ότι θα αναλάμβανε έκτακτες εξουσίες, ενώ λίγο αργότερα ανακοίνωσε ότι ο «Νόμος για την Αρχή Οικονομίας Πολέμου», ένας έκτακτος νόμος που είχε ψηφιστεί στην Αυστροουγγαρία το 1917, επρόκειτο να αξιοποιηθεί ως βάση για την άσκηση της εξουσίας. Αυτό ήταν το πρώτο βήμα για την εγκαθίδρυση του αυstroφασιστικού καθεστώτος και την ίδρυση του λεγόμενου «Ομοσπονδιακού Κράτους της Αυστρίας» (Bundesstaat Österreich), όπως μετονομάστηκε η Αυστριακή Δημοκρατία, στο οποίο κυρίαρχο ρόλο επρόκειτο να έχουν η Καθολική Εκκλησία και το κόμμα του «Πατριωτικού Μετώπου» (Vaterländische Front, VF), η αυστριακή εκδοχή φασισμού. Για τα γεγονότα που οδήγησαν στην κατάλυση της Α΄ Αυστριακής Δημοκρατίας βλ. ενδεικτικά Höbelt, Lothar, Die Erste Republik Österreich (1918–1938) - Das Provisorium, Böhlau Verlag, Wien, 2018, σ. 276 επ..

³⁶³ Για την πολιτική δομή, το συνταγματικό πλαίσιο και την πολιτική πραγματικότητα στην Αυστρία την περίοδο του αυstroφασισμού (1933-1938) βλ. ενδεικτικά Tálos, Emmerich & Neugebauer, Wolfgang (επιμέλεια), Austrofaschismus. Politik - Ökonomie - Kultur, 1933–1938, Lit, Münster, 2012, σ. 124-178.

³⁶⁴ Η ουδετερότητα αυτή αναγνωρίστηκε και ρητά με τον Ομοσπονδιακό συνταγματικό νόμο της 26ης Οκτωβρίου 1955 (B.G.Bl. 211/1955) σχετικά με την ουδετερότητα της Αυστρίας, ο οποίος προέβλεπε τα εξής: «**Άρθρο Ι. (1)** Με σκοπό τη διατήρηση της ανεξαρτησίας της και της εδαφικής της ακεραιότητας, η Αυστρία διακηρύσσει εκούσια την αιώνια ουδετερότητά της. Η Αυστρία θα τη διατηρήσει και θα την υπερασπίζεται με όλα τα μέσα που έχει στη διάθεσή της. **(2)** Για την εξασφάλιση των σκοπών αυτών, η Αυστρία δεν θα προσχωρήσει σε καμία στρατιωτική συμμαχία στο μέλλον και δεν θα επιτρέψει την ίδρυση στρατιωτικών βάσεων ξένων κρατών στο έδαφός της. **Άρθρο ΙΙ.** Η εφαρμογή του παρόντος ομοσπονδιακού συνταγματικού νόμου ανατίθεται στην ομοσπονδιακή κυβέρνηση». Διαθέσιμος στον ιστότοπο: <<https://www.verfassungen.at/at45-/bvgnneutral55.htm>> (Τελευταία πρόσβαση: 11.9.2025).

στις αρχές που τη θεμελίωσαν, δηλαδή, αφενός, την ισορροπία στις σχέσεις μεταξύ των κοινωνικών εταίρων (επιχειρήσεων και αγροτικών στρωμάτων που κατά κανόνα εκπροσωπούνταν από το Λαϊκό Κόμμα -ÖVP- και συνδικάτων και μεσαίων τάξεων που εκπροσωπούνταν κυρίως από το Σοσιαλιστικό Κόμμα -SPÖ-) και, αφετέρου, την αναλογική εκπροσώπηση υποστηρικτών των δύο παρατάξεων στην κατανομή των θέσεων του ευρύτερου δημόσιου τομέα.

Οι προσπάθειες για αποναζιστικοποίηση κατά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια δεν συνοδεύτηκαν από μία σε βάθος έρευνα της ιδεολογικής επιρροής και επεξεργασίας του εθνικοσοσιαλισμού, ούτε και του ρόλου της Αυστρίας κατά την περίοδο που η χώρα αποτέλεσε τμήμα του Γ' Ράιχ. Οι συνθήκες αυτές ευνόησαν τη -σχετικά γρήγορη- επανεμφάνιση παράνομων ή ημινόμιμων νεοναζιστικών οργανώσεων, όπως φανερώνει και η υπόθεση της συνωμοσίας Soucek-Rössner το 1947-48³⁶⁵. Ωστόσο, η αποναζιστικοποίηση υπήρξε περιορισμένη, καθώς πολλοί κρατικοί αξιωματούχοι, εισαγγελείς, δικαστικοί και δημόσιοι υπάλληλοι που ανήκαν στο NSDAP επανήλθαν στις θέσεις τους, ενώ πολλοί πρώην ναζί αξιωματούχοι κατόρθωσαν να βρουν θέση ακόμα και στους κόλπους των δύο μεγαλύτερων κομμάτων (ÖVP και SPÖ).

Τον Μάρτιο του 1949 είχε ιδρυθεί η οργάνωση «Ένωση Ανεξαρτήτων» (VdU)³⁶⁶, με πρωτοβουλία των δημοσιογράφων Herbert Alois Kraus και Viktor Reimann, αρχικά ως σωματείο, καθώς οι δυτικές κατοχικές δυνάμεις είχαν χορηγήσει άδειες λειτουργίας σε τρία κόμματα: το Σοσιαλιστικό (SPÖ), το Λαϊκό (ÖVP) και το Κομμουνιστικό Κόμμα Αυστρίας (KPÖ). Η Ένωση Ανεξαρτήτων εμφανίστηκε ως «Εκλογικό Κόμμα των Ανεξάρτητων» λίγο πριν από τις βουλευτικές εκλογές της 9ης Οκτωβρίου 1949. Αρχική πρόθεση των ιδρυτών του κόμματος αυτού ήταν να διαμορφώσουν μια συμμαχία που θα ακολουθούσε μια φιλελεύθερη, «εθνογερμανική» πολιτική γραμμή, ως εναλλακτική απέναντι στα δύο κυριότερα κόμματα, τους Σοσιαλδημοκράτες και τους Λαϊκούς. Σύντομα, όμως, η VdU μετατράπηκε σε καταφύγιο πολλών πρώην ναζί, και στις δεύτερες μεταπολεμικές βουλευτικές εκλογές του 1949, εξασφάλισε διψήφιο ποσοστό (11,7% των έγκυρων ψήφων) και 16 έδρες (σε σύνολο 165)³⁶⁷, ενώ στον α' γύρο των προεδρικών εκλογών του 1951 (6 Μαΐου), το κόμμα υποστήριξε την υποψηφιότητα του ανεξάρτητου Burghard Breitner, ο οποίος έλαβε το 15,4% των έγκυρων ψήφων³⁶⁸. Το επόμενο διάστημα παρουσιάστηκαν εσωκομματικά προβλήματα, καθώς η απώλεια ψήφων

³⁶⁵ Ένας έμπορος από το Graz, ο Theodor Soucek, σε συνεργασία με το πρώην στέλεχος των ναζί, Hugo Rössner από τη Βιέννη, είχαν ιδρύσει μια μυστική οργάνωση, η οποία βοηθούσε τους καταζητούμενους ναζί να διαφύγουν, εξασφαλίζοντας χρηματοδότηση μέσω λαθρεμπορίου και παράνομων συναλλαγών. Η οργάνωση διαλύθηκε τον Νοέμβριο του 1947, ενώ οι εμπλεκόμενοι παραπέμφθηκαν ενώπιον του Λαϊκού Δικαστηρίου του Graz. Βλ. Polaschek, Martin F., Im Namen der Republik Österreich! Die Volksgerichte in der Steiermark 1945 bis 1955, Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives, Band 23, Graz 1998, σ. 205 επ..

³⁶⁶ Verband der Unabhängigen.

³⁶⁷ Πηγή: <https://www.bmi.gv.at/412/Nationalratswahlen/Nationalratswahl_1949/start.aspx> (Τελευταία πρόσβαση: 8.9.2025).

³⁶⁸ Πηγή: <https://www.bmi.gv.at/412/Bundespraesidentenwahlen/files/BPW_1951.pdf> (Τελευταία πρόσβαση: 8.9.2025).

στις βουλευτικές εκλογές της 22ας Φεβρουαρίου 1953³⁶⁹ και οι εσωτερικές διαφωνίες που εμπόδισαν την μετεξέλιξη της VdU σε «λαϊκό κόμμα»³⁷⁰, προκάλεσαν διασπάσεις³⁷¹ και το περιόρισαν στον ρόλο ενός μικρού εθνικιστικού μορφώματος. Έτσι, μετά από αλλεπάλληλες αποτυχίες σε τοπικές εκλογές, τον Δεκέμβριο του 1954, οι εκπρόσωποι της VdU από τα πέντε νότια και δυτικά κρατίδια συμφώνησαν να προχωρήσουν σε μια ριζική αναδιοργάνωση του κόμματος, επιλέγοντας ως επικεφαλής τον Anton Reinthaller³⁷², πρώην ταξίαρχο των SS και πρώην υπουργό της πρώτης αυστριακής ναζιστικής κυβέρνησης του 1938, υπό τον Arthur Seyss-Inquart. Οι παραπάνω διεργασίες οδήγησαν στην απορρόφηση των υπολειμμάτων της πολυδιασπασμένης VdU, στην εισδοχή εθνικιστών χωρίς κομματική ένταξη³⁷³ και στην ίδρυση, στις 3 Νοεμβρίου 1955, ενός νέου πολιτικού σχήματος, του Κόμματος Ελευθερίας της Αυστρίας (FPÖ)³⁷⁴, μετά από σχετική συμφωνία του Reinthaller με τον έως τότε αρχηγό της VdU, Max Stendebach. Η επίσημη ίδρυση του FPÖ πραγματοποιήθηκε λίγους μήνες αργότερα, στις 6 Απριλίου 1956, με κεντρικό σύνθημα «Πίστη, αφοσίωση, θυσία»³⁷⁵, αν και το γεγονός αυτό δεν χαροποίησε ιδιαίτερα τους ιδρυτές της VdU, Kraus και Reimann, οι οποίοι ανακοίνωσαν την αποχώρησή τους από το FPÖ. Μάλιστα, ο Kraus, σε συνέντευξη τύπου, μεταξύ άλλων, έκανε λόγο για μια «μακρά προετοιμασμένη ανάληψη της εξουσίας από έναν μικρό κύκλο ακροδεξιών και ηγετών του ναζιστικού κινήματος»³⁷⁶. Η τελευταία διατύπωση φανερώνει και την εικόνα των εσωκομματικών ισορροπιών εντός του FPÖ μεταξύ μιας «εθνικογερμανικής» -φιλοναζιστικής- και μιας «εθνικο-φιλελεύθερης» πτέρυγας, η οποία δεν επέτρεψε την εξασφάλιση υψηλών εκλογικών ποσοστών κατά την περίοδο 1956-1983, καθώς η καλύτερη επίδοση του κόμματος ήταν 7,70% και 8 έδρες σε σύνολο 165 το 1959, και 4,98% και 12 έδρες σε σύνολο 183 το 1983³⁷⁷. Παρά τις χαμηλές εκλογικές επιδόσεις του FPÖ, τα δύο μεγαλύτερα κόμματα, οι

³⁶⁹ Στις εκλογές του 1953, η VdU υπέστη μικρές απώλειες της τάξης του 0,8% (το κόμμα έλαβε ποσοστό 10,9% των έγκυρων ψήφων και 14 από τις 165 έδρες), οι οποίες θεωρήθηκαν αποτυχία του κόμματος να διευρύνει τη βάση του. Πηγή: <https://www.bmi.gv.at/412/Nationalratswahlen/Nationalratswahl_1953/start.aspx> (Τελευταία πρόσβαση: 9.9.2025).

³⁷⁰ Volkspartei.

³⁷¹ Έτσι, για παράδειγμα, μια ομάδα διαφωνούντων υπό την καθοδήγηση του Fritz Stüber ίδρυσε το 1953 το Freiheitliche Sammlung Österreichs (Ελεύθερη Συγκέντρωση της Αυστρίας), η επιρροή του οποίου όμως δεν υπερέβη τον κύκλο των οπαδών του στη Βιέννη.

³⁷² Ο Reinthaller από το 1950 έως το 1953 βρισκόταν στη φυλακή έχοντας καταδικαστεί για βαρύτατες κατηγορίες σχετικές με ναζιστικές δραστηριότητες.

³⁷³ Βλ. Höbelt, Lothar (επιμέλεια), Aufstieg und Fall des VdU. Briefe und Protokolle aus privaten Nachlässen, Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar 2015, σ. 322 επ..

³⁷⁴ Freiheitliche Partei Österreichs.

³⁷⁵ “Glaube, Treue, Opferbereitschaft”.

³⁷⁶ “lange vorbereiteten Machtübernahme durch einen kleinen Kreis von Rechtsextremisten und NS-Führern”. Βλ. Reiter, Margit, “National” versus “liberal”? Politische Konfliktlinien und Deutungskämpfe im Verband der Unabhängigen (VdU) und in der FPÖ, σε: Heuss-Forum, Nr. 14/2017, σ. 5. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <[chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpgclefindmkaj/https://www.theodor-heuss-haus.de/fileadmin/thh-webportal/004_forschung-bildung/Theodor-Heuss-Kolloquium/2017/pdf/Heuss-Forum_14-2017_Reiter.pdf](https://www.theodor-heuss-haus.de/fileadmin/thh-webportal/004_forschung-bildung/Theodor-Heuss-Kolloquium/2017/pdf/Heuss-Forum_14-2017_Reiter.pdf)> (Τελευταία πρόσβαση: 9.9.2025).

³⁷⁷ Πηγή: <<https://www.bmi.gv.at/412/Nationalratswahlen/start.aspx>> (Τελευταία πρόσβαση: 8.9.2025).

Σοσιαλιστές και οι Λαϊκοί, το αντιμετώπιζαν σαν έναν πιθανό κυβερνητικό εταίρο, καθώς, από το 1959 κ.ε., η Βουλή κατέστη τρικομματική. Η πρώτη φορά που το FPÖ κλήθηκε να διαδραματίσει ρόλο ισορροπιστή ήταν μετά τις εκλογές της 1ης Μαρτίου 1970, κατά τις οποίες οι Σοσιαλιστές, υπό την ηγεσία του Bruno Kreisky, κατέλαβαν την πρώτη θέση με ποσοστό 48,42 % των έγκυρων ψήφων και 81 έδρες (σε σύνολο 165)³⁷⁸. Μετά από μακροχρόνιες διαπραγματεύσεις για τη συγκρότηση συνασπισμού με το Λαϊκό Κόμμα (ÖVP), το SPÖ σχημάτισε κυβέρνηση μειοψηφίας με την υποστήριξη του FPÖ³⁷⁹, το οποίο, υπό την ηγεσία του Friedrich Peter, πρώην Obersturmführer των Waffen-SS, διέθετε 6 έδρες. Ως αντάλλαγμα για την κοινοβουλευτική στήριξη του FPÖ η Κυβέρνηση Kreisky προχώρησε σε μια τροποποίηση της εκλογικής νομοθεσίας, η οποία ευνοούσε τα μικρότερα κόμματα, όπως το FPÖ, καθώς και σε μικρή αύξηση του αριθμού των εδρών στο Εθνικό Συμβούλιο. Πάντως, η στήριξη προς την κυβέρνηση μειοψηφίας επρόκειτο να είναι εφήμερη, καθώς, στις πρόωρες εκλογές για την ανάδειξη του Εθνικού Συμβουλίου, στις 10 Οκτωβρίου 1971, το SPÖ εξασφάλισε την απόλυτη πλειοψηφία των εδρών³⁸⁰, ενώ ο Bruno Kreisky παρέμεινε στη θέση του Ομοσπονδιακού Καγκελαρίου μέχρι το 1983.

Η επιλογή του FPÖ να παράσχει κοινοβουλευτική στήριξη σε μια κεντροαριστερή Κυβέρνηση συνδέεται με τη γενικότερη προσπάθεια του κόμματος αυτού να πραγματοποιήσει μια «κεντρώα» στροφή που προϋπέθετε την εγκατάλειψη των αρχικών εθνικιστικών του θέσεων· η στροφή αυτή επισφραγίστηκε το 1979 από την ένταξη του FPÖ στη Φιλελεύθερη Διεθνή, γεγονός που θεωρήθηκε από πολλούς ως οριστική εγκατάλειψη του ναζιστικού παρελθόντος του κόμματος. Η στροφή αυτή φάνηκε να επιβεβαιώνεται στο συνέδριο του 1980, όταν πρόεδρος του κόμματος εξελέγη ο επικεφαλής της φιλελεύθερης πτέρυγας, Norbert Steger, ο οποίος, μετά τις βουλευτικές εκλογές της 24ης Απριλίου 1983³⁸¹, συμμετείχε σε Κυβέρνηση συνασπισμού με το SPÖ, με Ομοσπονδιακό Καγκελάριο τον Fred Sinowatz, αναλαμβάνοντας την αντιπροεδρία και το Υπουργείο Εμπορίου.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, ο συσχετισμός δυνάμεων εντός του FPÖ άρχισε να μεταβάλλεται υπέρ της εθνικιστικής πτέρυγας, κύριος εκπρόσωπος της οποίας ήταν ο Jörg Haider, επικεφαλής του κόμματος στο ομόσπονδο κρατίδιο της Καρινθία. Ο Haider, εκμεταλλευόμενος την ακροδεξιά ρητορεία που είχε επανεμφανιστεί στη χώρα μετά από την πολύκροτη υπόθεση Waldheim³⁸²,

³⁷⁸ Πηγή: <https://www.bmi.gv.at/412/Nationalratswahlen/Nationalratswahl_1970/start.aspx> (Τελευταία πρόσβαση: 11.9.2025).

³⁷⁹ Από την άποψη αυτή εντυπωσιάζει το γεγονός ότι ο Kreisky είχε εβραϊκή καταγωγή.

³⁸⁰ Πηγή: <https://www.bmi.gv.at/412/Nationalratswahlen/Nationalratswahl_1971/start.aspx> (Τελευταία πρόσβαση: 11.9.2025).

³⁸¹ Πηγή: <https://www.bmi.gv.at/412/Nationalratswahlen/Nationalratswahl_1983/start.aspx> (Τελευταία πρόσβαση: 11.9.2025).

³⁸² Η υπόθεση Waldheim αφορούσε τη διερεύνηση του ναζιστικού παρελθόντος του Kurt Waldheim (1918-2007), Αυστριακού διπλωμάτη και πολιτικού. Ο Waldheim είχε θέσει υποψηφιότητα για την Προεδρία της Δημοκρατίας στις εκλογές της 25ης Απριλίου 1971, με την υποστήριξη του Αυστριακού Λαϊκού Κόμματος (ÖVP), αλλά ηττήθηκε από τον Σοσιαλδημοκράτη αντίπαλό του, Franz Jonas, ο οποίος εξελέγη Πρόεδρος με ποσοστό 52,78%. Αμέσως μετά την ήττα του, ο Waldheim αναδείχτηκε,

κατόρθωσε να εξοβελίσει από την ηγεσία του FPÖ τον Steger, στο συνέδριο του κόμματος στο Innsbruck, τον Σεπτέμβριο του 1986, και να αναλάβει ο ίδιος την αρχηγία, γεγονός που οδήγησε τον Ομοσπονδιακό Καγκελάριο Franz Vranitzky, να καταγγείλει την κυβερνητική συνεργασία των Σοσιαλιστών (SPÖ) και η χώρα να οδηγηθεί σε πρόωρες εκλογές, στις 23 Νοεμβρίου 1986, στις οποίες οι Σοσιαλιστές παρέμειναν στην πρώτη θέση, αλλά το FPÖ υπερδιπλασίασε τα ποσοστά του, καταλαμβάνοντας ποσοστό 9,73% των έγκυρων ψήφων και 18 έδρες (επί συνόλου 183), ενώ για πρώτη φορά εξασφάλισε κοινοβουλευτική εκπροσώπηση και το κόμμα των Πρασίνων³⁸³. Μετά από τη διάλυση του συνασπισμού με το FPÖ και τις εκλογές του 1986, αναβίωσε ο παλαιός «μεγάλος συνασπισμός» με το συντηρητικό Λαϊκό Κόμμα (ÖVP), το οποίο παραμένοντας στη δεύτερη θέση από το 1970, αναγκάστηκε να διαδραματίσει τον ρόλο του «μικρού» εταίρου στον κυβερνητικό συνασπισμό. Η αναβίωση αυτής της κυβερνητικής συμμαχίας οφειλόταν εν πολλοίς στο γεγονός ότι ο Vranitzky θεωρούσε τον Haider επικίνδυνο για την εξασφάλιση της δημοκρατικής συνύπαρξης, ενώ ο ακροδεξιός, λαϊκιστικός του λόγος αμαύρωνε την εικόνα της Αυστρίας διεθνώς· αυτή η θέση του Καγκελαρίου αποκρυσταλλώθηκε με το λεγόμενο «Δόγμα Vranitzky», το οποίο έμεινε γνωστό ως «*Ausgrenzung*» και συνοψιζόταν στη λογική του αποκλεισμού της ακροδεξιάς από οποιασδήποτε μορφής συμμετοχή της στην άσκηση της εξουσίας. Από την άλλη πλευρά, η συνεργασία των δύο μεγαλύτερων κομμάτων, που επιβεβαιώθηκε μέσα από διαδοχικές κυβερνήσεις συνασπισμού υπό τον Franz Vranitzky, ο οποίος παρέμεινε στη θέση του Ομοσπονδιακού Καγκελαρίου για περισσότερο από μία δεκαετία (έως το 1997), άφησε ένα τεράστιο κενό στον χώρο της αντιπολίτευσης, το οποίο έσπευσε να καλύψει με τον ακραιφνή λαϊκιστικό του λόγο το FPÖ του Haider, κάτι που αποτυπώθηκε σε μια σειρά διαδοχικών εκλογικών αναμετρήσεων. Η στροφή του κόμματος προς την ακροδεξιά προκάλεσε έντονες αντιδράσεις εκ μέρους των μελών της κεντρώας-φιλελεύθερης πτέρυγας, αλλά και της Φιλελεύθερης Διεθνούς. Έτσι, μετά την ανάδειξη του μεταναστευτικού ως κυρίαρχου πολιτικού ζητήματος, το 1993

τον Δεκέμβριο του 1971, Γενικός Γραμματέας του ΟΗΕ και παρέμεινε στη θέση αυτή από το 1972 έως το 1981. Ο Waldheim ανακοίνωσε την πρόθεσή του να θέσει εκ νέου υποψηφιότητα για την Προεδρία της Δημοκρατίας (με τη στήριξη του Λαϊκού Κόμματος), ενόψει των εκλογών του 1986. Την ίδια περίπου εποχή εξέδωσε ένα βιβλίο για την περίοδο που διετέλεσε Γενικός Γραμματέας του ΟΗΕ με τίτλο “*Im Glaspalast der Weltpolitik*” («Στον γυάλινο παλάτι της παγκόσμιας πολιτικής»). Το βιβλίο αυτό περιέχει επίσης ένα αυτοβιογραφικό κεφάλαιο για την περίοδο πριν από το 1945, αλλά δεν περιλαμβάνει πληροφορίες για τις δραστηριότητές του στη γερμανική Wehrmacht από το 1942 έως το 1945. Οκτώ εβδομάδες πριν από τις εκλογές της 4ης Μαΐου 1986, το περιοδικό Profil, η New York Times και το Παγκόσμιο Εβραϊκό Συνέδριο (WJC) ανακοίνωσαν από τον Μάρτιο του 1986 ότι ο Kurt Waldheim ήταν μέλος των SA και της NSDStB στη δεκαετία του 1930 και αργότερα, κατά τη διάρκεια του πολέμου, υπηρέτησε προσωρινά υπό τον στρατηγό Friedrich Stahl και στη συνέχεια στο γενικό επιτελείο του Löhner, των οποίων οι στρατιωτικές μονάδες είχαν διαπράξει σοβαρά εγκλήματα πολέμου. Η υποψία ότι ο Waldheim μπορεί να είχε συμμετάσχει σε αυτά απασχόλησε έντονα τα αυστριακά και διεθνή μέσα ενημέρωσης. Τελικώς, παρά τις κατηγορίες και τις υποψίες, ο Waldheim εξελέγη Πρόεδρος της Δημοκρατίας στον β' γύρο των εκλογών (8 Ιουνίου 1986), με ποσοστό 53,9% των έγκυρων ψήφων, έναντι 46,1% που έλαβε ο Σοσιαλδημοκράτης αντίπαλός του, Kurt Steyrer. Ενδεικτικά, βλ. περισσότερα για την υπόθεση Waldheim, Tittmann III, Harold H, The Waldheim Affair, Olin Frederick, Dunkirk, New York, 2000.

³⁸³ Πηγή: <https://www.bmi.gv.at/412/Nationalratswahlen/Nationalratswahl_1986/start.aspx> (Τελευταία πρόσβαση: 11.9.2025)

το FPÖ, υπό τον Haider, αποφάσισε να ξεκινήσει μια πρωτοβουλία με σύνθημα «Πρώτα η Αυστρία!»³⁸⁴, απαιτώντας τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος για θέματα μετανάστευσης. Η αμφιλεγόμενη αυτή πρωτοβουλία οδήγησε πέντε βουλευτές του FPÖ που ανήκαν στη φιλελεύθερη πτέρυγα, μεταξύ των οποίων και η Heide Schmidt³⁸⁵, στην απόφαση να αποχώρησαν από το κόμμα και να προχωρήσουν στην ίδρυση νέου κόμματος, με την ονομασία «Φιλελεύθερο Φόρουμ» (LiF)³⁸⁶. Παράλληλα, το ίδιο έτος, οι σχέσεις του FPÖ με τη Φιλελεύθερη Διεθνή δοκιμάστηκαν σοβαρά, με συνέπεια την αποχώρηση του κόμματος από τη Διεθνή, η οποία ετοιμαζόταν να το αποβάλει, και την ένταξη σε αυτήν του Φιλελεύθερου Φόρουμ. Ενδεικτικά, μεταξύ των ετών 1990-1999, τα ποσοστά του FPÖ ήταν τα εξής³⁸⁷:

ΕΚΛΟΓΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ		
Έτος	Ποσοστό του FPÖ	Έδρες του FPÖ
1990	16,64 %	33/183
1994	22,50 %	42/183
1995	21,89 %	41/183
1999	26,91 %	52/183

Το αποτέλεσμα των βουλευτικών εκλογών της 3ης Οκτωβρίου 1999 προκάλεσε έντονες αντιδράσεις τόσο εντός της Αυστρίας, όσο και στο εξωτερικό, καθώς το FPÖ εξασφάλισε το υψηλότερο ποσοστό στην μέχρι τότε εκλογική ιστορία του, κερδίζοντας ίδιο ποσοστό (26,91%) με το συντηρητικό Λαϊκό Κόμμα (ÖVP) και εξασφαλίζοντας τη δεύτερη θέση με ισχυρή διαφορά³⁸⁸, ενώ την πρώτη θέση διατηρούσαν (33,15%) -με απώλειες- οι Σοσιαλδημοκράτες (SPÖ) του Καγκελαρίου Viktor Klima³⁸⁹. Εκείνη τη χρονική στιγμή, ο Haider κατόρθωσε να καταστήσει το

³⁸⁴ “Österreich zuerst!”.

³⁸⁵ Η Heide Schmidt είχε διατελέσει Γενική γραμματέας του FPÖ έως το 1990, ήταν υποψήφια του FPÖ για την προεδρία της Δημοκρατίας το 1992, καθώς και αναπληρωματική πρόεδρος του κόμματος έως την αποχώρησή της από αυτό.

³⁸⁶ Liberales Forum. Από την ίδρυσή του, το Φιλελεύθερο Φόρουμ υιοθέτησε μια οικονομικά και κοινωνικά φιλελεύθερη πολιτική ατζέντα. Εκτός από την έμφαση που δίνουν συνήθως τα φιλελεύθερα κόμματα στα θεμελιώδη δικαιώματα και τις ελευθερίες, καθώς και την κριτική τους προς τους υφιστάμενους περιορισμούς της ελεύθερης αγοράς, οι προοδευτικές κοινωνικοπολιτικές θέσεις αποτελούσαν αναπόσπαστο μέρος του προγράμματός του (π.χ. βασική κοινωνική ασφάλιση, ενεργή πολιτική ισότητας, φιλελεύθερο δίκαιο για τους αλλοδαπούς, κοινή σχολική εκπαίδευση για παιδιά ηλικίας 10 έως 14 ετών, μαθήματα ηθικής). Επιπλέον, το Φιλελεύθερο Φόρουμ υιοθέτησε ρητά μια φιλοευρωπαϊκή στάση και το 1994, στο δημοψήφισμα για την ένταξη της Αυστρίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ήταν το μόνο κόμμα της αντιπολίτευσης που τάχθηκε υπέρ της ένταξης.

³⁸⁷ Πηγή: <<https://www.bmi.gv.at/412/Nationalratswahlen/start.aspx>> (Τελευταία πρόσβαση: 11.9.2025).

³⁸⁸ Το FPÖ εξασφάλισε τη δεύτερη θέση με διαφορά μόλις 415 ψήφων έναντι του Λαϊκού Κόμματος (ÖVP).

³⁸⁹ Ο Viktor Klima είχε διαδεχτεί τον Franz Vranitzky στην Καγκελαρία και στην ηγεσία του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος (SPÖ) στις 28 Ιανουαρίου 1997.

κόμμα του στην ισχυρότερη ακροδεξιά πολιτική οργάνωση σε ολόκληρη την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Η επιτυχία του FPÖ κατά τη δεκαετία του 1990 σχετίζεται με μια σειρά παραγόντων που επηρέασαν συνολικά το μεταπολεμικό status, όχι μόνο της Αυστρίας, αλλά της Ευρώπης και του κόσμου. Εκτός από τα καθαρά εθνικού χαρακτήρα θέματα που ώθησαν πολλούς ψηφοφόρους στους κόλπους της ακροδεξιάς, όπως π.χ. η φυσιολογική φθορά της 13χρονης διακυβέρνησης από τους Λαϊκούς και τους Σοσιαλδημοκράτες, η αντίθεση στις πολιτικές και οικονομικές «ελίτ», η άρθρωση ενός χονδροειδούς λαϊκιστικού λόγου, σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν και γεγονότα ευρύτερης σημασίας, όπως η πτώση του ανατολικού συνασπισμού την περίοδο 1989-1990, η σταδιακή επικράτηση νεοφιλελεύθερων οικονομικών πολιτικών και η αύξηση των μεταναστευτικών ροών από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Συγχρόνως, ο Haider προπαγάνδιζε την ανάγκη ίδρυσης μιας νέας «Τρίτης» Αυστριακής Δημοκρατίας, με αντικατάσταση του ισχύοντος Συντάγματος, καθώς, σύμφωνα με τον αρχηγό του FPÖ: *«Στην πραγματικότητα, η Αυστρία δεν είναι μια λειτουργική δημοκρατία, αλλά μια αυταρχική δημοκρατία όπως μια αναπτυσσόμενη χώρα, υπό την κυριαρχία αδειοδοτημένων κομμάτων που δεν ιδρύθηκαν ποτέ από τον λαό, αλλά η λειτουργία τους επιτράπηκε από τους Συμμάχους»*³⁹⁰. Στην πράξη, οι θέσεις του Haider εναντίον των θεσμών της Αυστριακής Δημοκρατίας μαρτυρούσαν κάτι περισσότερο από μια λαϊκιστική αντίληψη, δηλαδή τη βαθύτατη απέχθειά του -όμοια με εκείνη των περισσότερων ακροδεξιών λαϊκιστών- εναντίον τη αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Αυτό αποδεικνύεται και από την πρόταση που είχαν υποβάλει, ήδη από το 1993, ορισμένοι διανοούμενοι του FPÖ, με την υποστήριξη του Haider, στην οποία -μεταξύ άλλων- περιλαμβάνονταν αντικατάσταση του ισχύοντος Συντάγματος, η κατάργηση του ρόλου του Ομοσπονδιακού Καγκελαρίου, η μείωση των μελών του υπουργικού συμβουλίου σε επτά και η καθιέρωση μιας ισχυρής Προεδρίας της Δημοκρατίας· επιπλέον, προτεινόταν η κατάργηση των συλλογικών διαπραγματεύσεων, η ενίσχυση του ρόλου των ομόσπονδων κρατιδίων και η αύξηση του αριθμού των δημοψηφισμάτων³⁹¹. Η επίκληση «αμεσοδημοκρατικών» διαδικασιών, σε συνδυασμό με την ύπαρξη μιας ισχυρής εκτελεστικής εξουσίας και την υποβάθμιση του ρόλου του υπουργικού συμβουλίου αποτελούν κλασική ακροδεξιά λαϊκιστική αντίληψη που υποκρύπτει την «κάθετη» σχέση ανάμεσα στον αρχηγό και τον λαό «του», παραπέμποντας στη ναζιστική «Führerprinzip». Τέλος, ένα άλλο στοιχείο, κοινό με άλλα αντίστοιχα ακροδεξιά κόμματα της Ευρώπης, είναι ο ακραίος ευρωσκεπτικισμός του FPÖ, το οποίο, πριν από την ακροδεξιά στροφή που επέβαλε ο Haider, αποτελούσε τον πιο ένθερμο υποστηρικτή της ένταξης της Αυστρίας στις τότε Ευρωπαϊκές Κοινότητες.

³⁹⁰ Βλ. *Morrow, Duncan, Jörg Haider and the new FPÖ: beyond the democratic pale?*, σε: *Hainsworth, Paul (επιμέλεια), The Politics of the Extreme Right - From the margins to the mainstream*, Pinter, London and New York, 2000, σ. 54.

³⁹¹ *Ibidem*.

Πάντως, η δημοσκοπική άνοδος και οι αλληπάλληλες εκλογικές επιτυχίες του FPÖ έθεσαν υπό αμφισβήτηση την πολιτική του αποκλεισμού που είχε επιβάλλει ο Franz Vranitzky και την οποία εξακολουθούσε να υποστηρίζει με συνέπεια ο διάδοχός του, Viktor Klima (SPÖ). Οι σκέψεις αυτές αναπτύσσονταν πρωτίστως στους κόλπους του Λαϊκού Κόμματος (ÖVP) και, ως έναν βαθμό, ήταν εκείνες που ώθησαν τον επικεφαλής του, Wolfgang Schüssel, να εγκαταλείψει τη συνεργασία με τους Σοσιαλδημοκράτες και να τεθεί επικεφαλής μιας κυβέρνησης συνασπισμού μεταξύ του ÖVP και του FPÖ, με τον ίδιο να αναλαμβάνει το αξίωμα του Ομοσπονδιακού Καγκελαρίου. Πιο συγκεκριμένα, λίγο μετά την ανακοίνωση των αποτελεσμάτων των βουλευτικών εκλογών της 3ης Οκτωβρίου 1999, ξεκίνησαν διαπραγματεύσεις για τον σχηματισμό κυβέρνησης συνασπισμού μεταξύ των Σοσιαλδημοκρατών (SPÖ) και των Λαϊκών (ÖVP) που, ουσιαστικά, θα ισοδυναμούσε με παράταση της κυβερνητικής συνεργασίας που υπήρχε ήδη από το 1986. Ωστόσο, η απαίτηση του ÖVP να αναλάβει το Υπουργείο Οικονομικών, οδήγησε τις διαπραγματεύσεις σε αδιέξοδο, καθώς το SPÖ διαφωνούσε. Το γεγονός αυτό υπήρξε για το ÖVP η αφορμή που ζητούσε, προκειμένου να ξεκινήσει διαπραγματεύσεις με το FPÖ, οι οποίες, τελικώς, κατέληξαν σε προγραμματική συμφωνία μεταξύ των δύο κομμάτων. Έτσι, στις 4 Φεβρουαρίου 2000 συγκροτήθηκε η πρώτη Κυβέρνηση Schüssel, που αποτελούσε και τον πρώτο «κυανόμαυρο»³⁹² συνασπισμό, στην οποία, ωστόσο, δεν συμμετείχε ο Haider. Ο Schüssel, ο οποίος προεκλογικά είχε ανακοινώσει ότι θα παρέμενε στην αντιπολίτευση σε περίπτωση που το κόμμα του περνούσε την τρίτη θέση, ήταν ο πρώτος προερχόμενος από το ÖVP Καγκελάριος μετά το 1970 και, επίσης, ο πρώτος Καγκελάριος της Δεύτερης Δημοκρατίας που δεν προέρχονταν από το πρώτο ή το δεύτερο ισχυρότερο σε αριθμό ψήφων κόμμα. Ο σχηματισμός της «κυανόμαυρης» Κυβέρνησης προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στο εσωτερικό, αλλά και στο εξωτερικό. Έτσι, εντός της Αυστρίας πραγματοποιήθηκαν διαδηλώσεις διαμαρτυρίας εναντίον της ανάληψης κυβερνητικών καθηκόντων από την ακροδεξιά, ενώ και ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, Thomas Klestil (ÖVP), δεν ενέκρινε τη συμμετοχή στο υπουργικό συμβούλιο των στελεχών του FPÖ, Thomas Prinzhorn και Hilmar Kabas. Από την άλλη πλευρά, τα κράτη-μέλη της ΕΕ, παρακολουθώντας αμήχανα τις εξελίξεις στην Αυστρία, επέβαλαν για πρώτη φορά στην Ιστορία της Ένωσης, κυρώσεις σε βάρος κράτους-μέλους, με περιορισμό των επαφών τους με τη νέα ομοσπονδιακή Κυβέρνηση στις απολύτως απαραίτητες για τη λειτουργία των ευρωπαϊκών οργάνων³⁹³, ενώ το Ισραήλ ανακάλεσε τον πρέσβη του από τη Βιέννη. Πάντως, οι

³⁹² Από τα χρώματα που χρησιμοποιούσαν τα κόμματα του συνασπισμού: μαύρο για το ÖVP και γαλάζιο για το FPÖ.

³⁹³ Λίγες ημέρες πριν από τον σχηματισμό της νέας αυστριακής κυβέρνησης στις 4 Φεβρουαρίου 2000, η Πορτογαλική Προεδρία του Συμβουλίου εξέδωσε δήλωση εκ μέρους 14 κρατών μελών, στο πλαίσιο της οποίας ανακοίνωσε ότι: «οι κυβερνήσεις των δεκατεσσάρων κρατών μελών δεν θα προωθήσουν ούτε θα αποδεχτούν καμία επίσημη διμερή επαφή σε πολιτικό επίπεδο με μια αυστριακή κυβέρνηση, στην οποία συμμετέχει το FPÖ· δεν θα υπάρξει υποστήριξη για Αυστριακούς υποψηφίους που επιδιώκουν θέσεις σε διεθνείς οργανισμούς· οι Αυστριακοί Πρέσβεις στις πρωτεύουσες της ΕΕ θα γίνονται δεκτοί μόνο σε τεχνικό επίπεδο». Σε ανακοίνωση σχετικά με τον σχηματισμό κυβέρνησης στην Αυστρία, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή δήλωσε ότι συμμεριζόταν τις ανησυχίες των Δεκατεσσάρων και, ως θεματοφύλακας των Συνθηκών, θα συνέχιζε να εποπτεύει τις διατάξεις και τις αξίες τους (Agence

κυρώσεις της ΕΕ σε βάρος της Αυστρίας ήρθαν λίγους μήνες αργότερα (τον Σεπτέμβριο του 2000) χωρίς να δοθεί συνέχεια.

Η κυβερνητική θητεία του FPÖ δεν είχε ευτυχή κατάληξη για το κόμμα αυτό, καθώς στις εκλογές της 24ης Νοεμβρίου 2002, το FPÖ υπέστη δραματικές απώλειες, τόσο σε ψήφους³⁹⁴, όσο και σε έδρες, αν και παρέμεινε στον κυβερνητικό συνασπισμό με το Λαϊκό Κόμμα τουλάχιστον μέχρι το 2005, οπότε και ο πρώην αρχηγός του, Jörg Haider, αποχώρησε μαζί με ορισμένα στελέχη του κόμματος που ίδρυσαν από κοινού ένα νέο ακροδεξιό σχήμα, με την επωνυμία: «Συμμαχία για το Μέλλον της Αυστρίας» (BZÖ)³⁹⁵. Ο Haider παρέμεινε αρχηγός του νέου αυτού κόμματος, το οποίο οδήγησε στις εκλογές της 1ης Οκτωβρίου 2006 εξασφαλίζοντας οριακά την είσοδό του στο Εθνικό Συμβούλιο, χωρίς όμως να κατορθώσει να υποσκελίσει το FPÖ στην πρωτοκαθεδρία του ακροδεξιού χώρου³⁹⁶, κάτι που επαναλήφθηκε και στις εθνικές εκλογές της 28ης Σεπτεμβρίου 2008, κατά τις οποίες αμφότερα τα ακροδεξιά κόμματα παρουσίασαν κέρδη³⁹⁷. Ωστόσο, ο πρόωρος θάνατος σε τροχαίο ατύχημα του «αρχιτέκτονα» της αυστριακής ακροδεξιάς, Jörg Haider, λίγες μόλις ημέρες μετά τις εκλογές του 2008, οδήγησε το BZÖ σε ταχύτατη παρακμή, με συνέπεια την αποτυχία του να εξασφαλίσει κοινοβουλευτική εκπροσώπηση το 2013³⁹⁸.

Από την άλλη πλευρά, η επάνοδος του FPÖ ήταν αδιαμφισβήτητη τα επόμενα χρόνια, με αποκορύφωμα την εκ νέου συμμετοχή του σε Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση το 2017 (λίγο μετά τις ομοσπονδιακές βουλευτικές εκλογές της 15ης Οκτωβρίου του ίδιου έτους³⁹⁹), υπό την προεδρία του αρχηγού του Λαϊκού Κόμματος (ÖVP),

Europe 2 Φεβρουαρίου 2000). Σχετικά με την «Δήλωση της Πορτογαλικής Προεδρίας της ΕΕ εκ μέρους των 14 κρατών-μελών» ο τότε Πρωθυπουργός της Πορτογαλίας προεδρεύων του Συμβουλίου της ΕΕ και σημερινός (2025) Γενικός Γραμματέας του ΟΗΕ, António Guterres, ενημέρωσε προσωπικά τον Ομοσπονδιακό Πρόεδρο και τον Καγκελάριο της Αυστρίας, είχε το ακόλουθο περιεχόμενο.

³⁹⁴ Το Κόμμα Ελευθερίας έλαβε ποσοστό 10,01% των έγκυρων ψήφων και 18 από τις 183 έδρες του Εθνικού Συμβουλίου, παρουσιάζοντας απώλειες της τάξεως του 17% περίπου και 34 εδρών. Πηγή: <https://www.bmi.gv.at/412/Nationalratswahlen/Nationalratswahl_2002/start.aspx> (τελευταία πρόσβαση: 11.10.2025).

³⁹⁵ Bündnis Zukunft Österreich.

³⁹⁶ Στις ομοσπονδιακές βουλευτικές εκλογές του 2006, το FPÖ έλαβε ποσοστό 11,04% και 21 έδρες, ενώ η BZÖ έλαβε 4,11% εξασφαλίζοντας 7 έδρες (επί συνόλου 183). Πηγή: <https://www.bmi.gv.at/412/Nationalratswahlen/Nationalratswahl_2006/start.aspx> (τελευταία πρόσβαση: 11.10.2025).

³⁹⁷ Στις ομοσπονδιακές βουλευτικές εκλογές του 2008, το FPÖ έλαβε ποσοστό 17,54% και 34 έδρες, ενώ η BZÖ έλαβε 10,70% και 21 έδρες (επί συνόλου 183). Πηγή: <https://www.bmi.gv.at/412/Nationalratswahlen/Nationalratswahl_2008/start.aspx> (τελευταία πρόσβαση: 11.10.2025).

³⁹⁸ Στις ομοσπονδιακές βουλευτικές εκλογές της 29ης Σεπτεμβρίου 2013, η BZÖ έλαβε ποσοστό 3,53% των έγκυρων ψήφων, αποτυγχάνοντας να υπερβεί το εκλογικό όριο (4%) που θα της επέτρεπε να εξασφαλίσει κοινοβουλευτική εκπροσώπηση. Αντίθετα, το FPÖ συνέχισε την εκλογική του άνοδο, εξασφαλίζοντας ποσοστό 20,51% και 40 έδρες (επί συνόλου 183). Πηγή: <https://www.bmi.gv.at/412/Nationalratswahlen/Nationalratswahl_2013/start.aspx> (τελευταία πρόσβαση: 11.10.2025).

³⁹⁹ Στις βουλευτικές εκλογές του 2017, το FPÖ εξασφάλισε την τρίτη θέση (σε απόσταση αναπνοής από τους Σοσιαλδημοκράτες), με ποσοστό 25,97% και 51 έδρες (σε σύνολο 183). Το Λαϊκό Κόμμα του Kurz, υπό την αρχηγία του οποίου είχε πραγματοποιήσει αξιοσημείωτη συντηρητική στροφή, έλαβε 31,47% και 61 έδρες. Πηγή:

Sebastian Kurz, ο οποίος το είχε στρέψει δεξιότερα. Λίγο νωρίτερα, το 2016, το FPÖ είχε διεκδικήσει την Προεδρία της Δημοκρατίας, καθώς ο υποψήφιος του κόμματος, Norbert Hofer, είχε εξασφαλίσει την πρώτη θέση στον α' γύρο των προεδρικών εκλογών της 24 Απριλίου, με ποσοστό 35,05% έναντι 21,34% που είχε λάβει ο Ανεξάρτητος-υποστηριζόμενος από το Κόμμα των Πρασίνων- Alexander Van der Bellen⁴⁰⁰. Το αποτέλεσμα αυτό οδήγησε σε συστράτευση τις δημοκρατικές δυνάμεις και στον β' γύρο (22 Μαΐου), Ομοσπονδιακός Πρόεδρος εξελέγη ο Van der Bellen, με οριακή διαφορά, εξασφαλίζοντας το 50,35% των ψήφων έναντι 49,35% του Hofer⁴⁰¹. Ωστόσο, το Ανώτατο Συνταγματικό Δικαστήριο, με απόφασή του της 1ης Ιουλίου 2016 ακύρωσε το αποτέλεσμα του β' γύρου των εκλογών, αποδεχόμενο σχετική ένσταση που είχε υποβάλει το FPÖ, με συνέπεια να ανατεθεί η άσκηση των προεδρικών καθηκόντων στο Προεδρείο του Εθνικού Συμβουλίου και να διαταχθεί η επανάληψη του β' γύρου⁴⁰². Ο τελικός β' γύρος, που διεξήχθη στις 4 Δεκεμβρίου 2016, οδήγησε στη νίκη τον Van der Bellen, ο οποίος μάλιστα, κατόρθωσε να διευρύνει τη διαφορά του από τον ακροδεξιό υποψήφιο⁴⁰³.

Η επόμενη ευκαιρία για την αυστριακή ακροδεξιά ήρθε -όπως προαναφέρθηκε- μετά τις βουλευτικές εκλογές του 2017, το αποτέλεσμα των οποίων οδήγησε το FPÖ στην Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση. Στο πλαίσιο του κυβερνητικού αυτού σχήματος, το FPÖ συμμετείχε με έξι μέλη στο Υπουργικό Συμβούλιο, ενώ ο επικεφαλής του κόμματος, Heinz-Christian Strache, ορίστηκε Αντικαγκελάριος και Υπουργός Δημόσιων Υπηρεσιών και Αθλητισμού. Η νέα κυβερνητική θητεία της ακροδεξιάς δεν ήταν ανέφελη, καθώς το FPÖ κλονίστηκε από ένα σκάνδαλο, το οποίο συντάραξε συνολικά την πολιτική ζωή της χώρας· επρόκειτο για το «σκάνδαλο Ibiza», μία υπόθεση απιστίας, όπου πρωταγωνιστούσε ο ίδιος ο αρχηγός του FPÖ, Strache, μαζί με υποτιθέμενη Ρωσίδα επιχειρηματία και ανιψιά Ρώσου ολιγάρχη, στην οποία ο Αυστριακός ακροδεξιός ηγέτης υποσχόταν την υπογραφή δημόσιων συμβάσεων λίγους μήνες πριν από τις αυστριακές βουλευτικές εκλογές του Οκτωβρίου του 2017, με αντάλλαγμα την προεκλογική στήριξή της απέναντι στον ίδιο και στο κόμμα του⁴⁰⁴. Η υπόθεση προσέλαβε γρήγορα τεράστιες διαστάσεις, με αποτέλεσμα να πυροδοτηθούν λαϊκές κινητοποιήσεις εναντίον της ακροδεξιάς και να διαταχθεί από την Εισαγγελία Οικονομικών και Διαφθοράς της Βιέννης έρευνα

<https://www.bmi.gv.at/412/Nationalratswahlen/Nationalratswahl_2017/start.aspx> (τελευταία πρόσβαση: 11.10.2025).

⁴⁰⁰

Πηγή:

<https://www.bmi.gv.at/412/Bundespraesidentenwahlen/Bundespraesidentenwahl_2016/start.aspx#pk_06> (τελευταία πρόσβαση: 11.10.2025).

⁴⁰¹ Ibidem.

⁴⁰² Ολόκληρο το κείμενο της -αποτελούμενης από 175 σελίδες- απόφασης του Ανωτάτου Συνταγματικού Δικαστηρίου είναι διαθέσιμο στον ιστότοπο: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.vfgh.gv.at/downloads/VfGH_W_I_6-2016_Bundespraesidentenwahl.pdf> (τελευταία πρόσβαση: 11.10.2025).

⁴⁰³ Ο Alexander Van der Bellen έλαβε ποσοστό 53,79% έναντι 46,21% του Norbert Hofer. Πηγή: <https://www.bmi.gv.at/412/Bundespraesidentenwahlen/Bundespraesidentenwahl_2016/start.aspx#pk_06> (τελευταία πρόσβαση: 11.10.2025).

⁴⁰⁴ Η υπόθεση αποκαλύφθηκε μέσα από οπτικοακουστικό υλικό, το οποίο δημοσιοποίησαν το γερμανικό περιοδικό “Der Spiegel” και η -επίσης γερμανική- εφημερίδα, “Süddeutsche Zeitung”, στις 17 Μαΐου 2019.

σχετικά με την υπόθεση. Την επομένη ο Strache υπέβαλε την παραίτησή του από την αντικαγκελαρία και από την αρχηγία του κόμματός του, ενώ, μετά την πτώση της Κυβέρνησης Kurz και τον σχηματισμό υπηρεσιακής Κυβέρνησης υπό την Πρόεδρο του Συνταγματικού Δικαστηρίου, Brigitte Bierlein, η χώρα σύντομα οδηγήθηκε σε πρόωρες βουλευτικές εκλογές, που ορίστηκαν για τις 29 Σεπτεμβρίου 2019, υπό τη σκιά του σκανδάλου. Στις εκλογές εκείνες, το FPÖ υπέστη καθίζηση, παρουσιάζοντας απώλειες σχεδόν δέκα ποσοστιαίων μονάδων, που μάλλον ωφέλησαν τον Kurz, το κόμμα του οποίου εξασφάλισε την πρώτη θέση διευρύνοντας την εκλογική του βάση⁴⁰⁵. Παρά τις σαφέστατα συντηρητικές θέσεις του ÖVP, ο Kurz σχημάτισε εκ νέου Κυβέρνηση συνασπισμού, αυτή τη φορά με το -επίσης κερδισμένο των εκλογών- (αριστερό) Κόμμα των Πρασίνων⁴⁰⁶. Ο συνασπισμός Λαϊκών-Πρασίνων παρέμεινε στην εξουσία και μετά την -συνεπεία κατηγοριών περί εμπλοκής του στο σκάνδαλο της Ibiza- παραίτηση του Kurz, μέχρι τις αρχές του 2025⁴⁰⁷.

Παρά τα σκάνδαλα και τη συνέχιση της ακροδεξιάς ρητορικής του, η αυστριακή ακροδεξιά πέτυχε, για πρώτη φορά από την ίδρυση της Β' Δημοκρατίας, να υποσκελίσει τα παραδοσιακά κόμματα (Σοσιαλδημοκράτες και Λαϊκούς) από την πρώτη θέση στις εκλογές της 29ης Σεπτεμβρίου 2024, το αποτέλεσμα των οποίων υπήρξε θριαμβευτικό για το FPÖ, το οποίο, υπό την ηγεσία του νέου αρχηγού του, Herbert Kickl, εξασφάλισε ποσοστό 28,85% των έγκυρων ψήφων και 57 έδρες (σε σύνολο 183)⁴⁰⁸. Ο Kickl ξεκίνησε διαπραγματεύσεις για τον σχηματισμό Κυβέρνησης συνασπισμού με το Λαϊκό Κόμμα (ÖVP), αλλά μετά από έναν μήνα συνομιλιών, στις 12 Φεβρουαρίου 2025, ενημέρωσε τον Ομοσπονδιακό Πρόεδρο, Alexander Van der Bellen, ότι ήταν αδύνατη η επίτευξη προγραμματικής συμφωνίας. Η υπαναχώρηση αυτή του Kickl ίσως να οφείλεται στην προσδοκία του ότι, με δεδομένο το προβάδισμα του κόμματός του στις δημοσκοπήσεις, θα μπορούσε, είτε να επιβάλλει ευνοϊκότερους όρους σε μια μεταγενέστερη διαπραγμάτευση, είτε να οδηγήσει τη χώρα σε πρόωρες εκλογές. Από την άλλη πλευρά, η απόρριψη των προτάσεων του FPÖ εκ μέρους του Λαϊκού Κόμματος, οφειλόταν στην άρνηση του Kickl να μετριάσει τους όρους του, καθώς το FPÖ ζήτησε σχεδόν όλα τα κρίσιμα Υπουργεία,

⁴⁰⁵ Στις ομοσπονδιακές βουλευτικές εκλογές της 29ης Σεπτεμβρίου 2019, το Λαϊκό Κόμμα (ÖVP) του Sebastian Kurz έλαβε 37,46% των έγκυρων ψήφων και 71 έδρες (σε σύνολο 183), έναντι 21,18% και 40 εδρών των Σοσιαλδημοκρατών (SPÖ) που κατέλαβαν τη δεύτερη θέση, παρουσιάζοντας πτωτικές τάσεις. Το FPÖ, από την άλλη πλευρά, έλαβε 16,17% και 31 έδρες. Πηγή: <https://www.bmi.gv.at/412/Nationalratswahlen/Nationalratswahl_2019/start.aspx> (τελευταία πρόσβαση: 11.10.2025).

⁴⁰⁶ Οι Πράσινοι είχαν εξασφαλίσει την τρίτη θέση, κερδίζοντας περισσότερες από 10 ποσοστιαίες μονάδες, με 13,90% και 26 έδρες (σε σύνολο 183). Ibidem.

⁴⁰⁷ Τη δεύτερη Κυβέρνηση Kurz διαδέχτηκαν οι Κυβερνήσεις Schallenberg (11.10-6.12.2021, Λαϊκών-Πρασίνων), Nehammer (6.12.2021-10.1.2025, Λαϊκών-Πρασίνων), η Προσωρινή Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση Schallenberg (10.1-3.3.2025, Λαϊκών-Πρασίνων) και, τέλος, η Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση Stocker (Λαϊκών-Σοσιαλδημοκρατών-Φιλελευθέρων/ÖVP-SPÖ-NEOS).

⁴⁰⁸ Τη δεύτερη θέση κατέλαβε το Λαϊκό Κόμμα (ÖVP) με 26,27% (απώλειες μεγαλύτερες των 10 ποσοστιαίων μονάδων) και 51 έδρες, ενώ την τρίτη θέση κατέλαβαν οι Σοσιαλδημοκράτες (SPÖ) που διατήρησαν τα ποσοστά τους με 21,14% και 41 έδρες. Ακολούθησαν το Φιλελεύθερο Κόμμα (NEOS), με 9,14% και 18 έδρες και οι Πράσινοι που υπέστησαν απώλειες, με 8,24% και 16 έδρες. Πηγή: <<https://www.bundeswahlen.gv.at/2024/nr/>> (τελευταία πρόσβαση: 11.10.2025).

προκειμένου να συμμετάσχει στην Κυβέρνηση, κάτι που θα του επέτρεπε να αναλάβει την ευθύνη για την άσκηση της ευρωπαϊκής πολιτικής της Χώρας, την ελευθερία των μέσων μαζικής ενημέρωσης και το Κράτος Δικαίου, ενώ, συγχρόνως, απαίτησε να αναλάβει τα υπουργεία Εσωτερικών και Οικονομικών. Η στάση αυτή έρχεται σε αντίθεση με εκείνη που συνήθως τηρούν τα περισσότερα ακροδεξιά κόμματα στην Ευρώπη, κάθε φορά που τους δίνεται η ευκαιρία να ανέλθουν στην εξουσία, καθώς συνηθίζουν να μετριάζουν κάπως τους όρους και τις θέσεις τους. Ωστόσο, δεν θα έπρεπε να προκαλεί έκπληξη, καθώς ο Kickl και το FPÖ ποτέ δεν έκρυψαν την περιφρόνησή τους για τους δημοκρατικούς θεσμούς, ούτε την πρόθεσή τους να τούς υπονομεύσουν. Άλλωστε, διόλου τυχαία, κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας του 2024, ο Kickl, μιμούμενος έναν όρο που χρησιμοποιούσαν οι Ναζί στη Γερμανία για τον Hitler, παρουσίαζε τον εαυτό του ως τον «Καγκελάριο του Λαού»⁴⁰⁹, ενώ δεν έπαυε να υπόσχεται ότι θα μετατρέψει την Αυστρία σε «φρούριο», όπως ακριβώς έχει πράξει ο ακροδεξιός πρωθυπουργός της γειτονικής Ουγγαρίας, Viktor Orbán. Για τον Αυστριακό ακροδεξιό πολιτικό και το κόμμα του, όλοι οι πολιτικοί αντίπαλοι είναι «προδότες», ενώ τόσο η Δικαιοσύνη, όσο και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης (τόσο τα δημόσια⁴¹⁰, όσο και τα ιδιωτικά) εξυπηρετούν, κατά τα λεγόμενά του, τις θέσεις του κατεστημένου.

Μετά το ναυάγιο των διαπραγματεύσεων μεταξύ του Λαϊκού Κόμματος και του FPÖ, τα δύο άλλα μεγαλύτερα κόμματα (Λαϊκοί και Σοσιαλδημοκράτες) συμφώνησαν, παρά τις διαφορές τους, να προχωρήσουν σε σχηματισμό Κυβέρνησης ευρέος συνασπισμού, με τη συμμετοχή και του κεντρώου κόμματος NEOS, υπογράφοντας σχετική προγραμματική συμφωνία⁴¹¹. Το FPÖ ανέλαβε τον ρόλο της αξιωματικής αντιπολίτευσης, παρουσιάζοντας εντυπωσιακή άνοδο, τουλάχιστον σε επίπεδο ερευνών της κοινής γνώμης⁴¹², κάτι που σημαίνει ότι ενδέχεται στο μέλλον το κόμμα αυτό να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην κεντρική πολιτική σκηνή της Αυστρίας, αν στο μεταξύ δεν αλλάξει κάτι σε κοινωνικό, οικονομικό ή και διεθνές επίπεδο.

⁴⁰⁹ “Volkskanzler”.

⁴¹⁰ Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι ο Kickl, όταν αναφέρεται στον δημόσιο ραδιοτηλεοπτικό φορέα της Αυστρίας, τον ORF (Österreichischer Rundfunk), τον αποκαλεί «Οργανωμένες Κυβερνητικές Ψευδείς Ειδήσεις» (“Organisierte Regierungs-Fake-News”).

⁴¹¹ Βλ. το -αποτελούμενο από 211 σελίδες- κείμενο της σχετικής προγραμματικής συμφωνίας στον ιστότοπο της Ομοσπονδιακής Καγκελαρίας: <<https://www.bundeskanzleramt.gv.at/bundeskanzleramt/die-bundesregierung/regierungsdokumente.html>> (τελευταία πρόσβαση: 11.10.2025).

⁴¹² Σε όλες τις δημοσκοπήσεις που είχαν δημοσιοποιηθεί μέχρι τις 13.10.2025, το FPÖ εμφανίζεται να προηγείται σταθερά και με διαφορά έναντι των άλλων κομμάτων. Βλ. <<https://www.politico.eu/europe-poll-of-polls/austria/>> (τελευταία πρόσβαση: 13.10.2025).

Α. Ελλάδα

1. Οι απαρχές

Η εξέλιξη των ακροδεξιών κινημάτων στη μεταπολεμική Ελλάδα θα πρέπει να εξεταστεί με ιδιαίτερη προσοχή λόγω των συνθηκών που επικράτησαν στη χώρα από το 1945 κ.ε.. Η τραγωδία του εμφύλιου πολέμου (1946-1949), η υιοθέτηση του αντικομμουνισμού ως επίσημης ιδεολογίας του Κράτους και η θεσμική του κατοχύρωση μέσω του Παρασυντάγματος δεν επέτρεψαν την ανάπτυξη ενός αυτοτελούς ακροδεξιού κόμματος, δεδομένου ότι τα καθιερωμένα αστικά κόμματα, και ιδίως τα κόμματα της συντηρητικής δεξιάς⁴¹³ που κυριάρχησαν στην πολιτική σκηνή κατά την περίοδο 1952-1964, εμπεριείχαν στον προγραμματικό τους λόγο έντονα αντικομμουνιστικά χαρακτηριστικά. Ένα άλλο στοιχείο που διατήρησε το αντικομμουνιστικό κλίμα ήταν η ατιμωρησία που επιφύλαξε το επίσημο κράτος στους πρώην συνεργάτες των κατακτητών κατά την περίοδο της τριπλής κατοχής της χώρας (1941-1944). Είναι γεγονός ότι η Ελλάδα υπήρξε η μοναδική περίπτωση στην Ευρώπη (τόσο τη Δυτική, όσο και την Ανατολική), όπου η ατιμωρησία ήταν τόσο εκτεταμένη· άλλωστε, σύμφωνα με μία άποψη, οι δικαστικές διώξεις των δοσίλογων⁴¹⁴ στην Ελλάδα «λειτουργήσαν ως μηχανισμός νομιμοποίησης του μεταπολεμικού καθεστώτος, ως φορέα δημιουργίας μιας πρότυπης εθνικής μνήμης, και ως συνιστώσα της μετάλλαξης ενός “ευρωπαϊκού εμφυλίου πολέμου”»⁴¹⁵. Ασφαλώς, μεταξύ των δοσίλογων δεν περιλαμβάνονταν απλώς όσοι εκμεταλλεύθηκαν τη συγκυρία, αλλά και πρόσωπα που πριν από τον πόλεμο στελέχωναν ακροδεξιές οργανώσεις, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα την οργάνωση «Εθνική Ένωσις “Ελλάς”» ή «Τρία Έψιλον», μια αντισημιτική ομάδα που είχε ιδρυθεί στις 20

⁴¹³ Πρόκειται ιδίως για το κόμμα του «Ελληνικού Συναγερμού» (ΕΣ) που ιδρύθηκε από τον Αλέξανδρο Παπάγο το 1951 και κατέλαβε την εξουσία μετά τις βουλευτικές εκλογές της 16ης Νοεμβρίου 1952 και την «Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση» (ΕΡΕ), το κόμμα που αντικατέστησε τον Ελληνικό Συναγερμό, με πρωτοβουλία του διαδόχου του Παπάγου στην πρωθυπουργία και την αρχηγία του κόμματος, Κωνσταντίνου Καραμανλή.

⁴¹⁴ Με τον όρο «δοσίλογοι» χαρακτηρίζονται όσοι συνεργάστηκαν με τις δυνάμεις κατοχής (γερμανικές, ιταλικές και βουλγαρικές) με πολλαπλούς τρόπους. Οι μορφές που προσέλαβε η συνεργασία μπορούν να διακριθούν σε: α) πολιτική, β) οικονομική και γ) ένοπλη συνεργασία. Σε ό,τι αφορά την πολιτική συνεργασία, κύριοι εκφραστές της ήταν οι κατοχικές «κυβερνήσεις Quisling» των Γεωργίου Τσολάκογλου (29 Απριλίου 1941 - 2 Δεκεμβρίου 1942), Κωνσταντίνου Λογοθετόπουλου (2 Δεκεμβρίου 1942 - 7 Απριλίου 1943) και Ιωάννη Ράλλη (7 Απριλίου 1943 - 18 Οκτωβρίου 1944). Η οικονομική συνεργασία ήταν πολύ δυσκολότερο να οριστεί με σαφήνεια, αν λάβει κανείς υπόψη και το άρθρο 1 εδ. ια' της υπ' αριθμ. 6 Συντακτικής Πράξης της 20.1.1945 «Περὶ ἐπιβολῆς κυρώσεων κατὰ τῶν συνεργασθέντων μετὰ τοῦ ἐχθροῦ» (ΦΕΚ 12 Α' / 20.1.1945), βάσει του οποίου, ως «οικονομικοί συνεργάτες» λογίζονταν «ὅσοι ἐκμεταλλευθέντες τὴν μετὰ τοῦ ἐχθροῦ οἰκονομικὴν αὐτῶν συνεργασίαν προκάλεσαν ζημίας εἰς τὸν Ἑλληνικὸν Λαὸν ἢ Ἑλληνας Πολίτας ἢ ὑπεβοήθησαν ὅπωςδήποτε τὴν πολεμικὴν τοῦ ἐχθροῦ προσπάθειαν ἢ ἀπεκόμισαν ἀσυνήθη οἰκονομικὰ ὠφελήματα». Τέλος, ο ένοπλος δοσίλογισμός εκφράστηκε κυρίως μέσα από τη συγκρότηση ένοπλων τμημάτων, όπως τα «Τάγματα Ασφαλείας», που άρχισαν να δημιουργούνται από τα μέσα του 1943, στο πλαίσιο της συγκρότησης ενός «αντιΕΑΜμικού - αντικομμουνιστικού μετώπου», και εξυπνέτησαν αρχικά τους Γερμανούς πολεμώνας μαζί τους εναντίον των ανταρτών του ΕΛΑΣ, για να μετεξελιχθούν στον «εθνικό στρατό» για την αντιμετώπιση του «κομμουνιστικού κινδύνου». Βλ. περισσότερα Χαραλαμπίδη, Μενέλαου, Οι δοσίλογοι. Ένοπλη, πολιτική και οικονομική συνεργασία στα χρόνια της Κατοχής, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, (8η έκδοση), Αθήνα, 2024.

⁴¹⁵ Βλ. Κουσουρή, Δημήτρη, Οι Δίκες των Δοσίλογων 1944-1949. Δικαιοσύνη, συνέχεια του Κράτους και εθνική μνήμη, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2014, σ. 49.

Ιανουαρίου 1927 στη Θεσσαλονίκη, η δράση της οποίας κορυφώθηκε τον Ιούνιο του 1931, με το μοναδικό αντισημιτικό πογκρόμ στη μεσοπολεμική Ελλάδα, το πογκρόμ του Κάμπελ, οπότε και πυρπολήθηκε η ομώνυμη εβραϊκή συνοικία της Θεσσαλονίκης⁴¹⁶. Το 1933 η οργάνωση είχε επιχειρήσει μία «προς Αθήναις πορεία», κατά το πρότυπο των Ιταλών φασιστών, ενώ έναν χρόνο αργότερα, το 1934, μετατράπηκε σε πολιτικό κόμμα υπό την ονομασία «Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα-Εθνική Ένωση Ελλάς» χωρίς όμως εκλογική επιτυχία⁴¹⁷. Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου, η οργάνωση καταργήθηκε και τα μέλη της ενσωματώθηκαν στις οργανώσεις του καθεστώτος. Ωστόσο, λίγες ημέρες μετά την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τα γερμανικά στρατεύματα, ο στρατιωτικός Γεώργιος Πούλος προχώρησε στην ανασύσταση του σωματείου ΕΕΕ και προχώρησε στη μετονομασία του ως «Εθνικόν και Σοσιαλιστικόν Κόμμα Ελλάδος».

Βεβαίως, η ιστορία των ακροδεξιών-παρακρατικών οργανώσεων στην Ελλάδα έχει τις ρίζες της στην εποχή του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όταν, τον Ιούνιο του 1916 ιδρύθηκε, μεσούντος του Εθνικού Διχασμού, η οργάνωση των «Επιστράτων»⁴¹⁸, ομάδων φιλοβασιλικών εφέδρων που προέβαιναν σε βιαιότητες εναντίον φιλελεύθερων βενιζελικών πολιτών. Κύριος οργανωτής των «Επιστράτων» ήταν ο κατοπινός δικτάτορας Ιωάννης Μεταξάς⁴¹⁹, ενώ η αρχικά παρακρατική τους δράση προσέλαβε σαφέστερα χαρακτηριστικά κατά τη σύγκρουση των «Νοεμβριανών» του 1916, οπότε και υπερασπίστηκαν τον βασιλιά και την πρωτεύουσα, αντιστεκόμενοι στην απόβαση των αγγλικών και γαλλικών στρατευμάτων στην Αθήνα και τον Πειραιά⁴²⁰, εξαπολύοντας συγχρόνως πραγματικό «πογκρόμ» εναντίον των βενιζελικών με απολογισμό πολλά θύματα⁴²¹. Με γνώμονα τη δράση και την οργάνωσή τους, οι «Επίστρατοι» θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν οργάνωση πρωτοφασιστικού τύπου. Η πραγματική, ωστόσο, εμφάνιση καθαρά φασιστικών οργανώσεων στην Ελλάδα θα λάβει χώρα κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, ενώ η πρώτη οργάνωση τέτοιου τύπου ήταν η «Ένωση Ελλήνων Φασιστών», που είχε ιδρυθεί λίγο μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, τον Οκτώβριο του 1922, με αρχηγό τον πρώην αυλάρχη των βασιλικών ανακτόρων, Θεόδωρο Υψηλάντη. Η οργάνωση αυτή διατηρούσε στενές επαφές με στελέχη του αντιβενιζελικού Λαϊκού Κόμματος και κυρίως με τον κατοπινό κατοχικό πρωθυπουργό Ιωάννη Ράλλη. Μία άλλη οργάνωση που δραστηριοποιήθηκε κατά την ίδια περίοδο ήταν η «Οργάνωσης Ελλήνων Εθνικιστών», με αρχηγό τον δημοσιογράφο Αλέξανδρο Γιάνναρο, ο οποίος στις 8 Ιουλίου 1931 την ίδρυσε κατά τα πρότυπα των Φασιστών του Mussolini στην Ιταλία. Ο ίδιος πίστευε ότι η παρακμή του δημοκρατικού κοινοβουλευτικού συστήματος στην Ελλάδα οδηγούσε τη χώρα προς τον Κομμουνισμό. Η απόπειρα της

⁴¹⁶ Βλ. ενδεικτικά, *Μαργαρίτη, Γιώργου*, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2005, σ. 39 επ..

⁴¹⁷ Στις βουλευτικές εκλογές της 26ης Ιανουαρίου 1936, η ΕΕΕ έλαβε μόλις 505 ψήφους σε σύνολο 1.274.002 έγκυρων ψηφοδελτίων, που αντιστοιχούσαν σε ποσοστό 0,04%.

⁴¹⁸ Η επίσημη ονομασία τους ήταν Πανελλήνιος Σύνδεσμος Εφέδρων (Π.Σ.Ε.).

⁴¹⁹ Βλ. *Μαυρογορδάτου, Γεωργίου Θ.*, *Εθνικός διχασμός και μαζική οργάνωση. Οι επίστρατοι του 1916*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1996, σ. 141.

⁴²⁰ Βλ. *Μαυρογορδάτου, Γεωργίου Θ.*, *Εθνικός διχασμός και μαζική οργάνωση*, ό.π., σ. 95.

⁴²¹ Βλ. *Μαυρογορδάτου, Γεωργίου Θ.*, *Εθνικός διχασμός και μαζική οργάνωση*, ό.π., σ. 98.

οργάνωσης να θέσει υποψηφιότητα στις εκλογές της 25ης Σεπτεμβρίου 1932 απέτυχε, γεγονός που επιτάχυνε τη διάλυσή της. Ο Γιάνναρος επανήλθε στο προσκήνιο το 1941, όταν οι Γερμανοί του πρότειναν να αναλάβει την πρωθυπουργία της κατοχικής κυβέρνησης, εκείνος όμως ζήτησε εγγυήσεις ότι οι Ιταλοί και οι Βούλγαροι δεν θα προσαρτούσαν ελληνικά εδάφη, με αποτέλεσμα οι Γερμανοί να αποσύρουν την πρόταση και να διορίσουν ως πρωθυπουργό τον Τσολάκογλου. Πάντως, αρκετά στελέχη της οργάνωσής του υπηρέτησαν το κατοχικό καθεστώς, συνεργαζόμενα με τις κατοχικές αρχές⁴²².

Μετά τη διάλυση της Οργάνωσής του, το 1932, ο Γιάνναρος επανήλθε με την ίδρυση των «Μελανοχιτώνων», μιας ομάδας που, εκτός από την αντικομμουνιστική της ρητορεία, διέθετε και ναζιστικά χαρακτηριστικά· καθώς, όμως, ούτε η οργάνωση αυτή μακροημέρευσε, τα περισσότερα μέλη της εντάχθηκαν στο «*Ἐθνικοσοσιαλιστικὸν Κόμμα Ἑλλάδος*» που ιδρύθηκε στις 7 Απριλίου 1933, λίγες ημέρες μετά τη νίκη της αντιβενιζελικής παράταξης στις εκλογές της 5ης Μαρτίου του ίδιου έτους, από τον Γεώργιο Μερκούρη, πρώην αντιπρόεδρο του αντιβενιζελικού Λαϊκού Κόμματος και γιο του Σπυρίδωνα Μερκούρη, επί σειρά ετών δημάρχου Αθηναίων. Το κόμμα του Μερκούρη, το οποίο προσπαθούσε να ακολουθήσει το ιταλικό και γερμανικό πρότυπο του PFN και του NSDAP αντίστοιχα, στην πραγματικότητα δεν διέθετε απήχηση, ενώ διαλύθηκε μετά την επιβολή της μεταξικής δικτατορίας. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής, τον Ιανουάριο του 1943, ο Μερκούρης διορίστηκε διοικητής της Εθνικής Τράπεζας, θέση που διατήρησε μέχρι τον αιφνίδιο θάνατό του τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους, ενώ τα πρώην στελέχη του κόμματός του είχαν ήδη απορροφηθεί από τη δοσιλογική «*Εθνική Σοσιαλιστική Πατριωτική Οργάνωση*» (ΕΣΠΟ), η οποία διαλύθηκε μετά την ανατίναξη των γραφείων της στις 20 Σεπτεμβρίου του 1942⁴²³, από μέλη της αντιστασιακής οργάνωσης «*Πανελλήνια Ένωσις Νέων*» (ΠΕΑΝ).

Την περίοδο του μεσοπολέμου αναπτύχθηκε μια τάση προπαγάνδισης δικτατορικών «λύσεων» απέναντι στα προβλήματα της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, ενώ μεταξύ των υποστηρικτών των «λύσεων» αυτών, συγκαταλέγονταν και μέλη της Ακαδημαϊκής κοινότητας, με πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα τον Καθηγητή της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Νικόλαο Λούβαρη και τον Καθηγητή Πολιτειολογίας στην Πάντειο Ανωτάτη Σχολή, Δημήτριο Βεζανή, ο οποίος σε άρθρα του που δημοσιεύθηκαν το 1935 δεν έκρυβε τον θαυμασμό του για τον γερμανικό εθνικοσοσιαλισμό⁴²⁴ και -δευτερευόντως- για τον ιταλικό φασισμό⁴²⁵. Άλλωστε, ο ίδιος ήταν συνεργάτης της εφημερίδας «*Ὁ Ἐθνικοσοσιαλιστής*» που

⁴²² Βλ. ενδεικτικά Παπαδημητρίου, *Δέσποινας*, Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνομοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα, 2006, σ. 91-92.

⁴²³ Η ΕΣΠΟ είχε προσπαθήσει ανεπιτυχώς να στρατολογήσει Έλληνες εθελοντές προκειμένου να σταλούν στο ανατολικό μέτωπο και να πολεμήσουν στο πλευρό της Wehrmacht εναντίον της ΕΣΣΔ.

⁴²⁴ Βλ. Βεζανή, *Δημητρίου*, Ὁ Ἐθνικοσοσιαλισμός ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἔργου τοῦ Ad. Hitler «Mein Kampf», σε: Ἐπιθεώρησις κοινωνικῆς καὶ δημόσιας οἰκονομικῆς, 4 (Γ) 214-226 (1935).

⁴²⁵ Βλ. Βεζανή, *Δ.*, Ὁ Φασισμός βάσει τῆς μελέτης τοῦ Mussolini «La dottrina del fascismo», σε: Ἐπιθεώρησις κοινωνικῆς καὶ δημόσιας οἰκονομικῆς, 4 (Γ) 329-341 (1935).

εξέδιδε από το 1934 η «*Ὁργάνωσις Ἐθνικοφρόνων Σοσιαλιστῶν*» του Ιάκωβου Διαμαντόπουλου και, μετά τον πόλεμο, κατήλθε στις βουλευτικές εκλογές της 31ης Μαρτίου 1946 ως υποψήφιος με το κόμμα των «Χιτών». Δεν έλειψαν και σχετικές έρευνες είτε στο πλαίσιο συνεδρίων⁴²⁶, είτε σε δημοσιογραφικό επίπεδο⁴²⁷.

2. Η περίοδος από το 1945 έως το 1974

Όπως προαναφέρθηκε, κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, η κυρίαρχη ιδεολογία του ελληνικού κράτους οικοδομήθηκε στη βάση ενός ακραίου αντικομμουνισμού, γεγονός που «νομιμοποίησε» την κάθε είδους ακροδεξιά ρητορική, η οποία είχε γίνει μέρος της πολιτικής και κοινωνικής καθημερινότητας. Παράλληλα, «νομιμοποιήθηκε» η δράση ακροδεξιών παρακρατικών οργανώσεων που, με την ανοχή των επίσημων αρχών, στρέφονταν εναντίον των προσκείμενων στις αριστερές και κεντρώες δυνάμεις πολιτών. Αποκορύφωμα της δράσης αυτής του παρακράτους ήταν η δολοφονία στη Θεσσαλονίκη του ανεξάρτητου βουλευτή της Αριστεράς (είχε εκλεγεί το 1961 ως ανεξάρτητος συνεργαζόμενος με την ΕΔΑ στη Β' περιφέρεια Πειραιώς), Γρηγόρη Λαμπράκη από ακροδεξιά στοιχεία του παρακράτους και του υποκόσμου, με την ανοχή (και γνώση) των επίσημων αρχών⁴²⁸.

⁴²⁶ Για παράδειγμα, μεταξύ 15-22 Μαΐου 1932 πραγματοποιήθηκε στην Πάντειο Σχολή Πολιτικών Επιστημών συνέδριο με τίτλο: «*Περὶ κοινοβουλευτισμοῦ καὶ δικτατορίας*», στο οποίο συζητήθηκαν οι εξής θεματικές ενότητες: «1) *Εἶναι ὁ Κοινοβουλευτισμὸς τὸ καλῦτερον τῶν πολιτευμάτων διὰ τὴν σημερινὴν κοινωνίαν;*· 2) *Εἶναι ὁ Κοινοβουλευτισμὸς τὸ καταλλήλοτερον διὰ τὸν ἑλληνικὸν λαὸν πολιτεῦμα;*· 3) *Υπάρχουν περιστάσεις, κατὰ τὰς ὁποίας ἐνδείκνυται ἡ ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τὸν κοινοβουλευτισμόν;*· 4) *Εἶναι αἱ σημεριναὶ δικτατορίαι δυνατὸν νὰ ἀντικαταστήσουν τὸν κοινοβουλευτισμόν;*». Βλ. σχετικά στο *Δελτίον τῆς Παντείου Σχολῆς τῶν Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν*, Ἀθῆναι, Ὀκτώβριος 1932.

⁴²⁷ Ενδεικτικά αναφέρεται η έρευνα που πραγματοποίησε μεταξύ 6 και 14 Ιανουαρίου 1934, η αντιβενιζελική εφημερίδα «ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ», στην οποία συμμετείχαν πολιτικοί, διανοούμενοι και άλλα δημόσια πρόσωπα. Χαρακτηριστική ήταν η τοποθέτηση του κατοπινού δικτάτορα Ι. Μεταξά, σύμφωνα με τον οποίο: «*Δι' ἡμᾶς τοὺς Ἕλληνας τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι πῶς θὰ μείνωμεν εἰς τὸν κοινοβουλευτισμόν, ἀλλὰ διὰ ποίας θύρας θὰ ἐξέλθωμεν ἐξ αὐτοῦ. Διὰ τῆς θύρας τοῦ κομμουνισμοῦ ἢ διὰ τῆς θύρας τοῦ ἐθνικοῦ κράτους;*». Βλ. Ζώη, Γεωργίου Θ., Δίκαιο της ανάγκης, ό.π., σ. 515 επ..

⁴²⁸ Ο Γρηγόρης Λαμπράκης δολοφονήθηκε μετά από ομιλία του σε εκδήλωση που είχε διοργανώσει στη Θεσσαλονίκη η «Επιτροπή για τη Διεθνή Ὑφεση και Ειρήνη». Η αρχική επίσημη εκδοχή έκανε λόγο περί «τροχαίου ατυχήματος», αλλά χάρη στην επιμονή του (μετέπειτα Προέδρου της Δημοκρατίας) ανακριτή Χρήστου Σαρτζετάκη και των εισαγγελέων Δημήτριου Παπαντωνίου και Νικόλαου Αθανασόπουλου, υπό τη γενική εποπτεία του εισαγγελέα εφετών Παύλου Δελλαπόρτα, στοιχειοθετήθηκαν κατηγορίες. Οι δικαστικοί και οι μάρτυρες δέχτηκαν πιέσεις και απειλές από την ηγεσία της Χωροφυλακής, αλλά και από τον τότε εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, και μετέπειτα (1967) πρωθυπουργό της χούντας, Κωνσταντίνο Κόλλια, αλλά τελικώς απαγγέθηκαν κατηγορίες εις βάρος τόσο των φυσικών αυτουργών, Μανώλη Εμμανουηλίδη και Σπύρου Γκοτζαμάνη, όσο και των ηθικών αυτουργών, υπομοιράρχου Εμμανουήλ Καπελώνη, διοικητή του αστυνομικού τμήματος Τριανδρίας, και Ξενοφώντος Γιοσμά, γνωστού ακροδεξιού πολιτικού, δημοσιογράφου και δοσίλογου κατά την περίοδο της Κατοχής. Μνημειώδης έμεινε η αγόρευση του εισαγγελέα Παύλου Δελλαπόρτα, κατά τη δίκη που πραγματοποιήθηκε τον Δεκέμβριο του 1966: «*Οἱ μηχανισμοὶ ποὺ δολοφόνησαν τὸν Λαμπράκη, ἀποτελοῦνται ἀπὸ κατάλοιπα ὑποπροϊόντων τοῦ Χίτλερ, ἀπὸ γιγαντοκύτταρα δοσιλογικῆς λευκαμίας... ἀπὸ κακοποιούς διαφόρων βαθμῶν καὶ εἰδῶν, ἀπὸ ἰδεολογικοὺς σκηνίτες καὶ ἀπὸ ἄλλους φωταυγὸς διαβόλους... Ἀπὸ τέτοια κοινωνικά βυθοκορήματα ἀναμενόταν βοήθεια καὶ σ' αὐτὰ θὰ ἀνατιθόταν σὲ ὥρα κρίσης, ἡ ἐνίσχυση τῶν Σωμάτων Ἀσφαλείας καὶ ἡ μεγάλη καὶ ἄγρια ὑπόθεση "τῆς ὑπερασπίσεως τῆς Πατρίδος καὶ τοῦ Ἑλληνοχριστιανικοῦ Πολιτισμοῦ παντοῦ, πάντοτε καὶ δι' ὅλων τῶν μέσων", κατὰ τοὺς σκοποὺς τῆς ὁργάνωσης τοῦ Γιοσμά ποὺ ἀναγράφονται πίσω ἀπὸ τὴν ταυτότητα τοῦ*

Μετά τη διπλή εκλογική νίκη της Ενώσεως Κέντρου στις εκλογές της 3ης Νοεμβρίου 1963 και της 16ης Φεβρουαρίου 1964, κατεβλήθη προσπάθεια περιορισμού της δράσης των παρακρατικών και άρσης του καθεστώτος των διακρίσεων σε βάρος των αριστερών πολιτών, αλλά η κρίση του Ιουλίου 1965 δεν επέτρεψε την ολοκλήρωση του έργου των κεντρώων κυβερνήσεων⁴²⁹. Ακριβώς εκείνη την περίοδο έκανε την εμφάνισή του και η οργάνωση εκείνη που έχει χαρακτηριστεί ως «φυτώριο της μεταπολιτευτικής άκρας δεξιάς»⁴³⁰, το «Κόμμα 4ης Αυγούστου» (Κ4Α), που ιδρύθηκε τον Ιούλιο του 1965 με πρωτοβουλία του Κωνσταντίνου Πλεύρη και με τη συμμετοχή προσώπων που είχαν συμμετάσχει και σε άλλες οργανώσεις, όπως η ΕΚΟΦ⁴³¹. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι ο Πλεύρης είχε επηρεαστεί από τις θέσεις του Βεζανή⁴³². Για τον Πλεύρη, αν ο φασισμός και ο ναζισμός είναι οι εκδηλώσεις του ιταλικού και του γερμανικού εθνικισμού αντίστοιχα, η 4η Αυγούστου είναι η «εκδήλωση του ελληνικού εθνικισμού»⁴³³, γι' αυτό άλλωστε, ο ίδιος και η ομάδα του προσέγγισαν τον πρώην υφυπουργό δημόσιας ασφάλειας του μεταξικού καθεστώτος, Κωνσταντίνο Μανιαδάκη, ο οποίος, κατά τη διάρκεια της θητείας του είχε θέσει τη δίωξη του Κομμουνισμού σε «επιστημονική βάση»⁴³⁴, δανειζόμενος πρακτικές της ναζιστικής Gestapo⁴³⁵.

Ως προς την ιδεολογική φυσιογνωμία του «Κόμματος 4ης Αυγούστου», η ίδια η επωνυμία του δεν αφήνει περιθώρια παρερμηνειών. Οι εμπνευστές του θεωρούσαν ότι το καθεστώς της 4ης Αυγούστου αποτελούσε το ιδανικό πρότυπο διακυβέρνησης, σύμφωνα με τους όρους που είχε θέσει ο ίδιος ο δικτάτορας Ιωάννης Μεταξάς. Η

Γκοτζαμάνη... Σήμερα, έδω, ένα σύμφυρμα κλεφτών, βιαστών, δοσίλογων και κάθε είδους κακοποιών, εμφανίζεται (πρός έθνοκαπηλεία και άνομολόγητους ιδιοτελείς σκοπούς) ως προστάτης κοινωνικών καθεστώτων, ως φύλακας ιερών και όσιων και ως Κέρβερους του νόμου και της τάξης. Τι άλλο έπρεπε να περιμένει κανείς απ' αυτό πλὴν τοῦ ὅτι θὰ ἐξελισσόταν σὲ κακοήγη νεοπλασία τῆς κοινωνίας;».

⁴²⁹ Για την κρίση του Ιουλίου 1965 βλ. ενδεικτικά Ζώη, Γεωργίου Θ., Ιουλιανά 1965: Οι συνταγματικές όψεις μιας μείζονος πολιτικής κρίσης, σε: E-Politeia, T. 14 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2025), σ. 578-598, Διαθέσιμο και στον ιστότοπο: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.epoliteia.gr/wp-content/uploads/2025/10/%CE%9C%CE%95%CE%9B%CE%95%CE%A4%CE%95%CE%A3-16.2.pdf > (Τελευταία πρόσβαση: 12.11.2025).

⁴³⁰ Βλ. Γεωργιάδου, Βασιλικής, Η άκρα δεξιά στην Ελλάδα, 1965-2018, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2019, σ. 35.

⁴³¹ Εθνική Κοινωνική Οργάνωση Φοιτητών. Επρόκειτο για την οργάνωση νεολαίας που εξέφραζε στα πανεπιστήμια τους «εθνικόφρονες» φοιτητές απέναντι, ιδίως, στους αριστερούς φοιτητές.

⁴³² Βλ. Γεωργιάδου, Βασιλικής, Η άκρα δεξιά στην Ελλάδα, ό.π., σ. 35 επ..

⁴³³ Βλ. Γεωργιάδου, Βασιλικής, Η άκρα δεξιά στην Ελλάδα, ό.π., σ. 37.

⁴³⁴ Ο Μανιαδάκης ήταν ιδιαίτερα γνωστός για τα βάνανσα βασανιστήρια που εφάρμοσε εναντίον των μελών και των οπαδών του ΚΚΕ (π.χ. ρετσινόλαδο), ενώ προκάλεσε ακόμα μεγαλύτερη σύγχυση μεταξύ των Κομμουνιστών, καθώς, περί τα τέλη του 1939, δημιούργησε την Προσωρινή Διοίκηση του ΚΚΕ, μια πλαστή καθοδήγηση, αποτελούμενη από πρώην μέλη του ΚΚΕ που είχαν υπογράψει «δήλωση μετανοίας», με σκοπό τον αποπροσανατολισμό και τη διάσπαση των Κομμουνιστών, εκδίδοντας ακόμη και πλαστό «Ριζοσπάστη». Μετά τον πόλεμο και, ύστερα από παραμονή του στο εξωτερικό, ο Μανιαδάκης επέστρεψε στην Ελλάδα και, στις εκλογές της 5ης Μαρτίου 1950 εκλέχθηκε βουλευτής Αργολιδοκορινθίας, ως υποψήφιος της ακροδεξιάς «Πολιτικής Ανεξαρτήτου Παρατάξεως». Στις εκλογικές αναμετρήσεις του 1951, 1952 και 1956 έθεσε υποψηφιότητα με το Κόμμα Αρχών Ιωάννου Μεταξά, αλλά δεν κατόρθωσε να επανεκλεγεί. Ωστόσο, το 1958, το 1961 και το 1964 επανήλθε στη Βουλή ως βουλευτής της ΕΡΕ.

⁴³⁵ Δεν είναι τυχαίο ότι ο Μανιαδάκης τοποθέτησε στη θέση του διοικητή της Υπηρεσίας Διώξεως Κομμουνισμού τον αξιωματικό της Αστυνομίας Πόλεων Σπύρο Παξινό, τον οποίο έστειλε για εκπαίδευση στη γερμανική Gestapo.

διακήρυξη του κόμματος αυτού που δημοσιεύτηκε στο κομματικό έντυπο «4η Αυγούστου» (φ. 8/15.11.1965) αποτελείται από «24 σημεία» που φανερώνουν την ιδεολογική τοποθέτηση του πολιτικού αυτού σχήματος και παραπέμπουν ευθέως⁴³⁶, ακόμα και ως προς τη διατύπωση, στο πρόγραμμα που είχε δημοσιεύσει, στις 24 Φεβρουαρίου 1920, το ναζιστικό κόμμα στη Γερμανία (NSDAP), το οποίο είχε μείνει γνωστό ως «Πρόγραμμα των 25 Σημείων»⁴³⁷, τα περισσότερα εκ των οποίων ξεκινούσαν με τη φράση «Απαιτούμε»⁴³⁸, ακριβώς όπως και η διακήρυξη του κόμματος του Πλεύρη. Οι κύριες θέσεις του Κ4Α περιστρέφονταν γύρω από τέσσερις θεμελιώδεις αρχές: α. τη φυλετική, β. την αντικομμουνιστική, γ. την αντιφιλελεύθερη και δ. την αντιδημοκρατική/αντικοινοβουλευτική. Αντίστοιχα γινόταν λόγος περί «ευγονικής», «ολοκληρωτικού πολέμου κατά του Κομμουνισμού» και περιορισμού των ατομικών δικαιωμάτων υπέρ μιας «εθνικοκρατικής συλλογικότητας»⁴³⁹. Προς επίρρωση των θέσεων του κόμματός του, ο Πλεύρης εξέδωσε και ένα βιβλίο, στο οποίο προπαγάνδιζε τις αντικοινοβουλευτικές, ναζιστικές θέσεις του, με τον χαρακτηριστικό τίτλο: «Ο Αντιδημοκράτης»⁴⁴⁰. Όπως ήταν επόμενο, το κόμμα του Πλεύρη χαιρέτισε με ενθουσιασμό την επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας μετά από το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967, δημοσιεύοντας, μάλιστα και σχετική δήλωση στο κομματικό έντυπο, βάσει της οποίας παραδεχόταν ότι «τάσσεται άνεπιφυλάκτως υπό τὰς διαταγὰς τῆς Ἐθνικῆς Κυβερνήσεως»⁴⁴¹. Η πίστη και η προσήλωση του ιδρυτή του Κ4Α στους απριλιανούς δικτάτορες τον αντέμειψαν με τον διορισμό του ως γραμματέα στο γραφείο ενός εκ των πρωταίτιων του πραξικοπήματος και κατοπινού μέλους των κυβερνήσεων της Χούντας, του Ιωάννη Λαδά, ο οποίος, μεταξύ άλλων, είχε διατυπώσει και την ιδέα να ιδρυθεί μία φιλοκαθεστωτική οργάνωση νεολαίας. Το Κ4Α, το οποίο διατηρούσε στενές σχέσεις και με άλλα ευρωπαϊκά ακροδεξιά κόμματα, όπως το Ιταλικό MSI και το γερμανικό NPD, παρέμεινε πιστό στο στρατιωτικό καθεστώς καθ' όλη την επταετή του παραμονή στην εξουσία, ενώ παρέμεινε ενεργό ακόμα και κατά τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης, τουλάχιστον μέχρι το 1977.

3. Η ακροδεξιά στην περίοδο της Μεταπολίτευσης

Από το 1974 και μετά, η ελληνική ακροδεξιά διήλθε από διάφορα στάδια και προσέλαβε ποικίλες μορφές, καθώς η δράση της δεν περιορίστηκε στην έκδοση εντύπων ή στην ίδρυση οργανώσεων, αλλά και στην πραγματοποίηση «ακτιβιστικών»

⁴³⁶ Βλ. Γεωργιάδου, Βασιλικής, *Η άκρα δεξιά στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 39.

⁴³⁷ Ολόκληρο το κείμενο της διακήρυξης είναι διαθέσιμο στον ιστότοπο: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://www.kurt-bauer-geschichte.at/PDF_Lehrveranstaltung%202008_2009/04_25-Punkte-Programm.pdf> (τελευταία πρόσβαση: 11.11.2025).

⁴³⁸ “Wir fordern”.

⁴³⁹ Βλ. Γεωργιάδου, Βασιλικής, *Η άκρα δεξιά στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 40.

⁴⁴⁰ Δεν είναι τυχαίο ότι το βιβλίο του Πλεύρη επανεκδόθηκε από τις εκδόσεις «Ηλεκτρον» το 2012, έτος κορύφωσης της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα, και εκλογικής γιγάντωσης της άκροδεξιάς, με την είσοδο, για πρώτη φορά, στη Βουλή του νεοναζιστικού μορφώματος της «Χρυσής Αυγής».

⁴⁴¹ Βλ. Γεωργιάδου, Βασιλικής, *Η άκρα δεξιά στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 51.

ενεργειών, με πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα, κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο, βομβιστικές επιθέσεις σε γραφεία αριστερών κομμάτων και οργανώσεων, σε βιβλιοπωλεία και σε κινηματογράφους που πρόβαλαν ταινίες σοβιετικής παραγωγής.

Σε επίπεδο κομματικής οργάνωσης, η πρώτη απόπειρα συγκρότησης αυτοτελούς ακροδεξιού κόμματος ήταν η πρωτοβουλία που έλαβε ο πρώην Υπουργός Εθνικής Άμυνας της Κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου, ο οποίος είχε διαδραματίσει καίριο ρόλο στο βασιλικό πραξικόπημα του Ιουλίου 1965, Πέτρος Γαρουφαλιάς, εν όψει των πρώτων βουλευτικών εκλογών μετά την πτώση της Χούντας, στις 17 Νοεμβρίου 1974. Ο Γαρουφαλιάς ίδρυσε το κόμμα με την επωνυμία «Εθνική Δημοκρατική Ένωση» (ΕΔΕ), το οποίο συσπείρωσε τις ψήφους των φιλομοναρχικών και φιλοχουντικών, αν και το κύριο χαρακτηριστικό της προεκλογικής εκστρατείας του ήταν οι αντισυγκεντρώσεις, στις οποίες χιλιάδες πολίτες συνέρρεαν από περιέργεια και χλευαστική διάθεση. Τελικά, η ΕΔΕ έλαβε στις εκλογές μόλις το 1,07% των ψήφων χωρίς να κατορθώσει να αναδείξει βουλευτή· ωστόσο, στα ψηφοδέλτιά της είχαν περιληφθεί αρκετά πρώην στελέχη του καθεστώτος, καθώς και του Κ4Α, αλλά και πολιτικά πρόσωπα που αργότερα θα είχαν παρουσία σε άλλα ακροδεξιά μορφώματα⁴⁴². Ένα από τα βασικότερα γνωρίσματα της ΕΔΕ ήταν η επιμονή σε μια «παραδοσιακή» μορφή «εθνικοφροσύνης» που συνδύαζε τη φιλομοναρχική με τη φιλοχουντική ρητορεία, τασσόταν υπέρ της προάσπισης του έθνους και διακήρυττε την ανάγκη διαφύλαξης του κύρους του σκληρού πυρήνα του κρατικού μηχανισμού (ένοπλες δυνάμεις και σώματα ασφαλείας), ενώ με τις αντικομμουνιστικές της θέσεις καυτηρίαζε τη νομιμοποίηση των κομμάτων και των οργανώσεων της Αριστεράς από την Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας του Κωνσταντίνου Καραμανλή, τον οποίο θεωρούσαν υπεύθυνο για την «αλλοίωση» της συντηρητικής παράταξης με τις «παραχωρήσεις» του υπέρ των αριστερών κομμάτων και την άρνησή του να λάβει θέση υπέρ της μοναρχίας πριν από το πολιτειακό δημοψήφισμα της 8ης Δεκεμβρίου 1974⁴⁴³.

Σε αντίστοιχη λογική στηρίχθηκε το διάδοχο πολιτικό σχήμα της ΕΔΕ, που συγκροτήθηκε λίγο πριν από τις επόμενες βουλευτικές εκλογές της 20ης Νοεμβρίου 1977, η «Εθνική Παράταξις». Επρόκειτο για ένα κομματικό σχήμα, γύρω από το οποίο συσπειρώθηκαν ιδεολογικά ετερόκλητες τάσεις υποστηρικτών της μοναρχίας, νοσταλγών της δικτατορίας και νέων εθνικιστών. Η πρωτοβουλία για τη συγκρότηση του σχήματος αυτού ανήκε στον πρώην πρωθυπουργό των «Αποστατών» του 1965, Στέφανο Στεφανόπουλο και τον πρώην βουλευτή της ΝΔ, Σπυρίδωνα Θεοτόκη, ο οποίος παραιτήθηκε από τη θέση του τον Δεκέμβριο του 1974, σε ένδειξη διαμαρτυρίας για την μη υποστήριξη της μοναρχίας από τη ΝΔ⁴⁴⁴. Κύρια φιλοδοξία

⁴⁴² Βλ. Γεωργιάδου, Βασιλικής, Η άκρα δεξιά στην Ελλάδα, ό.π., σ. 65 επ..

⁴⁴³ Ο Κ. Καραμανλής, στις 23 Νοεμβρίου 1974, ζήτησε από τα μέλη της Κοινοβουλευτικής Ομάδας της -νεοσύστατης τότε- «Νέας Δημοκρατίας» (ΝΔ) να τηρήσουν ουδέτερη στάση στο πολιτειακό ζήτημα, επικαλούμενος την πολυσυλλεκτικότητα της παράταξής του. Βλ. Ζώη, Γεωργίου Θ., Δίκαιο της Ανάγκης, ό.π., σ. 631.

⁴⁴⁴ Σημαντικό ρόλο στην ίδρυση της «Εθνικής Παράταξης» διαδραμάτισαν επίσης ο εκδότης της φιλοχουντικής εφημερίδας «Ελεύθερος Κόσμος», Σάββας Κωνσταντόπουλος και ο εφοπλιστής Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος.

του κόμματος αυτού ήταν να αποτελέσει όχημα για την αναβίωση των αρχών της «εθνικοφροσύνης» και να καταστεί ο πραγματικός διάδοχος της παραδοσιακής συντηρητικής παράταξης, εκτοπίζοντας από τη θέση αυτή τη ΝΔ. Η ρητορική της «Εθνικής Παράταξης» ήταν εθνικιστική, αντικομμουνιστική και σαφέστατα φιλομοναρχική, ενώ κυριαρχούσαν τα συνθήματα περί τάξης, ασφάλειας και «εθνικοφροσύνης», καθώς η μόνη διαχωριστική γραμμή που αναγνώριζε το κόμμα αυτό ήταν εκείνη μεταξύ «Εθνικοφρόνων Ελλήνων» και «Σλαβομπολσεβίκων»⁴⁴⁵. Εναρμονισμένα με τις παραπάνω θέσεις ήταν και τα κύρια αιτήματα του κόμματος για αμνήστευση των πρωταιτίων του πραξικοπήματος του 1967 και παλινόρθωση της μοναρχίας. Υπό τις συνθήκες αυτές, η «Εθνική Παράταξη» στις βουλευτικές εκλογές της 20ης Νοεμβρίου 1977 έλαβε ένα σχετικά υψηλό ποσοστό της τάξεως του 6,82% που της επέτρεψε να αναδείξει πέντε βουλευτές⁴⁴⁶. Παρά τη σχετική της επιτυχία, η «Εθνική Παράταξη» δεν μπόρεσε να παραμείνει ενωμένη λόγω έντονων διαφωνιών στο εσωτερικό της που οδήγησαν στη σταδιακή αποσύνθεση του κόμματος και τη διάλυσή του, έως τις αρχές της δεκαετίας του 1980, ενώ την ίδια περίοδο τρεις βουλευτές της εντάχθηκαν στη ΝΔ, με αφορμή την προεδρική εκλογή του 1980⁴⁴⁷. Λίγο πριν τις εκλογές της 18ης Οκτωβρίου 1981, ακόμα και ο δεύτερος τη τάξει στο κόμμα, Σπύρος Θεοτόκης, προσχώρησε στη ΝΔ και έθεσε υποψηφιότητα στο ψηφοδέλτιο Επικρατείας της. Η νεολαία του κόμματος, «Ελληνική Νεολαία Εθνικής Παρατάξεως» (ΕΝΕΠ)⁴⁴⁸, αυτονομήθηκε ακολουθώντας διαφορετική πορεία, ενώ λίγο αργότερα διασπάστηκε με ένα μέρος της να προσχωρεί στο Κόμμα Προοδευτικών του πρώην («δοτού») πρωθυπουργού της Χούντας Παπαδόπουλου, Σπυρίδωνα Μαркеζίνη, το οποίο είχε επανιδρυθεί τον Νοέμβριο του 1979, με τη φιλοδοξία να μετατραπεί σε διάδοχο σχήμα έκφρασης της ακροδεξιάς. Ένα άλλο τμήμα της νεολαίας της ΕΝΕΠ αποτελούμενο από 88 διαγραμμένα μέλη της, αυτονομήθηκε και, στις 6 Μαΐου 1979, ίδρυσε στον Βόλο το «Ενιαίο Εθνικιστικό Κίνημα» (ΕΝΕΚ). Την ηγεσία του νέου αυτού κόμματος ανέλαβε ο μέχρι πρότινος αρχηγός της ΕΝΕΠ, Πολύδωρος Δάκογλου⁴⁴⁹. Από ιδεολογική άποψη, το ΕΝΕΚ υποστήριζε ότι το έθνος αποτελούσε σημαντικότερη αξία, υπέρ του οποίου όφειλαν να λειτουργούν άτομα, ενώ στρεφόταν εναντίον του κοινοβουλευτισμού και υπέρ του милитарισμού. Παρά το γεγονός ότι κύριος στόχος του ήταν η λεγόμενη «Προοπτική 2000», δηλαδή η συμμετοχή του στις εκλογές του 2000, το ΕΝΕΚ συμμετείχε στις εκλογές για την ανάδειξη των Ελλήνων αντιπροσώπων στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, τόσο της 17ης Ιουνίου 1984, όσο και της 18ης Ιουνίου 1989, λαμβάνοντας εξαιρετικά πενιχρά αποτελέσματα (0,09% και 0,23% αντίστοιχα).

⁴⁴⁵ Βλ. Γεωργιάδου, *Βασιλικής*, Η άκρα δεξιά στην Ελλάδα, ό.π., σ. 68.

⁴⁴⁶ Πηγή: <<https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Ekloges/Eklogika-apotelesmata-New#B>> (Τελευταία πρόσβαση: 14.11.2025).

⁴⁴⁷ Επρόκειτο για τους βουλευτές Χρ. Αποστολάκο, Γ. Παπαευθυμίου και Χασάν Ιμάμογλου.

⁴⁴⁸ Η ΕΝΕΠ είχε ιδρυθεί τον Ιανουάριο του 1978 και, σύμφωνα με την ιδρυτική της διακήρυξη, στρεφόταν εναντίον των «πολιτικών κατεστημένων» που είχαν παραδώσει «τα Όσια του Έθνους στα μπολσεβίκικα σκυλιά». Βλ. Γεωργιάδου, *Βασιλικής*, Η άκρα δεξιά στην Ελλάδα, ό.π., σ. 82.

⁴⁴⁹ Βλ. Γεωργιάδου, *Βασιλικής*, Η άκρα δεξιά στην Ελλάδα, ό.π., σ. 87 επ..

Από την άλλη πλευρά, το «Κόμμα Προοδευτικών» του Μαρκεζίνη έδινε ιδιαίτερη σημασία στην οικονομική κατάσταση της χώρας προτείνοντας ένα νεοφιλελεύθερο μοντέλο με έμφαση στην ιδιωτική πρωτοβουλία, ενώ τασσόταν υπέρ των αυξήσεων στους μισθούς των υπηρετούντων στις ένοπλες δυνάμεις και τα σώματα ασφαλείας που θεωρούσε «αιχμές του δόρατος» για την εξωτερική και εσωτερική ασφάλεια της χώρας αντίστοιχα. Το Κόμμα Προοδευτικών συμμετείχε στις διπλές εκλογές της 18ης Οκτωβρίου 1981, όπου απέσπασε: στις μεν βουλευτικές ποσοστό 1,69% χωρίς να εξασφαλίσει εκπροσώπηση, στις δε εκλογές για την ανάδειξη των Ελλήνων αντιπροσώπων στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, ποσοστό 1,95% και 1 έδρα (σε σύνολο 24). Τα επόμενα χρόνια, η ισχύς του κόμματος εξανεμίστηκε, με συνέπεια να αναστείλει τη δράση του ύστερα από το πενιχρό αποτέλεσμα του στις εκλογές για την ανάδειξη των Ελλήνων αντιπροσώπων στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο της 17ης Ιουνίου 1984 (0,17% και 0 έδρες).

Στις αρχές της δεκαετίας του 1980, οι ζυμώσεις στον χώρο της ακροδεξιάς εξακολουθούσαν να κινούνται ανάμεσα στα πρότυπα της παραδοσιακής «εθνοκροσύνης» και τις νέες τάσεις που παρουσιάζονταν αντίστοιχα και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Είναι αλήθεια ότι η νίκη του ΠΑΣΟΚ στις βουλευτικές εκλογές της 18ης Οκτωβρίου 1981, προκάλεσε μεγάλη αμηχανία στη Νέα Δημοκρατία, καθώς, για πρώτη φορά μετά από δεκαετίες πολιτικής και κυβερνητικής κυριαρχίας, η συντηρητική παράταξη έχανε την εξουσία. Εντός του κόμματος της αξιωματικής αντιπολίτευσης διατυπώθηκαν απόψεις που θεωρούσαν υπεύθυνη για την ήττα τη μετριοπαθή πολιτική του Πρωθυπουργού και αρχηγού της ΝΔ, Γεωργίου Ράλλη, ο οποίος είχε επιλέξει να ακολουθήσει την πολιτική του προκατόχου του, Κωνσταντίνου Καραμανλή, μετά την εκλογή του τελευταίου στην Προεδρία της Δημοκρατίας. Οι αντιρρήσεις προέρχονταν ιδίως από την πτέρυγα που ακολουθούσε τον -ανθυποψήφιο για την αρχηγία του κόμματος το 1980 και υπουργό Εθνικής Άμυνας της ΝΔ που είχε μείνει γνωστός ως «γεφυροποιός» μεταξύ της Χούντας και του πολιτικού κόσμου- Ευάγγελο Αβέρωφ. Μετά την ήττα της ΝΔ το 1981, ο Ράλλης υπέβαλε την παραίτησή του από την ηγεσία του κόμματος και ο Αβέρωφ τον διαδέχτηκε, με βασικό άξονα του προγράμματός του την άσκηση οξύτατης αντιπολίτευσης απέναντι στη νέα Κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ και την επιστράτευση εμφυλιοπολεμικών θέσεων. Η τακτική αυτή εκδηλώθηκε και έμπρακτα σε μια σειρά από ενέργειες, όπως η καταψήφιση του νόμου για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης⁴⁵⁰, όπου ο ίδιος ο Αβέρωφ έκανε λόγο στη Βουλή για «συγχωροχάρτι στο ΚΚΕ»⁴⁵¹, οι αναφορές του αρχηγού της ΝΔ απέναντι στον Γενικό Γραμματέα του ΚΚΕ, Χαρίλαο Φλωράκη, τον οποίο αποκαλούσε «Καπετάν Γιώτη», η συμμετοχή του κόμματος στις «γιορτές μίσους» στον Γράμμο και το Βίτσι με αφορμή τις μάχες που τερμάτισαν τον εμφύλιο πόλεμο και η επίσημη στήριξη της ΝΔ προς τον

⁴⁵⁰ Επρόκειτο για τον Ν. 1285/1982 «Για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης του Ελληνικού Λαού εναντίον των στρατευμάτων κατοχής 1941 - 1944» (ΦΕΚ 115/Α/20.9.1982), ο οποίος αναγνώριζε το σύνολο της Εθνικής Αντίστασης, καθώς μέχρι τότε, εξαιρούνταν το ΕΑΜ, ο ΕΛΑΣ, η ΕΠΟΝ και όσες οργανώσεις πρόσκεινταν στην Αριστερά.

⁴⁵¹ Βλ. *Πρακτικά Τμήματος Διακοπών της Βουλής*, Γ' Περίοδος, Συνεδρίαση Κ' /17 Αυγούστου 1982, σ. 638.

υποψήφιο δήμαρχο Πειραιώς Αριστείδη Σκυλίτση, ο οποίος είχε διοριστεί δήμαρχος της πόλης κατά την περίοδο της Χούντας⁴⁵². Αναφερόμενος στη δεξιά στροφή της ΝΔ εκείνη την περίοδο, ο κατοπινός βουλευτής του κόμματος, Παύλος Μπακογιάννης, έγραφε το 1983, ότι: «*Η Νέα Δημοκρατία μετά τις εκλογές του 1981 έχει κάνει τέτοια στροφή προς τα δεξιά, που σήμερα βρίσκεται δεξιότερα της παλιάς ΕΡΕ, που ασφαλώς έχει λιγότερη σχέση με αυτό που ήταν στην περίοδο '74-'80. Δυστυχώς έχει κανείς την εντύπωση ότι το κόμμα αυτό προσπαθεί να στηριχτεί σε λείψανα του παρελθόντος*»⁴⁵³. Η αποτυχία της ΝΔ να εκτοπίσει από την πρώτη θέση το ΠΑΣΟΚ, στις εκλογές για την ανάδειξη των Ελλήνων αντιπροσώπων στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, της 17ης Ιουνίου 1984, επιτάχυναν τις εξελίξεις στο εσωτερικό του κόμματος, καθώς ο Αβέρωφ υπέβαλε την παραίτησή του τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους.

Πάντως, η ανάγκη για τη συγκρότηση ενός πολιτικού φορέα που θα συσπείρωνε τους δυσανεστημένους από την πολιτική της ΝΔ «εθνικόφρονες» ψηφοφόρους ήταν το κύριο ζήτημα που απασχολούσε τους ακροδεξιούς κύκλους. Το 1983 συγκροτήθηκε από υποστηρικτές της Χούντας, με τη μορφή σωματείου μια οργάνωση με την επωνυμία «Εθνική Πολιτική Ένωση» (ΕΠΕΝ) που επρόκειτο να αποτελέσει το «κέντρο» ενός μελλοντικού πολιτικού κόμματος με «αφανή» αρχηγό τον έγκλειστο στις φυλακές Κορυδαλλού, καταδικασμένο πρώην δικτάτορα, Γεώργιο Παπαδόπουλο. Λίγους μήνες αργότερα, τον Μάιο του 1983, η ΕΠΕΝ αναγνωρίστηκε ως πολιτική κίνηση μετά από σχετική δήλωση των στελεχών της στον Άρειο Πάγο, ενώ, στις 29 Ιανουαρίου 1984 πραγματοποιήθηκε στο ξενοδοχείο «Caravel» του εφοπλιστή Ιωάννη Θεοδωρακόπουλου, η ιδρυτική διακήρυξή της, στο πλαίσιο της οποίας απηύθυνε ηχογραφημένο μήνυμά του και ο «αφανής» επικεφαλής της, Γεώργιος Παπαδόπουλος, στο οποίο ο πρώην δικτάτορας ανέφερε χαρακτηριστικά ότι «...από ιδεολογικήν άποψιν, η Ελλάς έχει παραδοθεί ανυπεράσπιστη εις το έλεος μιας μαρξιστικής εισβολής». Γραμματέας του κόμματος ορίστηκε ο Χρυσάνθος Δημητριάδης και επικεφαλής της νεολαίας του κόμματος διορίστηκε από τον Παπαδόπουλο ο -μετέπειτα επικεφαλής της «Χρυσής Αυγής»- Νίκος Μιχαολιάκος και, μετά την παραίτησή του, ο Μάκης Βορίδης. Από άποψη ιδεολογικής ταυτότητας, η ΕΠΕΝ δεν παρουσίαζε κάποιο ολοκληρωμένο πρόγραμμα, πέρα από τη συνήθη εθνικιστική, αντικομμουνιστική ρητορεία και φιλοχουντική στάση της⁴⁵⁴, ενώ το κύριο αίτημά της ήταν η αποφυλάκιση των απριλιανών πρώην δικτατόρων. Στην πρώτη της εκλογική παρουσία, στις εκλογές για την ανάδειξη των Ελλήνων αντιπροσώπων στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο της 17ης Ιουνίου 1984, η ΕΠΕΝ έλαβε ποσοστό 2,29% αναδεικνύοντας έναν ευρωβουλευτή, ο οποίος εντάχθηκε στην ομάδα της «Ευρωπαϊκής Δεξιάς» και συνεργάστηκε στενά με ευρωπαίους ακροδεξιούς ομοϊδεάτες της, όπως ο Jean-Marie Le Pen του γαλλικού Εθνικού Μετώπου (Front National-FN). Παρόλα αυτά, στις βουλευτικές εκλογές της 2ας Ιουνίου 1985, η ΕΠΕΝ κατέγραψε ένα εξαιρετικά πενιχρό αποτέλεσμα (0,60% και 0 έδρες) ίσως λόγω

⁴⁵² Βλ. Αλεξάκη, Εμμανουήλ, Η Ελληνική Δεξιά. Δομή και ιδεολογία της Νέας Δημοκρατίας (1974-1993), Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2001, σ. 213.

⁴⁵³ Βλ. Μπακογιάννη, Παύλου, Άσπρο-Μαύρο, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα 1983, σ. 33.

⁴⁵⁴ Βλ. ενδεικτικά Βούλγαρη, Γιάννη, Η μεταπολιτευτική Ελλάδα 1974-2009, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2013, σ. 333.

και της οξύτατης πόλωσης ανάμεσα στο κυβερνών κόμμα ΠΑΣΟΚ και την αντιπολιτευόμενη ΝΔ, ενώ η παρακμή της συνεχίστηκε και τα επόμενα χρόνια, καθώς, στις μεν βουλευτικές εκλογές της 18ης Ιουνίου 1989 έλαβε ποσοστό 0,32% και καμία έδρα, στις δε εκλογές για την ανάδειξη των Ελλήνων αντιπροσώπων στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, που διεξήχθησαν την ίδια ημέρα, έχασε την εκπροσώπησή της, καθώς εξασφάλισε μόλις 1,17% των ψήφων.

Μετά την απόσυρση της υποστήριξης του Παπαδόπουλου και των λοιπών καταδικασμένων πρώην δικτατόρων προς την ΕΠΕΝ, τον Οκτώβριο του 1989, πολλά στελέχη της, υπό την ηγεσία, πλέον, του έως τότε γραμματέα της, Χρύσανθου Δημητριάδη, ίδρυσαν το «Εθνικό Κόμμα - ΕΠΕΝ», που, μολονότι στηλίτευε τον μονοθεματικό χαρακτήρα του προηγούμενου σχήματος, πρακτικά δεν διέφερε από άποψη ιδεολογίας σε τίποτα από την προκάτοχό του. Παράλληλα, ιδρύθηκε νεολαία με τίτλο «Μέτωπο Εθνικιστικής Νεολαίας» (ΜΕΝ), επικεφαλής του οποίου τοποθετήθηκε ο Μάκης Βορίδης. Παρόλα αυτά, το Εθνικό Κόμμα - ΕΠΕΝ ποτέ δεν κατόρθωσε να εξασφαλίσει εκλογική απήχηση, καθώς σε καμία εκλογική αναμέτρηση δεν μπόρεσε να υπερβεί τη μία ποσοστιαία μονάδα⁴⁵⁵, γεγονός που οδήγησε στην απόφαση για αναστολή της λειτουργίας του το 1996.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 κ.ε., άρχισαν διεργασίες στον χώρο της ακροδεξιάς, οι οποίες, σε μεγάλο βαθμό, συνέπεσαν με τις αλλαγές που επήλθαν στον χάρτη της Ευρώπης μετά την κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων. Το γεγονός αυτό επηρέασε και την Ελλάδα στο μέτρο που οι πολιτικές ανακατατάξεις στις γειτονικές βαλκανικές χώρες και, ιδίως στην Αλβανία, συνοδεύτηκαν από μία άνευ προηγουμένου αύξηση των μεταναστευτικών ροών. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την επικαιροποίηση της ρητορικής των Ελλήνων ακροδεξιών, η οποία σε μεγάλο βαθμό ευθυγραμμίστηκε με τον «ταυτοτικό», «εθνοπολιτισμικό» λόγο των Ευρωπαίων ομολόγων τους (π.χ. του γαλλικού «Εθνικού Μετώπου»), που είχε αρχίσει να αναπτύσσεται ήδη από την προηγούμενη δεκαετία. Εκτός, όμως από το μεταναστευτικό ζήτημα, ένα άλλο στοιχείο που ενδυνάμωνε την παρουσία της ακροδεξιάς ήταν και το θέμα της ονομασίας της Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας (FYROM) μετά τη διάλυση της ενιαίας Γιουγκοσλαβίας και την κήρυξη της ανεξαρτησίας της FYROM.

Υπό την επίδραση των νέων αυτών συνθηκών, η όσμωση στις τάξεις της ακροδεξιάς οδήγησε σε μια ουσιώδη αλλαγή πλεύσης -χωρίς, ωστόσο, να απεμπολούνται ορισμένα από τα παραδοσιακά της χαρακτηριστικά- και την εναρμόνισή της με το λεγόμενο «τρίτο κύμα», βασικότερος άξονας του οποίου ήταν η προπαγάνδισή αντιμεταναστευτικών θέσεων. Η υιοθέτηση στην Ελλάδα -για εξαιρετικά σύντομο χρονικό διάστημα (1989-1990)- ενός εκλογικού συστήματος που

⁴⁵⁵ Στις βουλευτικές εκλογές της 8ης Απριλίου 1990 το κόμμα έλαβε 0,10% και 0 έδρες· στις εκλογές της 10ης Οκτωβρίου 1993 έλαβε 0,14% και 0 έδρες· στις εκλογές για την ανάδειξη των 25 Ελλήνων αντιπροσώπων στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο της 12ης Ιουνίου 1994 έλαβε 0,74% και 0 έδρες· στις βουλευτικές εκλογές της 22ας Σεπτεμβρίου 1996 έλαβε 0,24% και 0 έδρες. Βλ. *Γεωργιάδου, Βασιλική*, *Η άκρα δεξιά στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 99.

προσέγγιζε την απλή αναλογική⁴⁵⁶, ευνόησε τη δημιουργία πολλών νέων ακροδεξιών πολιτικών οργανώσεων⁴⁵⁷, οι οποίες, ωστόσο, δεν είχαν σοβαρή απήχηση, δεδομένου ότι η έντονη πολιτική πόλωση της περιόδου εκείνης, όχι μόνο δεν επέτρεψε τη «χαλαρή ψήφο», αλλά οδήγησε και στο υψηλότερο ποσοστό δικομματισμού που είχε καταγραφεί μέχρι τότε⁴⁵⁸. Αυτή η πόλωση έδινε την εντύπωση της σταθερότητας του πολιτικού και κομματικού συστήματος στην Ελλάδα, αν και στην πραγματικότητα, η σταδιακή αποπολιτικοποίηση, η υποχώρηση των ισχυρών ιδεολογικών ταυτίσεων και η επικράτηση ενός πολιτικού κυνισμού εντός της κοινωνίας⁴⁵⁹ διαμόρφωναν συνθήκες αποσύνθεσης στο έδαφος της πολιτικής εκπροσώπησης, οι οποίες ευνοούσαν την εμφάνιση νέων ακροδεξιών μορφωμάτων.

Τον Απρίλιο του 1994 έκανε για πρώτη φορά την εμφάνισή του το «Ελληνικό Μέτωπο», που ιδρύθηκε με πρωτοβουλία του επιχειρηματία Παναγιώτη Βάσσου και πρώην στελεχών της ΕΝΕΠ. Στις 9 και 10 Απριλίου του ίδιου έτους πραγματοποιήθηκε το ιδρυτικό του συνέδριο, στο οποίο αποφασίστηκε η επεξεργασία του προγράμματός του, μετά από έναν «Διάλογο εθνικιστών», για τον οποίο δεν υπάρχουν σαφείς λεπτομέρειες, όπως ακριβώς συμβαίνει και για τη στελέχωση των οργάνων του κόμματος αυτού⁴⁶⁰. Το βέβαιο είναι ότι για μια τριετία το Ελληνικό Μέτωπο παρέμενε πολιτικά ανενεργό, γεγονός που οδήγησε στην αποδυνάμωσή του, καθώς πολλά στελέχη του απογοητεύτηκαν και εντάχθηκαν σε άλλα ακροδεξιά σχήματα εκείνης της περιόδου. Το 1997 επικεφαλής του κόμματος τέθηκε ο πρώην γραμματέας της νεολαίας της ΕΠΕΝ, Μάκης Βορίδης, που διατήρησε την ονομασία, το πρόγραμμα και το καταστατικό του Εθνικού Μετώπου, το οποίο, τον Οκτώβριο του ίδιου έτους πραγματοποίησε στην Αθήνα την «Ευρωπαϊκή Εθνικιστική

⁴⁵⁶ Το σύστημα καθιερώθηκε με τον Ν. 1847/1989 (ΦΕΚ 105 Α' 27.4.1989). Βασικό χαρακτηριστικό του ήταν ότι ο πρώτος σε ψήφους συνδυασμός, ακόμα και αν εξασφάλιζε ένα ψηλό ποσοστό, δύσκολα κέρδιζε και την αυτοδύναμη πλειοψηφία στη Βουλή. Αυτό οφειλόταν πρωτίστως στο γεγονός ότι οι υποψήφιοι συνδυασμοί συμμετείχαν στη δεύτερη κατανομή των αδιάθετων από την πρώτη εδρών κατά την αναλογία όχι της συνολικής εκλογικής τους δύναμης, αλλά μόνο των αχρησιμοποίητων στην πρώτη κατανομή υπολοίπων, κάτι που διευκόλυνε την εκπροσώπηση των μικρότερων σχηματισμών και, αντιστοίχως, δυσχέραινε την εξασφάλιση αυτοδύναμης κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας υπέρ του σχετικώς πλειοψηφούντος συνδυασμού. Ο νόμος αυτός καταργήθηκε το 1990, με πρωτοβουλία της Κυβέρνησης της ΝΔ. Βλ. Ζώη, Γεωργίου Θ., Απλή αναλογική, εκλογική νομολογία και συνταγματική αναθεώρηση, ΕφημΔΔ 5/2019, σ. 659 [649-675].

⁴⁵⁷ Κατά τη δεκαετία του 1990 έκαναν την εμφάνισή του 17 πολιτικά σχήματα στον χώρο της ακροδεξιάς, όπως ο Εθνικιστικός Συναγερμός, το Εθνικιστικό Κόμμα, η Εθνικιστική Συμπράταξη, το Εθνικιστικό Μέτωπο κ.λπ., με κύριο χαρακτηριστικό των περισσότερων από αυτά, όπως μαρτυρά και η ονομασία τους, τον εθνικισμό. Παράλληλα, επανήλθε στην ενεργό πολιτική δράση με ένα «νέο» σχήμα, υπό την επωνυμία «Πρώτη Γραμμή» ο Κ. Πλεύρης και έκανε την εμφάνισή του η «Εθνική Συμμαχία», με αρχηγό τον εκδότη της φιλοβασιλικής εφημερίδας «Ελεύθερη Ώρα», Γρηγόρη Μιχαλόπουλο. Βλ. Γεωργιάδου, Βασιλικής, Η άκρα δεξιά στην Ελλάδα, ό.π., σ. 135, υποσημ. 2.

⁴⁵⁸ Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι στις βουλευτικές εκλογές της 5ης Νοεμβρίου 1989 (τις δεύτερες μέσα στο ίδιο έτος), τα δύο μεγαλύτερα κόμματα συγκέντρωσαν αθροιστικά ποσοστό 86,86% των έγκυρων ψήφων (46,19% για τη Νέα Δημοκρατία και 40,67% για το ΠΑΣΟΚ), γεγονός που αποδόθηκε στην παραπομπή του πρώην Πρωθυπουργού και προέδρου του ΠΑΣΟΚ, Ανδρέα Παπανδρέου, καθώς και πολλών πρώην Υπουργών της Κυβέρνησής του στο Ειδικό Δικαστήριο του άρθρου 86 του Συντ., βάσει κατηγοριών περί εμπλοκής τους στην υπόθεση Κοσκωτά. Βλ. Ζώη, Γεωργίου Θ., Εκλογικά συστήματα και νομολογία του ΑΕΔ, ΕφημΔΔ 3/2017, σ. 288-289 [281-303].

⁴⁵⁹ Βλ. Γεωργιάδου, Βασιλικής, Η άκρα δεξιά στην Ελλάδα, ό.π., σ. 135-136.

⁴⁶⁰ Βλ. Γεωργιάδου, Βασιλικής, Η άκρα δεξιά στην Ελλάδα, ό.π., σ. 137 επ..

Συνδιάσκεψη», στην οποία συμμετείχαν το γαλλικό Εθνικό Μέτωπο (FN) του Jean-Marie Le Pen, που εκπροσωπήθηκε από τον Γενικό Γραμματέα του, Carl Lang και τον ευρωβουλευτή Fernand Le Rachinel, το Φλαμανδικό Μπλοκ (Vlaams Block) που εκπροσωπήθηκε από τον αρχηγό του, Frank Vanheke και το βραχύβιο (είχε ήδη διαλυθεί το 1993) Ισπανικό Εθνικό Μέτωπο (Frente Nacional).

Μολονότι διατηρούσε πολλά από τα παραδοσιακά στοιχεία της ελληνικής ακροδεξιάς, είναι φανερό ότι το Ελληνικό Μέτωπο υιοθέτησε το προγραμματικό πλαίσιο των ακροδεξιών εθνικολαϊκιστικών ευρωπαϊκών κομμάτων και, όπως μαρτυρά και η ονομασία του, είχε ευθείες αναφορές στο πιο επιτυχημένο ακροδεξιό πρότυπο, το γαλλικό Εθνικό Μέτωπο· διόλου τυχαία, ο Μάκης Βορίδης, ως επικεφαλής του Εθνικού Μετώπου, συμμετείχε σε εκδήλωση που έλαβε χώρα στο Παρίσι το 2002, όταν ανακοινώθηκε η υποψηφιότητα του Jean-Marie Le Pen για την Προεδρία της Γαλλικής Δημοκρατίας, όπου μάλιστα έλαβε και τον λόγο, εκφράζοντας την υποστήριξή του⁴⁶¹. Από ιδεολογική άποψη, λοιπόν, το Ελληνικό Μέτωπο «εμπλούτιζε» τα στοιχεία της παραδοσιακής ελληνικής ακροδεξιάς με θέσεις περί ευγονικής και προγενετικού ελέγχου⁴⁶², ενώ τασσόταν υπέρ της επαναφοράς της θανατικής ποινής, της απαγόρευσης «ανθελληνικών» κομμάτων και της ίδρυσης δεύτερου νομοθετικού σώματος, κατά το πρότυπο των «συντεχνιακών» βουλών του ιταλικού μεσοπολεμικού φασισμού· παράλληλα, έδινε μεγάλη έμφαση στα εθνικά θέματα, όπως τα ελληνοτουρκικά, το Κυπριακό και το Βορειοηπειρωτικό ζήτημα και επιδιόταν σε μια ακραία αντιμεταναστευτική ρητορική, στρεφόμενο παράλληλα εναντίον της πολυπολιτισμικότητας και της παγκοσμιοποίησης τις οποίες υπηρετούσαν το «πολιτικό» (ΠΑΣΟΚ και ΝΔ) και το «διεθνιστικό κατεστημένο» (τόσο η Αριστερά όσο και η Δεξιά).

Παρά την επίμονη προσπάθειά του, τα αποτελέσματα του Ελληνικού Μετώπου σε εκλογικό επίπεδο ήταν μάλλον απογοητευτικά. Στις δημοτικές εκλογές της 11ης Οκτωβρίου 1998, ο επικεφαλής του κόμματος, Μάκης Βορίδης, τέθηκε επικεφαλής του ψηφοδελτίου «Μέτωπο για την Αθήνα», λαμβάνοντας μόλις το 0,6% των ψήφων. Σε επίπεδο εθνικής επικράτειας, το κόμμα συμμετείχε σε άλλες τέσσερις εκλογικές αναμετρήσεις, στις οποίες δεν κατόρθωσε να υπερβεί το 0,3%⁴⁶³, γεγονός που επιτάχυνε τις διαδικασίες απορρόφησής του από τον -περισσότερο επιτυχημένο- «Λαϊκό Ορθόδοξο Συναγερμό» (ΛΑ.Ο.Σ.) που ίδρυσε το πρώην στέλεχος της Νέας Δημοκρατίας, Γιώργος Καρατζαφέρης, τον Μάιο του 2000.

⁴⁶¹ Βλ. Γεωργιάδου, Βασιλικής, *Η άκρα δεξιά στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 142.

⁴⁶² Από την άποψη αυτή εναρμονιζόταν με τις θέσεις που είχε υποστηρίξει παλαιότερα ο Κ. Πλεύρης και το Κ4Α.

⁴⁶³ Στις εκλογές για την ανάδειξη των Ελλήνων αντιπροσώπων στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο της 13ης Ιουνίου 1999, το Ελληνικό Μέτωπο έλαβε ποσοστό 0,12% χωρίς να κερδίσει έδρα· στις βουλευτικές εκλογές της 9ης Απριλίου 2000, κατήλθε σε εκλογική συνεργασία με την Πρώτη Γραμμή του Κ. Πλεύρη και έλαβε ποσοστό 0,18% χωρίς να εξασφαλίσει κοινοβουλευτική εκπροσώπηση· το κόμμα δεν κατόρθωσε να αναδείξει βουλευτή ούτε στις επόμενες βουλευτικές εκλογές της 7ης Μαρτίου 2004, καθώς έλαβε ακόμα χαμηλότερο ποσοστό (0,09%)· τέλος, στις εκλογές για την ανάδειξη των Ελλήνων αντιπροσώπων στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο της 13ης Ιουνίου 2004, το Ελληνικό Μέτωπο έλαβε ποσοστό 0,25% χωρίς να κερδίσει έδρες. Βλ. Γεωργιάδου, Βασιλικής, *Η άκρα δεξιά στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 140.

Η πρώτη επιτυχημένη προσπάθεια δημιουργίας ακροδεξιού κόμματος στην Ελλάδα, η οποία μάλιστα δημιούργησε τις συνθήκες για την κανονικοποίηση της ακροδεξιάς ρητορικής, ήταν ο Λαϊκός Ορθόδοξος Συναγερμός (ΛΑ.Ο.Σ.) του Γιώργου Καρατσαφέρη. Το κόμμα αυτό, σε αντίθεση με τα άλλα πολιτικά μορφώματα του χώρου, δεν ιδρύθηκε ως προϊόν μετεξέλιξης ή συνένωσης προϋφιστάμενων ομάδων της ακροδεξιάς, αλλά υπήρξε αποτέλεσμα διάσπασης της Νέας Δημοκρατίας (ΝΔ), εξαιτίας της ιδεολογικής στροφής προς τον «μεσαίο χώρο» που πραγματοποίησε το κόμμα αυτό στις αρχές της δεκαετίας του 2000, προκειμένου να προσελκύσει τους ψηφοφόρους του πολιτικού Κέντρου από το ΠΑΣΟΚ, το οποίο είχε ήδη κερδίσει δύο εκλογικές αναμετρήσεις τον Οκτώβριο του 1993, υπό τον Ανδρέα Παπανδρέου, και τον Σεπτέμβριο του 1996, υπό τον Κωνσταντίνο Σημίτη. Ο δημοσιογράφος και επιχειρηματίας, Γ. Καρατσαφέρης, που εκπροσωπούσε την παραδοσιακή εκδοχή συντηρητισμού της ακραίας «λαϊκής Δεξιάς», τον Οκτώβριο του 1974 εξέδωσε τη βραχύβια εφημερίδα με τίτλο «*Τὸ Ἑλληνικὸν Στέμμα τῆς Δημοκρατίας*»⁴⁶⁴, η οποία φιλοδοξούσε να εκπροσωπήσει τη φιλομοναρχική πτέρυγα εντός της Νέας Δημοκρατίας, συγκρατώντας ψηφοφόρους που ενδεχομένως θα στρέφονταν στην ΕΔΕ του Π. Γαρουφαλιά⁴⁶⁵. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1981, ο Καρατσαφέρης, αφού ασχολήθηκε για μια περίοδο με την παραγωγή ραδιοφωνικών και τηλεοπτικών εκπομπών και διαφημίσεων, συμμετείχε ως αρθρογράφος στο κομματικό έντυπο της Νέας Δημοκρατίας, «*Νέα Πορεία*». Μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, τον Οκτώβριο του 1981, ο Καρατσαφέρης, ο οποίος συνδέθηκε με την αβερωφική πτέρυγα της ΝΔ, προσπαθούσε να αντιμετωπίσει το κρατικό μονοπώλιο στα ραδιοτηλεοπτικά ΜΜΕ με τη διανομή βιντεοκασετών και τη χρήση κρυφών καμερών⁴⁶⁶. Αφού η ΝΔ επανήλθε στην εξουσία, το 1990, και, ενώ είχε καταργηθεί το κρατικό μονοπώλιο στο ραδιοτηλεοπτικό τοπίο, μια από τις πρώτες ενέργειες της Κυβέρνησης Μητσοτάκη ήταν η παραχώρηση προς τον Γ. Καρατσαφέρη άδειας ίδρυσης τηλεοπτικού και ραδιοφωνικού σταθμού. Έτσι γεννήθηκε ο σταθμός «Tele City», ο οποίος μετά την ίδρυση του ΛΑΟΣ, μετονομάστηκε -επί το «ελληνικότερον»- σε «Τηλε Άστυ» και εκπέμπει μέχρι σήμερα (2025) με την επωνυμία «ΑΡΤ» (Άστυ Ράδιο Τηλεόραση).

Ο Γιώργος Καρατσαφέρης εξελέγη για πρώτη φορά βουλευτής της ΝΔ στην Β' εκλογική περιφέρεια Αθηνών, στις βουλευτικές εκλογές της 10ης Οκτωβρίου 1993 και επανεξελέγη με το ίδιο κόμμα στις 22 Σεπτεμβρίου 1996 και στις 9 Απριλίου 2000. Λίγο μετά το δυσμενές για τη ΝΔ αποτέλεσμα των τελευταίων εκλογών, ο Καρατσαφέρης κατηγόρησε ως υπεύθυνη για την ήττα την υπό τον Κώστα Καραμανλή ηγεσία του κόμματος, η οποία, από το 1997, ακολουθούσε τη στρατηγική του «μεσαίου χώρου», γεγονός που οδήγησε στη διαγραφή του από την κοινοβουλευτική ομάδα του κόμματος (Μάιος 2000). Τρεις περίπου μήνες μετά την απομάκρυνσή του από τη ΝΔ, ο Καρατσαφέρης ανακοίνωσε την ίδρυση του Λαϊκού

⁴⁶⁴ Βλ. Ψαρρά, Δημήτρη, Το κρυφό χέρι του Καρατσαφέρη. Η τηλεοπτική αναγέννηση της ελληνικής ακροδεξιάς, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2010, σ. 23 επ..

⁴⁶⁵ Βλ. Ψαρρά, Δημήτρη, Το κρυφό χέρι του Καρατσαφέρη, ό.π., σ. 25.

⁴⁶⁶ Βλ. Ψαρρά, Δημήτρη, Το κρυφό χέρι του Καρατσαφέρη, ό.π., σ. 44 επ..

Ορθόδοξου Συναγερμού, ο οποίος στην αρχική του ονομασία είχε και το επίθετο «Ανανεωτικός», που αφαιρέθηκε λίγο αργότερα⁴⁶⁷. Έχει ενδιαφέρον η επιλογή της επωνυμίας, καθώς ο ιδρυτής του κόμματος επιθυμούσε, μέσω του ακρωνυμίου «ΛΑ.Ο.Σ.», να γίνεται ευθέως παραπομπή στον Λαό, προκειμένου να υπογραμμίζει την υποτιθέμενη διαφοροποίηση του κόμματός του από το «κατεστημένο»⁴⁶⁸. Πάντως, παρά τη γέννησή του από το σώμα της ΝΔ, ο ΛΑ.Ο.Σ. προσέγγισε με αξιοσημείωτη ταχύτητα τα διάφορα προϋφιστάμενα ακροδεξιά σχήματα, με τα οποία δημιούργησε γέφυρες επικοινωνίας και συνεργασίας, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την Πρώτη Γραμμή του Κ. Πλεύρη, ο οποίος με την ευρεία προβολή από τον τηλεοπτικό σταθμό του Γ. Καρατζαφέρη, όπου διατηρούσε και εκπομπή, είχε τη δυνατότητα να προπαγανδίζει τις θέσεις και να προωθεί τα βιβλία του⁴⁶⁹. Το βασικότερο επίτευγμα του Καρατζαφέρη υπήρξε η σύνδεση μεταξύ μορφωμάτων και προσώπων με αντισημιτικά και εθνικιστικά χαρακτηριστικά και ενός μέρους της λεγόμενης «λαϊκής Δεξιάς» που δεν συμπορευόταν με την ιδεολογική «στροφή» της ΝΔ. Πάντως, ο ΛΑ.Ο.Σ. και ο αρχηγός του αρνούσανται πεισματικά τους χαρακτηρισμούς περί «ακροδεξιάς» απειλώντας με εγκλήσεις και παραπέμποντας όσους ήθελαν να εντοπίσουν την ακροδεξιά, στο Ελληνικό Μέτωπο του Μάκη Βορίδη⁴⁷⁰. η απογύμνωση των επιχειρημάτων αυτών φάνηκε, βέβαια, -μεταξύ άλλων- και όταν ο Βορίδης έγινε, αργότερα, δεκτός στα ψηφοδέλτια του ΛΑ.Ο.Σ., με το οποίο και εξελέγη βουλευτής.

Από άποψη ιδεολογικής τοποθέτησης, ο ΛΑ.Ο.Σ. κινήθηκε γύρω από τους άξονες: α) ενός εθνικισμού, διανθισμένου από αλυτρωτικές θέσεις με αναφορές σε έναν πεπαλαιωμένο μεγαλοϊδεατισμό, β) ενός παραδοσιακού τύπου αυταρχισμού, που συνδεόταν με τις «κλασικές» συντηρητικές αξίες περί «νόμου, τάξης και ασφάλειας», γ) ενός λαϊκισμού που στηριζόταν στη διάκριση ανάμεσα στον «λαό» και το «κατεστημένο» και σε μια αντίληψη περί δημοκρατίας που απέρριπτε το αντιπροσωπευτικό, κοινοβουλευτικό σύστημα και τασσόταν υπέρ μιας δημοψηφισματικού τύπου λογικής και δ) μιας ρητορικής που στρεφόταν εναντίον της παγκοσμιοποίησης, της ΕΕ, των Εβραίων και των μεταναστών και τασσόταν υπέρ μιας «ελληνοκεντρικής» παιδείας, προσανατολισμένης στα «ελληνοχριστιανικά» πρότυπα⁴⁷¹. Τα εθνικά θέματα, όπως το Κυπριακό, τα ελληνοτουρκικά και το Μακεδονικό αντιμετωπίζονταν με όρους σωβινισμού, ενώ ο αλυτρωτισμός εκφραζόταν μέσα από τη διατύπωση θέσεων περί «επανεποίκισης» περιοχών συνδεδεμένων με το παρελθόν του Ελληνισμού, όπως ο Πόντος και η Μικρά Ασία, κάτι που παρέπεμπε στη ναζιστικής έμπνευσης έννοια του «ζωτικού χώρου» (Lebensraum)⁴⁷². Παράλληλα, καταβαλλόταν προσπάθεια να αναδειχθούν θέματα, όπως η ασφάλεια και η μετανάστευση, η οποία συνδέθηκε ευθέως με την

⁴⁶⁷ Βλ. Γεωργιάδου, Βασιλικής, *Η άκρα δεξιά στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 152.

⁴⁶⁸ Ibidem.

⁴⁶⁹ Για τη σχέση μεταξύ του Γ. Καρατζαφέρη και του Κ. Πλεύρη, βλ. ενδεικτικά Ψαρρά, Δημήτρη, *Το κρυφό χέρι του Καρατζαφέρη*, ό.π., σ. 188-190.

⁴⁷⁰ Βλ. Γεωργιάδου, Βασιλικής, *Η άκρα δεξιά στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 154-155.

⁴⁷¹ Βλ. Γεωργιάδου, Βασιλικής, *Η άκρα δεξιά στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 156-160.

⁴⁷² Βλ. Γεωργιάδου, Βασιλικής, *Η άκρα δεξιά στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 157.

«εγκληματικότητα» και προβαλλόταν συνεχώς το επιχείρημα περί «καθαρής» παράταξης που απευθυνόταν σε μία «καθαρή Ελλάδα»⁴⁷³, η οποία ερχόταν σε ευθεία αντίθεση με το «διεφθαρμένο» πολιτικό «κατεστημένο».

Μια ιδιαιτερότητα που διαφοροποιούσε τον ΛΑ.Ο.Σ. σε σύγκριση με τα άλλα ακροδεξιά ή υπερσυντηρητικά μορφώματα ήταν η έκταση της προβολής του από τα ΜΜΕ⁴⁷⁴, που ως έναν βαθμό οφειλόταν και στη σχετική εμπειρία του ιδρυτή του, ο οποίος φρόντισε να συγκεντρώσει γύρω του πρόσωπα, που προβάλλονταν, όχι μόνο από τον τηλεοπτικό του σταθμό, αλλά και από περιφερειακής ή εθνικής εμβέλειας ραδιοηλεκτρονικά δίκτυα⁴⁷⁵. Το γεγονός αυτό συνέβαλε στην αναγνωρισιμότητα των προσώπων αυτών -πολλά εκ των οποίων πρωταγωνιστούν μέχρι σήμερα (2025) στην πολιτική σκηνή είτε ως Υπουργοί, είτε ως αρχηγοί κομμάτων-, αλλά και στην ταχύτατη διάδοση των θέσεων του ΛΑ.Ο.Σ., που σε σύντομο χρονικό διάστημα παρουσίασε μία αυξητική τάση της εκλογικής ισχύος του.

Ενδεικτικά, η πρώτη εκλογική αναμέτρηση στην οποία συμμετείχε, σε επίπεδο εθνικής επικράτειας, ο ΛΑ.Ο.Σ. ήταν οι βουλευτικές εκλογές της 7ης Μαρτίου 2004, στις οποίες εξασφάλισε ποσοστό 2,19% χωρίς όμως να αναδείξει βουλευτή, καθώς το κόμμα δεν υπερέβη τη ρήτρα εισόδου του 3% που όριζε ο εκλογικός νόμος⁴⁷⁶, αν και το ποσοστό αυτό αποτέλεσε την «παρακαταθήκη» που οδήγησε τον Γιώργο Καρατζαφέρη στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο λίγους μήνες αργότερα, καθώς στις εκλογές της 13ης Ιουνίου 2004, ο ΛΑ.Ο.Σ. απέσπασε ποσοστό 4,12%.⁴⁷⁷ Η ανοδική πορεία του κόμματος συνεχίστηκε και τα επόμενα χρόνια, καθώς στις επόμενες βουλευτικές εκλογές της 16ης Σεπτεμβρίου 2007, ο ΛΑ.Ο.Σ. εξασφάλισε για πρώτη φορά κοινοβουλευτική εκπροσώπηση, κερδίζοντας ποσοστό 3,80% και 10 έδρες⁴⁷⁸. Στις δύο επόμενες εκλογικές αναμετρήσεις που πραγματοποιήθηκαν το 2009, το κόμμα απέσπασε ακόμα μεγαλύτερο ποσοστό, καθώς, στις μεν εκλογές για την ανάδειξη των Ελλήνων αντιπροσώπων στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, της 7ης Ιουνίου 2009, απέσπασε το μεγαλύτερο έως τότε ποσοστό του, 7,15%, που το ανέβασε στην τέταρτη θέση και του επέτρεψε την εκλογή δύο Ευρωβουλευτών (σε σύνολο 22)⁴⁷⁹, στις δε βουλευτικές εκλογές της 4ης

⁴⁷³ Επρόκειτο και για το κεντρικό σύνθημα στο Α' συνέδριο του κόμματος που έλαβε χώρα στις 18 Μαΐου 2002.

⁴⁷⁴ Βλ. ενδεικτικά *Ellinas, Antonis A.*, *The Media and the Far Right in Western Europe. Playing the Nationalist Card*, Cambridge University Press, 2010, σ. 141-166.

⁴⁷⁵ Για τα πρόσωπα αυτά, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται οι Κωνσταντίνος Πλεύρης, Θάνος Πλεύρης, Μάκης Βορίδης, Γεώργιος Γεωργίου, Σπύρος Σταθόπουλος, Θανάσης Μυλωνόπουλος, Βαγγέλης Παπαδόπουλος, Παναγιώτης Θεοδωρακίδης, Άδωνις Γεωργιάδης, Κυριάκος Βελόπουλος, Δημοσθένης Λιακόπουλος, Χρίστος Γούδης, Ιωάννης Σχοινάς, Κωνσταντίνος Αϊβαλιώτης, Κωνσταντίνος Θάνος, Χρίστος Χαρίτος, Χρίστος Βίρλας και Σπύρος Καραχάλιος, βλ. αντί άλλων, *Ψαρρά, Δημήτρη*, *Το κρυφό χέρι του Καρατζαφέρη*, ό.π., σ. 187-214.

⁴⁷⁶ Πηγή: <<https://www.yypes.gr/ekloges/ethnikes-ekloges/apotelesmata-ethnikon-eklogon>> (τελευταία πρόσβαση: 12.11.2025).

⁴⁷⁷ Πηγή: <<https://www.yypes.gr/ekloges/ekloges-gia-to-europaiko-koinobouliao/apotelesmata-eyroeklogon>> (τελευταία πρόσβαση: 12.11.2025).

⁴⁷⁸ Πηγή: <<https://ekloges-prev.singularlogic.eu/v2007/pages/index.html>> (τελευταία πρόσβαση: 12.11.2025).

⁴⁷⁹ Πηγή: <<https://ekloges-prev.singularlogic.eu/e2009/pages/index.html>> (τελευταία πρόσβαση: 12.11.2025).

Οκτωβρίου 2009, εξασφάλισε ποσοστό 5,63% και 15 έδρες (σε σύνολο 300)⁴⁸⁰. Από το 2011 και μετά, ξεκίνησε η απότομη πτώση του ΛΑ.Ο.Σ., ο οποίος, τη στιγμή που κορυφωνόταν η κρίση χρέους που οδήγησε στην υπογραφή του πρώτου «Μνημονίου», τον Μάιο του 2010, επέλεξε να ταχθεί υπέρ του πακέτου βοήθειας του ΔΝΤ και της ΕΕ, ψηφίζοντας στη Βουλή το άρθρο 1 του σχετικού νομοσχεδίου⁴⁸¹. Από άποψη σφυγμομετρήσεων, ο ΛΑ.Ο.Σ. παρέμενε σε σχετικά υψηλά ποσοστά την ίδια περίοδο, γεγονός που οδήγησε την ηγεσία του στην απόφαση να στηρίξει την Κυβέρνηση συνεργασίας του Λουκά Παπαδήμου, με τη συμμετοχή τεσσάρων βουλευτών του σε υπουργικές θέσεις, ήτοι των Άδωνι Γεωργιάδη, Αστέριου Ροντούλη, Μάκη Βορίδη και Γιώργου Γεωργίου. Ωστόσο, στις 10 Φεβρουαρίου του 2012 ο ΛΑ.Ο.Σ. απέσυρε τη στήριξή του από την κυβέρνηση, διαφωνώντας με την υπογραφή του δεύτερου Μνημονίου, το οποίο και καταψήφισε⁴⁸². Έτσι, οι μετέχοντες από το κόμμα στην κυβέρνηση παραιτήθηκαν από το υπουργικό αξίωμα, εκτός από τους Μάκη Βορίδη και Άδωνι Γεωργιάδη, οι οποίοι διαγράφηκαν από την κοινοβουλευτική ομάδα, επειδή υπερψήφισαν τη δανειακή σύμβαση και αργότερα εντάχθηκαν στη Νέα Δημοκρατία. Από τη στιγμή εκείνη ξεκίνησε η απότομη καθοδική πορεία του ΛΑ.Ο.Σ., το οποίο στις βουλευτικές εκλογές της 6ης Μαΐου 2012, οι οποίες μετέβαλαν εντελώς το έως τότε παγιωμένο κομματικό και πολιτικό σύστημα⁴⁸³, απώλεσε την κοινοβουλευτική του εκπροσώπηση, λαμβάνοντας ποσοστό 2,90%⁴⁸⁴, ενώ στις αμέσως επόμενες εκλογές της 17 Ιουνίου του ίδιου έτους, το ποσοστό του μειώθηκε ακόμα περισσότερο, στο 1,58%⁴⁸⁵ και στις εκλογές για την ανάδειξη των Ελλήνων αντιπροσώπων στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο της 25 Μαΐου 2014, απέσπασε 2,69% των ψήφων χωρίς να κερδίσει έδρα⁴⁸⁶. η τελευταία παρουσία του ΛΑ.Ο.Σ. σε βουλευτικές εκλογές ήταν στις 25 Ιανουαρίου 2015, όπου το κόμμα απέσπασε ποσοστό 1,03% χωρίς να εξασφαλίσει έδρες στη Βουλή⁴⁸⁷, ενώ συμμετείχε στις εκλογές για την ανάδειξη των Ελλήνων αντιπροσώπων στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο της 26ης Μαΐου 2019 (σε συνεργασία με το μικρότερο ακροδεξιό σχήμα «Πατριωτική Ριζοσπαστική Ένωση») και της 9ης Ιουνίου 2024 (υπό την ηγεσία του

⁴⁸⁰ Πηγή: <<https://ekloges-prev.singularlogic.eu/v2009/pages/index.html>> (τελευταία πρόσβαση: 12.11.2025).

⁴⁸¹ N. 3845/2010 (ФЕК 65 А'/6.5.2010).

⁴⁸² N. 4046/2012 (ФЕК 28 А'/14.2.2012).

⁴⁸³ Βλ. ενδεικτικά *Σταθόπουλου, Πάνου*, Η απορρυθμίση του κομματικού συστήματος, σε: *Βούλαρη, Γιάννη / Νικολακόπουλου, Ηλία* (επιμ.), 2012: Ο διπλός εκλογικός σεισμός, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 2014, σ. 61-81.

484 Πηγή: <<https://ekloges-prev.singularlogic.eu/v2012a/public/index.html#%7D%7D>> (τελευταία πρόσβαση: 12.11.2025).

485 Πηγή: <<https://ekloges-prev.singularlogic.eu/v2012b/public/index.html#{%22cls%22:%22main%22,%22params%22:{%7D%7D}}>> (τελευταία πρόσβαση: 12.11.2025).

486 Πηγή: <[http://ekloges-prev.singularlogic.eu/may2014/e/public/index.html#{%22cls%22:%22main%22,%22params%22:{}}](http://ekloges-prev.singularlogic.eu/may2014/e/public/index.html#{%22cls%22:%22main%22,%22params%22:{}}>)> (τελευταία πρόσβαση: 12.11.2025).

Πηγή: <[https://ekloges-
prev.singularlogic.eu/v2015a/v/public/index.html#%7D%7D](https://ekloges-prev.singularlogic.eu/v2015a/v/public/index.html#%7D%7D)> (τελευταία πρόσβαση: 12.11.2025).

νέου αρχηγού του, δημοσιογράφου Φίλιππου Καμπούρη), χωρίς όμως επιτυχία, καθώς συγκέντρωσε ποσοστά 1,23% και 0,25% αντίστοιχα⁴⁸⁸.

Παρά τη σταδιακή εξαφάνιση του ΛΑ.Ο.Σ. από τη κεντρική πολιτική σκηνή, το βέβαιο είναι ότι η «κληρονομιά» του κόμματος αυτού παραμένει στο προσκήνιο, καθώς ορισμένα από τα πλέον προβεβλημένα στελέχη του εξακολουθούν μέχρι σήμερα να καθορίζουν το πλαίσιο του δημόσιου διαλόγου μέσω της παρουσίας τους σε κυβερνητικούς θώκους ή μέσω της κοινοβουλευτικής παρουσίας τους ως πολιτικοί αρχηγοί. Η παρουσία τους υπενθυμίζει ότι ο ΛΑ.Ο.Σ. διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην κανονικοποίηση του ακροδεξιού προγραμματικού λόγου στην Ελλάδα, με ό,τι και αν συνεπάγεται αυτή η εξέλιξη.

Σε ένα άλλο επίπεδο, που διαφέρει από την παραδοσιακή ρητορική των ελληνικών ακροδεξιών κομμάτων που εμφανίστηκαν ιδίως από τη δεκαετία του 1970 κ.ε. φαίνεται να κινείται το μόρφωμα της «Χρυσής Αυγής», το οποίο διαψεύδει τη θέση ότι είθισται πολλά ακροδεξιά κόμματα να εμφανίζονται ως «διάττοντες αστέρες» στο πολιτικό στερέωμα⁴⁸⁹. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει η πολυετής παρουσία της «Χρυσής Αυγής» στην εν στενή εννοία πολιτική σκηνή και στον εν ευρεία εννοία δημόσιο χώρο. Η «Χρυσή Αυγή» εμφανίστηκε αρχικά υπό μορφή ακροδεξιού περιοδικού που κυκλοφόρησε τον Δεκέμβριο του 1980, εξέφραζε νεοναζιστικές θέσεις⁴⁹⁰ και πρόβαλε συστηματικά τον Adolph Hitler και Έλληνες που είχαν συνεργαστεί με τους ναζί κατά τη διάρκεια της Κατοχής⁴⁹¹. Πηγή έμπνευσης για την ονομασία του περιοδικού ήταν το αγγλικό «*Ερμητικό Τάγμα (ή Τάξη) της Χρυσής Αυγής*»⁴⁹², μία οργάνωση που είχε ιδρυθεί στο Λονδίνο το 1903 και επιδιδόταν στη μελέτη του αποκρυφισμού, της μεταφυσικής και των παραφυσικών δραστηριοτήτων και ήταν οργανωμένη, με βάση την ιεραρχία και τα τελετουργικά μύησης, κατά το πρότυπο των μασονικών στοών, ενώ, μεταξύ των μελών της συγκαταλέγονταν και πρόσωπα με σατανιστικές τάσεις, όπως ο Edward Alexander Crowley⁴⁹³. Η σύνδεση με τον αποκρυφισμό δεν είναι καθόλου τυχαία, αφού είναι γνωστό ότι και στη Γερμανία, οι ναζί έδειχναν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον αποκρυφισμό, τη μαγεία και τις διάφορες ψευδοεπιστήμες⁴⁹⁴.

⁴⁸⁸ Πηγή: <<https://ekloges.ypes.gr/>> (τελευταία πρόσβαση: 12.11.2025).

⁴⁸⁹ Κάτι αντίστοιχο φαίνεται να ισχύει και για το νεοναζιστικό NPD, για το οποίο έγινε λόγος στη σχετική ενότητα.

⁴⁹⁰ Βλ. Ψαρρά, Δημήτρη, Η μαύρη βίβλος της Χρυσής Αυγής, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2012, σ. 18 και 35.

⁴⁹¹ Βλ. Ψαρρά, Δημήτρη, Η μαύρη βίβλος της Χρυσής Αυγής, ό.π., σ. 36 επ..

⁴⁹² Ordo Hermeticus Aurorae Aureae ή Hermetic Order of the Golden Dawn.

⁴⁹³ Βλ. Ψαρρά, Δημήτρη, Ο αρχηγός, Το αίνιγμα του Ν. Μιχαλολιάκου, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2018, σ. 32 επ..

⁴⁹⁴ Η γνωστότερη περίπτωση είναι η σύνδεση του ναζιστικού κόμματος (NSDAP) με την «*Εταιρεία της Θούλης*» (Thule-Gesellschaft), ακροδεξιά μυστική οργάνωση που είχε ιδρυθεί προς το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στο Μόναχο και αποτελούσε έναν συνωμοτικό σύνδεσμο αντισημιτικής και, γενικότερα, ρατσιστικής κατεύθυνσης, με επιρροές από τη λεγόμενη «Αριοσοφία» που είχε αναπτύξει ο Αυστριακός αποκρυφιστής συγγραφέας, Guido von List. Για τις σχέσεις μεταξύ μυστικισμού και εθνικοσοσιαλισμού βλ. ενδεικτικά Levenda, Peter, Ναζί και αποκρυφισμός, Τα παρασκήνια μιας σκοτεινής σχέσης (Μετάφραση: Χαλμούκου, Κατερίνας), Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα, 2005.

Ιδρυτής του περιοδικού -που αργότερα μετεξελίχθηκε σε πολιτική κίνηση- ήταν ο 23χρονος τότε Νίκος Μιχαλολιάκος, ο οποίος στα μαθητικά του χρόνια ήταν μέλος του «Κόμματος 4ης Αυγούστου» του Κωνσταντίνου Πλεύρη και κατά τη διάρκεια της εξέγερσης του Πολυτεχνείου, τον Νοέμβριο του 1973, είχε επιχειρήσει, χωρίς επιτυχία, μαζί με ομάδα 100 περίπου χουντικών παρακρατικών, να εισβάλει στον κατειλημμένο από τους αντιδικτατορικούς φοιτητές χώρο⁴⁹⁵. Μετά την πτώση της δικτατορίας και τη μεταπολίτευση, ο Μιχαλολιάκος απασχόλησε τις αρχές, όταν, στις 16 Δεκεμβρίου 1976, κατά τη διάρκεια της κηδείας του απότακτου αστυνόμου και αρχιβασανιστή της δικτατορίας, Ευάγγελου Μάλλιου, που είχε δολοφονηθεί λίγες ημέρες νωρίτερα από την τρομοκρατική οργάνωση «17 Νοέμβρη», επιτέθηκε μαζί με μια ομάδα χουντικών εναντίον δημοσιογράφων που κάλυπταν την είδηση, με απολογισμό τον σοβαρό τραυματισμό πέντε δημοσιογράφων⁴⁹⁶. ο Μιχαλολιάκος συνελήφθη, αλλά αφέθηκε ελεύθερος⁴⁹⁷, ενώ, σύμφωνα με ορισμένες μαρτυρίες, συνέχισε τη βίαιη δράση του⁴⁹⁸. Στις 31 Ιουλίου 1978, η Αστυνομική Διεύθυνση Αθηνών εξέδωσε ανακοίνωση, σύμφωνα με την οποία είχαν συλληφθεί και προσαχθεί «για κατάρτιση και συμμετοχή σε τρομοκρατική ομάδα προς διάπραξη εγκλημάτων δια της χρήσεως εκρηκτικών υλών κ.λπ.», εννέα πρόσωπα, μεταξύ των οποίων και Μιχαλολιάκος, ο οποίος υπηρετούσε τότε τη στρατιωτική του θητεία, μολοντί ήταν ακόμα υπόδικος για την επίθεση στην κηδεία του Μάλλιου⁴⁹⁹. Η σύλληψη σχετιζόταν με την τοποθέτηση εκρηκτικών μηχανισμών σε κινηματογράφους της Αθήνας, όπου προβάλλονταν σοβιετικές ταινίες⁵⁰⁰, ενώ η κύρια

⁴⁹⁵ Η μαρτυρία αυτή προέρχεται από τον πρώην συνεργάτη του Μιχαλολιάκου, Γιάννη Περδικάρη, ο οποίος την αναφέρει σε βιβλίο του, το οποίο υπέγραψε με το ψευδώνυμο Ίων Φίλιππου, με τίτλο: «Χρυσή Αυγή-Πολιτικός Οδοδείκτης», που κυκλοφόρησε το 2013 από τις εκδόσεις Ήλεκτρον. Βλ. *Ψαρρά, Δημήτρη*, Ο αρχηγός, ό.π., σ. 109 επ..

⁴⁹⁶ Βλ. *Ψαρρά, Δημήτρη*, Ο αρχηγός, ό.π., σ. 114 επ..

⁴⁹⁷ Όπως αναφέρει ο Δ. Ψαρράς, «Όταν, στις 9.5.1978, ξεκίνησε η δίκη για τα επεισόδια, ο Μιχαλολιάκος δεν βρισκόταν στο εδώλιο, διότι είχε ήδη καταταγεί στον στρατό (από τα τέλη του 1977), και το δικαστήριο αποφάσισε να διαχωρίσει την υπόθεση γι' αυτόν και άλλον έναν κατηγορούμενο, κρίνοντας ότι δεν είχαν κλητευθεί εμπρόθεσμα. Η δίκη του με την κατηγορία της συμμετοχής στα αιματηρά επεισόδια στην κηδεία του Μάλλιου δεν θα γίνει ποτέ. Τα αδικήματα που τον βάρυναν θα παραγραφούν τον Δεκέμβριο του 1981, πέντε χρόνια μετά τις βίαιες επιθέσεις στους δημοσιογράφους». Ibidem.

⁴⁹⁸ Σύμφωνα με τον Γ. Περδικάρη, ο Ν. Μιχαλολιάκος συμμετείχε στον άγριο ξυλοδαρμό του δημοσιογράφου Νίκου Κακαουνάκη, ο οποίος πραγματοποιούσε έρευνα με θέμα την πρόσφατη τότε δράση των νεοφασιστών. Στις 29.1.1977 ο δημοσιογράφος υπέστη άγριο ξυλοδαρμό από αγνώστους, οι οποίοι στη συνέχεια τον πέταξαν αναισθητό σε ασβεστόλακκο, γεγονός που έθεσε σε σοβαρό κίνδυνο τη ζωή του. Δεν υπήρξαν συλλήψεις, αλλά κατά τον Περδικάρη, δράστες της επίθεσης, που χαρακτηρίστηκε «απόπειρα ανθρωποκτονίας», ήταν ο Νίκος [Μιχαλολιάκος] και ο Αριστοτέλης [Καλέντζης]. Βλ. *Ψαρρά, Δημήτρη*, Ο αρχηγός, ό.π., σ. 115.

⁴⁹⁹ Ibidem.

⁵⁰⁰ Στις 11 Μαρτίου 1978 μία βόμβα εξερράγη στον κινηματογράφο «Έλλη» της οδού Ακαδημίας, όπου προβαλλόταν η σοβιετική ταινία «Ουράνιο Τόξο», η οποία παρουσίαζε τη ζωή των κατοίκων ενός ουκρανικού χωριού που είχε καταληφθεί από τα ναζιστικά στρατεύματα. Ο απολογισμός της έκρηξης ήταν 18 τραυματίες (3 εκ των οποίων σοβαρά). Στις 20 Ιουνίου 1978, εκδηλώθηκε νέα βομβιστική επίθεση στον κινηματογράφο «Ρεξ», στην οδό Πανεπιστημίου, που πρόβαλε την -επίσης σοβιετική- ταινία «Πόλεμος σε όλα τα μέτωπα», με αποτέλεσμα να τραυματιστούν 15 άνθρωποι. Στην τέταρτη επέτειο της μεταπολίτευσης, στις 23 Ιουλίου 1978, πραγματοποιήθηκαν 13 βομβιστικές επιθέσεις, στις 6 Αυγούστου 10 βομβιστικές επιθέσεις και, στις 17 Δεκεμβρίου 1978, δεύτερη επέτειο από τη δολοφονία του βασανιστή Μάλλιου, σημειώθηκαν 39 εκρήξεις. Επρόκειτο για το αποκορύφωμα της ακροδεξιάς τρομοκρατίας.

κατηγορία σε βάρος του Μιχαλολιάκου αφορούσε την κλοπή στρατιωτικού υλικού για την κατασκευή των εκρηκτικών μηχανισμών. Με βούλευμα του δικαστικού συμβουλίου παραπέμφθηκε στο πενταμελές εφετείο για παράβαση του Ν. 495/76 «περί όπλων και εκρηκτικών υλών» και, τελικώς, καταδικάστηκε σε ποινή φυλάκισης 13 μηνών.

Στις αρχές του 1983, η Χρυσή Αυγή μετατράπηκε σε πολιτική κίνηση, με την επωνυμία «Λαϊκός Σύνδεσμος», ύστερα από σχετική δήλωση του Μιχαλολιάκου στον Άρειο Πάγο⁵⁰¹. Ωστόσο, παρήλθαν περισσότερα από 11 χρόνια μέχρι την πρώτη εμφάνιση της Χρυσής Αυγής ως κόμματος, στις εκλογές για την ανάδειξη των Ελλήνων αντιπροσώπων στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο της 12ης Ιουνίου 1994. Πάντως, λίγο μετά τη μετατροπή της οργάνωσής του σε πολιτική κίνηση, ο Μιχαλολιάκος -ο οποίος είχε διακόψει τον Απρίλιο, την έκδοση του περιοδικού του- διορίστηκε από τον έγκλειστο στις φυλακές πρώην δικτάτορα Γεώργιο Παπαδόπουλο, επικεφαλής της νεολαίας της νεοσύστατης τότε ΕΠΕΝ, αν και δεν παρέμεινε για μεγάλο διάστημα στη θέση αυτή, καθώς, ύστερα από την παραίτησή του εξαιτίας ιδεολογικών διαφωνιών, τον διαδέχθηκε ο Μάκης Βορίδης.

Από το 1987 ξεκίνησε εκ νέου η έκδοση του περιοδικού «Χρυσή Αυγή», ενώ η οργάνωση άρχισε να δραστηριοποιείται, καθώς οι ανακατατάξεις στα Βαλκάνια μετά την κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων και τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας, διαμόρφωναν πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη ακροδεξιών θέσεων, ιδίως όσο βρισκόταν σε έξαρση το ζήτημα της ονομασίας της πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας (FYROM). Ακριβώς εκείνη την περίοδο, από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, ξεκινά και η «ακτιβιστική» δράση των διαφόρων παραστρατιωτικών ομάδων της Χρυσής Αυγής, η οποία δηλώνει την παρουσία της και στον εξελισσόμενο τότε πόλεμο της Βοσνίας, καθώς, την περίοδο 1993-1995, μέλη της σχημάτισαν τη λεγόμενη «Ελληνική Εθελοντική Φρουρά» (ΕΕΦ), μία μονάδα που ενσωματώθηκε στον τακτικό σερβοβοσνιακό στρατό, ενώ ορισμένα εξ αυτών ήταν παρόντα στις σφαγές σε βάρος αμάχων Βόσνιων μουσουλμάνων στη Σρεμπρένιτσα τον Ιούλιο του 1995⁵⁰². Επιπλέον, στις 16 Ιουνίου 1998, πλησίον των δικαστηρίων της οδού Ευελπίδων, ομάδα μελών της Χρυσής Αυγής, σε σχηματισμό φάλαγγας, επιτέθηκε εναντίον τριών φοιτητών, οι οποίοι νωρίτερα συμμετείχαν σε συγκέντρωση με συναδέλφους τους, με αποτέλεσμα να τραυματιστεί σοβαρά ο φοιτητής Δημήτρης Κουσουρής, ο οποίος νοσηλεύτηκε στη μονάδα εντατικής θεραπείας σε κωματώδη κατάσταση. Μεταξύ των επιτιθέμενων ήταν και ο υπαρχηγός της οργάνωσης, Αντώνης Ανδρουτσόπουλος, γνωστός και με το ψευδώνυμο «Περίανδρος»⁵⁰³. Δεδομένου ότι οι αρχές δεν κινήθηκαν αυτεπαγγέλτως εναντίον των δραστών, τα θύματα κατέθεσαν μήνυση, αν και ο

⁵⁰¹ Βλ. *Ψαρρά, Δημήτρη*, Ο αρχηγός, ό.π., σ. 153 επ. και 158, όπου παρατίθεται και το κείμενο της δήλωσης του Μιχαλολιάκου, που φέρει ημερομηνία 14 Φεβρουαρίου 1983.

⁵⁰² Βλ. τη σχετική αναφορά του Ολλανδικού Ινστιτούτο Σπουδών NIOD για τον Πόλεμο, το Ολοκαύτωμα και τις Γενοκτονίες για τη Σρεμπρένιτσα. Διαθέσιμη στον ιστότοπο: <<https://web.archive.org/web/20131218084853/http://www.cnj.it/documentazione/Srebrenica/NIOD/NIOD%20part%20III.pdf>> (τελευταία είσοδος: 13.11.2025).

⁵⁰³ Ανιψιός του τελευταίου πρωθυπουργού της Χούντας Ιωαννίδη, Αδαμάντιου Ανδρουτσόπουλου.

Ανδρουτσόπουλος παρέμεινε φυγόδικος για επτά χρόνια, μέχρι το 2005, οπότε και παραδόθηκε, δικάστηκε, καταδικάστηκε για τρεις σοβαρές επιθέσεις σε ποινή κάθειρξης 21 ετών, ενώ στο Εφετείο η ποινή του μειώθηκε σε 12 χρόνια. Τελικώς, αποφυλακίστηκε το 2011, διατυπώνοντας σοβαρές κατηγορίες εναντίον της ηγεσίας της Χρυσή Αυγής, η οποία τότε όδευε προς τη Βουλή.

Από τη σύντομη περιγραφή της δράσης της οργάνωσης και της ηγεσίας της, διαπιστώνει κανείς την ύπαρξη ομοιοτήτων με τα φασιστικά κινήματα του Μεσοπολέμου στην Ιταλία, τη Γερμανία και άλλες χώρες, καθώς η οργάνωση είχε δομή με στοιχεία που παρέπεμπαν σε στρατιωτική ιεραρχία, ενώ η βασική αρχή που καθόριζε όλη τη δράση της συνίστατο στη ναζιστική «αρχή του αρχηγού»⁵⁰⁴, όπως προκύπτει και από το καταστατικό που συντάχθηκε στα τέλη του 1986, όπου, εκτός από την περιγραφή της «επιχειρησιακής» δομής των πυρήνων της οργάνωσης, περιλαμβάνει ειδικό κεφάλαιο αφιερωμένο στην «Αρχή του Αρχηγού», σύμφωνα με την οποία για όλα αποφασίζει ο Αρχηγός, ο οποίος είναι «απαραβίαστος» και δεν εκπροσωπεί την οργάνωση, αλλά τον λαό και το έθνος⁵⁰⁵. Από ιδεολογική σκοπιά, η Χρυσή Αυγή χαρακτηρίζει τους υποστηρικτές της «Έλληνες εθνικιστές», υπογραμμίζοντας παράλληλα ότι ως κόμμα δεν ασπάζεται τις ιδέες του γερμανικού εθνικοσοσιαλισμού της μεσοπολεμικής περιόδου. Ωστόσο, πέρα από τη χρήση ναζιστικών συμβόλων, όπως η σβάστικα, οι ύμνοι των SA και των SS κ.α. (ιδίως κατά τα πρώτα χρόνια της δράσης της), η Χρυσή Αυγή εντάσσεται σαφώς στην κατηγορία των φασιστικών κομμάτων, των οποίων φέρει όλα τα χαρακτηριστικά, με ιδιαίτερη την έμφαση που δίνει ο ναζισμός στην έννοια «Έθνος». Σύμφωνα με τη Χρυσή Αυγή -όπως παλαιότερα και για το κόμμα του Κ. Πλεύρη-, το ιδανικό καθεστώς για την Ελλάδα ήταν το καθεστώς της 4ης Αυγούστου, ενώ, εκτός από τον ρατσισμό, τον αντιμεταναστευτικό λόγο, τον αντικοινοβουλευτικό χαρακτήρα και τον άκρατο εθνικισμό, βασικό χαρακτηριστικό της ιδεολογίας της είναι ο αντισημιτισμός, ο οποίος δεν περιορίζεται αποκλειστικά μεταξύ των υποστηρικτών της Χρυσής Αυγής, αν ληφθεί υπόψη η δημοτικότητα που απολαμβάνουν οι συνομωσιολογικές θεωρίες περί Εβραίων⁵⁰⁶.

Η Χρυσή Αυγή άρχισε να αποκτά πανελλήνια προβολή από την περίοδο της οικονομικής κρίσης, καθώς στις βουλευτικές εκλογές της 6ης Μαΐου 2012, η οργάνωση απέκτησε για πρώτη φορά κοινοβουλευτική εκπροσώπηση, καθώς υπερεικοσαπλασίασε τις ψήφους που έλαβε σε σχέση με τις τελευταίες εκλογές της 4ης Οκτωβρίου 2009. Μέχρι τότε, η οργάνωση βρισκόταν στην εκλογική αφάνεια, αν και στην πραγματικότητα, η Χρυσή Αυγή όλο το προηγούμενο διάστημα συνέβαλε στη συνδιαμόρφωση των θεμάτων της πολιτικής, με κύριους άξονες τη μετανάστευση, την ασφάλεια και την εγκληματικότητα, κάτι που φάνηκε αρχικά σε

⁵⁰⁴ Führerprinzip.

⁵⁰⁵ Βλ. Παρρά, Δημήτρη, Ο αρχηγός, ό.π., σ. 21-22.

⁵⁰⁶ Βλ. ενδεικτικά Παρρά, Δημήτρη, Το Μπεστ σέλερ του μίσους, Τα Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών στην Ελλάδα, 1920-2013, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2013, όπου αναφέρεται ότι ένα από τα πλέον ευπώλητα βιβλία στην Ελλάδα κατά τον 20ο αιώνα, ήταν το χαλκευμένο από τη μυστική αστυνομία της τσαρικής Ρωσίας (Οχράνα) κείμενο με τίτλο: «Τα Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών», όπου κάνει λόγια για μια διεθνή εβραϊκή συνωμοσία με στόχο την παγκόσμια κυριαρχία.

τοπικό επίπεδο, με την επιτυχία του συνδυασμού της «Ελληνική Αυγή για την Αθήνα», στις δημοτικές εκλογές του Νοεμβρίου 2010, στην πρωτεύουσα, που έλαβε ποσοστό 5,29% των ψήφων, οδηγώντας τον αρχηγό της στο Δημοτικό Συμβούλιο⁵⁰⁷. Η ύφεση και η όξυνση της οικονομικής κρίσης λειτούργησαν συμπληρωματικά για την ενίσχυση της εκλογικής δύναμης της Χρυσής Αυγής. Ενδεικτικά, στον πίνακα που ακολουθεί παρουσιάζονται οι εκλογικές επιδόσεις της οργάνωσης από το 1994 έως το 2019 σε εθνικές εκλογές και εκλογές για την ανάδειξη των Ελλήνων αντιπροσώπων στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο⁵⁰⁸:

Έτος & Τύπος εκλογών	Ποσοστό	Έδρες
1994 (Ευρωεκλογές)	0,11%	0 (25)
1996 (Βουλευτικές)	0,07%	0 (300)
1999 (Ευρωεκλογές) ⁵⁰⁹	0,75%	0 (25)
2004 (Ευρωεκλογές) ⁵¹⁰	0,17%	0 (24)
2009 (Ευρωεκλογές)	0,46%	0 (22)
2009 (Βουλευτικές)	0,29%	0 (300)
2012 I (Βουλευτικές)	6,97%	21 (300)
2012 II (Βουλευτικές)	6,92%	18 (300)
2014 (Ευρωεκλογές)	9,39%	3 (21)
2015 I (Βουλευτικές)	6,28%	17 (300)
2015 II (Βουλευτικές)	6,99%	18 (300)
2019 (Ευρωεκλογές)	4,87%	2 (21)
2019 (Βουλευτικές)	2,93%	0 (300)

Μεταξύ των ετών 2012-2013, τα περιστατικά ρατσιστικής βίας σημείωσαν κατακόρυφη αύξηση, ενώ το 2013, το Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας κατέγραψε συνολικά 166 περιστατικά ρατσιστικής βίας, τα

⁵⁰⁷

Πηγή: <https://ekloges-prev.singularlogic.eu/dn2010/public/index.html#{%22page%22:%22level%22,%22params%22:{%22level%22:%22dhm_d%22,%22id%22:9186}}> (τελευταία πρόσβαση: 12.11.2025).

⁵⁰⁸ Πηγή: <ypes.gr>.

⁵⁰⁹ Στις εκλογές εκείνες, οι υποψήφιοι της Χρυσής Αυγής συμμετείχαν στα ψηφοδέλτια της «Πρώτης Γραμμής» του Κ. Πλεύρη.

⁵¹⁰ Στις εκλογές εκείνες, οι υποψήφιοι της Χρυσής Αυγής συμμετείχαν στους συνδυασμούς της «Πατριωτικής Συμμαχίας» (ΠΑΤΡΙ.Σ.), ενός εθνικιστικού ακροδεξιού κόμματος που ιδρύθηκε στις 21 Απριλίου 2004, επέτειο του πραξικοπήματος του 1967, από πρώην μέλη του ΛΑ.Ο.Σ., τη Χρυσή Αυγή και μικρότερες ακροδεξιές οργανώσεις. Στο εγχείρημα αυτό συμμετείχαν πρόσωπα που προέρχονταν από τις τάξεις του εθνικιστικού χώρου όπως ο Γιάννης Σχοινάς από το ΕΝΕΚ και ο πρώην ευρωβουλευτής της ΕΠΕΝ, Σπύρος Ζουρνατζής. Ωστόσο, το 2007, η Χρυσή Αυγή αποσύρθηκε από το μόρφωμα αυτό για ιδεολογικούς λόγους, ενώ λίγο αργότερα και η «Πατριωτική Συμμαχία» διαλύθηκε. Βλ. *Ψαρρά, Δημήτρη*, Η μαύρη βίβλος της Χρυσής Αυγής, ό.π., σ. 163 επ..

περισσότερα εκ των οποίων ήταν σωματικές επιθέσεις σε βάρος αλλοδαπών που έλαβαν χώρα σε περιοχές του κέντρου της Αθήνας, ενώ σε τουλάχιστον 15 περιπτώσεις αναγνωρίστηκαν ως δράστες μέλη της Χρυσής Αυγής⁵¹¹. Η δράση των ταγμάτων εφόδου της οργάνωσης κλιμακώθηκε τον Σεπτέμβριο του 2013, οπότε και μέλη τους επιτέθηκαν εναντίον μελών του ΚΚΕ στο Πέραμα (13 Σεπτεμβρίου), ενώ στις 15 Σεπτεμβρίου απέσπασαν βίαια από τους διοργανωτές της τον έλεγχο εκδήλωσης για τους νεκρούς του Μελιγαλά στη Μεσσηνία. Λίγες ημέρες αργότερα, στις 18 προς 19 Σεπτεμβρίου, κατά τη διάρκεια επίθεσης «τάγματος εφόδου» που είχε συγκροτηθεί έξω από τα γραφεία της τοπικής οργάνωσης της Χρυσής Αυγής στη Νίκαια, δολοφονήθηκε ο γνωστός για την αντιφασιστική του δράση, μουσικός Παύλος Φύσσας⁵¹², γεγονός που οδήγησε στη σύλληψη της ηγετικής ομάδας της Χρυσής Αυγής, καθώς, μετά από ενέργειες του τότε Υπουργού Δημόσιας Τάξης Νίκου Δένδια και της εισαγγελέως του Αρείου Πάγου, στοιχειοθετήθηκαν κατηγορίες για σύσταση εγκληματικής οργάνωσης⁵¹³. Η δίκη ξεκίνησε τον Απρίλιο του 2015 και ολοκληρώθηκε στις 7 Οκτωβρίου 2020, οπότε και η Χρυσή Αυγή κρίθηκε εγκληματική οργάνωση από το Τριμελές Εφετείο Κακουρηγημάτων, με αποτέλεσμα, ο γενικός γραμματέας της, Νίκος Μιχαλολιάκος και η ηγεσία της να καταδικαστούν ομόφωνα σε πρώτο βαθμό για τη διεύθυνσή της. Παράλληλα, επιβλήθηκαν ποινές φυλάκισης σε ηγετικά στελέχη της Χρυσής Αυγής, πρώην βουλευτές της, αλλά και πολλά απλά μέλη της.

Λίγο πριν από την καταδίκη της ηγεσίας και των στελεχών της Χρυσής Αυγής, τον Μάιο του 2020, το προβεβλημένο στέλεχος της οργάνωσης, Ηλίας Κασιδιάρης, ανακοίνωσε την αποχώρησή του, αφού απορρίφθηκε από τον Μιχαλολιάκο πρόταση του για αλλαγή της ονομασίας του ονόματος και αντικατάσταση του Μιχαλολιάκου στην ηγεσία από τον ίδιο τον Κασιδιάρη. Κατόπιν τούτου, ο Κασιδιάρης ίδρυσε τον Ιούνιο του 2020 κόμμα με τίτλο: «*Έλληνες για την Πατρίδα*», που λίγο αργότερα, μετονομάστηκε σε «*Εθνικό Κόμμα - Έλληνες*». Στις 3 Μαΐου 2023, το Α1 πολιτικό Τμήμα του Αρείου Πάγου απαγόρευσε την κάθοδο του κόμματος στις βουλευτικές εκλογές της 21ης Μαΐου, με την αιτιολογία ότι ο πραγματικός ηγέτης του κόμματος, Ηλίας Κασιδιάρης, είναι εκπρόσωπος βίαιων και αντιδημοκρατικών πολιτικών, που προωθούσε ταυτόχρονα, ρατσιστικές, μισαλλόδοξες και ολοκληρωτικές ιδέες⁵¹⁴. Σε άλλο κεφάλαιο του παρόντος εκτίθενται αναλυτικότερα ορισμένα σημεία του σκεπτικού της ανωτέρω απόφασης, η οποία προκάλεσε έντονο ενδιαφέρον στην επιστημονική κοινότητα. Ενόψει των εκλογών της 25ης Ιουνίου 2023, που διεξήχθησαν πρόωρα, το κόμμα του Κασιδιάρη -ο οποίος

⁵¹¹ Πηγή: <<https://web.archive.org/web/20140620144606/http://www.unhcr.gr/1againstracism/etisia-ekthesi-diktiou-katagrafis-peristatikon-ratsistikis-vias-gia-to-2013/>> (τελευταία πρόσβαση: 12.11.2025).

⁵¹² Βλ. σχετικά Κοντιάδη, *Ξενοφώντα Ι*, Η νύχτα που έφυγε ο Παύλος, Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα, 2023.

⁵¹³ Βλ. *Ψαρά, Δημήτρη*, Η Χρυσή Αυγή μπροστά στη Δικαιοσύνη, Rosa Luxemburg Stiftung, Αθήνα, 2014.

⁵¹⁴ Βλ. σχετικά την υπ' αριθμ. 8/2023 απόφαση του Α1 Πολιτικού Τμήματος του Αρείου Πάγου. Διαθέσιμη στον ιστότοπο: <chrome-extension://efaidnbmninnibpcjpcglclefindmkaj/https://www.areiospagos.gr/ekloges_2023_may/2023_nakirixi__8_2023-signed.pdf> (τελευταία πρόσβαση: 12.11.2025).

είχε προτείνει την υποψηφιότητα «ανεξάρτητου» συνδυασμού, με την επωνυμία «Έλληνες για την Πατρίδα και την Ελευθερία», που, όμως απερρίφθη από το Α1 πολιτικό Τμήμα του Αρείου Πάγου⁵¹⁵- αποφάσισε να στηρίξει το κόμμα «Σπαρτιάτες», μία εθνικιστική οργάνωση που είχε ιδρυθεί στις 5 Δεκεμβρίου 2017 από τον Βασίλη Στίγκα, η οποία, στις βουλευτικές εκλογές του Μαΐου του 2023, δεν είχε συμμετάσχει⁵¹⁶. Τελικά, στις βουλευτικές εκλογές το κόμμα έλαβε ποσοστό 4,68% των ψήφων και εισήλθε στη Βουλή με 12 βουλευτές, ενώ ο Στίγκας ευχαρίστησε δημόσια τον Κασιδιάρη για τη στήριξη που του παρείχε, γεγονός που οδήγησε σε υπόνοιες περί λειτουργίας των «Σπαρτιατών» ως «Δούρειου Ίππου» για την έμμεση εκπροσώπηση του κόμματος Κασιδιάρη στη Βουλή. Τον Απρίλιο του 2024, η εισαγγελέας του Αρείου Πάγου άσκησε ποινική δίωξη για εξαπάτηση των εκλογέων εις βάρος των έντεκα βουλευτών που εκλέχτηκαν με τους Σπαρτιάτες, εξαιρώντας τον Βασίλη Στίγκα, αλλά τον Μάιο του 2025, οι Σπαρτιάτες αθωώθηκαν από όλες τις κατηγορίες. Ενδιαφέρον, ωστόσο, παρουσιάζουν δύο άλλες αποφάσεις του Ανωτάτου Ειδικού Δικαστηρίου⁵¹⁷, για τις οποίες γίνεται λόγος επίσης σε άλλο κεφάλαιο.

Πάντως, ένα ζήτημα που προκαλεί εύλογους προβληματισμούς είναι η παρουσία, μετά τις διπλές βουλευτικές εκλογές του 2023 και –πιο συγκεκριμένα μετά τις εκλογές του Ιουνίου-, όχι ενός, αλλά τριών κομμάτων που κινούνται μεταξύ της παραδοσιακής, της λαϊκιστικής και της ριζοσπαστικής δεξιάς και ακροδεξιάς, καθώς, εκτός από το κόμμα των «Σπαρτιατών», στη Βουλή εισήλθαν το κόμμα «Ελληνική Λύση» του -πολιτικού κληρονόμου του Καρατζαφέρη- Κυριάκου Βελόπουλου⁵¹⁸, με ποσοστό 4,44% και 12 έδρες και του «Δημοκρατικού Πατριωτικού Κινήματος “Νίκη”», με ποσοστό 3,70% και 10 έδρες⁵¹⁹. Το γεγονός αυτό αποτυπώνει το μέγεθος της αποτυχίας του πολιτικού συστήματος να απομονώσει τον νεοφασιστικό και ακροδεξιό λόγο, περιορίζοντας τις κοινωνικές ανισότητες και τον αποκλεισμό⁵²⁰.

⁵¹⁵ Βλ. σχετικά την υπ' αριθμ. 95/2023 απόφαση του Α1 Πολιτικού Τμήματος του Αρείου Πάγου. Διαθέσιμη στον ιστότοπο: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.areiospagos.gr/ekloges_2023_june/ANAK_IRIXI_95_2023_signed.pdf> (τελευταία πρόσβαση: 12.11.2025).

⁵¹⁶ Στις εκλογές για την ανάδειξη των Ελλήνων αντιπροσώπων στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο της 26ης Μαΐου 2019 και στις βουλευτικές εκλογές της 7 Ιουλίου του ίδιου έτους, οι «Σπαρτιάτες» είχαν καταρτίσει κοινούς συνδυασμούς με την «Ένωση Κεντρώων» του Βασίλη Λεβέντη και είχαν λάβει 1,45% και 1,24% των ψήφων αντίστοιχα, χωρίς να εξασφαλίσουν κοινοβουλευτική εκπροσώπηση. Πηγή: <yves.gr>.

⁵¹⁷ Πρόκειται για τις υπ' αριθμ. 9/2025 και 10/2025 αποφάσεις του ΑΕΔ.

⁵¹⁸ Η Ελληνική Λύση ιδρύθηκε στις 28 Ιουνίου 2016 από τον πρώην βουλευτή του ΛΑ.Ο.Σ. και δημοσιογράφο, Κυριάκο Βελόπουλο και, για πρώτη φορά έλαβε μέρος στις εκλογές για την ανάδειξη των Ελλήνων αντιπροσώπων στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο της 26ης Μαΐου 2019 και στις βουλευτικές εκλογές της 7 Ιουλίου του ίδιου έτους, όπου έλαβε 4,18% και 1 έδρα (σε σύνολο 21) και 3,70% και 10 έδρες αντίστοιχα. Πηγή: <yves.gr>

⁵¹⁹ Πηγή: <https://ekloges-prev.singularlogic.eu/2023/june/v/home/parties/> (τελευταία πρόσβαση: 12.11.2025).

⁵²⁰ Βλ. Κοντιάδη, Ξενοφόντα, Η ψευδαίσθηση της κανονικότητας, Διαθέσιμο στον ιστότοπο ETERON: <https://eteron.org/h-pseydaisthisi-tis-kanonikotitas/> (τελευταία πρόσβαση: 12.11.2025).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Μοντέλα προστασίας της Δημοκρατίας έναντι των εχθρών της

Ι. Η Δημοκρατία ως ιδέα και ως τρόπος διακυβέρνησης

Α. Τα ιδεολογικά θεμέλια της Δημοκρατίας

Η έννοια του όρου «Δημοκρατία» είναι τόσο πολυσύνθετη και τόσο ευρεία, ώστε η πιθανότητα διατύπωσης ενός κοινά αποδεκτού ορισμού της είναι εντελώς αδύνατη, καθώς σε κάθε τόπο και σε κάθε εποχή επικρατούν συνθήκες και υπάρχουν παράγοντες που καθορίζουν αποφασιστικά το εννοιολογικό περιεχόμενο όρων που εκ των πραγμάτων κατέχουν ένα ιδιαίτερο βάρος. Και ο όρος «Δημοκρατία» ανήκει, χωρίς αμφιβολία, στην κατηγορία αυτήν. Σύμφωνα με το Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας της Ακαδημίας Αθηνών, ως Δημοκρατία ορίζεται το πολίτευμα εκείνο, στο οποίο η εξουσία πηγάζει από τον λαό και ασκείται από αυτόν άμεσα ή έμμεσα (μέσω εκλεγμένων αντιπροσώπων). Ωστόσο, αν θα έπρεπε να υπάρξει ένα σημείο εκκίνησης, αυτό δεν θα μπορούσε να είναι άλλο από την ίδια την ετυμολογία της λέξης, η οποία είναι σύνθετη και αποτελείται από τις λέξεις «*Δῆμος*» και «*Κράτος*» (από το ρήμα «*κρατέω-κρατῶ*»). Δημοκρατία, λοιπόν, είναι το πολίτευμα στο πλαίσιο του οποίου «*κρατεῖ*» ο «*Δῆμος*», δηλαδή κυρίαρχο όργανο είναι ο Λαός -και μάλιστα η πλειοψηφία του⁵²¹-, από τον οποίο, μάλιστα πηγάζουν και όλες οι εξουσίες, εφόσον, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Αριστοτέλης: «*ἀπάντων γὰρ αὐτὸς αὐτὸν πεποίηκεν ὁ δῆμος κύριον, καὶ πάντα διοικεῖται ψηφίσμασιν καὶ δικαστηρίοις, ἐν οἷς ὁ δῆμος ἐστὶν ὁ κρατῶν*»⁵²². Ωστόσο, ο όρος που προτιμά ο Σταγειρίτης φιλόσοφος, αντί της «*Δημοκρατίας*», είναι η «*Πολιτεία*», την οποία εντάσσει στη χορεία των ορθών πολιτευμάτων (μαζί με τη βασιλεία και την αριστοκρατία), δηλαδή των συστημάτων διακυβέρνησης που, εφόσον επιδιώκουν την εξυπηρέτηση του γενικού συμφέροντος («κοινού συμφέροντος»)⁵²³ ευθυγραμμίζονται με τις γενικές αρχές της δικαιοσύνης

⁵²¹ Όπως αναφέρει, άλλωστε, ο Ιστορικός Θουκυδίδης, στον «Επιτάφιο» του Περικλή, τον επικήδειο λόγο που εκφώνησε ο Αθηναίος ηγέτης προς τιμήν των νεκρών του πρώτου έτους του Πελοποννησιακού Πολέμου (431-404 π.Χ.): «*Χρώμεθα γὰρ πολιτεία οὐ ζηλοῦση τοὺς τῶν πέλας νόμους, παράδειγμα δὲ μᾶλλον αὐτοὶ ὄντες τισὶν ἢ μιμούμενοι ἑτέροις. καὶ ὄνομα μὲν διὰ τὸ μὴ ἐς ὀλίγους ἀλλ' ἐς πλείονας οἰκεῖν δημοκρατία κέκληται· μέτεστι δὲ κατὰ μὲν τοὺς νόμους πρὸς τὰ ἴδια διάφορα πᾶσι τὸ ἴσον, κατὰ δὲ τὴν ἀξίωσιν, ὥς ἕκαστος ἐν τῷ εὐδοκίμῳ, οὐκ ἀπὸ μέρους τὸ πλέον ἐς τὰ κοινὰ ἢ ἀπ' ἀρετῆς προτιμᾶται, οὐδ' αὖ κατὰ πενίαν, ἔχων γέ τι ἀγαθὸν δρᾶσαι τὴν πόλιν, ἀξιώματος ἀφανεία κεκώλυται. Ἐλευθέρως δὲ τὰ τε πρὸς τὸ κοινὸν πολιτεύομεν καὶ ἐς τὴν πρὸς ἀλλήλους τῶν καθ' ἡμέραν ἐπιτηδευμάτων ὑποψίαν, οὐ δι' ὀργῆς τὸν πέλας, εἰ καθ' ἡδονὴν τι δρᾷ, ἔχοντες, οὐδὲ ἀζημίους μὲν, λυπηρὰς δὲ τῇ ὄψει ἀχθηδόνας προστιθέμενοι. Ἀνεπαχθῶς δὲ τὰ ἴδια προσομιλοῦντες τὰ δημόσια διὰ δέος μάλιστα οὐ παρανομοῦμεν, τῶν τε αἰεὶ ἐν ἀρχῇ ὄντων ἀκροάσει καὶ τῶν νόμων, καὶ μάλιστα αὐτῶν ὅσοι τε ἐπ' ὠφελίᾳ τῶν ἀδικουμένων κεῖνται καὶ ὅσοι ἄγραφοι ὄντες αἰσχύνῃν ὁμολογουμένην φέρουσιν».* Θουκυδίδου, *Ιστορίαι* (Β', 37.1-37.3).

⁵²² Βλ. *Αριστοτέλους*, *Αθηναίων Πολιτεία*, XLI.

⁵²³ Για την ιστορική εξέλιξη των εννοιών του γενικού και του δημοσίου συμφέροντος βλ. ενδεικτικά Ζώη, Γεωργίου Θ., Το «γενικό συμφέρον» και το «δημόσιο συμφέρον»: Ιστορική διαδρομή και σημερινή λειτουργία της έννοιας, ΤοΣ 1/2017, σ. 109-136.

και, για τον λόγο αυτόν, αποτελούν πραγματικές μορφές διακυβέρνησης⁵²⁴. Αντίστοιχα, σε σχέση με τις λεγόμενες «παρεκβάσεις», ο Αριστοτέλης διακρίνει τις «τυραννίδες», τις «ολιγαρχίες» και τις «δημοκρατίες» (με την έννοια της οχλοκρατίας)⁵²⁵, οι οποίες αντίστοιχα εξυπηρετούν τα συμφέροντα των διοικούντων (ενός, ολίγων και πολλών)⁵²⁶.

Αντίστοιχα, η «Res Publica», που κατ' ακριβολογία αποδίδεται ως «Δημόσια Πράγματα», υπήρξε το πολίτευμα, το οποίο, σύμφωνα με την παράδοση, επικράτησε στην αρχαία Ρώμη από το έτος 509 ή 508 π.Χ., μετά την εκδίωξη του έβδομου και τελευταίου βασιλιά της Ρώμης, του ετρουσκικής καταγωγής Ταρκύνιου του Υπερήφανου (Lucius Tarquinius Superbus), επισφραγίζοντας και τον τερματισμό της κυριαρχίας των Ετρούσκων στη Ρώμη. Σε αντίθεση με τον απόλυτα δημοκρατικό χαρακτήρα του αθηναϊκού πολιτεύματος που καθιερώθηκε από τον Κλεισθένη την ίδια περίπου εποχή με τη Res Publica, το ρωμαϊκό πολίτευμα αποτέλεσε ένα σπουδαίο πολιτειακό πρότυπο⁵²⁷, τουλάχιστον στο μέτρο που, χάρη στους θεσμούς του, επιτεύχθηκε η πολιτειακή σύνδεση τριών αλληλοελεγχόμενων πηγών εξουσίας, όπως αυτές εκπροσωπούνταν από διαφορετικές κοινωνικές τάξεις, γεγονός που το κατέστησε ήδη από την αρχαιότητα, αντικείμενο θαυμασμού⁵²⁸.

⁵²⁴ Αντιθέτως, όσες μορφές διακυβέρνησης επιδιώκουν αποκλειστικά την εξυπηρέτηση του συμφέροντος των διοικούντων αποτελούν «παρεκβάσεις», διότι είναι δεσποτικές, ενώ η «πόλις» αποτελεί μια κοινότητα ελεύθερων ανθρώπων. Βλ. Αριστοτέλους, Πολιτικά, 1279a: «φανερὸν τοίνυν ὡς ὅσαι μὲν πολιτεῖαι τὸ κοινῇ συμφέρον σκοποῦσιν αὐταὶ μὲν ὀρθαὶ τυγχάνουσι οὐδὲ κατὰ τὸ ἀπλῶς δίκαιον, ὅσαι δὲ τὸ σφέτερον μόνον τῶν ἀρχόντων, ἡμαρτημέναι πᾶσαι καὶ παρεκβάσεις τῶν ὀρθῶν πολιτειῶν· δεσποτικαὶ γὰρ, ἡ δὲ πόλις κοινωνία τῶν ἐλευθέρων ἐστίν».

⁵²⁵ Βλ. Αριστοτέλους, Πολιτικά, (1279a): «τὰς δὲ πρὸς τὸ ἴδιον ἢ τοῦ ἑνὸς ἢ τῶν ὀλίγων ἢ τοῦ πλήθους [συμφέρον] παρεκβάσεις».

⁵²⁶ Βλ. Αριστοτέλους, Πολιτικά, (1279b): «ἡ μὲν γὰρ τυραννὶς ἐστὶ μοναρχία πρὸς τὸ συμφέρον τὸ τοῦ μοναρχοῦντος, ἡ δ' ὀλιγαρχία πρὸς τὸ τῶν εὐπόρων, ἡ δὲ δημοκρατία πρὸς τὸ συμφέρον τὸ τῶν ἀπόρων· πρὸς δὲ τὸ τῷ κοινῷ λυσιτελοῦν οὐδεμία αὐτῶν».

⁵²⁷ Βλ. ενδεικτικά Χρυσόχου, Δημητρίου, Caritas Rei Publicae, Σιδέρης, Αθήνα 2010, σ. 18.

⁵²⁸ Ενδεικτικά, ο Ιστορικός Πολύβιος (202-120 π.Χ.), στο έργο του «Ιστορίαι», αναφέρει τα ακόλουθα σε σχέση με το ρωμαϊκό πολίτευμα: «Ἦν μὲν δὴ τρία μέρη τὰ κρατοῦντα τῆς πολιτείας, ἅπερ εἶπα πρότερον ἅπαντα· οὕτως δὲ πάντα κατὰ μέρος ἴσως καὶ πρεπόντως συνετέτακτο καὶ διωκεῖτο διὰ τούτων ὥστε μηδὲνα ποτ' ἂν εἰπεῖν δύνασθαι βεβαίως μηδὲ τῶν ἐγχωρίων πότερ' ἀριστοκρατικὸν τὸ πολίτευμα σύμπαν ἢ δημοκρατικὸν ἢ μοναρχικόν. καὶ τοῦτ' εἰκὸς ἦν πάσχειν. ὅτε μὲν γὰρ εἰς τὴν τῶν ὑπᾶτων ἀτενίσαιμεν ἐξουσίαν, τελείως μοναρχικὸν ἐφαίνεται· εἶναι καὶ βασιλικόν, ὅτε δ' εἰς τὴν τῆς συγκλήτου, πάλιν ἀριστοκρατικόν· καὶ μὴν εἰ τὴν τῶν πολλῶν ἐξουσίαν θεωροῖη τις, ἐδόκει σαφῶς εἶναι δημοκρατικόν. ὧν δ' ἕκαστον εἶδος μερῶν τῆς πολιτείας ἐπεκράτει, καὶ τότε καὶ νῦν ἔτι πλὴν ὀλίγων τινῶν ταῦτ' ἐστίν. [...] Τίνα μὲν οὖν τρόπον διήρηται τὰ τῆς πολιτείας εἰς ἕκαστον εἶδος εἴρηται· τίνα δὲ τρόπον ἀντιπράττειν βουλευθέντα καὶ συνεργεῖν ἀλλήλοις πάλιν ἕκαστα τῶν μερῶν δύναται νῦν ρηθῆσεται. ὁ μὲν γὰρ ὑπάτος, ἐπειδὴν τυχὼν τῆς προειρημένης ἐξουσίας ὁρμίσῃ μετὰ τῆς δυνάμεως, δοκεῖ μὲν αὐτοκράτωρ εἶναι πρὸς τὴν τῶν προκειμένων συντέλειαν, προσδεῖται δὲ τοῦ δήμου καὶ τῆς συγκλήτου, καὶ χωρὶς τούτων ἐπὶ τέλος ἄγειν τὰς πράξεις οὐχ ἰκανός ἐστι. [...] Ἡ γε μὴν σύγκλητος πάλιν, ἡ τηλικαύτην ἔχουσα δύναμιν, πρῶτον μὲν ἐν τοῖς κοινοῖς πράγμασιν ἀναγκάζεται προσέχειν τοῖς πολλοῖς καὶ στοχάζεσθαι τοῦ δήμου [...] Ὁμοίως γε μὴν πάλιν ὁ δῆμος ὑπόχρεός ἐστι τῇ συγκλήτῳ, καὶ στοχάζεσθαι ταύτης ὀφείλει καὶ κοινῇ καὶ κατ' ἰδίαν. [...] Τοιαύτης δ' οὕσης τῆς ἐκάστου τῶν μερῶν δυνάμεως εἰς τὸ καὶ βλάπτειν καὶ συνεργεῖν ἀλλήλοις, πρὸς πάσας συμβαίνει τὰς περιστάσεις δεόντως ἔχειν τὴν ἁρμογὴν αὐτῶν, ὥστε μὴ οἷόν τ' εἶναι ταύτης εὐρεῖν ἀμείνω πολιτείας σύστασιν. [...]». Πολύβιος, Ιστορίαι, VI, 11-18.

B. Η Συνταγματική Δημοκρατία

Ωστόσο, η Δημοκρατία των αρχαίων χρόνων ήταν ένα πολίτευμα που μπορούσε να εφαρμοστεί αποκλειστικά στο στενό πολιτειακό πλαίσιο της κλασικής πόλης-κράτους, για τον λόγο αυτόν και από τους ελληνιστικούς χρόνους κ.ε. σταδιακά εγκαταλείφθηκε, μέχρι να εξαλειφθεί εντελώς κάτω από την κυριαρχία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, η οποία απλώς διατήρησε κατ' όνομα ορισμένους θεσμούς της αρχαιότερης ρεπουμπλικανικής περιόδου, αν και η επίδρασή τους υπήρξε κατά πολύ ισχυρότερη, όπως μαρτυρά και η μεταγενέστερη επιβίωση θεσμικών στοιχείων της Res Publica στα σημερινά αντιπροσωπευτικά πολιτεύματα⁵²⁹.

Σε αντίθεση με τη Δημοκρατία των Αρχαίων, η Δημοκρατία των Νεότερων Χρόνων εδράζεται στο αντιπροσωπευτικό σύστημα διακυβέρνησης και στην αρχή της διάκρισης των εξουσιών ή των λειτουργιών της (ενιαίας) κρατικής εξουσίας, οι ρίζες της οποίας εντοπίζονται στον Αριστοτέλη⁵³⁰, αλλά η σύγχρονη θεμελίωσή της αποδίδεται στον Γάλλο φιλόσοφο Montesquieu⁵³¹, όπως ο τελευταίος τη διατύπωσε στο έργο του *«Το πνεύμα των Νόμων»*⁵³² (1748). Λίγο αργότερα, ο Jean-Jacques Rousseau, με το έργο του *«Κοινωνικό Συμβόλαιο»*⁵³³, έθεσε τις βάσεις της σύγχρονης δημοκρατικής θεωρίας, καθώς εστίασε στην έννοια της λαϊκής κυριαρχίας που θεμελιώνεται επί ενός «Κοινωνικού Συμβολαίου», το οποίο λειτουργεί στη βάση της αποδοχής ότι *«καθένας από μας θέτει από κοινού το πρόσωπό του και όλη του τη δύναμη κάτω από την ανώτατη καθοδήγηση της γενικής βούλησης»*⁵³⁴. Οι δύο βασικές θεματικές που απασχόλησαν τους φιλοσόφους του Διαφωτισμού, όπως ο Montesquieu και ο Rousseau, δηλαδή η διάκριση των εξουσιών και η λαϊκή κυριαρχία, ήταν και εκείνες που άνοιξαν τον δρόμο για τη Γαλλική Επανάσταση, η οποία αποτέλεσε το έναυσμα για την εξάπλωση του πολιτικού Φιλελευθερισμού στη Δυτική Ευρώπη⁵³⁵ και, ακολούθως τη διάδοση των αντιπροσωπευτικών πολιτευμάτων. Είχε βέβαια προηγηθεί και η *«Ενδοξη Επανάσταση»* στην Αγγλία, έναν αιώνα νωρίτερα (1688), η οποία δεν αποσκοπούσε στην ανατροπή της μοναρχίας, αλλά στην εκθρόνιση του βασιλιά Ιακώβου Β'⁵³⁶ και αποτέλεσε το πρότυπο της εξελικτικής πορείας για το αγγλικό αντιπροσωπευτικό πολίτευμα που δεν χαρακτηρίζεται από ρήξεις.

⁵²⁹ Βλ. περισσότερα ενδεικτικά Παυλόπουλου, Προκοπίου, Θεσμικά κληροδοτήματα της ρωμαϊκής «Res Publica» στη σύγχρονη Αντιπροσωπευτική Δημοκρατία, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, 2023.

⁵³⁰ Βλ. Αριστοτέλους, Πολιτικά, (1298a): «ἔστι δὲ τῶν τριῶν τούτων ἐν μὲν τί τὸ βουλευόμενον περὶ τῶν κοινῶν, 1298a δεύτερον δὲ τὸ περὶ τὰς ἀρχάς, τοῦτο δ' ἐστὶ τίνας δεῖ καὶ τίνων εἶναι κυρίας, καὶ ποίαν τινὰ δεῖ γίνεσθαι τὴν αἵρεσιν αὐτῶν, τρίτον δὲ τί τὸ δικάζον».

⁵³¹ Charles Louis de Secondat, baron de La Brède et de Montesquieu (1689-1755).

⁵³² «De l'esprit des lois».

⁵³³ «Du Contrat social ou principes de droit politique».

⁵³⁴ Βλ. Rousseau, J. J., Κοινωνικό Συμβόλαιο, (Μετάφραση: Γρηγοροπούλου, Βασιλική-Στάινχάουερ, Αλβέρτος), ΠΟΛΙΣ, Αθήνα, 2004, σ. 62.

⁵³⁵ Βλ. Χρυσόγονου, Κώστα, Πολιτειολογία, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2η έκδοση, 2020, σ. 416.

⁵³⁶ Βλ. Παυλόπουλου, Προκοπίου, Το «μετέωρο βήμα» της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, Gutenberg, Αθήνα, 2021, σ. 111 επ..

Μεταγενέστεροι στοχαστές, όπως ο Alexis de Toqueville (1805-1859), διατύπωσαν την προφητική άποψη ότι η αντιπροσωπευτική δημοκρατία αποτελούσε την κυρίαρχη τάση που δεν θα αργούσε να εξαπλωθεί ως μορφή διακυβέρνησης, κάτι που, πράγματι, συνέβη, όχι βέβαια στο πλαίσιο μιας ευθύγραμμης πορείας, αλλά με διακυμάνσεις που δυστυχώς περιλάμβαναν τις εμπειρίες των ολοκληρωτικών καθεστώτων του 20ού αιώνα. Σήμερα, ως φιλελεύθερη Δημοκρατία νοείται σχεδόν αποκλειστικά το μοντέλο της Συνταγματικής Δημοκρατίας, υπό την έννοια ότι έρχεται σε πλήρη αντίθεση με όλα εκείνα τα αυταρχικά ή ημιαυταρχικά καθεστώτα, τα οποία επιτρέπουν την άσκηση της εξουσίας σε πρόσωπα ή όργανα μη αιρετά, ή, ακόμα και αν τηρούνται τα εξωτερικά γνωρίσματα της δημοκρατίας (illiberal democracies)⁵³⁷, προβαίνουν σε συστηματική παραβίαση θεμελιωδών δικαιωμάτων των πολιτών ή ομάδων πολιτών, ή συνδυάζουν τα δύο παραπάνω χαρακτηριστικά.

Εάν, λοιπόν, υπάρχουν ορισμένα στοιχεία που καθιστούν την Αντιπροσωπευτική (Συνταγματική) Δημοκρατία υπερέχουσα πολιτειακή μορφή οργάνωσης σε σχέση με άλλες, πρόκειται για μια σειρά ποιοτικών χαρακτηριστικών, τα οποία συνίστανται: στην υπό θεσμικούς και πολιτικούς όρους λειτουργία της μειοψηφίας (κάτι που είναι πρακτικά αδύνατο υπό το καθεστώς άμεσης δημοκρατίας)· μέσω της κατοχύρωσης των δικαιωμάτων της μειοψηφίας είναι εφικτός ο έλεγχος της πλειοψηφίας, γεγονός που συμβάλλει στην αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση τυχόν αυθαιρεσιών της κρατικής εξουσίας· τέλος, η καθιέρωση χρονικών περιορισμών (θητείας) για τα αιρετά κρατικά όργανα, αφενός, αναιρεί την πιθανότητα καταχρήσεων από την πλευρά τους, αφετέρου, ενισχύει το δικαίωμα ελεύθερης έκφρασης γνώμης και ψήφου⁵³⁸.

Τα θεμέλια των σύγχρονων, δυτικού τύπου, Αντιπροσωπευτικών Δημοκρατιών εντοπίζονται στις ακόλουθες δύο αρχές: α) σε εκείνη της (διαδικαστικής) δημοκρατίας που στηρίζεται στην αρχή της πλειοψηφίας, σεβόμενη, όμως και την αρχή της ισότητας, και β) σε εκείνη του Κράτους Δικαίου, που εγγυάται τη διασφάλιση της αξίας του Ανθρώπου, της ελευθερίας και των ίσων ευκαιριών⁵³⁹. Η άσκηση της λαϊκής κυριαρχίας που διασφαλίζεται μέσω της διεξαγωγής ελεύθερων και ανεπηρέαστων εκλογών, στις οποίες καθιερώνεται η καθολική συμμετοχή των πολιτών που έχουν το εκλογικό δικαίωμα, αποτελεί την πρακτική έκφανση της πρώτης αρχής, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η πλειοψηφική εκδοχή ταυτίζεται με την επιβολή της βούλησης της πλειοψηφίας επί των μειοψηφιών. Και τούτο, διότι καθιερώνεται μια σειρά από φραγμούς μέσω της διασφάλισης των θεμελιωδών

⁵³⁷ Για την έννοια της illiberal democracy, βλ. ενδεικτικά Zakaria, Fareed, *The Rise of Illiberal Democracy*, Foreign Affairs, Vol. 76, No. 6 (Nov. - Dec., 1997), σ. 22-43. Βλ. επίσης, Παπαρά, Πέτρον, *Η ανάδυση της ανελεύθερης δημοκρατίας. Οι Δημοκρατίες συνεχώς λιγοστεύουν*, σε: *Ιδίου*, Res Publica - Φιλελεύθερη Δημοκρατία, Τ. 3, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2023, ιδίως σ. 13-14 [σ. 1-49].

⁵³⁸ Βλ. Παυλόπουλου, Προκοπίου, *Η Αντιπροσωπευτική Δημοκρατία και οι «εχθροί» της*, σε: *Ιδίου*, Νομικές Μελέτες, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2023, σ. 273-274 [271-286].

⁵³⁹ Βλ. ενδεικτικά Παπαδοπούλου, Λίνας, *Το κράτος δικαίου στην Ευρώπη και ο αυταρχικός λαϊκισμός ως «δούρειος ίππος» για την άλωσή του*, σε: *Ελληνική Εταιρεία Δικαίου του Περιβάλλοντος*, Το Βιώσιμο Κράτος - Τιμητικός Τόμος για την Κατερίνα Σακελλαροπούλου, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2022, σ. 55 [51-66].

δικαιωμάτων, κάτι που σχετικοποιεί την απόλυτη κυριαρχία της εκάστοτε πλειοψηφίας. Άλλωστε, η αυτοδέσμευση της -νομιμοποιημένης από την πλειοψηφία- εξουσίας τήν καθιστά δικαιοκρατικά οργανωμένη, κανονιστικά οριοθετημένη και θεσμικά αντισταθμισμένη⁵⁴⁰, κατά τρόπο τέτοιο, ώστε -μέσω των σχετικών συνταγματικών διατάξεων- να εξυπηρετείται η συλλειτουργία των δημοκρατικών και των φιλελεύθερων στοιχείων του πολιτεύματος.

Δεδομένου, λοιπόν, ότι η Αντιπροσωπευτική Δημοκρατία αποσκοπεί, από τη μια πλευρά, στη διασφάλιση της ομαλής κοινωνικής συμβίωσης και, από την άλλη πλευρά, στην εξυπηρέτηση του κοινού συμφέροντος, απαραίτητος όρος είναι η διασφάλιση, η εξισορρόπηση και ο μετριασμός των τυχόν ανισοτήτων που υφίστανται μεταξύ των πολιτών, ιδίως σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο. Με άλλα λόγια, η τυπική ισότητα που διακηρύσσεται στα σύγχρονα συνταγματικά κείμενα είναι κενή περιεχομένου, αν δεν κατοχυρώνεται σε ουσιαστικό επίπεδο. Αυτό διασφαλίζεται μέσω της εξυπηρέτησης αρχών και αξιών που καθοδηγούν και συντελούν στη νομιμοποίηση της κρατικής δράσης, με κυριότερο άξονα την αρχή της ανθρώπινης αξίας⁵⁴¹, η οποία, κατοχυρώνεται και στο ισχύον Ελληνικό Σύνταγμα και, ως έννοια γένους, έχει ευρύτερο χαρακτήρα έναντι της έννοιας της αξιοπρέπειας, στην οποία αναφέρονται άλλα συνταγματικά κείμενα, όπως, π.χ. ο Θεμελιώδης Νόμος της Βόννης του 1949⁵⁴². Με βάση, λοιπόν, όλα τα παραπάνω στοιχεία, η ουσιαστική δημοκρατία δεν μπορεί παρά να επιτευχθεί μέσω του σεβασμού των θεμελιωδών αρχών του φιλελεύθερου και δημοκρατικού Συνταγματικού πολιτεύματος, η διατήρηση και εμβάθυνση του οποίου αποκτά μεγαλύτερη βαρύτητα σε σχέση με την εξυπηρέτηση των δικαιωμάτων και των συμφερόντων όσων αντιτίθενται σε αυτό.

Παρόλα αυτά, στην αυγή του 21ου αιώνα, η αντιπροσωπευτική δημοκρατία φαίνεται να εμφανίζει σημάδια κρίσης και παρακμής, τα οποία οφείλονται σε πολλούς παράγοντες, με σημαντικότερους τον περιορισμό του ρόλου του κράτους ως εγγυητή του φιλελεύθερου χαρακτήρα της, εξαιτίας της κλιματικής αλλαγής και της ανεξέλεγκτης τεχνολογικής εξέλιξης, τη διάβρωση του κράτους δικαίου συνεπεία της σχετικοποίησης που επέφερε η επικράτηση του νεοφιλελεύθερου οικονομικού μοντέλου στην ισχύ των κανόνων δικαίου που παράγονται από τα αρμόδια κρατικά όργανα και τις αντίστοιχες επιπτώσεις τους σε θεμελιώδεις αρχές για τη λειτουργία των θεσμών, όπως -πρωτίστως- η αρχή της ισότητας, που υπό κανονικές συνθήκες

⁵⁴⁰ Βλ. Μανιτάκη, Αντώνη, Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο Ι, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2004, σ. 112.

⁵⁴¹ Βλ. σχετικά την τοποθέτηση του εισηγητή της πλειοψηφίας Κωνσταντίνου Τσάτσου, κατά τη συζήτηση στην Ολομέλεια της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής, ο οποίος ανέφερε σχετικά ότι: «*Δύο βασικά άρχαι πρωτανεύουν μέσα εις τὸ κείμενον τὸ ὅποιον ἔχετε ἐνώπιόν σας καὶ τὸ ὅποιον θὰ ψηφίσετε: Ἡ ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ κυριαρχία τοῦ λαοῦ*». Βλ. Πρακτικά Ολομέλειας Βουλής, 7 Ιουνίου 1975, σ. 1089.

⁵⁴² Ο Θεμελιώδης Νόμος τη Βόννης αναφέρει στο άρθρο 1 § 1 ότι: «*Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια είναι απαραβίαστη. Ο σεβασμός και η προστασία της αποτελούν υποχρέωση όλων των κρατικών αρχών*» (Die Würde des Menschen ist unantastbar. Sie zu achten und zu schützen ist Verpflichtung aller staatlichen Gewalt.)

λειτουργεί ως θεσμική βάση για την αναχαίτιση των αυθαίρετων διακρίσεων⁵⁴³. Υπό τις συνθήκες αυτής της παρακμής, εύκολα εξηγείται για ποιους λόγους βρίσκουν πρόσφορο έδαφος να αναπτύξουν την προπαγάνδα και να αυξήσουν την επιρροή τους τα διάφορα λαϊκιστικά, και ιδίως ακροδεξιά, κινήματα, καθώς παράλληλα διευρύνεται και η «απόσταση» μεγάλου μέρους των πολιτών στις δυτικές κοινωνίες από τη φιλελεύθερη δημοκρατία⁵⁴⁴.

II. Η ανεκτική Δημοκρατία ως μοντέλο αντιμετώπισης των εχθρών της

Ως «ανεκτική» χαρακτηρίζεται η Δημοκρατία που παραμένει απολύτως προσηλωμένη σε ένα φιλελεύθερο πρίσμα, υπό την εκδοχή του οποίου, οι αρνητές του φιλελεύθερου δημοκρατικού πολιτεύματος αντιμετωπίζονται, όχι ως εχθροί του, σε βάρος των οποίων θα έπρεπε να επιβληθούν κυρώσεις, περιορισμοί δικαιωμάτων ή πάσης φύσεως απαγορεύσεις. Αντιθέτως, το ανεκτικό πρότυπο αντιμετωπίζει τους αρνητές του πολιτεύματος κατά τρόπο ουδέτερο και αποφεύγοντας τη διατύπωση αξιολογικών κρίσεων σε σχέση με την προσήλωση ενός κόμματος στις θεμελιώδεις αρχές του φιλελεύθερου δημοκρατικού πολιτεύματος. Στο πλαίσιο αυτό, δεν εξετάζεται το κατά πόσο η ιδεολογία, ο προγραμματικός λόγος, οι αρχές και οι σκοποί ενός κόμματος αντιστρατεύονται τις θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές, το δημοκρατικό κράτους δικαίου ή το αντιπροσωπευτικό σύστημα και, κατά συνέπεια, αποφεύγεται, όχι μόνο η κατασταλτική δράση σε βάρος του κόμματος αυτού, αλλά και η λήψη τυχόν προληπτικών μέτρων. Το μοναδικό πλαίσιο εντός του οποίου επιτρέπεται να κινηθούν οι αρχές ενός φιλελεύθερου δημοκρατικού κράτους περιορίζεται στην εφαρμογή των κοινών ποινικών διατάξεων, στην περίπτωση που τα μέλη ή η ηγεσία ενός τέτοιου κόμματος προβούν σε ενέργειες που στοιχειοθετούν τη διάπραξη ποινικών αδικημάτων.

Εκ πρώτης όψεως, το ανωτέρω πρότυπο φαντάζει παράδοξο, καθώς δίδεται η εντύπωση ότι η Δημοκρατία, αρνούμενη να αντιμετωπίσει δυναμικά και ενεργητικά τους εχθρούς της, επιμένει ιδεοληπτικά ή επιπόλαια στην τήρηση ενός ακραία φιλελεύθερου πλαισίου, το οποίο θα μπορούσε να αξιοποιηθεί από τους αντιπάλους της, προκειμένου να την οδηγήσει στην (αυτό)καταστροφή. Στην πραγματικότητα, η ανοχή που χαρακτηρίζει το προαναφερθέν μοντέλο θεμελιώνεται στην αποδοχή της ιδέας ότι, στην περίπτωση που η Δημοκρατία αρνείται να αναγνωρίσει και να αποδώσει δικαιώματα και στους εχθρούς της, τότε, μοιραία οδηγείται στην αυτοϋπονόμευση και την αυτοακύρωση. Αντίθετα, σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, ο καλύτερος δρόμος για την αντιμετώπιση των μη ανεκτικών και των εχθρών της φιλελεύθερης δημοκρατικής τάξης είναι η αντιμετώπισή τους στην «Αγορά των Ιδεών», δηλαδή η καταπολέμησή τους μέσω της επιχειρηματολογίας που θα μπορούσε να πείσει τους πολίτες για την ανωτερότητα του φιλελεύθερου

⁵⁴³ Βλ. Παυλόπουλου, Προκοπίου, Το «μετέωρο βήμα» της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, ό.π., σ. 137 επ..

⁵⁴⁴ Βλ. ενδεικτικά Revault d'Allonnes, Myriam, Γιατί δεν αγαπάμε τη δημοκρατία, (Μετάφραση: Πάγκαλου, Μιχάλη), Εκδόσεις Εστία, Αθήνα, 2016.

δημοκρατικού πολιτεύματος, καθώς η επιβολή νομικών μέτρων δεν θα ήταν ικανή καθεαυτή να περιορίσει τη διάδοση και την υιοθέτηση αντιδημοκρατικών πεποιθήσεων⁵⁴⁵.

Από την άλλη πλευρά, το ανεκτικό μοντέλο δημοκρατίας φαίνεται να βρίσκεται σε οριακό σημείο, αν ληφθεί υπόψη η άνοδος του λαϊκισμού και η υποβάθμιση των δημοκρατικών κανόνων μέσω της αποδοχής της προπαγάνδας των σταυροφόρων του λαϊκισμού. Αυτή η υποχώρηση των φιλελεύθερων δημοκρατικών αξιών οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην πολυπλοκότητα του σύγχρονου κόσμου, που λειτουργεί ως ζωντανός οργανισμός, αποτελούμενος από εξελιγμένα συστήματα που ευνοούν τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ των ανθρώπων και διαμορφώνουν τη συλλογική συνείδηση μέσω νοοτροπιών, ιδεολογιών και πεποιθήσεων. Η επενέργεια αυτή συμβάλλει στη διαρκή μεταβολή των κοινωνιών, μέσω της μεταβολής των κυρίαρχων αξιακών θέσεων που οφείλονται στις πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις και αμφισβητούν το «καθιερωμένο» φιλελεύθερο, ανεκτικό μοντέλο. Το ερώτημα, επομένως, που τίθεται είναι, αν η ανοχή απέναντι σε όσους, -όχι απλώς αμφισβητούν, αλλά- αντιτίθενται στο φιλελεύθερο και δημοκρατικό πρότυπο, είναι η ενδεδειγμένη λύση για την αντιμετώπισή τους. Δεν πρόκειται, όμως, ούτε για ρητορική απορία, ούτε για ένα καινοφανές ζήτημα, καθώς ήδη από τον 19ο αιώνα, πολλοί από τους στοχαστές που υπήρξαν εμβληματικοί για τις ιδέες του πολιτικού φιλελευθερισμού, όπως θα αναλυθεί και στο επόμενο κεφάλαιο, υποστήριζαν την ανάγκη επιβολής περιορισμών στους εχθρούς του φιλελεύθερου και δημοκρατικού συστήματος διακυβέρνησης. Παράλληλα, η ιστορική εμπειρία έδειξε ότι σε, όχι λίγες περιπτώσεις, οι εχθροί της Δημοκρατίας πέτυχαν την ανατροπή της εκμεταλλευόμενοι τους ίδιους τους θεσμούς της, κάτι που χαρακτηρίζεται ως παράδοξο, καθώς οι δημοκρατικοί θεσμοί μοιάζουν αδύναμοι ή απροστάτευτοι απέναντι στα λαϊκιστικά και αντιφιλελεύθερα κύματα.

Με βάση τα ανωτέρω, η θέση που φιλοσοφικά υποστηρίζει το πρότυπο της ανεκτικής δημοκρατίας θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και «διαδικαστική»⁵⁴⁶, υπό την έννοια ότι η Δημοκρατία δεν λειτουργεί ως αυτοσκοπός, αλλά αποτελεί μια απλή μέθοδο σχηματισμού κυβερνήσεων εκ μέρους της πολιτικής παράταξης που διαθέτει κάθε φορά την πλειοψηφία, μέσω ελεύθερων και δίκαιων εκλογών. Η άποψη αυτή δέχεται ότι όλες οι απόψεις γίνονται δεκτές, ακόμα και αν προέρχονται από ένα εξτρεμιστικό κόμμα, στο οποίο μπορεί να αναγνωριστεί το δικαίωμα της ισότιμης συμμετοχής στην «ελεύθερη αγορά των ιδεών». Αυτό, όμως, σημαίνει ότι γίνεται αποδεκτός και ο κίνδυνος της επικράτησης των εξτρεμιστικών απόψεων στο πλαίσιο αυτού του «ανταγωνισμού», που συνεπάγεται και την εκ των έσω υπονόμηση των δημοκρατικών θεσμών.

⁵⁴⁵ Βλ. ενδεικτικά Βλαχόπουλου, Σπυρίδωνα / Κεσσόπουλου, Αλέξανδρου, Το αξιόμαχο της ανεκτικής δημοκρατίας, [constitutionalism.gr](https://www.constitutionalism.gr/wp-content/uploads/2020/11/2020.11_Vlahopoulos-Kessopoulos_anektiki-dimokratia.pdf), 9-11-2020, Διαθέσιμο στο: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.constitutionalism.gr/wp-content/uploads/2020/11/2020.11_Vlahopoulos-Kessopoulos_anektiki-dimokratia.pdf> (τελευταία πρόσβαση: 18.10.2025).

⁵⁴⁶ Βλ. ενδεικτικά Fox, Gregory H. & Nolte, Georg, Intolerant Democracies, Harvard International Law Journal, Vol. 36, 1 (1995), σ. 14 επ. [1-70].

III. Περιπτώσεις «αυτοκατάρρευσης» της Δημοκρατίας

Το φαινόμενο της «αυτοκατάρρευσης» της Δημοκρατίας αποτελεί το βασικότερο ίσως στοιχείο που δικαιολογεί τη συζήτηση για τη δυναμική ή την αδυναμία του ανεκτικού μοντέλου. Δεν πρόκειται για κάτι που περιορίζεται στα παραδείγματα στην εποχή του Μεσοπολέμου, δηλαδή μία περίοδο που σηματοδεύτηκε από την έντονη αμφισβήτηση των κοινοβουλευτικών θεσμών και του κλασικού φιλελευθερισμού, αλλά παρουσιάζεται με διαφορετικό τρόπο, ένταση και έκταση ακόμα και σήμερα. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο, τίθεται εν αμφιβόλω η αποτελεσματικότητα του ανεκτικού μοντέλου και επανέρχεται κατά καιρούς στον επιστημονικό και δημόσιο διάλογο η πρόταση για ένα πιο «ενεργητικό» ή «μαχητικό» πρότυπο. Για την καλύτερη, ωστόσο, κατανόηση του φαινομένου της αυτοκατάρρευσης της Δημοκρατίας, είναι διαφωτιστική η συνοπτική αναφορά σε τρία παραδείγματα από τον Μεσοπόλεμο.

A. Δημοκρατία της Βαϊμάρης

Γερμανία, 23 Μαρτίου 1933. Η γερμανική Βουλή (Reichstag) συνεδριάζει στην αίθουσα της Krolloper, όπου έχει μεταφερθεί η έδρα της, μετά την πυρκαγιά που κατέστρεψε ολοκληρωτικά στις 27 Φεβρουαρίου το κτίριο που έως τότε την στέγαζε. Δεν έχουν παρέλθει περισσότεροι από δύο μήνες από την ορκωμοσία του αρχηγού του Εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος (NSDAP) Adolph Hitler ως Καγκελαρίου⁵⁴⁷. Έξω από το κτίριο συγκεντρωμένοι οπαδοί των εθνικοσοσιαλιστών ζητωκραυγάζουν τον αρχηγό τους, ενώ στο εσωτερικό, ακροβολισμένα μέλη των Ταγμάτων Εφόδου (SA) και των «Μονάδων Ασφαλείας» (SS) «επιτηρούν» τους βουλευτές που έχουν προσέλθει στο κοινοβούλιο για να αναλάβουν τα καθήκοντά τους. Ο Hitler, παρά την απέχθειά του για το Κοινοβούλιο, επιθυμεί να δώσει μια επίφαση νομιμότητας στο υπό διαμόρφωση καθεστώς του. Το βράδυ της ίδιας ημέρας η πλειοψηφία των μελών του Reichstag έδωσε τη συγκατάθεσή του υπερψηφίζοντας το σχέδιο ενός «Εξουσιοδοτικού Νόμου»⁵⁴⁸, ο οποίος αναγνώριζε στην Κυβέρνηση την ευχέρεια να νομοθετεί με την έκδοση διαταγμάτων, ερήμην της Βουλής. Ειδικότερα, υπέρ του Εξουσιοδοτικού Νόμου ψήφισαν 444 βουλευτές, ενώ κατά ψήφισαν οι 94 από τους 120 βουλευτές του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος (SPD), που παρέμεινε η μόνη αντιπολίτευση στο Reichstag, καθώς όλα τα άλλα κόμματα τάχθηκαν στο πλευρό του

⁵⁴⁷ Στις 30 Ιανουαρίου 1933 σχηματίστηκε κυβέρνηση υπό την προεδρία του Hitler με τη συμμετοχή των εθνικιστών της δεξιάς (Γερμανικό Εθνικό Λαϊκό Κόμμα-DNVP). Μόλις 3 μέλη του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος μετείχαν στην κυβέρνηση, καθώς τα περισσότερα προέρχονταν από τα κόμματα της δεξιάς. Κατά μια ειρωνεία της Ιστορίας, η κυβέρνηση αυτή ονομάστηκε «Κυβέρνηση εθνικής συγκέντρωσης» ("Regierung der nationalen Konzentration") που δημιουργεί μοιραίους συνειρμούς με τα στρατόπεδα συγκέντρωσης ("Konzentrationslager").

⁵⁴⁸ "Ermächtigungsgesetz".

κυβερνητικού συνασπισμού, ο οποίος πέτυχε την απαιτούμενη πλειοψηφία των 2/3⁵⁴⁹. Η παραπάνω ψηφοφορία υποτίθεται ότι πληρούσε τυπικά τις προϋποθέσεις που όριζε το άρθρο 76 του Συντάγματος για την αναθεώρησή του⁵⁵⁰, η οποία -ελλείψει ενός σκληρού πυρήνα μη αναθεωρήσιμων διατάξεων- μπορούσε να είναι και ολική⁵⁵¹.

Ο Εξουσιοδοτικός Νόμος δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ την επομένη, 24 Μαρτίου 1933, με τίτλο «*Νόμος περί της θεραπείας της δυστυχίας του λαού και του Reich*»⁵⁵². Στα μόλις 5 άρθρα του προβλεπόταν ότι: α) η νομοθετική λειτουργία θα ασκείτο εφεξής -εκτός από τη Βουλή- και από την Κυβέρνηση, β) οι κυβερνητικοί νόμοι θα μπορούσαν να αποκλίνουν από τις διατάξεις του Συντάγματος, υπό την προϋπόθεση ότι δεν θα έθιγαν τους θεσμούς του Κοινοβουλίου και του Reichsrat, στο οποίο αντιπροσωπεύονταν τα ομόσπονδα κρατίδια, γ) οι κυβερνητικοί νόμοι θα εκδίδονταν από τον Καγκελάριο, χωρίς τη σύμπραξη του Προέδρου του Reich, και θα δημοσιεύονταν στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Ο Εξουσιοδοτικός Νόμος, μολονότι δεν καταργούσε ρητά το Σύνταγμα και το δημοκρατικό πολίτευμα,

⁵⁴⁹ Η Κυβέρνηση του Hitler διέθετε μεν την απόλυτη πλειοψηφία των εδρών, όχι όμως και την πολυπόθητη πλειοψηφία των 2/3 που απαιτούνταν για την ψήφιση ενός Εξουσιοδοτικού Νόμου. Μετά την εκδίωξη -με πρόσχημα τον εμπρησμό του Reichstag- των 81 βουλευτών του Κομμουνιστικού Κόμματος (KPD) από το Reichstag, η οποία ήταν αντισυνταγματική, καθώς τυπικά παρέμεναν μέλη του Κοινοβουλίου εφόσον το Κομμουνιστικό Κόμμα δεν είχε κηρυχθεί παράνομο, το νομοθετικό σώμα διέθετε πλέον 566 έδρες εκ των οποίων οι 340 ανήκαν στα κόμματα του κυβερνητικού συνασπισμού. Ωστόσο, για την υιοθέτηση του Εξουσιοδοτικού Νόμου απαιτούνταν τουλάχιστον η παρουσία 378 βουλευτών, γεγονός που σήμαινε ότι τα κόμματα της αντιπολίτευσης θα μπορούσαν να εμποδίσουν την ψηφοφορία ακολουθώντας τον δρόμο της αποχής. Συνεπώς, ιδιαίτερα κρίσιμη ήταν η στάση που θα κρατούσαν οι 73 βουλευτές του Κόμματος του Κέντρου (Zentrum), καθώς οι Σοσιαλδημοκράτες (SPD) δεν ήταν διατεθειμένοι να υποκύψουν στις πολιτικές πιέσεις του Hitler. Τελικώς, οι βουλευτές του Κόμματος του Κέντρου υπερψήφισαν τον Εξουσιοδοτικό Νόμο. Βλ. περισσότερα ενδεικτικά Ζώη, Γεωργίου Θ., Δίκαιο της Ανάγκης, κατάσταση πολιορκίας και έκτακτη νομοθετική διαδικασία, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2024, σ. 345 επ..

⁵⁵⁰ Σύμφωνα με το άρθρο 76 εδ. α' - γ' του Συντάγματος της Βαϊμάρης, «*Το Σύνταγμα μπορεί να τροποποιηθεί μόνο δια νόμου. Ωστόσο, οι αποφάσεις του Reichstag για την τροποποίηση του Συντάγματος εγκρίνονται μόνο εάν είναι παρόντα τα δύο τρίτα του νόμιμου αριθμού των μελών τουλάχιστον και υπερψηφίζουν τουλάχιστον τα δύο τρίτα των παρόντων. Οι αποφάσεις του Reichsrat για την τροποποίηση του Συντάγματος απαιτούν επίσης πλειοψηφία των δύο τρίτων των ψηφισάντων*».

⁵⁵¹ Με βάση την τυπολογία των Συνταγματικών κειμένων, σύμφωνα με την οποία, τα Σύνταγματα διακρίνονται σε αυστηρά και ήπια, το Σύνταγμα της Βαϊμάρης ανήκε στην κατηγορία των απολύτως ήπιων Συνταγμάτων, καθώς επέτρεπε την ολική του αναθεώρηση. Στην πραγματικότητα, ωστόσο, το Σύνταγμα αυτό δεν ήταν τόσο ήπιο όπως εσφαλμένα υποστηρίζεται από μέρος της θεωρίας και τούτο, διότι το άρθρο 76 προέβλεπε ότι οι διατάξεις του μπορούσαν να αναθεωρηθούν με αυξημένη πλειοψηφία δύο τρίτων (2/3) των μελών του Reichstag και του Reichsrat. Αν ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι το άρθρο 22 του Συντάγματος προέβλεπε την κατοχύρωση της αναλογικής αντιπροσώπευσης για την ανάδειξη τουλάχιστον του Reichstag, αντιλαμβάνεται κανείς ότι ήταν εξαιρετικά δύσκολη η επίτευξη μιας τόσο διευρυμένης πλειοψηφίας. Βλ. ενδεικτικά Χρυσόγονου, Κώστα, Συνταγματικό Δίκαιο, Σάκκουλας, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 2014, σ. 23 επ., Βενιζέλου, Ευάγγελου, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 2021, σ. 16 καθώς και Ζώη, Γεωργίου Θ., Δίκαιο της Ανάγκης..., ό.π., σ. 266 επ..

⁵⁵² RGBI. I 25/1933, S. 141, Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich. Vom 24. März 1933. Διαθέσιμο και στον ιστότοπο <<https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=dra&datum=1933&size=45&page=266>> (Τελευταία πρόσβαση: 20.10.2025).

αποτελέσει το ένα εκ των νομικών θεμελίων⁵⁵³ επί των οποίων στηρίχθηκε το Εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς μέχρι τη βίαιη κατάρρευσή του το 1945.

Η ευκολία με την οποία το αντιπροσωπευτικό σώμα συνέβαλε στην αυτοκατάργησή του αποτέλεσε αρχέτυπο παράδειγμα μιας δημοκρατίας που επιλέγει να «αυτοκτονήσει»⁵⁵⁴. Ασφαλώς, όμως, οι εθνικοσοσιαλιστές ουδέποτε έκρυψαν την απέχθειά τους για το δημοκρατικό κοινοβουλευτικό πολίτευμα, κάτι που δεν φαινόταν μόνο από τις καθαρά εχθρικές ενέργειές τους, όπως το αποτυχημένο πραξικόπημα της μπιραρίας του 1923, αλλά και από τους πολιτικούς τους στόχους, όπως αυτοί αποτυπώνονταν γλαφυρά σε άρθρο του μετέπειτα Υπουργού Προπαγάνδας του Hitler, Joseph Goebbels (1897-1945), που δημοσιεύτηκε στις 30 Απριλίου 1928 (λίγο πριν από τις εκλογές του 1928) στο δημοσιογραφικό όργανο του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος “*Völkischer Beobachter*”. Στο άρθρο αυτό υποστήριζε τα εξής: «Εισερχόμαστε στο Reichstag για να προμηθευτούμε τα όπλα της δημοκρατίας από το ίδιο το οπλοστάσιό της. Θα εκλεγούμε βουλευτές του Reichstag για να εξουδετερώσουμε το πνεύμα της Βαϊμάρης χρησιμοποιώντας το ίδιο. Αν η δημοκρατία είναι τόσο ηλίθια ώστε να μας δίνει γι’ αυτή την κακή υπηρεσία προνόμια και βουλευτική αποζημίωση, αυτό είναι δικό της θέμα. Και οποιοδήποτε νόμιμο μέσο μπορεί να ανατρέψει την σημερινή κατάσταση μας είναι ευπρόσδεκτο. Αν καταφέρουμε να βάλουμε 60 ή 70 αγωνιστές και οργανωτές του κόμματός μας στα διάφορα κοινοβούλια σε αυτές τις εκλογές, μελλοντικά το ίδιο το κράτος θα εξοπλίσει και θα υποστηρίξει οικονομικά τον αγώνα μας. Μια υπόθεση που είναι απολαυστική και αρκετά δελεαστική για να τη δοκιμάσει κανείς μια φορά... Δεν ερχόμαστε ως φίλοι, ούτε ως ουδέτεροι. Ερχόμαστε ως εχθροί! Όπως ο λύκος εισβάλλει στο κοπάδι των προβάτων, έτσι κι εμείς ερχόμαστε!»⁵⁵⁵. Το μεγάλο δράμα της Βαϊμάρης δεν ήταν ούτε η υποτιθέμενη «ανεπάρκεια» του Συντάγματος, ούτε ο υπερβολικά φιλελεύθερος χαρακτήρας του, αλλά το γεγονός ότι ήταν μια «Δημοκρατία χωρίς Δημοκράτες»⁵⁵⁶, κάτι που οφειλόταν στις συνθήκες εγκαθίδρυσής της, στον μύθο περί «πισώπλατης μαχαιριάς»⁵⁵⁷ που καλλιεργούσε η διαρκώς συνωμοτούσα ακροδεξιά⁵⁵⁸, στην ένταση

⁵⁵³ Το δεύτερο ήταν το Διάταγμα «προς προστασία του Λαού και του Κράτους» της 28ης Φεβρουαρίου 1933 (γνωστό και ως “*Reichstagsbrandverordnung*”) που εκδόθηκε την επομένη της πυρκαγιάς του Reichstag, με σκοπό να εξαπολυθεί απηνής διωγμός εναντίον των κομμάτων της αντιπολίτευσης και ιδίως εναντίον των Κομμουνιστών (KPD). RGBI. I 17/1933, S. 83, Verordnung des Reichspräsidenten zum Schutz von Volk und Staat [“*Reichstagsbrandverordnung*”] vom 28.2.1933. Διαθέσιμο στον ιστότοπο <<https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=dra&datum=1933&size=45&page=208>> (Τελευταία πρόσβαση: 20.10.2025).

⁵⁵⁴ Βλ. περισσότερα ενδεικτικά Κεσσόπουλου, Αλέξανδρου, Η αυτοκτονία του δήμου. Πολιτική κρίση και συνταγματικός λόγος στη Βαϊμάρη, Ευρασία, Αθήνα, 2018.

⁵⁵⁵ Βλ. Ζώη, Γεωργίου Θ., Δίκαιο της Ανάγκης,..., ό.π., σ. 296-297.

⁵⁵⁶ “*Demokratie ohne Demokraten*”.

⁵⁵⁷ “*Dolchstoßlegende*” ή “*Dolchstoßlüge*”.

⁵⁵⁸ Ενδεικτικά αναφέρονται το αποτυχημένο πραξικόπημα των Wolfgang Kapp και Walther von Lüttwitz τον Μάρτιο του 1920, το πραξικόπημα της «μπιραρίας» τον Νοέμβριο του 1923, που πραγματοποίησε κατά της τοπικής κυβέρνησης της Βαυαρίας ο Hitler με τη συμμετοχή του πρώην επικεφαλής της Ανώτατης Στρατιωτικής Διοίκησης (OHL), ακροδεξιού στρατηγού Erich Ludendorff και οι δολοφονίες δημοκρατικών πολιτικών, όπως ο Σοσιαλδημοκράτης (SPD) Karl Gareis τον Ιούνιο του 1921, ο Κεντρώος (Zentrum) πολιτικός και Υπουργός Οικονομικών Matthias Erzberger τον Αύγουστο του ίδιου έτους και ο Υπουργός Εξωτερικών του Reich και μέλος του Γερμανικού

που προκαλούσε η διαρκώς εξεγερμένη ακροαριστερά και στην απουσία δημοκρατικής παιδείας ενός ολόκληρου λαού.

B. Ιταλία

Οποσδήποτε, η Δημοκρατία της Βαϊμάρης δεν ήταν η μοναδική περίπτωση «αυτοκατάλυσης» της Δημοκρατίας στην Ευρώπη του μεσοπολέμου. Είχε προηγηθεί το 1922 η κατάληψη της εξουσίας από τον Benito Mussolini στην Ιταλία με νομιμοφανείς διαδικασίες, καθώς αρχικά, τουλάχιστον, οι Φασίστες συνυπήρξαν με το παλαιό πολιτικό σύστημα χωρίς να προχωρήσουν αμέσως στην κατάργηση του κοινοβουλευτισμού, ο οποίος καταλύθηκε σταδιακά⁵⁵⁹.

Οι ρίζες του φασιστικού κινήματος στην Ιταλία θα πρέπει να αναζητηθούν την περίοδο του Α΄ παγκοσμίου πολέμου, όταν είχε τεθεί το ερώτημα στους κόλπους του Ιταλικού Σοσιαλιστικού Κόμματος (PSI), αν η Ιταλία θα έπρεπε να εισέλθει στον πόλεμο ή να παραμείνει ουδέτερη, σύμφωνα με τις αποφάσεις του Συνεδρίου της Β΄ Σοσιαλιστικής Διεθνούς. Ενώ η πλειοψηφία των στελεχών του κόμματος είχαν ταχθεί υπέρ της ουδετερότητας, μια μικρή ομάδα με επικεφαλής τον Benito Mussolini προπαγάνδιζε την ανάγκη της εισόδου της Ιταλίας στον πόλεμο, στο πλευρό των Συμμάχων της Entente, γεγονός που οδήγησε στην αποχώρηση των στελεχών της από το κόμμα και την ίδρυση, στις 9 Νοεμβρίου 1921, του «Εθνικού Φασιστικού Κόμματος» (PNF)⁵⁶⁰, το οποίο, με τη συνδρομή των παραστρατιωτικών ομάδων «κρούσης», των «Μελανοχιτώνων»⁵⁶¹, προσπαθούσε να προπαγανδίσει με τη βία τις θέσεις του. Με την απειλή βίας, άλλωστε, ο Mussolini διορίστηκε πρωθυπουργός της Χώρας, το 1922, όταν ο ίδιος, στις 28 Οκτωβρίου του ιδίου έτους, τέθηκε επικεφαλής μιας πορείας⁵⁶², αποτελούμενης από χιλιάδες ένοπλους «Μελανοχιτώνες» και οπαδούς των φασιστών, απαιτώντας από τον βασιλιά Vittorio Emanuele III να του αναθέσει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης, παρά το γεγονός ότι το κόμμα του διέθετε μόλις 35 έδρες σε σύνολο 535⁵⁶³. Παρά την αρχική πρόθεση του πρωθυπουργού Luigi Facta να κηρύξει τη χώρα σε κατάσταση πολιορκίας, ο βασιλιάς αρνήθηκε να υπογράψει το σχετικό διάταγμα⁵⁶⁴ και διόρισε τον Mussolini Πρωθυπουργό, επικεφαλής μιας κυβέρνησης συνασπισμού μεταξύ των Φασιστών,

Δημοκρατικού Κόμματος (DDP) Walther Rathenau τον Ιούνιο του 1922 από ακροδεξιούς παρακρατικούς.

⁵⁵⁹ Βλ. ενδεικτικά *Morgan, Philip*, *Italian Fascism, 1915-1945*, Palgrave Macmillan, London, 2004, σ. 76.

⁵⁶⁰ Partito Nazionale Fascista (PNF).

⁵⁶¹ Camicie Nere (CCNN) ή «Εθελοντική Πολιτοφυλακή Έθνικής Ασφάλειας» (Milizia Volontaria per la Sicurezza Nazionale, MVSN).

⁵⁶² Marcia su Roma.

⁵⁶³ Στις βουλευτικές εκλογές της 15ης Μαΐου 1921, το Εθνικό Μπλοκ, ακροδεξιός σχηματισμός, στον οποίο συμμετείχε και το «Εθνικό Φασιστικό Κόμμα» είχε καταλάβει την τρίτη θέση, με ποσοστό 19,1% και 105 έδρες στην ιταλική Βουλή. Πηγή: <chrome-extension://efaidnbmninnibpcapjpcglclefindmkaj/https://ebiblio.istat.it/digibib/Elezioni/IST0003263Compendio_stat_elett_ita1848_1934_Vol2.pdf> (τελευταία πρόσβαση: 4.11.2025).

⁵⁶⁴ Βλ. *Paxton, R.*, *Η ανατομία του φασισμού*, ό.π., σ. 126 επ..

των Εθνικιστών και των Φιλελευθέρων, που διέθετε και την κοινοβουλευτική στήριξη του (προδρόμου της Χριστιανικής Δημοκρατίας), Ιταλικού Λαϊκού Κόμματος⁵⁶⁵.

Αυτή ήταν και η αρχή του τέλους για τον ιταλικό κοινοβουλευτισμό, με τον οποίο αρχικά οι φασίστες συνυπήρξαν⁵⁶⁶. Έτσι, μετά την εξασφάλιση της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας στις εκλογές της 6ης Απριλίου 1924⁵⁶⁷, η οποία κατέστη δυνατή χάρη στην αποκάλυπτη βία των Μελανοχιτώνων και στον εκλογικό νόμο Acerbo⁵⁶⁸, ο Mussolini άρχισε να αποδομεί τους θεσμούς του φιλελεύθερου κράτους και να οικοδομεί το φασιστικό κράτος⁵⁶⁹, ενώ, τον Ιανουάριο του 1925, έριξε το προσωπείο ενώπιον του Κοινοβουλίου, αναλαμβάνοντας την ευθύνη για τη δολοφονία του Σοσιαλιστή ηγέτη Giacomo Matteotti και γνωστοποιώντας την πρόθεσή του για κήρυξη αποκάλυπτης δικτατορίας. Με τον τρόπο αυτό, ο Mussolini απέκτησε τον απόλυτο έλεγχο και εγκαθίδρυσε ένα απολυταρχικό καθεστώς που παρέμεινε στην εξουσία μέχρι τη συνθηκολόγηση του 1943 (στη Βόρεια Ιταλία, μέχρι τον Απρίλιο του 1945).

Γ. Ελλάδα

Στην Ελλάδα του μεσοπολέμου παρουσιάστηκαν αντίστοιχα φαινόμενα με τα προαναφερθέντα. Έτσι, λίγο μετά την ανακήρυξη της Αβασίλευτης Δημοκρατίας στις 25 Μαρτίου 1924 και ενώ η πολιτική αστάθεια βρισκόταν στην ημερήσια διάταξη, στις 25 Ιουνίου 1925 ο στρατηγός Θεόδωρος Πάγκαλος, ο οποίος είχε εκλεγεί βουλευτής στη Δ' Συντακτική Συνέλευση, ανέτρεψε την Κυβέρνηση Μιχαλακόπουλου μετά από στρατιωτικό κίνημα. Λίγες ημέρες μετά το πραξικόπημα, στις 30 Ιουνίου 1925, ο Πάγκαλος σχημάτισε Κυβέρνηση, ζητώντας και λαμβάνοντας ψήφο εμπιστοσύνης από την Δ' Συντακτική Συνέλευση. Σε σύνολο 208 παρόντων

⁵⁶⁵ Βλ. *Χρυσόγονου, Κ.*, Πολιτειολογία, ό.π., σ. 732.

⁵⁶⁶ Το φασιστικό κράτος αυτοανακηρύχθηκε αντιφιλελεύθερο και ολοκληρωτικό. Τόνισε τη διαφορά μεταξύ φιλελεύθερου καθεστώτος και φασισμού και έδωσε έμφαση στη λεγόμενη φασιστική επανάσταση. Ωστόσο, κυβέρνησε σε μεγάλο βαθμό χρησιμοποιώντας προφασιστικούς θεσμούς. Το Σύνταγμα του Αλβέρτου (Statuto Albertino) παρέμεινε σε ισχύ, αν και τροποποιήθηκε σε πολλά σημεία. Το Στέμμα και η Γερουσία παρέμειναν σε λειτουργία, αν και με μειωμένες εξουσίες. Το βασιλικό διάταγμα του 1848 περί Τύπου διατηρήθηκε, αν και υπέστη σημαντικές τροποποιήσεις. Οι νέες ελίτ του καθεστώτος συνυπάρξαν με τις παραδοσιακές ελίτ.

⁵⁶⁷ Στις εν λόγω εκλογές, η «Εθνική Λίστα», δηλαδή ο συνασπισμός των Φασιστών και των συνεργαζόμενων κομμάτων, εξασφάλισε ποσοστό 60,09% των ψήφων και 355 έδρες σε σύνολο 535. Πηγή:

<https://ebiblio.istat.it/digibib/Elezioni/IST0003263Compendio_stat_elett_ita1848_1934_Vol2.pdf>

(τελευταία είσοδος: 4.11.2025).

⁵⁶⁸ Ο νόμος αυτός έλαβε την ονομασία του από τον εμπνευστή του, υπουργό Εσωτερικών Giacomo Acerbo και, σύμφωνα με τις διατάξεις του, το κόμμα που θα κέρδιζε το μεγαλύτερο ποσοστό των ψήφων –υπό την προϋπόθεση ότι ανερχόταν τουλάχιστον στο 25%- θα εξασφάλιζε τα 2/3 των εδρών στο Κοινοβούλιο, ενώ το υπόλοιπο 1/3 θα κατανεμόταν αναλογικά μεταξύ των άλλων κομμάτων. Βλ. *Ζώη, Γεωργίου Θ.*, Το Δίκαιο της Ανάγκης, ό.π., σ. 405.

⁵⁶⁹ Για την φύση και τον χαρακτήρα του φασιστικού κράτους βλ. ενδεικτικά *Cassese, Sabino*, Lo Stato fascista, il Mulino, 2016. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, τα χαρακτηριστικά στοιχεία της πολιτικής του Mussolini (Duce) ήταν η συγκέντρωση, η μαζική διάσταση και η θεσμοθετημένη προσωποποίηση της εξουσίας.

πληρεξουσίων, υπέρ ψήφισαν 185, κατά 14 και 9 απείχαν. Επρόκειτο για τον λεγόμενο «κοινοβουλευτικό μανδύα», με τον οποίο «επικυρωνόταν» το πραξικόπημα⁵⁷⁰. Λίγο αργότερα (29 Σεπτεμβρίου), ο Πάγκαλος, αφού προχώρησε στη δημοσίευση του νέου Συντάγματος, διέλυσε την Δ' Συντακτική Συνέλευση χωρίς να προκηρύξει ταυτόχρονα εκλογές, με το επιχείρημα της «από πολλού απώλειας της εμπιστοσύνης του Έθνους», και τον Ιανουάριο του 1926 κήρυξε απροκάλυπτα τη δικτατορία⁵⁷¹.

Αντίστοιχα έδρασε ο έτερος δικτάτορας του μεσοπολέμου στην Ελλάδα και πρόσωπο λατρείας όλων των εκφάνσεων της ελληνικής ακροδεξιάς, Ιωάννης Μεταξάς, ο οποίος, πριν από την κήρυξη της δικτατορίας του στις 4 Αυγούστου 1936, είχε διοριστεί πρωθυπουργός από τον βασιλιά Γεώργιο Β', λίγο μετά τον θάνατο του πρωθυπουργού Δεμερτζή. Ο διορισμός του Ι. Μεταξά, ο οποίος ήταν Αντιπρόεδρος της κυβέρνησης και Υπουργός Στρατιωτικών, αλλά και επικεφαλής ενός πολύ μικρού κόμματος⁵⁷², στηρίχθηκε σε μια αυθαίρετη ερμηνεία από τον βασιλιά του άρθρου 31 του Συντάγματος του 1864/1911, που αναγνώριζε στον αρχηγό του κράτους την αρμοδιότητα να διορίζει και να παύει τους Υπουργούς. Παρά τις αρχικές αντιδράσεις, στις 30 Απριλίου 1936, η Κυβέρνηση Μεταξά έλαβε την ψήφο εμπιστοσύνης της Βουλής, καθώς 241 βουλευτές ψήφισαν υπέρ, 16 κατά (εκ των οποίων οι 15 βουλευτές του Παλλαϊκού Μετώπου και ο εκπρόσωπος του Δημοκρατικού Κόμματος -ο μόνος από τους αστούς πολιτικούς- Γεώργιος Παπανδρέου), και 6 απείχαν⁵⁷³. Αμέσως μετά, η Βουλή με δύο Ψηφίσματά της, το Β'⁵⁷⁴ και το Γ'⁵⁷⁵, τα οποία δημοσιεύτηκαν στο ίδιο ΦΕΚ⁵⁷⁶, αποφάσισε να διακόψει τις εργασίες της για μία περίοδο πέντε μηνών, εξουσιοδοτώντας συγχρόνως την Κυβέρνηση να ασκεί τη

⁵⁷⁰ Βλ. ενδεικτικά *Αναστασιάδη, Γεωργίου*, Πολιτική και συνταγματική ιστορία της Ελλάδας (1821-1941), Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2001, σ. 185.

⁵⁷¹ Βλ. *Δαφνή, Γρηγορίου*, Η Έλλάς μεταξύ δύο πολέμων, τ. Α', Ίκαρος, 1955, σ. 307.

⁵⁷² Στις τελευταίες εκλογές του μεσοπολέμου στην Ελλάδα, που έλαβαν χώρα στις 26 Ιανουαρίου 1936, το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων του Ι. Μεταξά είχε λάβει ποσοστό μόλις 3,94% και είχε αναδείξει 7 βουλευτές (σε σύνολο 300). Βλ. *Δαφνή, Γρ.*, Η Έλλάς..., ό.π., Τ. Β', σ. 400 επ..

⁵⁷³ Από την άποψη αυτή ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι τοποθετήσεις των βουλευτών και πολιτικών αρχηγών στη σχετική συνεδρίαση της Βουλής. Για παράδειγμα, ο επικεφαλής της κοινοβουλευτικής ομάδας του Παλλαϊκού Μετώπου Στυλιανός Σκλάβαινας ανέφερε μεταξύ άλλων: «*Εξαιρετικήν έντύπωσιν μάς κάνει τὸ γεγονός ὅτι εἰς τὰς δηλώσεις αὐτὰς [Ενν. τις προγραμματικές δηλώσεις του Ι. Μεταξά] πουθενὰ δὲν ἀναφέρεται ὁ Κοινοβουλευτισμὸς καὶ ἂν ἡ Κυβέρνησις θὰ τὸν ὑπερασπίσῃ. Γιατὶ εἶναι κοινὸ μυστικόν, ὅτι ὁ κ. Πρόεδρος τῆς Κυβερνήσεως ἔχει πολλὰς φορὰς ἐκδηλωθῇ δημοσίᾳ ὡς ἐχθρὸς τοῦ Κοινοβουλευτισμοῦ καὶ θιασώτης τῆς δικτατορίας*». Επίσης, ο Γεώργιος Παπανδρέου ανέφερε χαρακτηριστικά τα εξής: «*Επιθυμοῦμεν νὰ ἔχῃ [ενν. ἡ ψήφος κατὰ τῆς κυβέρνησης] τὴν ἔννοιαν τῆς διαμαρτυρίας ἐναντίον τῶν μεγάλων κομμάτων τῆς συνελεύσεως, τὰ ὁποῖα περιεβλήθησαν τὴν εὐρεῖαν ἐμπιστοσύνην τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ καὶ ἐν τούτοις δὲν κατῴρθωσαν νὰ ἐκπληρώσουν τὴν κυρίαν ἀποστολὴν των καὶ τὸν λόγον τῆς ὑπάρξεώς των, ὁ ὁποῖος συνίσταται εἰς τὴν κατοχύρωσιν τῆς κανονικῆς λειτουργίας τοῦ Κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος καὶ τὴν δημιουργίαν Κοινοβουλευτικῆς Κυβερνήσεως ἐκ τῶν κόλπων των. Ἐνῶ κατῴρθωσαν, δυστυχῶς, ἐντελῶς τὸ ἀντίθετον: Νὰ στηρίζουν μίαν κυβέρνησιν, τὴν ὁποίαν οἱ ἴδιοι ὁμολογοῦν ἀντικοινοβουλευτικὴν καὶ ἀνώμαλον, νὰ ἐμφανίσουν εἰς κατὰστασιν παρακμῆς τοὺς κοινοβουλευτικούς μας θεσμούς, καὶ νὰ θερμάνουν τοιοῦτοτρόπως πρὸς ὠρίμανσιν τοὺς κινδύνους τῶν λαϊκῶν ἐλευθεριῶν*». Βλ. τις σχετικές τοποθετήσεις σε: *Πρακτικά Συνεδριάσεων Γ' Αναθεωρητικῆς Βουλῆς*, Συνεδρίαση ΣΤ', 27.4.1936, σ. 63 και σ. 73 αντίστοιχα.

⁵⁷⁴ «Περὶ τροποποιήσεως, συμπληρώσεως ἢ καταργήσεως Συντακτικῶν Πράξεων».

⁵⁷⁵ «Περὶ Νομοθετικῆς ἐξουσιοδοτήσεως».

⁵⁷⁶ ΦΕΚ 190/Α/1.5.1936.

νομοθετική εξουσία με την έκδοση νομοθετικών διαταγμάτων. Πριν παρέλθει η πεντάμηνη προθεσμία και, με την επίκληση του «κομμουνιστικού κινδύνου» και της διεθνούς συγκυρίας, ο Μεταξάς κήρυξε, με τη σύμφωνη γνώμη του βασιλιά Γεωργίου Β΄, στις 4 Αυγούστου 1936, στρατιωτικό νόμο, εγκαθιδρύοντας δικτατορικό καθεστώς φασιστικού τύπου.

IV. Η μαχόμενη Δημοκρατία

A. Ρίζες της έννοιας και θεωρητικές προσεγγίσεις

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Ένα από τα σοβαρότερα προβλήματα που απασχολούν τις έννομες τάξεις, οι οποίες βασίζονται στις αρχές της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, είναι και το ζήτημα της άμυνας του πολιτεύματος απέναντι σε πολιτικά κόμματα και σχηματισμούς που επιβουλεύονται την ανατροπή του. Οι επιλογές που προκρίνονται για τη ρύθμιση του ζητήματος αυτού ποικίλουν και αντικατοπτρίζουν όχι μόνο την κυρίαρχη πολιτική αντίληψη σε κάθε χώρα και κοινωνία, αλλά και την επίδραση που ασκούν τα ιστορικά προηγούμενα. Με βάση τις ανωτέρω παρατηρήσεις, μπορούν να εντοπιστούν δύο αντιλήψεις ως προς το θέμα της απαγόρευσης ή μη της λειτουργίας ενός κόμματος. Η πρώτη είναι η εκδοχή της λεγόμενης «αμυνόμενης» ή «μαχόμενης δημοκρατίας»⁵⁷⁷, όπως αυτή θεμελιώθηκε σε θεωρητικό επίπεδο πρωτίστως από τον Karl Loewenstein (1891-1973)⁵⁷⁸ και εφαρμόστηκε σε πρακτικό επίπεδο στη Γερμανία υπό την ισχύ του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης από το 1949 κ.ε.. Για τη δεύτερη εκδοχή της «φιλελεύθερης» ανάγνωσης των συνταγματικών κανόνων που δεν εμποδίζουν την ελεύθερη λειτουργία και δράση κομμάτων τα οποία αντιτίθενται στους δημοκρατικούς συνταγματικούς θεσμούς, απεργαζόμενα ακόμα και την ανατροπή τους, έγινε λόγος στο προηγούμενο κεφάλαιο. Το ελληνικό μοντέλο που ανήκει στη δεύτερη κατηγορία αποτελεί το αντικείμενο επόμενου κεφαλαίου.

2. Πρώιμες μορφές μαχόμενης δημοκρατίας

i. Ο Βουλευτικός όρκος

Η μέριμνα του νομοθέτη για την προστασία του πολιτεύματος και της έννομης τάξης δεν αποτελεί κατάκτηση της σύγχρονης εποχής, αλλά ανιχνεύεται ήδη από την αρχαιότητα. Έτσι, πρώιμες μορφές υπεράσπισης του πολιτεύματος από επίδοξους σφετεριστές της εξουσίας ή άλλους δεδηλωμένους εχθρούς του συναντά κανείς στα πλαίσια της αρχαίας Αθηναϊκής Δημοκρατίας.

⁵⁷⁷ Αποδίδεται ως “Wehrhafte Demokratie” και “Militant democracy”.

⁵⁷⁸ Βλ. ενδεικτικά δύο θεμελιώδη κείμενά του: Loewenstein, Karl, Militant Democracy and Fundamental Rights, I και II, σε: The American Political Science Review, Vol. 31, No. 3 (Ιούνιος 1937), σ. 417-432 και The American Political Science Review, Vol. 31, No. 4 (Αύγουστος 1937), σ. 638-658.

Μετά την ανατροπή του τυράννου Ιππία, οι Αθηναίοι, φοβούμενοι για την πιθανότητα επανόδου του στην εξουσία -δεδομένων, αφενός, της υποστήριξης που του παρείχε ο Πέρσης βασιλιάς και, αφετέρου, του γεγονότος ότι στην πόλη υπήρχαν ακόμη μερικοί οπαδοί του που συνωμοτούσαν- προχώρησαν σε μία σειρά μέτρων που αποσκοπούσαν στη διασφάλιση της νεαρής Δημοκρατίας. Έτσι, τα μέλη της Βουλής των Πεντακοσίων που αναδείχθηκαν για το έτος 501-500 π.Χ., έδωσαν όρκο⁵⁷⁹, δυνάμει του οποίου αναλάμβαναν τη δέσμευση να αποτρέψουν οποιαδήποτε απόπειρα ανατροπής του δημοκρατικού πολιτεύματος, να προχωρήσουν στην επιβολή της θανατικής ποινής εις βάρος των επίδοξων πραξικοπηματιών και να απονεύμουν τιμές στον ή στους τυραννοκτόνους. Εφεξής ο όρκος αυτός καθιερώθηκε να επαναλαμβάνεται κάθε χρόνο από τους βουλευτές που θα κληρώνονταν και στις επόμενες περιόδους, ενώ παρόμοια ορκωμοσία καθιερώθηκε και για τα μέλη που θα στελέχωναν την Ηλιαία, το μεγάλο λαϊκό Δικαστήριο⁵⁸⁰. Το πνεύμα των τυραννοκτόνων Αρμόδιου και Αριστογείτονα ήταν ακόμη ζωντανό και η πόλη δεν έχασε την ευκαιρία να τους τιμήσει, αναγείροντας σύμπλεγμα αγαλμάτων σε περίοπτη θέση, στον χώρο της Αγοράς.

ii. Ο οστρακισμός

Στο πλαίσιο της προστασίας του πολιτεύματος εντάσσεται και ο θεσμός του «όστρακισμού», ο οποίος εισήχθη παράλληλα με το δημοκρατικό σύστημα διακυβέρνησης που καθιέρωσε ο Κλεισθένης από το 508 π.Χ. στην Αθήνα. Ο οστρακισμός δεν αποτελούσε επιβολή ποινής⁵⁸¹, αλλά είχε τον χαρακτήρα πολιτικής πράξης και, εκτός από μέσο πολιτικής πάλης, συνιστούσε και μέσο για την προστασία της Δημοκρατίας από τους εχθρούς της. Για τον λόγο αυτόν, ο οστρακισμός δεν προϋπέθετε την έκδοση δικαστικής απόφασης, αλλά την υιοθέτηση σχετικής πρότασης από την Εκκλησία του Δήμου.

Ειδικότερα, οι Πρυτάνεις⁵⁸² κατέθεταν ενώπιον της κυρίας Εκκλησίας του Δήμου της έκτης πρυτανείας, ερώτημα, το περιεχόμενο του οποίου συνίστατο στο αν

⁵⁷⁹ Για τον «*βουλευτικὸν ὄρκον*» βλ. περισσότερα ενδεικτικά *Σακελλαρίου, Μιχαήλ, Β.*, Η Αθηναϊκή Δημοκρατία, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1999, σ. 104 επ. και 373.

⁵⁸⁰ Για την «*Ηλιαία*» βλ. περισσότερα εντελώς ενδεικτικά *Hommel, Hildebrecht*, *Heliaia*, Untersuchungen zur Verfassung und Prozessordnung des athenischen Volksgerichts, insbesondere zum Schlussteil der *Athēnaion politeia* des Aristoteles (Philologus. Supplementband XIX, Hft. II), Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig, 1927.

⁵⁸¹ Από μία άποψη, ο οστρακισμός έμοιαζε με την ποινή της «*φυγής*», δηλαδή της εξορίας, διότι επέσυρε την απομάκρυνση του οστρακιζόμενου από την επικράτεια της πόλης. Για τον οστρακισμό βλ. ενδεικτικά *Thomsen, Rudi*, *The origin of ostracism. A synthesis*, (Humanitas, 4.) Copenhagen: Gyldendal. 1972.

⁵⁸² Με τον όρο «*Πρυτάνεις*» νοούνταν οι πενήντα (50) βουλευτές μιας εκ των δέκα (10) φυλών, στις οποίες ήταν διαιρεμένη η Αττική, στο χρονικό διάστημα που αποτελούσαν μία διαρκή επιτροπή της Βουλής των Πεντακοσίων για τη διαχείριση των τρεχόντων ζητημάτων. Δεδομένου ότι οι φυλές ήταν δέκα, το πολιτικό έτος, το οποίο ήταν και ηλιακό, διαιρείτο σε δέκα *πρυτανείες*. Με βάση τη διαίρεση αυτή, το πολιτικό έτος παραχωρούσε από 37 ημέρες στις έξι πρώτες πρυτανείες και από 36 ημέρες στις υπόλοιπες τέσσερις. Καθ' όλη τη διάρκεια της θητείας τους οι Πρυτάνεις εργάζονταν, διέμεναν και σιτίζονταν σε ένα κτίριο που βρισκόταν στην Αγορά, τη Θόλο. Τα καθήκοντα των Πρυτάνεων ήταν

ο Δήμος ενέκρινε ή όχι να ληφθεί το μέτρο του οστρακισμού. Η απόφαση του Δήμου λαμβανόταν άμεσα χωρίς να προηγηθεί συζήτηση και, εφόσον ήταν καταφατική, διεξαγόταν δεύτερη συγκέντρωση των πολιτών στην Αγορά, όπου διεξαγόταν η ψηφοφορία με τα «όστρακα». Η διαδικασία αυτή τελούσε υπό την εποπτεία της Βουλής και των «Εννέα Αρχόντων»⁵⁸³. Αμέσως μετά το πέρας της ψηφοφορίας ακολουθούσε η καταμέτρηση των οστράκων ως συνόλου και, σε περίπτωση που ο αριθμός τους ήταν κατώτερος των έξι χιλιάδων (6.000), τότε δεν υπήρχε αποτέλεσμα. Σε περίπτωση που ο αριθμός των οστράκων υπερέβαινε τα έξι χιλιάδες, τότε ακολουθούσε χωριστή καταμέτρηση των αναγεγραμμένων ονομάτων, προκειμένου να βρεθεί το όνομα που συγκέντρωνε την πλειοψηφία και, συνεπώς, το πολιτικό πρόσωπο που έπρεπε να απομακρυνθεί από την Αθήνα για δέκα (10) έτη.

Το μέτρο του οστρακισμού εφαρμοζόταν σε αραιά χρονικά διαστήματα λόγω των αυστηρών προϋποθέσεων που όριζε ο σχετικός εφαρμοστικός νόμος· έτσι, για πρώτη φορά εφαρμόστηκε το 487 π.Χ., οπότε και τα περισσότερα όστρακα συγκέντρωσε ο Ίππαρχος, επικεφαλής ομάδας Αθηναίων που υποστήριζε τον πρώην τύραννο Ιππία, ο οποίος διέθετε τη στήριξη των Περσών. Η τελευταία φορά που εφαρμόστηκε ο οστρακισμός ήταν το 417 π.Χ. και σταδιακά περιέπεσε σε αχρησία⁵⁸⁴.

iii. Ειδικοί νόμοι για την προστασία της Δημοκρατίας

Κατά τον 5ο αιώνα π.Χ. και, ιδίως κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου (431 - 404 π.Χ.) δρούσαν στην πόλη των Αθηνών πολιτικές ομάδες, οι οποίες ήταν γνωστές ως «έταιρείαι». Οι ομάδες αυτές είχαν κατά κανόνα αντιδημοκρατικό προσανατολισμό και τα μέλη τους πρωταγωνίστησαν στις ολιγαρχικές εκτροπές του 411 π.Χ. και του 404/403 π.Χ..

Στην πρώτη περίπτωση, λίγο μετά την καταστροφή του αθηναϊκού εκστρατευτικού σώματος στη Σικελία (413 π.Χ.), επιβλήθηκε στην Αθήνα το καθεστώς της «Βουλής των Τετρακοσίων», το οποίο, διέθετε τη στήριξη των εύπορων πολιτών που ήταν αντίθετοι στη Δημοκρατία. Είχαν προηγηθεί τρομοκρατικές ενέργειες, υποκινούμενες από τους ολιγαρχικούς, όπως η δολοφονία ενός εκ των πολιτικών ηγετών των δημοκρατικών, του Ανδροκλή. Ηγετικό ρόλο στις συνωμοτικές ενέργειες των ολιγαρχικών είχε ο ρήτορας Αντιφών ο Ραμνούσιος (480-410 π.Χ.), ενώ ενεργό συμμετοχή είχαν οι δημαγωγοί Φρύνιχος και Πείσανδρος, καθώς και ο μετριοπαθέστερος ολιγαρχικός Θηραμένης. Το δημοκρατικό πολίτευμα αντικατάστησε από ένα ολιγαρχικό καθεστώς, το οποίο περιόριζε τυπικά μόνο σε

πολλά. Μεταξύ άλλων, συνέτασσαν την ημερήσια διάταξη της Βουλής των Πεντακοσίων, εισηγούνταν στη Βουλή την ημερήσια διάταξη που εκείνη ετοίμαζε για την Εκκλησία του Δήμου, συγκαλούσαν την ολομέλεια της Βουλής και την Εκκλησία, προήδρευαν στις συνεδριάσεις της Βουλής και του Δήμου κ.α.. Βλ. Σακελλαρίου, Μ., Β., Η Αθηναϊκή Δημοκρατία, ό.π., σ. 176 επ..

⁵⁸³ Βλ. Σακελλαρίου, Μ., Β., Η Αθηναϊκή Δημοκρατία, ό.π., σ. 222. Για τους «Εννέα Αρχόντες» (που απαρτίζονταν από τον Άρχοντα, τον Πολέμαρχο, τον Βασιλέα και τους έξι Θεσμοθέτες) βλ. *Ιδίου*, ό.π., σ. 195 επ..

⁵⁸⁴ Βλ. Σακελλαρίου, Μ., Β., Η Αθηναϊκή Δημοκρατία, ό.π., σ. 397-399.

5.000 τους πολίτες που θα διέθεταν πλήρη δικαιώματα, στην πράξη, όμως, περιοριζόταν στους «Τετρακόσιους» οι οποίοι αποτελούσαν τη νέα Βουλή. Μολονότι το νέο πολίτευμα παρουσιάζεται και από τον Ιστορικό Θουκυδίδη ως μία λογική και συνετή μορφή διακυβέρνησης, ο πραγματικός σκοπός των ολιγαρχικών ήταν να ασκήσουν μονοπωλιακά την εξουσία⁵⁸⁵, δεδομένου ότι, αφενός, οι 5.000 πολίτες ουδέποτε άσκησαν τα καθήκοντά τους και, αφετέρου, ουδέποτε καταρτίστηκε κατάλογος με τα ονόματα των εν λόγω πολιτών. Το καθεστώς των Τετρακοσίων, όπως έμεινε γνωστό, δεν μακροημέρευσε, διότι ο στρατός και ο στόλος των Αθηναίων που βρισκόταν στη Σάμο παρέμεινε πιστός στη Δημοκρατία.

Στη δεύτερη περίπτωση, που είναι και περισσότερο γνωστή, αμέσως μετά την ήττα των Αθηναίων στον Πελοποννησιακό πόλεμος, οι νικητές Σπαρτιάτες εγκατέστησαν στην πόλη ολιγαρχικό καθεστώς των «Τριάκοντα Τυράννων», το οποίο διέθετε την ανοιχτή υποστήριξη της παράταξης των ολιγαρχικών. Και αυτή, όμως, η ολιγαρχική εκτροπή ήταν βραχύβια, καθώς το καθεστώς άσκησε την εξουσία αυθαίρετα, χρησιμοποιώντας ωμή βία σε βάρος των αντιφρονούντων.

Έχοντας υπόψη τα ανωτέρω περιστατικά, η Δημοκρατία αντέδρασε με τη λήψη νομοθετικών μέτρων. Έτσι, αμέσως μετά την ανατροπή του ολιγαρχικού καθεστώτος των Τετρακοσίων, η Εκκλησία του Δήμου υιοθέτησε ένα ψήφισμα, μετά από πρόταση του άρχοντα Δημόφαντου, το οποίο προέβλεπε ενόρκως για κάθε Αθηναίο πολίτη την υποχρέωση προστασίας της Δημοκρατίας. Ειδικότερα, το ψήφισμα όριζε τα εξής: *«Όποιος καταλύει τη δημοκρατία στην Αθήνα ή, μετά την κατάλυσή της, αναλαμβάνει κάποιο αξίωμα να θεωρείται εχθρός των Αθηναίων και να θανατώνεται, χωρίς ο φονέας να υπόκειται σε ποινή, και η περιουσία του να δημεύεται και το ένα δέκατο να αφιερώνεται στη θεά. Και όποιος θανατώσει εκείνους που διέπραξαν αυτές τις πράξεις και όποιος παρακινήσει τον αυτουργό να θεωρείται ιερός και αμίαντος. Όλοι οι Αθηναίοι να ορκισθούν κατά φυλές και κατά δήμους, ότι θα θανατώσουν όποιον τελέσει τέτοιες πράξεις. Και ο όρκος να είναι: Θα θανατώσω με λόγο, έργο, ψήφο και με το ίδιο το χέρι μου, αν έχω την αναγκαία σωματική δύναμη, όποιον καταλύσει τη δημοκρατία στην Αθήνα ή, μετά την κατάλυσή της, αναλάβει κάποιο αξίωμα, καθώς και εκείνον που θα γίνει τύραννος ή θα συμπράξει στην εγκατάσταση τυράννου. Και αν άλλος θανατώσει, να τον θεωρήσω ιερόν ενώπιον των θεών, ως φονέα ενός εχθρού των Αθηναίων, και αφού εκπλειστηριάσω όλα τα περιουσιακά στοιχεία του, να παραχωρήσω τα μισά στον φονέα και να μην τον στερήσω από τίποτα. Και αν κάποιος χάσει τη ζωή του, ενώ θανατώνει ή αποπειράται να θανατώσει όποιον διαπράττει τέτοιες πράξεις, θα ευεργετήσω τον ίδιο και τα*

⁵⁸⁵ Χαρακτηριστική είναι από την άποψη αυτή, η κρίση του Θουκυδίδη, ο οποίος αναφέρει: *«ἦν δὲ τοῦτο μὲν σχῆμα πολιτικὸν τοῦ λόγου αὐτοῖς, κατ' ἰδίαν δὲ φιλοτιμίας οἱ πολλοὶ αὐτῶν τῷ τοιούτῳ προσέκειντο, ἐν ᾧ περ καὶ μάλιστα ὀλιγαρχία ἐκ δημοκρατίας γενομένη ἀπόλλυται· πάντες γὰρ αὐθημερόν ἀξιοῦσιν οὐχ ὅπως ἴσοι, ἀλλὰ καὶ πολὺ πρῶτος αὐτὸς ἕκαστος εἶναι· ἐκ δὲ δημοκρατίας αἰρέσεως γιγνομένης ῥᾶον τὰ ἀποβαίνοντα ὥς οὐκ ἀπὸ τῶν ὁμοίων ἐλασσοῦμένους τις φέρει».* Θουκυδίδου, *Ιστορία*, Θ', 89, 3, Εισαγωγή-Μετάφραση-Σημειώσεις, Σκουτερόπουλου, Νικολάου, Μ., Αθήνα, ΠΟΛΙΣ, 2014, σ. 1162 επ..

παιδιά του σαν τον Αρμόδιο, τον Αριστογείτονα και τους απογόνους τους»⁵⁸⁶. Πρακτικά, με την υιοθέτηση του ανωτέρω Ψήφισματος, η αθηναϊκή Πολιτεία αναγνώριζε σε κάθε μέλος της το δικαίωμα αυτοδικίας εναντίον των εχθρών της Δημοκρατίας, ως έσχατο διασφαλιστικό μέτρο εναντίον της πιθανότητας ανατροπής του δημοκρατικού πολιτεύματος⁵⁸⁷. Αυτό πρακτικά σήμαινε ότι η μόνη διέξοδος που απέμενε στον επίδοξο τύραννο ήταν η οδός της αυτοεξορίας, χωρίς βεβαίως κάτι τέτοιο να διασφαλίζει απόλυτα τη σωματική του ακεραιότητα, καθώς ο κίνδυνος για τη ζωή του θα μπορούσε να ελλοχεύει οπουδήποτε, εφόσον βρισκόταν κάποιος Αθηναίος πολίτης πρόθυμος να συμμορφωθεί προς την επιταγή της πόλης του.

Μερικές δεκαετίες αργότερα, το 337/336 π.Χ., η Εκκλησία του Δήμου υιοθέτησε ένα νέο Ψήφισμα με αντίστοιχο και εντυπωσιακά όμοιο περιεχόμενο. Ειδικότερα, το Ψήφισμα αποσκοπεί στην αποτροπή επιβολής τυραννίδας και περιέχει ρυθμίσεις για την παροχή αμνηστίας σε όποιον σκοτώσει τον τύραννο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στο Ψήφισμα περιλαμβάνονται και διατάξεις, που αποσκοπούν στην πρόληψη πιθανής συνεργασίας μελών του Αρείου Πάγου με τον επίδοξο τύραννο. Παρά τις εικασίες, το πιθανότερο είναι ότι στην Αθήνα υπήρχε ανησυχία εκείνη την εποχή μεταξύ των πολιτών για το ενδεχόμενο επιβολής ολιγαρχικού ή τυραννικού καθεστώτος με τη συνεργασία μελών του Αρείου Πάγου· ίσως, επίσης, το Ψήφισμα να είχε στο στόχαστρο τα μέλη της φιλομακεδονικής πολιτικής παράταξης που συνδέονταν με τον βασιλιά της Μακεδονίας Φίλιππο Β'⁵⁸⁸. Το κείμενο του Ψηφίσματος αυτού διασώθηκε χαραγμένο σε μαρμάρινη στήλη που ανακαλύφθηκε στην αρχαία Αγορά στις αρχές του 20ού αιώνα και το περιεχόμενό της είναι το εξής: «*Επί άρχοντος Φρυνίχου, όταν πρυτάνευε η φυλή Λεοντίς, ένατη κατά σειρά, κατά την οποία ο Χαιρέστρατος, γιος του Αμεινίου, από τον δήμο των Αχαρνών, ήταν γραμματέας. Από τους προέδρους ο Μενέστρατος, από τον δήμο της Αιζωνής, έθετε το θέμα σε ψηφοφορία. Ο Ευκράτης, γιος του Αριστότιμου, από τον δήμο του Πειραιά εισηγήθηκε. Με καλή τύχη του δήμου των Αθηναίων, οι νομοθέτες να*

⁵⁸⁶ Ολόκληρο το κείμενο του Ψηφίσματος παρατίθεται στον λόγο του ρήτορα Ανδοκίδα «Περὶ Μυστηρίων», 96-98, και είναι το εξής: «*έδοξε τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ. Αἰαντὶς ἐπρυτάνευε, Κλειγένης ἐγραμμάτευε, Βοηθὸς ἐπεστάτει. τάδε Δημόφαντος συνέγραψεν. ἄρχει χρόνος τοῦδε τοῦ ψηφίσματος ἡ βουλὴ οἱ πεντακόσιοι λαχόντες τῷ κύματι, οἷς Κλειγένης πρῶτος ἐγραμμάτευεν. ἐάν τις δημοκρατίαν καταλύῃ τὴν Ἀθήνησιν, ἢ ἀρχὴν τινα ἄρχῃ καταλελυμένης τῆς δημοκρατίας, πολέμιος ἔστω Ἀθηναίων καὶ νηποινεὶ τεθνάτω, καὶ τὰ χρήματα αὐτοῦ δημόσια ἔστω, καὶ τῆς θεοῦ τὸ ἐπιδέκατον: [97] ὁ δὲ ἀποκτείνας τὸν ταῦτα ποιήσαντα καὶ ὁ συμβουλεύσας ὅσιος ἔστω καὶ εὐαγής. ὁμόσαι δ' Ἀθηναίους ἅπαντας καθ' ἱερῶν τελείων, κατὰ φυλὰς καὶ κατὰ δήμους, ἀποκτενεῖν τὸν ταῦτα ποιήσαντα. ὁ δὲ ὄρκος ἔστω ὅδε: "κτενῶ καὶ λόγῳ καὶ ἔργῳ καὶ ψήφῳ καὶ τῇ ἑμαυτοῦ χειρί, ἂν δυνατὸς ᾖ, ὃς ἂν καταλύσῃ τὴν δημοκρατίαν τὴν Ἀθήνησι, καὶ ἐάν τις ἄρξῃ τιν' ἀρχὴν καταλελυμένης τῆς δημοκρατίας τὸ λοιπόν, καὶ ἐάν τις τυραννεῖν ἐπαναστῇ ἢ τὸν τύραννον συγκαταστήσῃ: καὶ ἐάν τις ἄλλος ἀποκτείνῃ, ὅσιον αὐτὸν νομῶ εἶναι καὶ πρὸς θεῶν καὶ δαιμόνων, ὥς πολέμιον κτείναντα τὸν Ἀθηναίων, καὶ τὰ κτήματα τοῦ ἀποθανόντος πάντα ἀποδόμενος ἀποδώσω τὰ ἡμίσεια τῷ ἀποκτείναντι, καὶ οὐκ ἀποστερήσω οὐδέν. [98] ἐάν δέ τις κτείνων τινὰ τούτων ἀποθάνῃ ἢ ἐπιχειρῶν, εὖ ποιήσω αὐτὸν τε καὶ τοὺς παῖδας τοὺς ἐκείνου καθάπερ Ἀρμόδιόν τε καὶ Αἰστωγείτονα καὶ τοὺς ἀπογόνους αὐτῶν. ὁπόσοι δὲ ὄρκοι ὁμώμονται Ἀθήνησιν ἢ ἐν τῷ στρατοπέδῳ ἢ ἄλλοθι που ἐναντίοι τῷ δήμῳ τῷ Ἀθηναίων, λύω καὶ ἀφήμι." ταῦτα δὲ ὁμοσάντων Ἀθηναῖοι πάντες καθ' ἱερῶν τελείων, τὸν νόμιμον ὄρκον, πρὸ Διονυσίων: καὶ ἐπεύχεσθαι εὐορκοῦντι μὲν εἶναι πολλὰ καὶ ἀγαθὰ, ἐπιορκοῦντι δ' ἐξώλῃ αὐτὸν εἶναι καὶ γένος».*

⁵⁸⁷ Βλ. Γιούνη, Μαρία, Ἄτιμος ἔστω ἀτιμος τεθνάτω - Συμβολή στη μελέτη της ποινῆς ατιμίας και της θέσης εκτός νόμου στο αττικό δίκαιο, University Studio Press, 1998, σ. 121-122.

⁵⁸⁸ Βλ. Γιούνη, Μ., ὁ.π., 221-222.

αποφασίσουν: εάν κάποιος κινηθεί ενάντια στον δήμο για να εγκαθιδρύσει τυραννίδα ή συμμετάσχει στην εγκαθίδρυση τυραννίδας ή καταλύσει τον δήμο των Αθηναίων ή τη δημοκρατία στην Αθήνα, όποιος τυχόν σκοτώσει αυτόν που διέπραξε κάποιο από αυτά να μην θεωρείται μολυσμένος (όσιος)· και να μην επιτρέπεται σε κανέναν από τους βουλευτές της βουλής του Αρείου Πάγου, εάν ο δήμος ή η δημοκρατία στην Αθήνα έχουν καταλυθεί, να ανέβει στον Άρειο Πάγο ή να καθίσει για συνεδρίαση ή να συσκέπτεται για οτιδήποτε· αλλά εάν, ενώ ο δήμος και η δημοκρατία της Αθήνας έχουν καταλυθεί, κάποιος από τους βουλευτές του Αρείου Πάγου ανέβει στον Άρειο Πάγο ή κάθεται για συνεδρίαση ή συσκέπτεται για οτιδήποτε, να περιπέσει σε ατιμία και ο ίδιος και οι απόγονοί του και η περιουσία του να δημευθεί και το ένα δέκατο αυτής να αποδοθεί στη θεά. Αυτός ο νόμος να αναγραφεί σε δύο λίθινες στήλες από τον γραμματέα της βουλής, και να τοποθετηθεί η μία στην είσοδο του Αρείου Πάγου από την οποία εισέρχεται κανείς στο βουλευτήριο, και η άλλη στην εκκλησία του δήμου. Για την αναγραφή των στηλών ο ταμίας του δήμου να δώσει είκοσι δραχμές από τα χρήματα που δαπανά ο δήμος για τα ψηφίσματα»⁵⁸⁹. Πάντως, στην πράξη, η Αθηναϊκή Δημοκρατία δεν αντιμετώπισε την απειλή επιβολής προσωπικής τυραννίδας, με αποτέλεσμα τα ανωτέρω νομοθετήματα να μην εφαρμοστούν, ώστε να φανερωθεί ο βαθμός της αποτελεσματικότητάς τους. Άλλωστε, η σταδιακή παρακμή του πολιτειακού προτύπου της πόλης-κράτους από τα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. με τη σταδιακή αντικατάστασή του από τις ελληνιστικές μοναρχίες και, αργότερα, από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, δεν άφησε περιθώρια περαιτέρω εξέλιξης.

3. Θεωρητικές προσεγγίσεις στο πλαίσιο της Νεότερικότητας

ι. Η άποψη ενός φιλελεύθερου διανοητή του 19ου αιώνα: John Stuart Mill

Καθώς το θεμελιώδες ερώτημα που τίθεται με βάση τα δεδομένα των απειλών και των κινδύνων που ενδέχεται να αντιμετωπίσουν οι Δημοκρατίες, συνίσταται στο πώς μπορούν να αμυνθούν απέναντι στους εχθρούς τους, χωρίς να απομακρυνθούν

⁵⁸⁹ Ολόκληρο το κείμενο του Ψηφίσματος έχει ως εξής: «Ἐπὶ Φρυνίχου ἄρχοντος, ἐπὶ τῆς Λεωντίδος ἐνάτης πρυτανείας, ἥ Χαιρέστρατος Ἀμεινίου Ἀχαρνέως ἐγραμμάτευεν· τῶν προέδρων ἐπεψήφισεν Μενέστρατος Αἰζωνεύς· Εὐκράτης Ἀριστοτίμου Πειραιεύς εἶπεν· ἀγαθὴ τύχη τοῦ δήμου τοῦ Ἀθηναίων, δεδόχθαι τοῖς νομοθέταις· εἰάν τις ἐπαναστῇ τῷ δήμῳ ἐπὶ τυραννίδι ἢ τὴν τυραννίδα συνκαταστήσῃ ἢ τὸν δῆμον τὸν Ἀθηναίων ἢ τὴν δημοκρατίαν τὴν Ἀθήνησιν καταλύσῃ, ὅς ἂν τὸν τούτων τι ποιήσαντα ἀποκ(τ)είνῃ, ὅσιος ἔστω· μὴ ἐξεῖναι δὲ τῶν βουλευτῶν τῶν τῆς βουλῆς τῆς ἐξ Ἀρείου Πάγου καταλελυμένου τοῦ δήμου ἢ τῆς δημοκρατίας τῆς Ἀθήνησιν ἀνιέναι εἰς Ἀρεῖον Πάγον μηδὲ συνκαθίσιν ἐν τῷ συνεδρίῳ μηδὲ βουλεύειν μηδὲ περὶ ἐνός· εἰάν δέ τις τοῦ δήμου ἢ τῆς δημοκρατίας καταλελυμένων τῶν Ἀθήνησιν ἀνίῃ τῶν βουλευτῶν τῶν ἐξ Ἀρείου Πάγου εἰς Ἀρεῖον Πάγον ἢ συνκαθίσῃ ἐν τῷ συνεδρίῳ ἢ βουλευῇ περὶ τινος, ἄτιμος ἔστω καὶ αὐτὸς καὶ γένος τὸ ἐξ ἐκείνου, καὶ ἡ οὐσία δημοσία ἔστω αὐτοῦ καὶ τῆς θεοῦ τὸ ἐπιδέκατον· ἀναγράψαι δὲ τόνδε τὸν νόμον ἐν στήλαις λιθίναις δυοῖν τὸν γραμματέα τῆς βουλῆς καὶ στήσαι τὴν μὲν ἐπὶ τῆς εἰσόδου τῆς εἰς Ἀρεῖον Πάγον τῆς εἰς τὸ βουλευτήριον εἰσιόντι, τὴν δὲ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ· εἰς δὲ τὴν ἀναγραφὴν τῶν στηλῶν τὸν ταμίαν δοῦναι τοῦ δήμου : ΔΔ : δραχμὰς ἐκ τῶν κατὰ ψηφίσματα ἀναλισκομένων τῷ δήμῳ». Πηγή: <<https://nautilus.arch.uoa.gr/exhibits/%CE%B1%CE%B8%CE%B7%CE%BD%CE%B1%CF%8A%CE%BA%CF%8C%CF%82-%CE%BD%CF%8C%CE%BC%CE%BF%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%AC-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CF%84%CF%85%CF%81%CE%B1%CE%BD%CE%BD%CE%AF%CE%B4%CE%B1%CF%82/>> (Τελευταία πρόσβαση: 18.10.2025).

από την τήρηση των συνταγματικών και κοινοβουλευτικών κανόνων, ήδη από τον 19ο αιώνα, φιλελεύθεροι πολιτικοί και νομικοί διανοητές επιχείρησαν να δώσουν μια πειστική απάντηση, προσπαθώντας να παραμείνουν όσο το δυνατόν πλησιέστερα στις αρχές που πρέσβευαν. Το 1859 ο Άγγλος φιλόσοφος και πολιτικός John Stuart Mill (1806-1873) δημοσίευσε το βαρυσήμαντο δοκίμιό του με τίτλο «Περί ελευθερίας»⁵⁹⁰. Θεμέλιο και κεντρικής σημασίας αρχή στο έργο του Mill είναι η έννοια της ελευθερίας, ως απουσίας εξαναγκασμού (και πρωτίστως του κρατικού), γεγονός που τον κατατάσσει μεταξύ των βασικότερων εκφραστών του κλασικού πολιτικού φιλελευθερισμού. Κάνοντας λόγο για την ελευθερία, ο Mill εννοεί, αφενός, την ελευθερία του λόγου, της έκφρασης, του Τύπου, ως μέσο άσκησης της κοινωνικής δράσης και, αφετέρου, την ελευθερία του ατόμου να δρα, να ενεργεί, να πράττει. Κατά τη γνώμη του, είναι απαραίτητη η διασφάλιση της απόλυτης ελευθερίας της γνώμης επί κάθε ζητήματος, πρακτικού ή θεωρητικού, επιστημονικού, ηθικού ή θρησκευτικού, καθώς η αλήθεια ή αναλήθεια μιας άποψης ποτέ δεν είναι δεδομένη, ώστε να κρίνεται επιβεβλημένος ο περιορισμός της. Ωστόσο, η υπεράσπιση της ελευθερίας του λόγου δεν πρέπει να οδηγεί στην επιβολή της γνώμης της πλειοψηφίας, διότι υπάρχει ο κίνδυνος της «τυραννίας της πλειοψηφίας». Όπως γράφει χαρακτηριστικά: «Υπάρχει ένα όριο στη νόμιμη παρέμβαση της συλλογικής γνώμης στην ατομική ανεξαρτησία: και η εύρεση αυτού του ορίου και η διατήρησή του από την καταπάτηση είναι τόσο απαραίτητη για την καλή κατάσταση των ανθρώπινων υποθέσεων όσο και η προστασία από τον πολιτικό δεσποτισμό»⁵⁹¹.

Ωστόσο, σε ένα άλλο σημείο του έργου του John Stuart Mill θα μπορούσε κανείς να εντοπίσει τους πρώιμους σπόρους της ιδέας περί μιας «μαχόμενης δημοκρατίας»⁵⁹². Ειδικότερα, ο Άγγλος φιλόσοφος αναφέρει ότι η ελευθερία του ατόμου, σε ζητήματα που αφορούν μόνο το άτομο, συνεπάγεται μια αντίστοιχη ελευθερία σε οποιονδήποτε αριθμό ατόμων να ρυθμίζουν με αμοιβαία συμφωνία τέτοια ζητήματα που τους αφορούν από κοινού και δεν αφορούν κανένα άλλο πρόσωπο, εκτός από τους ίδιους. Και, εφόσον η βούληση των συμβαλλομένων παραμένει αμετάβλητη, δεν υπάρχει πρόβλημα· όταν όμως επέρχεται μεταβολή, μόνο μέσω της τήρησης ρητών δεσμεύσεων είναι δυνατή η επίτευξη της ισορροπίας. Όχι μόνο τα πρόσωπα δεν είναι υποχρεωμένα να τηρούν δεσμεύσεις που παραβιάζουν τα δικαιώματα τρίτων, αλλά, ενίοτε, το γεγονός ότι μια δέσμευση είναι επιζήμια για τα ίδια θεωρείται επαρκής λόγος για την απαλλαγή τους από αυτήν. Έτσι, για παράδειγμα, μια δέσμευση με την οποία ένα άτομο θα πωλούσε τον εαυτό του ή θα επέτρεπε να πωληθεί ως δούλος, θα ήταν άκυρη· δεν θα επιβαλλόταν ούτε από τον νόμο, ούτε από την κοινή γνώμη. Και καταλήγει στις ακόλουθες σκέψεις: «Ο λόγος για τον οποίο περιορίζεται με αυτόν τον τρόπο η εξουσία του να αποφασίζει εκούσια για τη μοίρα του στη ζωή, είναι προφανής και φαίνεται πολύ καθαρά σε αυτή την ακραία περίπτωση. Ο λόγος για να μην παρεμβαίνει κανείς, εκτός αν πρόκειται για χάρη

⁵⁹⁰ Βλ. Mill, John Stuart, On Liberty. Κυκλοφορεί και σε ελληνική μετάφραση Βογιατζή, Γιάννη, με τον τίτλο «Περί ελευθερίας», από τις εκδόσεις Ηριδανός, Αθήνα, 2018.

⁵⁹¹ Βλ. Mill, John Stuart, On Liberty, Batoche Books, Kitchener, 2001, σ. 9.

⁵⁹² Βλ. Bligh, Gur. Defending Democracy: A New Understanding of the Party-Banning Phenomenon, σε: Vanderbilt Journal of Transnational Law, vol. 46, no. 5, 2013, σ. 1328 επ. [σ. 1321-1379].

άλλων, στις εκούσιες πράξεις ενός ατόμου, είναι η εκτίμηση της ελευθερίας του. Η εκούσια επιλογή του αποτελεί απόδειξη ότι αυτό που επιλέγει είναι επιθυμητό ή τουλάχιστον υποφερτό γι' αυτόν, και το καλό του εξασφαλίζεται στο σύνολό του καλύτερα αν του επιτραπεί να πάρει τα δικά του μέσα για να το επιδιώξει. Αλλά πωλώντας τον εαυτό του για δούλο, παραιτείται από την ελευθερία του- παραιτείται από κάθε μελλοντική χρήση της πέρα από αυτή τη μοναδική πράξη. Επομένως, στην περίπτωση του, ακυρώνει τον ίδιο τον σκοπό που δικαιολογεί την αυτενέργειά του. Δεν είναι πλέον ελεύθερος, αλλά βρίσκεται σε μια θέση που δεν έχει πλέον το τεκμήριο που να δικαιολογεί την εκούσια παραμονή του σε αυτήν. Η αρχή της ελευθερίας δεν μπορεί να απαιτεί να έχει κάποιος την ελευθερία να μην είναι ελεύθερος. Δεν είναι ελευθερία το να επιτρέπεται να απαλλοτριώσει κανείς την ελευθερία του. Αυτοί οι λόγοι, η ισχύς των οποίων είναι τόσο εμφανής σε αυτή την ιδιαίτερη περίπτωση, έχουν προφανώς πολύ ευρύτερη εφαρμογή- ωστόσο, ένα όριο τίθεται παντού από τις ανάγκες της ζωής, οι οποίες απαιτούν συνεχώς, όχι πράγματι να παραιτηθούμε από την ελευθερία μας, αλλά να συναινέσουμε σε αυτό και σε άλλους περιορισμούς της»⁵⁹³.

Μολονότι το σχετικό απόσπασμα αφορά πρωτίστως ζητήματα που ισχύουν για τους ιδιώτες και τις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών, ωστόσο, με μια ευρύτερη «ανάγνωση», τίποτε δεν αποκλείει την επέκταση της εφαρμογής τους και στο ευρύτερο πλαίσιο μιας θεσμικά οργανωμένης κοινωνίας. Η κεντρική ιδέα, λοιπόν, συνίσταται στη σκέψη ότι, όπως ακριβώς η Πολιτεία δύναται να απαγορεύσει την ελευθερία ενός ατόμου να πωλεί τον εαυτό του ως δούλο, ομοίως μπορεί να απαγορεύσει τη δυνατότητά της να «εκχωρήσει τον εαυτό της» σε μια δικτατορία. Η ιδέα είναι ότι το κράτος δικαιολογείται να περιορίσει την ελευθερία ενός αντιδημοκρατικού κόμματος, προκειμένου να διασφαλίσει ότι στο μέλλον άλλα πολιτικά κόμματα θα έχουν τη δυνατότητα να διεκδικήσουν ελεύθερα και ισότιμα την ψήφο του εκλογικού σώματος⁵⁹⁴.

ii. Ο Karl Popper και οι εχθροί της ανοιχτής κοινωνίας

Αντίστοιχες θέσεις μπορεί κανείς να εντοπίσει και στο έργο του σημαντικότερου ίσως στοχαστή του πολιτικού φιλελευθερισμού κατά τον 20ο αιώνα, Karl Popper (1902-1994). Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά σε ένα απόσπασμα από το έργο του *«Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της»*⁵⁹⁵, που κυκλοφόρησε αρχικά το 1945: *«Λιγότερο γνωστό είναι το παράδοξο της ανοχής: Η απεριόριστη ανοχή πρέπει να οδηγεί στην εξαφάνιση της ανοχής. Αν επεκτείνουμε την απεριόριστη ανοχή ακόμη και σε εκείνους που είναι μισαλλόδοξοι, αν δεν είμαστε έτοιμοι να υπερασπιστούμε μια ανεκτική κοινωνία ενάντια στην επίθεση των μισαλλόδοξων, τότε οι ανεκτικοί θα καταστραφούν και μαζί τους [θα καταστραφεί] και η ανοχή»*⁵⁹⁶. Λίγο παρακάτω, στο

⁵⁹³ Βλ. Mill, John Stuart, On Liberty, ό.π., σ. 94.

⁵⁹⁴ Βλ. Bligh, Gur. Defending Democracy: ό.π..

⁵⁹⁵ Βλ. Popper, Karl, The Open Society and Its Enemies.

⁵⁹⁶ Βλ. Popper, Karl, The Open Society and Its Enemies, Vol. 1, The Spell of Plato, London, Routledge, 1η έκδοση 1945, Ανατύπωση 1947, σ. 226.

ίδιο απόσπασμα, ο Porper κάνει λόγο και για ένα ακόμη «παράδοξο», το οποίο συμβαδίζει με το «παράδοξο της ανοχής»· πρόκειται για το «παράδοξο της δημοκρατίας» ή «παράδοξο της πλειοψηφίας», το οποίο, κατά τον συγγραφέα, συνίσταται στην «πιθανότητα η πλειοψηφία να αποφασίσει ότι ένας τύραννος πρέπει να κυβερνήσει»⁵⁹⁷. Με βάση τις ανωτέρω σκέψεις, ο Porper προτείνει για τους υποστηρικτές της δημοκρατίας και της ανοχής, στο όνομα της ανεκτικότητας, να μην ανέχονται τους μισαλλόδοξους. Αυτό σημαίνει ότι κάθε κίνημα που κηρύσσει τη μισαλλοδοξία και την απουσία ανοχής θέτει τον εαυτό του εκτός νόμου, και ότι θα πρέπει η υποκίνηση στη μισαλλοδοξία να διώκεται ως εγκληματική ενέργεια, ακριβώς όπως η ηθική αυτουργία σε ανθρωποκτονία ή σε απαγωγή- ή όπως θα πρέπει να θεωρείται και η υποκίνηση στην αναβίωση της δουλείας⁵⁹⁸.

iii. Το παράδοξο του Carl Schmitt

Μια άλλη προσέγγιση που άσκησε σημαντική επίδραση προς την κατεύθυνση μιας αντιθετικιστικής «ανάγνωσης» των συνταγματικών κανόνων προέρχεται από τον Carl Schmitt (1888-1985), ο οποίος θεωρείται ο σπουδαιότερος εκπρόσωπος των αντιδραστικών θεωρητικών της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, λόγω των αντιφιλελεύθερων και αντικοινοβουλευτικών του θέσεων, σε συνδυασμό με τον ακαδημαϊκό του καιροσκοπισμό, που τον οδήγησε στον κατοπινό εναγκαλισμό του με το ναζιστικό καθεστώς. Ο Schmitt, φανερά επηρεασμένος από το έργο του Γάλλου θεωρητικού Maurice Hauriou⁵⁹⁹, πρότεινε μια εναλλακτική, μη θετικιστική προσέγγιση, η οποία αποτυπώθηκε γλαφυρά στη μελέτη του με τίτλο «*Νομιμότητα και νομιμοποίηση*»⁶⁰⁰, όπου, μεταξύ άλλων, προέβη και στη διάκριση μεταξύ των διαδικαστικών κανόνων ενός Συντάγματος και των ουσιαστικών αρχών του. Ο Schmitt ισχυρίζεται ότι οι βασικές ουσιαστικές αρχές, όπως ο δημοκρατικός χαρακτήρας της Πολιτείας, ήταν αποτέλεσμα μιας θεμελιώδους απόφασης του λαού, που διαθέτει συντακτική εξουσία⁶⁰¹ και, επομένως, δεν μπορούσαν απλώς να παραμεριστούν από τους εκλεγμένους αντιπροσώπους του, που λειτουργούν ως φορείς συντεταγμένης εξουσίας⁶⁰², ακόμη και αν ακολουθούνταν οι διαδικασίες για μια συνταγματική αναθεώρηση. Οι ανωτέρω θέσεις του Schmitt δεν ήταν καινοφανείς, αν λάβει κανείς υπόψη ότι, ήδη από το 1884, οι γαλλικοί Συνταγματικοί Νόμοι προέβλεπαν ότι η δημοκρατική μορφή διακυβέρνησης δεν μπορούσε να αλλάξει ούτε με συνταγματική αναθεώρηση⁶⁰³. Ο Schmitt, ωστόσο, υποστήριξε ότι ένα δημοκρατικό Σύνταγμα περιέχει έναν έμμεσο πυρήνα αμετάβλητων κανόνων που ενσωματώνουν την ταυτότητά του. Επειδή οι διαδικαστικοί κανόνες δεν θα μπορούσαν να λειτουργήσουν για να καταργήσουν την ουσία αυτού για το οποίο

⁵⁹⁷ Ibidem.

⁵⁹⁸ Ibidem.

⁵⁹⁹ Βλ. Hauriou, Maurice, Précis de droit constitutionnel, 1923, σ. 297.

⁶⁰⁰ «*Legalität und Legitimität*». Πρώτη έκδοση 1932.

⁶⁰¹ «*pouvoir constituant*».

⁶⁰² «*pouvoir constitué*».

⁶⁰³ Βλ. Hauriou, Maurice, Précis de droit constitutionnel, ό.π., σ. 366-367.

σχεδιάστηκαν, περιέχουν σιωπηρούς περιορισμούς⁶⁰⁴. Συνεπώς, με βάση τους ανωτέρω συλλογισμούς, για τον Schmitt, ο «Εξουσιοδοτικός Νόμος» της 24ης Μαρτίου 1933 του Hitler δεν θα έπρεπε να ερμηνεύεται ως προϊόν διαδικασίας σύμφωνης με το Σύνταγμα της Βαϊμάρης, αλλά ως προϊόν επανάστασης που επικράτησε και, άρα, δημιούργησε δίκαιο⁶⁰⁵. Δεχόμενος την ύπαρξη ενός αμετάβλητου και αναλλοίωτου πυρήνα του Συντάγματος και ασκώντας κριτική στην τότε κρατούσα θεωρητική γνώμη περί λειτουργικής- «αξιακής ουδετερότητας»⁶⁰⁶ του Συντάγματος που το καθιστούσε εύκολο στόχο των εχθρών του, ο Schmitt κατέληγε στο συμπέρασμα, ότι πολιτικά κόμματα και οργανώσεις που αποβλέπουν στην ανατροπή της υφιστάμενης συνταγματικής τάξης μπορούν να απαγορευθούν και οι δραστηριότητες των μελών τους να περιοριστούν⁶⁰⁷. Ο Schmitt υποστήριζε ότι τα πολιτικά δικαιώματα, όπως η ίση πρόσβαση στα δημόσια αξιώματα, ποιοτικώς διαφέρουν και είναι υποδεέστερα από τα θεμελιώδη ατομικά δικαιώματα. Επομένως, παρά τη σημασία τους, τα πολιτικά δικαιώματα δεν θα έπρεπε να αποτελούν μέρος του «απόλυτου Συντάγματος», όπως το όριζε ο ίδιος⁶⁰⁸.

Ο Carl Schmitt δεν ήταν ο μοναδικός υποστηρικτής της έννοιας της «μαχόμενης δημοκρατίας» στη Γερμανία κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, δεδομένου ότι και άλλοι συγγραφείς διατύπωσαν αντίστοιχες θέσεις⁶⁰⁹. Ωστόσο, ήταν αναμφίβολα ο πιο γνωστός εκπρόσωπος όσων υποστήριζαν ότι η δημοκρατία θεμελιώνεται σε μια αξιακή βάση που δεν απαιτεί και, βεβαίως, ούτε επιτρέπει, μια διαδικασία αυτοκατάργησης. Ο ρόλος του Schmitt ως νομικού απολογητή του εθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος μετά την αναρρίχηση του Hitler στην εξουσία⁶¹⁰ και ο ακαδημαϊκός του ομορτισμός άσκησαν αρνητική επιρροή στις θεωρητικές του προσεγγίσεις της βαϊμαριανής περιόδου, μετά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο, με συνέπεια, να υποβαθμιστεί η όποια συνεισφορά του στην έννοια της «μαχόμενης δημοκρατίας».

⁶⁰⁴ Βλ. Fox, Gregory H. – Nolte, Georg, Intolerant Democracies, Harvard International Law Journal / Vol. 36, 1995, σ. 18 επ. [σ. 1-70].

⁶⁰⁵ Βλ. σχετικά Schmitt, Carl, Das Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich vom 24. März 1933, Deutsche Juristen-Zeitung, T. 7, 1. April 1933, σ. 455-458, όπου -μεταξύ άλλων- αναφέρεται χαρακτηριστικά: “Das neue Gesetz ist aber außerdem ein Ausdruck des Sieges der nationalen Revolution”.

⁶⁰⁶ Wertneutralität.

⁶⁰⁷ Βλ. Schmitt, Carl, Legalität und Legitimität. Δεύτερη έκδοση, Duncker & Humblot, Berlin, 1969, σ. 50 επ..

⁶⁰⁸ Βλ. σχετικά Schupmann, Benjamin A., Leviathan Run Aground: Carl Schmitt's State Theory and Militant Democracy, Columbia University, 2015, σ. 191 επ..

⁶⁰⁹ Βλ. ενδεικτικά Leibholz, Gerhard, Die Auflösung der liberalen Demokratie in Deutschland und das autoritäre Staatsbild, Verlag von Duncker & Humblot, München und Leipzig, 1933, σ. 9-20.

⁶¹⁰ Αποκορύφωμα της φιλοναζιστικής στάσης του Schmitt ήταν η αποθέωση του Hitler και των μεθόδων του στο άρθρο του με τίτλο “Der Führer schützt das Recht”, που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό των ναζί νομικών, Deutsche Juristen-Zeitung, T. 15, 1.8.1934, σ. 945-950, με το οποίο ο Γερμανός ακαδημαϊκός προσπαθούσε να δικαιολογήσει τη σφαγή της «Νύχτας των Μεγάλων Μαχαριών», δηλαδή την εξόντωση εκατοντάδων πρώην συνεργατών του Hitler με διαταγή του ίδιου του δικτάτορα, η οποία είχε λάβει χώρα λίγες μόλις ημέρες νωρίτερα.

iv. Η «μοιρολατρεία» του Hans Kelsen

Ο Hans Kelsen θα μπορούσε να ενταχθεί στους υποστηρικτές της ανεκτικής δημοκρατίας, ο οποίος, παραμένοντας πιστός στον θετικισμό, πίστευε ότι η δημοκρατία θα έπρεπε να εξασφαλίζει στους εκπροσώπους κάθε πολιτικής ιδεολογίας -άρα και στους εχθρούς της- όρους ίσης συμμετοχής στη διεκδίκηση και στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας· σε αντίθετη περίπτωση, η δημοκρατία θα παγιδευόταν στην αυτοδιάψευσή της. Το γεγονός ότι οι θέσεις του σπουδαίου Αυστριακού θεωρητικού διατυπώθηκαν την περίοδο που ήταν φανερό ότι η Δημοκρατία της Βαϊμάρης όδευε προς την καταστροφή, προσδίδει ιδιαίτερη αξία.

Για τον Kelsen, η δημοκρατία δεν ταυτίζεται από την επικράτηση της βούλησης της πλειοψηφίας ως γενικής βούλησης, αλλά χαρακτηρίζεται από έναν σχετικισμό, ο οποίος αποτελεί και την ειδοποιό διαφορά της σε σχέση με τα αυταρχικά καθεστώτα. Από την άποψη αυτή, ο ανταγωνισμός μεταξύ των διαφόρων πολιτικών προτάσεων διαμορφώνει, έστω και θεωρητικά, ένα πλαίσιο ισοτιμίας. Συνεπώς, σε ένα τέτοιο, ιδανικό πλαίσιο, υφίστανται οι ίδιες πιθανότητες για την υιοθέτηση μιας πολιτικής πρότασης από την πλειοψηφία. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει και την αξία του συσχετισμού των πολιτικών δυνάμεων, καθώς στο πλαίσιο ιδίως της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, είναι αδύνατο η πλειοψηφία να αγνοεί την μειοψηφία και το αντίστροφο, ενώ -σε αντίθεση με τις αυταρχικές ιδεολογίες- ουδείς μπορεί να ισχυριστεί ότι κατέχει την απόλυτη αλήθεια ή τα ορθότερα μέσα για την αντιμετώπιση μιας κατάστασης, καθώς οι επιλογές της πλειοψηφίας που τελικώς και επικρατούν, χαρακτηρίζονται από σχετικισμό⁶¹¹.

Οι θέσεις αυτές του Kelsen, οι οποίες στοχοποιούσαν κατά κύριο λόγο τις απόψεις του Schmitt, που δεν έκρυβε την αντίθεσή του προς το κοινοβουλευτικό πολίτευμα, φανέρωναν εκ πρώτης όψεως μια απαισιοδοξία ή «μοιρολατρεία» για το μέλλον της Δημοκρατίας κατά τον Μεσοπόλεμο. Ενδεικτικά, έγραφε ο Hans Kelsen σε άρθρο του με τίτλο: *«Η υπεράσπιση της Δημοκρατίας»*, που δημοσιεύθηκε το 1932 στο περιοδικό του Γερμανικού Δημοκρατικού Κόμματος (DDP): *«Η δημοκρατία αποτελεί εκείνη την πολιτειακή μορφή, που αμύνεται λιγότερο από όλες τις άλλες ενάντια στους αντιπάλους της. Φαίνεται πως είναι το τραγικό της πεπρωμένο, να πρέπει να τρέφει στον κόρφο της τους χειρότερους εχθρούς της. Αν παραμείνει πιστή στον εαυτό της, πρέπει να ανεχτεί και ένα κίνημα που αποσκοπεί στην καταστροφή της, πρέπει να παρέχει σ' αυτό, όπως και σε κάθε άλλο, την ίδια δυνατότητα εξέλιξης. Κι έτσι παρακολουθούμε το παράξενο σκηνικό, όπου πρόκειται να ακυρωθεί η δημοκρατία στις πιο πρωταρχικές της μορφές, όπου ένας λαός εγείρει την απαίτηση να του αφαιρέσουν και πάλι τα δικαιώματα, που έδωσε στον εαυτό του, γιατί κατάφεραν να πείσουν αυτόν τον λαό, ότι το μεγαλύτερό του κακό είναι το ίδιο του το δικαίωμα. Αντιμετωπίζοντας αυτή την κατάσταση θα ήθελε να πιστέψει κανείς τα απαισιόδοξα λόγια του Rousseau: Ένας τόσο τέλειος πολιτειακός τύπος είναι υπερβολικά καλός για*

⁶¹¹ Βλ. ενδεικτικά Baume, Sandrine (Μετάφραση: Βουτσάκης, Βασίλης), Χανς Κέλσεν, συνηγορία υπέρ της δημοκρατίας, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2016, σ. 13.

τους ανθρώπους, μόνο ένας λαός θεών θα μπορούσε να αυτοδιοικείται δημοκρατικά στη μακρά διάρκεια»⁶¹².

ν. Ο John Rawls και η αντιμετώπιση της μη ανεκτικότητας

Το ζήτημα της ανοχής στους εχθρούς της ανοχής απασχόλησε και έναν ακόμη σημαντικό στοχαστή, τον Αμερικανό φιλόσοφο John Rawls (19121-2002), ο οποίος στο έργο του *«Θεωρία της δικαιοσύνης»*⁶¹³, έθεσε μια σειρά ερωτημάτων. Ειδικότερα, το πρώτο ερώτημα συνίστατο στο αν μια μισαλλόδοξη ομάδα έχει δικαίωμα να διαμαρτύρεται όταν δεν την ανέχονται· δεύτερον, υπό ποιές προϋποθέσεις οι ανεκτικές ομάδες έχουν το δικαίωμα να μην ανέχονται τις μισαλλόδοξες· και τέλος, όταν έχουν το δικαίωμα να μην τις ανέχονται, για ποιούς σκοπούς θα πρέπει να ασκούν το εν λόγω δικαίωμα⁶¹⁴. Απαντώντας στο πρώτο ερώτημα, ο Rawls διατυπώνει τις εξής παρατηρήσεις: *«[...] φαίνεται ότι μια μισαλλόδοξη ομάδα δεν έχει κανένα δικαίωμα να διαμαρτύρεται όταν της αρνούνται μια ίση ελευθερία. Τουλάχιστον αυτό προκύπτει αν υποθέσουμε ότι κανείς δεν έχει δικαίωμα να διαμαρτύρεται για τη συμπεριφορά των άλλων που είναι σύμφωνη με τις αρχές που θα χρησιμοποιούσε σε παρόμοιες περιστάσεις για να δικαιολογήσει τις πράξεις του απέναντί τους. Το δικαίωμα του ατόμου να διαμαρτύρεται περιορίζεται στις παραβιάσεις αρχών που αναγνωρίζει το ίδιο»*⁶¹⁵. Πάντως, παρά την αναγνώριση του περιορισμένου «δικαιώματος διαμαρτυρίας» που παρέχεται στους ίδιους τους μισαλλόδοξους, ο Rawls επέμεινε ότι η ανεκτική ομάδα πρέπει κανονικά να ανέχεται τα μισαλλόδοξα στοιχεία που δρουν ανάμεσά της⁶¹⁶. Ωστόσο, ο Rawls αναπτύσσει περαιτέρω τη σκέψη του, περιορίζοντας το γενικό αυτό καθήκον στην ανοχή. Πιο συγκεκριμένα, παρατηρεί ότι: *«Η δικαιοσύνη δεν απαιτεί από τους ανθρώπους να στέκονται άπραγοι όταν άλλοι καταστρέφουν τη βάση της ύπαρξής τους. Δεδομένου ότι δεν μπορεί ποτέ να είναι προς όφελος των ανθρώπων, από γενική άποψη, να παραιτηθούν από το δικαίωμα της αυτοπροστασίας, το μόνο ερώτημα, λοιπόν, είναι αν οι ανεκτικοί έχουν το δικαίωμα να περιορίζουν τους μισαλλόδοξους όταν αυτοί δεν αποτελούν άμεσο κίνδυνο για τις ίσες ελευθερίες των άλλων»*⁶¹⁷. Ο Rawls θεωρούσε ότι, παρά τη δυνατότητα καταστολής των μισαλλόδοξων ομάδων, μια κοινωνία, εφόσον είναι καλά οργανωμένη, θα μπορούσε να στηριχθεί στην εγγενή σταθερότητα των θεσμών της. Ο Αμερικανός στοχαστής διατηρούσε την πίστη του στη δύναμη της ελευθερίας,

⁶¹² Kelsen, Hans, *Blätter der Staatspartei*. 2. Jahrgang, no. 3/4. Berlin: 1932, 90-98. Το απόσπασμα προέρχεται από το άρθρο, όπως αυτό δημοσιεύθηκε σε ελληνική μετάφραση του Νάιντου, Βασιλείου στην ΕφημΔΔ 2/2022, σ. 237-242. Βλ. επίσης Ζώη, Γεωργίου Θ., Δίκαιο της Ανάγκης,..., ό.π., σ. 374 επ..

⁶¹³ Rawls, John, *A Theory of Justice* (πρώτη έκδοση 1971). Κυκλοφορεί και σε ελληνική μετάφραση Βασιλόγιαννη, Φιλίππου Κ. και επιμέλεια: Τάκη, Ανδρέα, με τον τίτλο *«Θεωρία της Δικαιοσύνης»*, από τις εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2010.

⁶¹⁴ Βλ. Rawls, John, *A Theory of Justice*, The Belknap Press of Harvard University Press Cambridge, Massachusetts, Rev. Ed., 1999, σ. 190 επ..

⁶¹⁵ Ibidem.

⁶¹⁶ Ibidem.

⁶¹⁷ Βλ. Rawls, John, *A Theory of Justice*, ό.π., σ. 192.

αναγνωρίζοντας ότι: «[ο]ι ελευθερίες των μισαλλόδοξων μπορεί να τους πείσουν να πιστέψουν στην ελευθερία. Αυτή η πειθώ λειτουργεί με βάση την ψυχολογική αρχή ότι εκείνοι των οποίων οι ελευθερίες προστατεύονται από ένα δίκαιο σύνταγμα και επωφελούνται από αυτό, θα αποκτήσουν, αν όλα τα άλλα είναι ίδια, πίστη σε αυτό με την πάροδο του χρόνου»⁶¹⁸. Παράλληλα, ο Rawls υποστηρίζει ότι «ενώ μια μισαλλόδοξη ομάδα δεν έχει το δικαίωμα να διαμαρτύρεται για μισαλλοδοξία, η ελευθερία της θα πρέπει να περιορίζεται μόνο όταν οι ανεκτικοί πιστεύουν ειλικρινά και εύλογα ότι κινδυνεύει η δική τους ασφάλεια και η ασφάλεια των ελεύθερων θεσμών. Οι ανεκτικοί θα πρέπει να περιορίζουν τους μισαλλόδοξους μόνο σε αυτή την περίπτωση. Η κορυφαία αρχή είναι η καθιέρωση ενός δίκαιου συντάγματος με τις ελευθερίες ίσων πολιτών. Οι δίκαιοι πρέπει να καθοδηγούνται από τις αρχές της δικαιοσύνης και όχι από το γεγονός ότι οι άδικοι δεν μπορούν να διαμαρτυρηθούν. Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι ακόμη και όταν η ελευθερία του μισαλλόδοξου περιορίζεται για τη διασφάλιση ενός δίκαιου πολιτεύματος, αυτό δεν γίνεται στο όνομα της μεγιστοποίησης της ελευθερίας»⁶¹⁹.

Αναγνωρίζοντας, όμως, ότι μια μισαλλόδοξη ομάδα μπορεί να είναι αρχικά τόσο ισχυρή ή να αναπτύσσεται τόσο γρήγορα, ώστε οι δυνάμεις της σταθερότητας να μην μπορούν να τη μετατρέψουν σε ελευθερία, ο Rawls διαπιστώνει ότι ο ενδεχόμενος περιορισμός της ελευθερίας των μισαλλόδοξων, αποσκοπώντας στη διατήρηση της ελευθερίας υπό ένα δίκαιο Σύνταγμα, εξαρτάται από τις περιστάσεις, και τούτο διότι η θεωρία της δικαιοσύνης χαρακτηρίζει μόνο το δίκαιο Σύνταγμα, τον σκοπό της πολιτικής δράσης, με βάση τον οποίο πρέπει να λαμβάνονται οι πρακτικές αποφάσεις. Συνεπώς, τα μέλη μιας καλά οργανωμένης κοινωνίας, γνωρίζοντας την εγγενή σταθερότητα ενός δίκαιου πολιτεύματος, διαθέτουν -ή και καλλιεργούν- την αυτοπεποίθηση και τη δύναμη να περιορίζουν την ελευθερία των μισαλλόδοξων μόνο στις ειδικές περιπτώσεις που αυτό είναι απαραίτητο για τη διατήρηση της ίδιας της ισότιμης ελευθερίας⁶²⁰.

vi. Η συμβολή του Karl Loewenstein

Ολοκληρωμένη απάντηση στο ερώτημα πώς μπορεί να αμυνθεί η δημοκρατία έναντι των εχθρών της, επιχείρησε να δώσει ήδη από τη δεκαετία του 1930 ο Γερμανός -εβραϊκής καταγωγής- πολιτικός επιστήμονας και θεωρητικός του Δικαίου Karl Loewenstein, αφού έλαβε υπόψη το γεγονός ότι ο «κανόνας» στην Ευρώπη εκείνη την περίοδο ήταν η επιβολή αυταρχικών, δικτατορικών και ολοκληρωτικών καθεστώτων. Ο Loewenstein υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει τη θέση που κατείχε ως Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου τον Οκτώβριο του 1933 λόγω της εβραϊκής του καταγωγής και, λίγους μήνες αργότερα, εγκαταστάθηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, όπου δίδαξε στο πανεπιστήμιο του Yale και στο Amherst

⁶¹⁸ Ibidem.

⁶¹⁹ Βλ. Rawls, John, A Theory of Justice, ό.π., σ. 193.

⁶²⁰ Βλ. Rawls, John, A Theory of Justice, ό.π., σ. 192.

College. Το 1937 δημοσίευσε σε δύο συνέχειες στο περιοδικό *The American Political Science Review* (τεύχη 3 και 4 - Τ. 31/1937) μελέτη με τίτλο “*Militant Democracy and Fundamental Rights*”, στην οποία εξετάζει αναλυτικά, παραθέτοντας σύγχρονά του συγκριτικά παραδείγματα, τις μεθόδους κατάληψης της εξουσίας από τα εξτρεμιστικά κινήματα, καθώς και τις πρακτικές αντιμετώπισής τους από τις χώρες, με δημοκρατικά κοινοβουλευτικά πολιτεύματα⁶²¹. Βεβαίως, στην εν λόγω μελέτη του, ο Loewenstein, είχε υπόψη του πρωτίστως τα φασιστικά κινήματα που κυριαρχούσαν στα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη την εποχή εκείνη⁶²², γεγονός που τον οδήγησε να κάνει λόγο, αναφερόμενος στο «ρεύμα» του φασισμού, για «ένα παγκόσμιο κίνημα, το οποίο στη φαινομενικά ακατανίκητη έξαρσή του είναι συγκρίσιμο με την άνοδο του ευρωπαϊκού φιλελευθερισμού ενάντια στην απολυταρχία μετά τη Γαλλική Επανάσταση»⁶²³. Αφού παρουσιάζει μία σειρά παραδειγμάτων από τη δράση των φασιστικών κινήματων σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες και αφού εντοπίζει στοιχεία που ενώνουν, αλλά και απομακρύνουν τα φασιστικά αυτά κινήματα μεταξύ τους, ο Loewenstein καταλήγει στην ακόλουθη πολύ ενδιαφέρουσα σκέψη, η οποία αποτελεί το θεμέλιο της θεωρίας του για την μαχόμενη δημοκρατία: «Λαμβάνοντας υπόψη την παρούσα κατάσταση, ένα από τα δύο συμπεράσματα επιβάλλεται. Από τη μία πλευρά, ο φασισμός μπορεί να μην είναι τίποτα λιγότερο από μία από τις εκρήξεις του πνεύματος που λόγω της παγκόσμιας φύσης τους μεταμορφώνουν ακαταμάχητα έναν κόσμο πιο στενά δεμένο σήμερα από ποτέ άλλοτε. Αν αυτό αληθεύει, η δημοκρατία ως πρότυπο πολιτικής οργάνωσης είναι καταδικασμένη, όπως καταδικάστηκε κάποτε η βασιλική απολυταρχία, όταν η φιλελεύθερη δημοκρατία κατέκτησε τον πλανήτη. Η αντίσταση ενάντια στην αδυσώπητη πορεία της ιστορίας θα ήταν απώλεια χρόνου και ενέργειας και θα επιδείνωνε μόνο την καταστροφή της τελικής παράδοσης. Κανείς δεν μπορεί ποτέ να ξεφύγει από το πνεύμα. Η φασιστική προπαγάνδα κατάφερε να ενσταλάξει αυτή την πεποίθηση στις μάζες και, όπως κάθε πεποίθηση, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί. Από την άλλη πλευρά, αν ο φασισμός δεν είναι μία πνευματική φλόγα που εκτοξεύεται πέρα από τα σύνορα, είναι προφανώς μόνο μία τεχνική για την απόκτηση και διατήρηση της εξουσίας, για χάρη της εξουσίας και μόνο, χωρίς εκείνη τη μεταφυσική δικαιολόγηση που μπορεί να προκύψει μόνο από τις απόλυτες αξίες. Αν αυτή η υπόθεση πραγματοποιηθεί, η απάντηση είναι εξίσου αναπόφευκτη. Αν η δημοκρατία είναι πεπεισμένη ότι δεν έχει ακόμη εκπληρώσει την αποστολή της, πρέπει να παλέψει στο

⁶²¹ Είχε προηγηθεί, το 1935, η έκδοση -επίσης σε δύο συνέχειες- πρώτη από τις μελέτες που έγραψε στις ΗΠΑ, η οποία δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *The American Political Science Review* με τίτλο “*Autocracy Versus Democracy in Contemporary Europe*”, στην οποία ο Loewenstein παρουσίαζε τα πολιτικά καθεστώτα της Ευρώπης, καθώς και την προοπτική των έως τότε εναπομεινάντων δημοκρατικών κρατών να υποκύψουν εξαιτίας της δραστηριότητας των φασιστικών κινήματων. Βλ. περισσότερα σχετικά με την εν λόγω συμβολή του Loewenstein σε: Ζώη, Γεωργίου Θ., Εισαγωγή, σε: Karl Loewenstein, Ο Εισηγητής της μαχόμενης δημοκρατίας (Μετάφραση: Ζώη, Γεωργίου Θ.), Εκδόσεις Παπαζήση - Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου-Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, Αθήνα, 2025, σ. 28-46.

⁶²² Δεν είναι καθόλου τυχαίο, άλλωστε, ότι το πρώτο μέρος της μελέτης ξεκινά με μια υποενότητα που τιτλοφορείται «Φασισμός, ένα παγκόσμιο κίνημα». Βλ. Loewenstein, Karl, *Militant Democracy and Fundamental Rights*, I, *The American Political Science Review*, Vol. 31, No. 3 (Jun., 1937), σ. 417 επ. [σ. 417-432]· βλ. επίσης Karl Loewenstein, Ο Εισηγητής της μαχόμενης δημοκρατίας (Μετάφραση: Ζώη, Γεωργίου Θ.), ό.π., σ. 87 επ..

⁶²³ Ibidem.

δικό της επίπεδο για μια τεχνική που να εξυπηρετεί μόνο τον σκοπό της εξουσίας. Η δημοκρατία πρέπει να γίνει μαχόμενη»⁶²⁴.

Παράλληλα, επισημαίνει ότι ο φασισμός δεν είναι μία ιδεολογία -ούτε καν ένα ρεαλιστικό εποικοδομητικό πρόγραμμα-, αλλά μία άκρως αποτελεσματική πολιτική τεχνική⁶²⁵. Συμπεραίνει δε ότι: *«Εν ολίγοις, η διέγερση, η καθοδήγηση και η χρήση του συναισθηματισμού στις πιο ωμές και στις πιο εκλεπτυσμένες μορφές του είναι η ουσία της φασιστικής τεχνικής, για την οποία η κίνηση και το συναίσθημα δεν είναι μόνο γλωσσικά ταυτόσημα. Είναι ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της συναισθηματικής τεχνικής ότι εκείνοι που εισέρχονται στο παιχνίδι ως όργανα, δηλαδή οι μάζες, δεν πρέπει να γνωρίζουν τους ορθολογικούς υπολογισμούς με τους οποίους την κατευθύνουν όσοι κινούν τα νήματα»⁶²⁶.*

Από την άποψη της κριτικής που ασκεί στον φασισμό ως ιδεολογικό ρεύμα, η θέση του Loewenstein ήταν μάλλον πρόχειρη, αν όχι σκοπίμως απλουστευτική, καθώς, πιθανότατα, ο ίδιος θέλησε μέσω της υποβάθμισης της ιδεολογικής-φιλοσοφικής διάστασης του φασιστικού «φαινομένου», να προλάβει τυχόν επικρίσεις εναντίον της μαχόμενης δημοκρατίας, που θα προέβαλαν το επιχείρημα ότι περιορίζει την ελευθερία της έκφρασης και, κατά συνέπεια, τον ανταγωνισμό των ιδεών στο πεδίο της πολιτικής αντιπαράθεσης. Μάλιστα, σε άλλο σημείο της έρευνάς του ο Loewenstein, φέρνοντας τα παραδείγματα του περιορισμού των φιλελεύθερων ιδεών κατά την περίοδο της Ιεράς Συμμαχίας (1815 κ.ε.) των αντισοσιαλδημοκρατικών νόμων του Bismark στη Γερμανία (1878-1890) και της καταστολής των επαναστατών στην τσαρική Ρωσία (1905), δέχεται ότι μια ιδέα ή μια πνευματική κίνηση είναι αδύνατο να κατασταλεί μέσω μιας νομοθετικής ή διοικητικής απαγόρευσης, καθώς το μόνο που μπορούν να επιτύχουν τέτοιου είδους πρωτοβουλίες είναι η επιβράδυνσή της⁶²⁷. Η θέση αυτή, όμως, δεν επιστρατεύεται από τον εισηγητή της μαχόμενης δημοκρατίας για να δικαιολογήσει μια πιθανή επιβίωση του φασισμού, αλλά, αντιθέτως, για να υπερασπιστεί την άποψή του, ότι ο φασισμός δεν είναι τίποτα περισσότερο από μια τεχνική και, με βάση αυτή την παραδοχή, *«[δ]εν υπάρχει καμία ιστορική απόδειξη ότι μια πολιτική τεχνική είναι ακαταμάχητη αν αναγνωριστεί και καταπολεμηθεί ως τέτοια»⁶²⁸*. Καταλήγει, λοιπόν, στο συμπέρασμα ότι *«Οι συνταγματικοί ενδοιασμοί δεν μπορούν πλέον να συγκρατήσουν τους περιορισμούς των δημοκρατικών θεμελιωδών αρχών, για χάρη της τελικής διατήρησης αυτών των ιδίων των θεμελιωδών αρχών. Η φιλελεύθερη-δημοκρατική τάξη αναμετράται με τους*

⁶²⁴ Βλ. Loewenstein, Karl, Militant Democracy and Fundamental Rights, I, The American Political Science Review, Vol. 31, No. 3 (Jun., 1937), ό.π., σ. 422-423· βλ. επίσης Karl Loewenstein, Ο Εισηγητής της μαχόμενης δημοκρατίας (Μετάφραση: Ζώη, Γεωργίου Θ.), ό.π., σ. 95.

⁶²⁵ Βλ. Loewenstein, Karl, Militant Democracy and Fundamental Rights, I, ό.π., σ. 423· βλ. επίσης Karl Loewenstein, Ο Εισηγητής της μαχόμενης δημοκρατίας (Μετάφραση: Ζώη, Γεωργίου Θ.), ό.π., σ. 96.

⁶²⁶ Ibidem. Βλ. Karl Loewenstein, Ο Εισηγητής της μαχόμενης δημοκρατίας (Μετάφραση: Ζώη, Γεωργίου Θ.), ό.π., σ. 96-97.

⁶²⁷ Βλ. Loewenstein, Karl, Militant Democracy and Fundamental Rights, I, ό.π., σ. 431· βλ. επίσης Karl Loewenstein, Ο Εισηγητής της μαχόμενης δημοκρατίας (Μετάφραση: Ζώη, Γεωργίου Θ.), ό.π., σ. 109 επ..

⁶²⁸ Βλ. Loewenstein, Karl, Militant Democracy and Fundamental Rights, I, ό.π., σ. 432· βλ. επίσης Karl Loewenstein, Ο Εισηγητής της μαχόμενης δημοκρατίας (Μετάφραση: Ζώη, Γεωργίου Θ.), ό.π., σ. 110.

κανονικούς καιρούς. Η εγγύηση των ατομικών και συλλογικών δικαιωμάτων χρησιμεύει ως νομική βάση για τον συμβιβασμό μεταξύ συμφερόντων τα οποία, βεβαίως, μπορεί να συγκρούονται, αλλά τα οποία ωστόσο εμφορούνται από κοινή πίστη προς τις θεμελιώδεις αρχές της διακυβέρνησης. Τα Συντάγματα είναι δυναμικά στο βαθμό που επιτρέπουν ειρηνικές αλλαγές με κανονικές μεθόδους, αλλά πρέπει να σκληραγωγούνται όταν έρχονται αντιμέτωπα με κινήματα που αποσκοπούν στην καταστροφή τους. Όταν τα θεμελιώδη δικαιώματα είναι θεσμοθετημένα, η προσωρινή αναστολή τους δικαιολογείται. Όταν οι συνήθεις δίαυλοι της νομοθεσίας μπλοκάρονται από την παρεμπόδιση και το σαμποτάζ, το δημοκρατικό κράτος χρησιμοποιεί τις έκτακτες εξουσίες της εξουσιοδοτικής νομοθεσίας, οι οποίες εμμέσως, αν όχι ρητά, εμπεριέχονται στην ίδια την έννοια της κυβέρνησης. Η κυβέρνηση προορίζεται για τη διακυβέρνηση. Ο φασισμός έχει κηρύξει τον πόλεμο στη δημοκρατία. Οι ευρωπαϊκές δημοκρατίες αντιμετωπίζουν μια εικονική κατάσταση πολιορκίας. Κατάσταση πολιορκίας σημαίνει, ακόμη και κάτω από δημοκρατικά συντάγματα, συγκέντρωση εξουσιών στα χέρια της κυβέρνησης και αναστολή των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Αν η δημοκρατία πιστεύει στην υπεροχή των απόλυτων αξιών της έναντι των καιροσκοπικών κοινοτοπιών του φασισμού, πρέπει να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της ώρας και πρέπει να καταβληθεί κάθε δυνατή προσπάθεια για τη διάσωσή της, ακόμη και με τον κίνδυνο και το κόστος της παραβίασης θεμελιωδών αρχών»⁶²⁹.

Στη συνέχεια της μελέτης του, η οποία δημοσιεύθηκε τον Αύγουστο του 1937⁶³⁰, ο Loewenstein παρουσιάζει παραδείγματα μαχόμενης δημοκρατίας, εκθέτει συνοπτικά τη σχετική νομοθεσία που είχαν υιοθετήσει ορισμένες χώρες και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι: «[ί]σως έχει έρθει η ώρα που δεν είναι πλέον σοφό να κλείνει κανείς τα μάτια στο γεγονός ότι η φιλελεύθερη δημοκρατία, κατάλληλη, σε τελευταία ανάλυση, μόνο για τους πολιτικούς αριστοκράτες των εθνών, αρχίζει να χάνει τη θέση της απέναντι στις αφυπνισμένες μάζες. Η σωτηρία των απόλυτων αξιών της δημοκρατίας δεν αναμένεται από την παραίτηση υπέρ του συναισθηματισμού, που χρησιμοποιείται για άσκοπους ή ιδιοτελείς σκοπούς από αυτόκλητους ηγέτες, αλλά από τον σκόπιμο μετασχηματισμό παρωχημένων μορφών και άκαμπτων αντιλήψεων στα νέα μέσα της “πειθαρχημένης”, ή ακόμη και -ας μην αποφύγουμε τη λέξη- “αυταρχικής” δημοκρατίας»⁶³¹, ενώ δεν χάνει την ευκαιρία να επισημάνει την ανάγκη ίδρυσης μιας «Δημοκρατικής Διεθνούς» ενόψει της φασιστικής απειλής⁶³².

Κατά τη γνώμη του Loewenstein, η αδυναμία των φιλελεύθερων στη Γερμανία του Μεσοπολέμου συνίστατο στο γεγονός ότι οι τελευταίοι δεν είχαν αντιληφθεί ποιες πολιτικές και πνευματικές δυνάμεις ήταν πραγματικά καθοριστικές

⁶²⁹ Ibidem.

⁶³⁰ Βλ. Loewenstein, Karl, *Militant Democracy and Fundamental Rights*, II, *The American Political Science Review*, Vol. 31, No. 4 (Aug., 1937), σ. 638-658· βλ. επίσης Karl Loewenstein, *Ο Εισηγητής της μαχόμενης δημοκρατίας* (Μετάφραση: Ζώη, Γεωργίου Θ.), ό.π., σ. 111-141.

⁶³¹ Βλ. Loewenstein, Karl, *Militant Democracy and Fundamental Rights*, II, ό.π., σ. 657· βλ. επίσης Karl Loewenstein, *Ο Εισηγητής της μαχόμενης δημοκρατίας* (Μετάφραση: Ζώη, Γεωργίου Θ.), ό.π., σ. 140.

⁶³² Βλ. Loewenstein, Karl, *Militant Democracy and Fundamental Rights*, II, ό.π., σ. 658· βλ. επίσης Karl Loewenstein, *Ο Εισηγητής της μαχόμενης δημοκρατίας* (Μετάφραση: Ζώη, Γεωργίου Θ.), ό.π., σ. 141.

για τη δημοκρατική πολιτική, με συνέπεια να σφάλλουν ως προς τη φύση των εχθρών τους. Κατά τη γνώμη των περισσότερων φιλελεύθερων διανοουμένων και πολιτικών, η δημοκρατία βασιζόταν στον πολιτικό σχετικισμό, υπό την έννοια ότι, εφόσον δεν υπήρχε ιδεολογία ανώτερη από κάποια άλλη σε μια κοσμική έννομη τάξη, δεν θα έπρεπε να περιορίζεται ή να αποκλείεται από τη δημοκρατική πολιτεία οποιαδήποτε ενέργεια ή ιδέα, ακόμα κι αν αποσκοπούσε στην καταστροφή της πολιτείας αυτής. Επομένως, σύμφωνα με τη γνώμη αυτή, οι φιλελεύθεροι δεν είχαν κανένα δικαίωμα να απαγορεύουν ή να περιορίζουν τέτοιου είδους ενέργειες ή ιδέες. Για τον Loewenstein, θεμέλιο της Δημοκρατίας δεν μπορούσε να είναι ο προαναφερθείς σχετικισμός, αλλά η ακλόνητη και σταθερή πίστη στη δύναμη και τη σημασία των δημοκρατικών θεσμών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας ως πρότυπο μαχόμενης Δημοκρατίας

Ι. Το θεσμικό πλαίσιο

Το «αρχέτυπο» της μαχόμενης Δημοκρατίας βρίσκει την απόλυτη έκφρασή του στο σύστημα που καθιερώνεται δυνάμει του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης, του Συντάγματος της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας. Αντίθετα από το ανεκτικό μοντέλο που αντιπροσωπεύει τον «κλασικό», τύπο της φιλελεύθερης, διαδικαστικής δημοκρατίας, το Γερμανικό Σύνταγμα το 1949 αποτελεί την επιτομή της ουσιαστικής αντίληψης περί Δημοκρατίας, δηλαδή της άποψης εκείνης που υποστηρίζει ότι δεν αρκεί η απλή τήρηση των διαδικαστικών κανόνων που διέπουν τη διεξαγωγή των εκλογών και του πολιτικού ανταγωνισμού μεταξύ των κομμάτων, αλλά είναι επιβεβλημένος ο περιορισμός ή η απαγόρευση των κομμάτων που αμφισβητούν την ίδια την υπόσταση του φιλελεύθερου δημοκρατικού κράτους.

Η δωδεκαετής (1933-1945) εμπειρία της εθνικοσοσιαλιστικής δικτατορίας, που οδήγησε στη μεγαλύτερη ως τότε καταστροφή που είχε γνωρίσει η Ανθρωπότητα, ώθησε τους πατέρες του μεταπολεμικού (δυτικο)γερμανικού Συντάγματος προς την κατεύθυνση του μοντέλου της μαχόμενης δημοκρατίας, το οποίο είχε αναπτύξει τα προηγούμενα χρόνια ο Karl Loewenstein, ο οποίος είχε επιστρέψει στην κατεχόμενη από τους Δυτικούς συμμάχους Γερμανία, ως σύμβουλος της αμερικανικής διοίκησης. Μέσω των διαλέξεών του σε πλήθος πόλεων, προσπάθησε να συμβάλλει στην αλλαγή στάσης μεταξύ των δημοκρατικά σκεπτόμενων Γερμανών, πολλοί από τους οποίους είχαν απομακρυνθεί από τον προπολεμικό φιλελεύθερο σχετικισμό και από την άποψη ότι η δημοκρατία θα έπρεπε να παρέχει σε όλους τους πολίτες τις ίδιες ελευθερίες. Η θέση που είχε αρχίσει να κερδίζει έδαφος, με αφορμή την εμπειρία του ναζισμού ήταν εκείνη που δεχόταν ότι τα δικαιώματα πρέπει να προορίζονται αποκλειστικά και μόνο για όσους διατηρούν την πίστη τους στο δημοκρατικό σύστημα διακυβέρνησης. Συνεπώς, όσοι επιθυμούσαν να τα εκμεταλλευτούν και να τα καταχραστούν –π.χ. ακροδεξιοί και ακροαριστεροί– θα έπρεπε να αποκλείονται από τον ελεύθερο πολιτικό ανταγωνισμό⁶³³. Σύμφωνα με την πολιτική του θεωρία, η ανάδυση μιας υπεύθυνης και συνετής πολιτικής τάξης, ικανής να αποφασίζει πότε και πώς να περιορίζει τα δικαιώματα ανατρεπτικών αντιδημοκρατικών ομάδων, ήταν απαραίτητη για τη διατήρηση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας⁶³⁴. Η άποψη αυτή βρήκε γρήγορα απήχηση στις τάξεις των Γερμανών πολιτικών και θεωρητικών του Δικαίου, με αποτέλεσμα ο όρος «wehrhaft» να περιγράφει απόλυτα το πλαίσιο του

⁶³³ Βλ. *Greenberg, Udi*, *Weimarer Erfahrungen - Deutsche Emigranten in Amerika und die transatlantische Nachkriegsordnung*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2021, σ. 202.

⁶³⁴ *Ibidem*.

μεταπολεμικού δυτικογερμανικού πολιτικού συστήματος και συνταγματικού πλαισίου⁶³⁵. Μεταξύ των υποστηρικτών της θέσης αυτής περιλαμβάνονταν και ορισμένοι από τους επιδραστικότερους θεωρητικούς του Δικαίου από την περίοδο της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, όπως ο Richard Thoma, ο οποίος πρότεινε να απαγορευθεί το δικαίωμα του λαού στην «πολιτική αυτοκτονία» στο πλαίσιο του νέου Συντάγματος⁶³⁶. Το 1948, όταν το Κοινοβουλευτικό Συμβούλιο της Βόννης⁶³⁷ ξεκίνησε τις συζητήσεις για την κατάρτιση του νέου Συντάγματος της Δυτικής Γερμανίας, η μεγάλη πλειοψηφία των μελών του -και μάλιστα, ανεξάρτητα από την πολιτική/κομματική τους τοποθέτηση- συμφώνησε στον κατάλογο των δικαιωμάτων που θα έπρεπε να στερούνται όσες πολιτικές δυνάμεις ήταν αντίθετες στη δημοκρατική θεμελιώδη έννομη τάξη ή απεργάζονταν την ανατροπή της⁶³⁸. Επομένως, η ανάγκη ύπαρξης μιας αρχής που θα διασφάλιζε τη Δημοκρατία ήταν σε μεγάλο βαθμό αδιαμφισβήτητη στους κόλπους του Κοινοβουλευτικού Συμβουλίου, όπως προκύπτει και από τις σχετικές συζητήσεις. Για παράδειγμα, ο εκπρόσωπος του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος (SPD), Καθηγητής Carlo Schmid ζήτησε την καλύτερη δυνατή συνταγματική διασφάλιση του δημοκρατικού κράτους, το οποίο δεν θα έπρεπε να καταργηθεί από δυνάμεις εχθρικές προς τη Δημοκρατία, τονίζοντας ότι: *«Από την πλευρά μου, πιστεύω ότι δεν συνάδει με την έννοια της δημοκρατίας το να δημιουργεί η ίδια τις προϋποθέσεις για την κατάργησή της»*⁶³⁹. Στις 14 Απριλίου 1949, οι τρεις στρατιωτικοί κυβερνήτες των Δυτικών Συμμάχων παρέδωσαν στον Konrad Adenauer, ως πρόεδρο του Κοινοβουλευτικού Συμβουλίου, την αποκαλούμενη «επιστολή της αστυνομίας», η οποία επρόκειτο να αποτελέσει το «πιστοποιητικό γέννησης» της κατοπινής Ομοσπονδιακής Υπηρεσίας Προστασίας του Συντάγματος (BfV)⁶⁴⁰ και, τελικά, των αντίστοιχων αρχών των ομόσπονδων κρατιδίων. Με την «επιστολή» τους αυτή, οι εκπρόσωποι των συμμαχικών δυνάμεων έδιναν τη δυνατότητα στην μελλοντική Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση να ιδρύσει μια δική της υπηρεσία *«για τη συλλογή και διάδοση πληροφοριών σχετικά με ανατρεπτικές δραστηριότητες που στρέφονται κατά της Ομοσπονδιακής Κυβέρνησης»*, ταυτόχρονα, όμως, απαγόρευσαν να παραχωρηθούν αστυνομικές εξουσίες σε αυτή την αρχή. Αυτό που ήθελαν να αποφύγουν με κάθε τρόπο οι Σύμμαχοι ήταν η πιθανότητα δημιουργίας μιας νέας κρατικής μυστικής αστυνομίας (Gestapo). Σε αυτή την επιμονή οφείλει την ύπαρξή της η λεγόμενη «αρχή του διαχωρισμού»⁶⁴¹ που αποτελεί θεμελιώδη αρχή του γερμανικού δικαίου, σύμφωνα με την οποία η αστυνομία και οι

⁶³⁵ Βλ. Greenberg, Udi, Weimarer Erfahrungen, ό.π., σ. 203.

⁶³⁶ Ibidem.

⁶³⁷ Parlamentarischer Rat.

⁶³⁸ Βλ. ενδεικτικά τις τοποθετήσεις των Σοσιαλδημοκρατών (SPD) Ludwig Bergsträsser και Gustav Zimmermann και του Χριστιανοδημοκράτη (CDU) Hermann von Mangoldt. Βλ. Greenberg, Udi, Weimarer Erfahrungen, ό.π., σ. 203.

⁶³⁹ Βλ. Baumann, Fritz-Achim, Die Praxis der Zusammenarbeit von Bund und Ländern in Angelegenheiten des Verfassungsschutzes und ihre politischen Auswirkungen, σε: BMI (Hg.): Verfassungsschutz, Rechtsentwicklung, Bekämpfung des Extremismus, Βόννη, 1992, σ. 26.

⁶⁴⁰ Bundesamt für Verfassungsschutz.

⁶⁴¹ Trennungsgebot. Η παραίτηση από εκτελεστικές εξουσίες και η ομοσπονδιακή δομή του γερμανικού συστήματος προστασίας του Συντάγματος αποτελούν εκδηλώσεις της αρχής αυτής, η οποία στοχεύει στην εγκατάλειψη των μεθόδων που χαρακτήριζαν τις μυστικές υπηρεσίες του παρελθόντος με σκοπό να δημιουργηθεί μια υπηρεσία πληροφοριών χωρίς μέσα εξαναγκασμού.

υπηρεσίες πληροφοριών πρέπει να είναι διαχωρισμένες όσον αφορά τα καθήκοντα, τις εξουσίες και την οργάνωσή τους⁶⁴². Τον Σεπτέμβριο του 1950 ψηφίστηκε ο «Νόμος για τη συνεργασία της Ομοσπονδίας και των ομόσπονδων κρατιδίων σε θέματα προστασίας του Συντάγματος» (BVerfSchG)⁶⁴³, ο οποίος, στην αρχική του μορφή περιλάμβανε μόλις έξι άρθρα, που περιορίζονταν σε ρυθμίσεις οργανωτικών ζητημάτων και καθηκόντων. Επιπλέον, ο νέος νόμος υποχρέωνε την Ομοσπονδία και τα ομόσπονδα κράτη να ιδρύσουν τις δικές τους αρχές προστασίας του Συντάγματος, κάτι που η μεν Ομοσπονδία πραγματοποίησε με την ίδρυση τον Νοέμβριο του 1950 της BfV, ενώ τα ομόσπονδα κρατίδια ακολούθησαν σε διαφορετικά χρονικά διαστήματα.

Η Ομοσπονδιακή Υπηρεσία Προστασίας του Συντάγματος αξιολογεί ένα πολιτικό κόμμα με βάση ένα σύστημα τριών επιπέδων που περιλαμβάνει: α) υποθέσεις προς εξέταση⁶⁴⁴, β) υποθέσεις υποψίας⁶⁴⁵ και γ) υποθέσεις υπό παρακολούθηση⁶⁴⁶ οργανισμών για τους οποίους υπάρχουν «πραγματικές ενδείξεις»⁶⁴⁷ και υποψίες εξτρεμιστικών τάσεων και, ως εκ τούτου, υποψίες ασυμβατότητας με τη φιλελεύθερη δημοκρατική θεμελιώδη τάξη της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας και οι οποίοι, για αυτόν ακριβώς τον λόγο, θα μπορούσαν να είναι αντισυνταγματικοί. Ωστόσο, το ερώτημα αν ένα πολιτικό κόμμα είναι αντισυνταγματικό δεν απαντάται από την Ομοσπονδιακή Υπηρεσία Προστασίας του Συντάγματος, η οποία απλώς «παρέχει» μόνο «πραγματικές ενδείξεις». Αρχικά τις «αποκτά» σε ένα επίπεδο πριν η υπόθεση αναβαθμιστεί ως ύποπτη. Οργανώσεις περνούν σε αυτό το στάδιο όταν υπάρχουν τα πρώτα σημάδια εξτρεμιστικών τάσεων, στο πλαίσιο του οποίου, η Υπηρεσία Προστασίας του Συντάγματος μπορεί να αξιολογεί μόνο πηγές που είναι προσβάσιμες στο κοινό. Εάν διαπιστωθεί ότι υπάρχουν «πραγματικές ενδείξεις» για υποψίες εξτρεμιστικών τάσεων, η υπό εξέταση περίπτωση αναβαθμίζεται σε περίπτωση ύποπτη για αντισυνταγματική δραστηριότητα. Η Υπηρεσία Προστασίας του Συντάγματος μπορεί τότε να ελέγξει αυτές τις οργανώσεις πιο προσεκτικά. Τα μέλη μπορούν τότε να παρακολουθούνται και να υποκλέπονται οι επικοινωνίες τους μετά από δικαστική απόφαση, ενώ μπορεί να διενεργείται έλεγχος των οικονομικών τους πηγών. Οι οργανώσεις για τις οποίες έχουν επιβεβαιωθεί οι υποψίες εξτρεμιστικών και αντισυνταγματικών δραστηριοτήτων γίνονται υποθέσεις παρακολούθησης. Η Υπηρεσία Προστασίας του

⁶⁴² Περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τις συζητήσεις στο Κοινοβουλευτικό Συμβούλιο της Βόννης, τις προτάσεις των Συμμάχων και τη διαδικασία που οδήγησε στην υιοθέτηση των σχετικών διατάξεων βλ. ενδεικτικά *Buschfort, Wolfgang*, *Geheime Hüter der Verfassung: Von der Düsseldorfer Informationsstelle zum ersten Verfassungsschutz der Bundesrepublik (1947-1961)*, Ferdinand Schöningh, Paderborn, σ. 47 επ..

⁶⁴³ Στη σημερινή του μορφή, ο νόμος (Gesetz über die Zusammenarbeit des Bundes und der Länder in Angelegenheiten des Verfassungsschutzes und über das Bundesamt für Verfassungsschutz) είναι διαθέσιμος στον ιστότοπο: <<https://www.gesetze-im-internet.de/bverfschg/>> (τελευταία πρόσβαση: 20.10.2025).

⁶⁴⁴ Prüffall.

⁶⁴⁵ Verdachtsfall.

⁶⁴⁶ Beobachtungsfall.

⁶⁴⁷ “tatsächliche Anhaltspunkte”.

Συντάγματος μπορεί τότε να χρησιμοποιήσει «όλο το φάσμα» των μέσων πληροφοριών. Στις περιπτώσεις αυτές, οι δικαστικές άδειες εκδίδονται ευκολότερα.

Σε συνταγματικό επίπεδο, όταν τέθηκε σε ισχύ ο Θεμελιώδης Νόμος της Βόννης, περιλάμβανε ένα πλέγμα διατάξεων που συνέθεταν το θεσμικό πλαίσιο της μαχόμενης δημοκρατίας στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, το οποίο εξακολουθεί να ισχύει και σήμερα. Έτσι, το άρθρο 21 του Θεμελιώδους Νόμου, το οποίο ορίζει τα εξής: *«(1) Τα κόμματα συμμετέχουν στη διαδικασία λήψης πολιτικών αποφάσεων του λαού. Η ίδρυσή τους είναι ελεύθερη. Η εσωτερική τους οργάνωση πρέπει να είναι σύμφωνη με τις δημοκρατικές αρχές. Οφείλουν να δίνουν δημόσιο απολογισμό για την προέλευση και τη χρήση των κεφαλαίων τους και των περιουσιακών τους στοιχείων. (2) Αντισυνταγματικά είναι τα κόμματα τα οποία, σύμφωνα με τους σκοπούς τους ή τη συμπεριφορά των υποστηρικτών τους, αποβλέπουν στην υποβάθμιση ή την εξάλειψη της ελεύθερης δημοκρατικής θεμελιώδους τάξης πραγμάτων ή στην απειλή της ύπαρξης της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας. (3) Κόμματα που, σύμφωνα με τους σκοπούς τους ή τη συμπεριφορά των υποστηρικτών τους, αποσκοπούν στην εξασθένηση ή την εξάλειψη της ελεύθερης δημοκρατικής θεμελιώδους τάξης ή στη διακινδύνευση της ύπαρξης της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας αποκλείονται από την κρατική χρηματοδότηση. Εάν διαπιστωθεί ο αποκλεισμός, τα κόμματα αυτά και οι δωρεές προς αυτά δεν ευνοούνται φορολογικά. (4) Το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο αποφασίζει για το ζήτημα της αντισυνταγματικότητας σύμφωνα με το εδάφιο (2) και για τον αποκλεισμό από την κρατική χρηματοδότηση σύμφωνα με το εδάφιο (3). (5) Οι λεπτομέρειες ρυθμίζονται με ομοσπονδιακό νόμο».*

Ο Θεμελιώδης Νόμος προβλέπει παρόμοια απαγόρευση και για τις ενώσεις προσώπων, στο άρθρο 9 § 2 σύμφωνα με το οποίο: *«Απαγορεύονται οι ενώσεις των οποίων οι σκοποί ή οι δραστηριότητες αντίκεινται στο ποινικό δίκαιο ή στρέφονται κατά της συνταγματικής τάξης ή κατά της ιδέας της διεθνούς συνεννόησης».*

Επιπλέον, με τη διάταξη του άρθρου 18 απαγορεύεται καταχρηστική άσκηση δικαιώματος, κάτι που αναγνωρίζεται με απόφαση του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου. Ειδικότερα, η διάταξη αυτή, που αποτελεί και το θεμέλιο για την προσφυγή ενώπιον της Δικαιοσύνης, ορίζει ότι: *«Όποιος καταχράται την ελευθερία της έκφρασης, ιδίως την ελευθερία του τύπου (άρθρο 5 παράγραφος 1), την ελευθερία της διδασκαλίας (άρθρο 5 παράγραφος 3), την ελευθερία του συνέρχεσθαι (άρθρο 8), την ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι (άρθρο 9), το απόρρητο της αλληλογραφίας, του ταχυδρομείου και των τηλεπικοινωνιών (άρθρο 10), την ιδιοκτησία (άρθρο 14) ή το δικαίωμα του ασύλου (άρθρο 16α) για να καταπολεμήσει την ελεύθερη δημοκρατική τάξη, χάνει τα θεμελιώδη αυτά δικαιώματα. Η κατάπτωση και η έκτασή της καθορίζονται από το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο».*

Περαιτέρω, βάσει του άρθρου 5 § 3 εδ. β': *«η ελευθερία της διδασκαλίας δεν απαλλάσσει από την πίστη στο Σύνταγμα»*, ενώ, τέλος, στο άρθρο 139 ορίζεται ότι *«Οι νομικές διατάξεις που θεσπίστηκαν για την “Απελευθέρωση του γερμανικού λαού από*

τον εθνικοσοσιαλισμό και τον милитарισμό” δεν θίγονται από τις διατάξεις του παρόντος Θεμελιώδους Νόμου». Οι διατάξεις που προαναφέρθηκαν κατέστησαν την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας πρωτοπόρο ενός νέου πνευματικού οράματος για τον πολιτικό φιλελευθερισμό⁶⁴⁸.

Λαμβάνοντας υπόψη την ερμηνεία που δίδεται στο άρθρο 21 § 2 του Γερμανικού Συντάγματος, αν θεωρήσει κανείς τα στοιχεία που συνιστούν την απαγόρευση ενός κόμματος ως στοιχεία απόπειρας ανατροπής του Συντάγματος, μπορεί να διακρίνει δύο βασικές εναλλακτικές λύσεις για την απαγόρευση: αφενός, την ανατροπή του Συντάγματος μέσω «στόχων»· αφετέρου, την ανατροπή του Συντάγματος μέσω «συμπεριφορών». Στην πρώτη περίπτωση, η ανατροπή της θεμελιώδους συνταγματικής τάξης επιχειρείται από κόμματα που, σύμφωνα με το πρόγραμμα και την προπαγάνδα τους, επιδιώκουν να υπονομεύσουν ή να καταργήσουν το φιλελεύθερο δημοκρατικό πολίτευμα, ενώ η δεύτερη περίπτωση, αφορά κόμματα των οποίων οι οπαδοί επιδιώκουν να καταπολεμήσουν την εν λόγω τάξη με συγκεκριμένες ενέργειες. Η δυνατότητα επιλογής των εναλλακτικών αυτών λύσεων για την απαγόρευση ενός πολιτικού κόμματος αφορά το περιεχόμενο και τη μορφή άσκησης της πολιτικής. Αυτό σημαίνει ότι εκείνοι που προπαγανδίζουν την εξυπηρέτηση συγκεκριμένων στόχων, αρνούνται το περιεχόμενο της θεμελιώδους συνταγματικής τάξης, ενώ όσοι μετέρχονται συγκεκριμένα μέσα στο πλαίσιο του πολιτικού ανταγωνισμού, παραβιάζουν τη μορφή της και, επομένως, έρχονται σε αντίθεση με τις αρχές της θεμελιώδους συνταγματικής τάξης. Αυτή η μορφή πολιτικού ανταγωνισμού σε ένα δημοκρατικό σύστημα, η οποία βασίζεται στην ακώλυτη αντιπαράθεση απόψεων, χαρακτηρίζεται εξ ολοκλήρου από το σχήμα της ειρηνικής αντιπαράθεσης, στο πλαίσιο μιας ομαλής κοινωνικής συμβίωσης. Η αποφασιστική διαφορά μεταξύ των δύο εναλλακτικών δυνατοτήτων απαγόρευσης έγκειται, επομένως, στο πως ορίζεται η παραβίαση του Συντάγματος, ως έγκλημα προπαγάνδας με βάση την προπαγάνδα και τους συγκεκριμένους επιδιωκόμενους σκοπούς των πολιτικών κομμάτων ή ως βίαιη παραβίαση των κανόνων του πολιτικού ανταγωνισμού με βάση τη συμπεριφορά της ηγεσίας και των υποστηρικτών των κομμάτων αυτών. Από άποψη Συνταγματικού Δικαίου, αυτή η διαφοροποίηση αναφέρεται στη διαφορά μεταξύ της τυπικής και της ουσιαστικής νομιμότητας των πολιτικών κομμάτων.

II. Περιπτώσεις εφαρμογής

A. Η απαγόρευση του SRP (1952)

Όπως αναφέρθηκε και στο σχετικό κεφάλαιο του Πρώτου Μέρους, λίγο μετά τον πόλεμο και την ίδρυση της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, έκαναν την εμφάνισή τους πολιτικές οργανώσεις και κόμματα που στέγαζαν νοσταλγούς του ναζιστικού καθεστώτος. Το πιο επιτυχημένο νεοναζιστικό μόρφωμα της πρώτης

⁶⁴⁸ Βλ. *Greenberg, Udi*, *Weimarer Erfahrungen*, ό.π., σ. 204.

μεταπολεμικής περιόδου ήταν το «Σοσιαλιστικό Κόμμα του Ράιχ» (SRP), το οποίο, μετά την είσοδό του στο τοπικό κοινοβούλιο της Κάτω Σαξονίας, το 1951, τέθηκε στο στόχαστρο των κυβερνητικών αρχών στη Βόννη, που αποφάσισαν να ξεκινήσουν τις διαδικασίες για την απαγόρευσή του. Η διαδικασία αυτή δεν ήταν απλώς η πρώτη αυτού του είδους στη νεοσύστατη τότε Ομοσπονδιακή Δημοκρατία, αλλά και μία από τις πρώτες υποθέσεις που εκδικάστηκαν ενώπιον του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου, η λειτουργία του οποίου είχε ξεκινήσει μόλις τον Σεπτέμβριο του 1951⁶⁴⁹. Ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1950, η Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση είχε κατατάξει το SRP στον κατάλογο των ενώσεων που δραστηριοποιούνταν «ενάντια στη δημοκρατική τάξη», με αποτέλεσμα, μεταξύ άλλων, η ιδιότητα του μέλους του SRP να μην είναι πλέον συμβατή με την απασχόληση στον δημόσιο τομέα⁶⁵⁰. Με βάση τα δεδομένα αυτά, τον Μάιο του 1951, η Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση αποφάσισε τελικά να υποβάλει ενώπιον του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου αίτηση απαγόρευσης του ακροδεξιού εθνικιστικού κόμματος, το οποίο παρουσιαζόταν με όλο και πιο επιθετικό τρόπο στο κοινό, με τη νεοναζιστική προπαγάνδα του. Έξι μήνες αργότερα (19 Νοεμβρίου 1951), η αίτηση υποβλήθηκε στο Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο. Η Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση υποστήριξε ότι η εσωτερική οργάνωση του SRP δεν ανταποκρινόταν στις δημοκρατικές αρχές, αλλά θεμέλιό της ήταν η, γνωστή ήδη από την εποχή του Εθνικοσοσιαλισμού, «αρχή του αρχηγού»⁶⁵¹, ενώ το κόμμα αυτό χαρακτηριζόταν ως διάδοχη οργάνωση του NSDAP που επιδίωκε «τους ίδιους ή τουλάχιστον παρόμοιους στόχους και έχει ως σκοπό την κατάργηση του φιλελεύθερου δημοκρατικού πολιτεύματος». Προς επίρρωση των ισχυρισμών της, η Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση προσκόμισε αποδεικτικά στοιχεία με τη μορφή εγγράφων (αποσπάσματα από τον κομματικό τύπο, μαγνητοφωνημένες ομιλίες ηγετικών στελεχών του κόμματος) και μαρτύρων.

Το καθ' ύλην αρμόδιο Α' Τμήμα του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου, στην απόφασή του⁶⁵² που ελήφθη στις 23 Οκτωβρίου 1952⁶⁵³, πριν εξετάσει λεπτομερώς την αντισυνταγματικότητα του SRP, έκρινε σκόπιμο να προβεί στην ερμηνεία της θέσης που λαμβάνει ο Θεμελιώδης Νόμος της Βόννης σχετικά με τα πολιτικά κόμματα⁶⁵⁴. Σύμφωνα με το Δικαστήριο, τα γερμανικά Συντάγματα της περιόδου μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο αναφέρονταν ελάχιστα στα πολιτικά κόμματα, παρόλο που ήδη τότε, δηλαδή μετά την εισαγωγή του κοινοβουλευτικού

⁶⁴⁹ Η ίδρυση του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου προβλέπεται στο κεφάλαιο IX (Η οργάνωση της Δικαιοσύνης) του Θεμελιώδους Νόμου (GG), ενώ η λειτουργία του ρυθμίζεται από τον εκτελεστικό νόμο της 12ης Μαρτίου 1951 (το Δικαστήριο λειτουργεί από τις 7.9.1951). Gesetz über das Bundesverfassungsgericht (BVerfGG). Διαθέσιμος στον ιστότοπο <<http://www.gesetze-im-internet.de/bverfgg/>> (Τελευταία πρόσβαση: 20.10.2025).

⁶⁵⁰ Βλ. Buschfort, Wolfgang, Geheime Hüter der Verfassung, ό.π., σ. 131.

⁶⁵¹ Führerprinzip.

⁶⁵² BVerfGE 2, 1. Urteil vom 23.10.1952 - 1 BvB 1/51.

⁶⁵³ Για τη συζήτηση σχετικά με την απαγόρευση και τη διαδικασία που ακολούθησε ενώπιον του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου, βλ. ενδεικτικά Hansen, Henning, (Kommission für Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien e.V., Berlin), Die Sozialistische Reichspartei (SRP): Aufstieg und Scheitern einer rechtsextremen Partei, Droste Verlag, Düsseldorf, 2007, ιδίως το 6ο Κεφάλαιο, σ. 223-270.

⁶⁵⁴ Βλ. σχετικά τις σκέψεις 27-39 της απόφασης.

συστήματος διακυβέρνησης και του αναλογικού εκλογικού συστήματος, η δημοκρατική συνταγματική ζωή καθοριζόταν σε μεγάλο βαθμό από αυτά. Οι λόγοι για αυτό ήταν ποικίλοι, αλλά τελικά ανάγονταν στη δημοκρατική ιδεολογία, η οποία ήταν αντίθετη στην αναγνώριση ομάδων που θα μπορούσαν να αλλοιώσουν τη διαδικασία διαμόρφωσης της πολιτικής βούλησης, μεταξύ της ελεύθερης ατομικής προσωπικότητας και της βούλησης του συνόλου του λαού, η οποία συντίθεται από το άθροισμα των ατομικών βουλήσεων και εκπροσωπείται στο κοινοβούλιο από τους βουλευτές, οι οποίοι λειτουργούν ως «εκπρόσωποι ολόκληρου του λαού». Ο Θεμελιώδης Νόμος της Βόννης, ωστόσο, εγκαταλείποντας αυτή τη θέση, λαμβάνει υπόψη την πολιτική πραγματικότητα, αναγνωρίζοντας ρητά τα κόμματα ως φορείς της διαμόρφωσης της πολιτικής βούλησης του λαού, αν και όχι ως τους μοναδικούς. Η προσπάθεια να ρυθμιστεί συνταγματικά το κομματικό σύστημα αντιμετωπίζει ένα διπλό πρόβλημα. Το πρώτο σχετίζεται με τη θεωρητική αρχή της δημοκρατίας, σύμφωνα με την οποία κάθε πολιτική κατεύθυνση -και, κατά συνέπεια, ακόμη και εκείνες που είναι εχθρικές προς τη δημοκρατία- πρέπει να εκφράζεται μέσω κομμάτων, ενώ το δεύτερο πρόβλημα έγκειται σε μια ιδιαίτερη ένταση που επικρατεί σε κοινοβουλευτικό επίπεδο, καθώς ο βουλευτής είναι ελεύθερος εκπρόσωπος του συνόλου του λαού και ταυτόχρονα δεσμεύεται από ένα συγκεκριμένο κομματικό πρόγραμμα.

Ως προς το πρώτο πρόβλημα επισημαίνεται ότι, σε ένα φιλελεύθερο δημοκρατικό κράτος, όπως εκείνο που καθιερώνει ο Θεμελιώδης Νόμος της Βόννης, κάθε πολίτης έχει το θεμελιώδες δικαίωμα της ελευθερίας της πολιτικής γνώμης και της ελευθερίας του συνεταιρίζεσθαι, μεταξύ άλλων, και σε ενώσεις πολιτικού χαρακτήρα. Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με τη φύση κάθε δημοκρατίας, η κρατική εξουσία που ασκείται από το λαό εκφράζεται μέσω εκλογών και ψηφοφοριών. Ωστόσο, στην πραγματικότητα ενός σύγχρονου δημοκρατικού κράτους, η βούληση του λαού μπορεί να εκφραστεί μόνο μέσω των κομμάτων ως πολιτικών μονάδων δράσης. Και οι δύο βασικές ιδέες οδηγούν στο βασικό συμπέρασμα ότι δεν πρέπει να τίθενται περιορισμοί στην ίδρυση και τη δράση των πολιτικών κομμάτων. Σύμφωνα με το σκεπτικό του Δικαστηρίου, ο Γερμανός συντακτικός νομοθέτης βρέθηκε αντιμέτωπος με το ερώτημα, αν μπορούσε να εφαρμόσει αυτές τις αρχές κατά γράμμα ή αν, αντίθετα, διδασκόμενος από τις εμπειρίες του παρελθόντος, έπρεπε να θέσει ορισμένα όρια. Συνεπώς, ήταν υποχρεωμένος να εξετάσει αν η απόλυτη ελευθερία να σχηματίζονται κόμματα βασιζόμενα σε οποιαδήποτε πολιτική ιδέα δεν έπρεπε να περιορίζεται από την αναγνώριση των θεμελιωδών δημοκρατικών αρχών και αν τα κόμματα που επιθυμούν να καταργήσουν τη δημοκρατία με τα ίδια τα μέσα της δεν έπρεπε να αποκλειστούν από την πολιτική ζωή. Παράλληλα, ήταν απαραίτητο να ληφθεί υπόψη ο κίνδυνος ότι η κυβέρνηση θα μπορούσε να προσπαθήσει να εξαλείψει με αυτόν τον τρόπο τα ενοχλητικά κόμματα της αντιπολίτευσης. Η λύση που επιλέχθηκε ήταν η ρύθμιση του άρθρου 21 του Θεμελιώδους Νόμου, το οποίο, αφενός, θεσπίζει την αρχή της ελευθερίας ίδρυσης κομμάτων και, αφετέρου, προβλέπει τη δυνατότητα να απαγορεύεται η δραστηριότητα «αντισυνταγματικών» κομμάτων. Προκειμένου να αποτρέψει τον

κίνδυνο κατάχρησης αυτής της τελευταίας δυνατότητας, το Σύνταγμα αναγνώρισε την αρμοδιότητα του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου να αποφαινεται με απόφασή του σχετικά με το ζήτημα της αντισυνταγματικότητας, προσπαθώντας, συγχρόνως, να καθορίσει, στο μέτρο του δυνατού, τις προϋποθέσεις για μια τέτοια διαπίστωση.

Οι θεμελιώδεις αρχές στις οποίες θεμελιώνεται η παραπάνω ρύθμιση αποτελούν ταυτόχρονα σημαντικές κατευθυντήριες γραμμές για την ερμηνεία της. Αυτό ισχύει κυρίως για τον ακριβέστερο προσδιορισμό της έννοιας της «ελεύθερης δημοκρατικής τάξης». Η ιδιαίτερη σημασία των κομμάτων σε ένα δημοκρατικό κράτος δεν δικαιολογεί τον αποκλεισμό τους από την πολιτική ζωή όταν καταπολεμούν με νόμιμα μέσα μεμονωμένες διατάξεις ή ακόμη και ολόκληρους θεσμούς που προβλέπονται στο Σύνταγμα, αλλά μόνο όταν επιδιώκουν να κλονίσουν τις θεμελιώδεις αξίες του φιλελεύθερου δημοκρατικού συνταγματικού κράτους. Αυτές οι αξίες συνθέτουν τη φιλελεύθερη δημοκρατική τάξη, την οποία το Σύνταγμα θεωρεί θεμελιώδη στο πλαίσιο της συνολικής κρατικής τάξης, της «συνταγματικής τάξης». Αυτή η θεμελιώδης τάξη εδράζεται τελικά, σύμφωνα με τη θέση που λαμβάνει ο συντακτικός νομοθέτης, στην ιδέα ότι ο άνθρωπος έχει μια δική του αυτόνομη αξία στην τάξη της δημιουργίας και ότι η ελευθερία και η ισότητα είναι διαρκείς θεμελιώδεις αξίες της κρατικής ενότητας. Ως εκ τούτου, η θεμελιώδης τάξη είναι μια τάξη που βασίζεται σε αξίες και συνιστά το αντίθετο του ολοκληρωτικού κράτους, το οποίο, ως αυταρχική εξουσία, απορρίπτει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, την ελευθερία και την ισότητα. Οι θέσεις του SRP ότι μπορεί να υπάρχουν διαφορετικές φιλελεύθερες δημοκρατικές θεμελιώδεις τάξεις είναι λανθασμένη, διότι βασίζεται σε μια σύγχυση της έννοιας της φιλελεύθερης δημοκρατικής θεμελιώδους τάξης με τις μορφές που μπορεί να λάβει σε ένα δημοκρατικό κράτος.

Έτσι, σύμφωνα με το Δικαστήριο, η ελεύθερη δημοκρατική τάξη μπορεί να οριστεί ως μια τάξη που, αποκλείοντας κάθε μορφή βίας και αυταρχικής εξουσίας, αντιπροσωπεύει μια συνταγματική τάξη βασισμένη στην αυτοδιάθεση του λαού, σύμφωνα με τη βούληση της εκάστοτε πλειοψηφίας, την ελευθερία και την ισότητα. Μεταξύ των θεμελιωδών αρχών αυτής της τάξης περιλαμβάνονται τουλάχιστον: ο σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στο Σύνταγμα, ιδίως του δικαιώματος του ατόμου στη ζωή και στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, η λαϊκή κυριαρχία, η διάκριση των εξουσιών, η ευθύνη της κυβέρνησης, η αρχή της νομιμότητας της διοικητικής δράσης, η ανεξαρτησία των δικαστηρίων, η αρχή του πολυκομματισμού και η ισότητα ευκαιριών για όλα τα πολιτικά κόμματα με το δικαίωμα στη συνταγματική συγκρότηση και άσκηση της αντιπολίτευσης.

Στη συνέχεια, γίνεται διάκριση μεταξύ των ενώσεων του άρθρου 9 § 2 του Θεμελιώδους Νόμου και των πολιτικών κομμάτων, η ίδρυση και λειτουργία των οποίων κατοχυρώνεται στο άρθρο 21. Η τελευταία αυτή διάταξη είναι *lex specialis* έναντι του άρθρου 9 § 2. Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά το εδάφιο γ' της § του άρθρου 21 του Θεμελιώδους Νόμου, σύμφωνα με το οποίο «*Η εσωτερική τους [ενν. των*

πολιτικών κομμάτων] οργάνωση πρέπει να είναι σύμφωνη με τις δημοκρατικές αρχές», το περιεχόμενό του μπορεί μεν να εξειδικευτεί στο πλαίσιο του νόμου περί κομμάτων, αλλά, σε κάθε περίπτωση, είναι άμεσα εφαρμόσιμα στον βαθμό που απαγορεύει σε ένα κόμμα να οργανώνεται με θεμελιώδη απόκλιση από τις δημοκρατικές αρχές. Εφόσον η εσωτερική οργάνωση ενός κόμματος δεν ανταποκρίνεται στις δημοκρατικές αρχές, τότε γενικά είναι λογικό να συμπεράνει κανείς ότι το κόμμα αυτό επιθυμεί να επιβάλει στο κράτος τις δομικές αρχές που έχει εφαρμόσει στο εσωτερικό του, καταργώντας έτσι ένα από τα θεμελιώδη στοιχεία της φιλελεύθερης δημοκρατικής τάξης, δηλαδή τη διαμόρφωση της κρατικής βούλησης ως αποτέλεσμα της ελεύθερης πολιτικής αντιπαράθεσης, υπέρ ενός αυταρχικού συστήματος. Το κατά πόσον αυτό το συμπέρασμα είναι δικαιολογημένο εξετάζεται *in concreto*. Εάν η απομάκρυνση από τις δημοκρατικές αρχές οργάνωσης φτάσει σε τέτοιο βαθμό που μπορεί να εξηγηθεί μόνο ως έκφραση μιας θεμελιωδώς αντιδημοκρατικής στάσης, τότε, ιδίως εάν και άλλες περιστάσεις επιβεβαιώνουν αυτή τη στάση του κόμματος, μπορεί να πληρούνται οι προϋποθέσεις του άρθρου 21 § 2 του Θεμελιώδους Νόμου. Ωστόσο, η «αφηρημένη» διαπίστωση ότι η εσωτερική τάξη δεν ανταποκρίνεται στις δημοκρατικές αρχές δεν αρκεί από μόνη της.

Στη συνέχεια, το Δικαστήριο προχώρησε στην εξέταση των αποδεικτικών στοιχείων που είχε προσκομίσει η Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση, προκειμένου να τα αξιολογήσει και να καταλήξει στα τελικά του συμπεράσματα, τα οποία ήταν τα ακόλουθα: «1. Το SRP ως πολιτικό κόμμα, όπως δείχνει η συμπεριφορά των υποστηρικτών του, αγνοεί τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα, ιδίως την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, το δικαίωμα της προσωπικότητας στην ελεύθερη ανάπτυξη και την αρχή της ισότητας ενώπιον του νόμου. Πάνω απ' όλα, η αναβίωση του αντισημιτισμού που επιδιώκει αποτελεί emphatic απόδειξη αυτού. 2. Το SRP πολεμά τα δημοκρατικά κόμματα της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας με τρόπο που δείχνει ότι, όχι μόνο θέλει να παρουσιάσει το δικό του πρόγραμμα υπό νόμιμο πρίσμα έναντι των ανταγωνιστικών κομμάτων, αλλά ότι οι πολιτικοί του στόχοι αποσκοπούν στην εξάλειψη των άλλων κομμάτων από την πολιτική ζωή. Συνεπώς, δεν πολεμά ένα άλλο κόμμα, αλλά την αρχή του πολυκομματισμού, η οποία είναι απαραίτητη για τη φιλελεύθερη δημοκρατία. 3. Η εσωτερική οργάνωση του SRP χαρακτηρίζεται από τις ακόλουθες συνθήκες. Είναι δομημένη από πάνω προς τα κάτω στο πνεύμα της αρχής του αρχηγού, η οποία χαρακτηρίζεται εδώ από ένα αυστηρά εφαρμοσμένο σύστημα επιβεβαίωσης και διορισμού. Η είσοδος στο κόμμα δεν είναι ελεύθερη, αλλά μπορεί να απορριφθεί αυθαίρετα. Σύμφωνα με το καταστατικό, η αποβολή από το κόμμα μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσω της αυταρχικής διάλυσης ολόκληρων περιφερειακών ενώσεων· επιπλέον, ασκείται κατά ατόμων αυθαίρετα και χωρίς τη δέουσα διαδικασία. 4. Το SRP είναι ουσιαστικά παρόμοιο με το πρώην NSDAP ως προς το πρόγραμμά του, την κοσμοθεωρία του και το γενικότερο ύφος του. Το πρόγραμμα περιέχει τις ίδιες αόριστες υποσχέσεις και αποφεύγει τη δέσμευση για τη δημοκρατία. Στην κοσμοθεωρία του, όπως φαίνεται από τις δηλώσεις κορυφαίων στελεχών του, επαναλαμβάνεται η υπερβολικά μυθοποιημένη ιδέα του Ράιχ, η αλαζονική αίσθηση της αποστολής και ο στόχος της δημιουργίας ενός “ευρύτερου χώρου” υπό γερμανική ηγεμονία. Το συνολικό

ύφος παρουσιάζει ομοιότητες με αυτό του NSDAP, μέχρι και τα πιο μικρά, ακόμη και φυσιολογικά χαρακτηριστικά. Αυτό φαίνεται κυρίως στην εμφάνιση των δευτεροβάθμιων οργανώσεων, στο σύστημα και τα μέσα προπαγάνδας, στη λατρεία των λεγόμενων μαρτύρων του αίματος, στην αναβίωση του ψεύδους περί πισώπλατης μαχαιριάς, στη δηλητηρίαση της πολιτικής ζωής μέσω της συστηματικής απαξίωσης των κυβερνητικών οργάνων και των υποστηρικτών τους, στην αυτάρεσκη ανάληψη του ρόλου του εχθρού του κράτους, στην περιφρόνηση των κρατικών συμβόλων και, τέλος, του κρατικού νομικού συστήματος εν γένει. Το γεγονός ότι το SRP βλέπει τον εαυτό του ως διάδοχη οργάνωση του NSDAP είναι εμφανές στη σύνθεση της ηγεσίας του, η οποία αποτελείται κυρίως από πρώην εθνικοσοσιαλιστές, στις προσπάθειες του κόμματος να στρατολογήσει πρώην εθνικοσοσιαλιστές ως μέλη του κόμματος -όχι μολονότι, αλλά επειδή ήταν εθνικοσοσιαλιστές- και στην αποκάλυπτη εξύμνηση του Χίτλερ. 5. Τα διαπιστωμένα αυτά πραγματικά περιστατικά πληρούν τους όρους του άρθρου 21 § 2 του Θεμελιώδους Νόμου»⁶⁵⁵.

Περαιτέρω, σύμφωνα πάντοτε με την ίδια απόφαση, εφόσον το SRP χαρακτηρίστηκε αντισυνταγματικό, τότε η επίδραση της απόφασης δεν μπορούσε να εξαντληθεί στη διάλυση του οργανωτικού μηχανισμού που το κόμμα είχε διαμορφώσει, προκειμένου να επιβάλει τις αντισυνταγματικές θέσεις του. Αντίθετα, ο σκοπός της απόφασης ήταν να αποκλείσει τις ίδιες τις ιδέες του SRP από τη διαδικασία διαμόρφωσης της πολιτικής βούλησης. Κατά τη γνώμη των Δικαστών, ο στόχος αυτός δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί εάν οι σημαντικότεροι εκπρόσωποι του κόμματος, οι βουλευτές, εξακολουθούσαν να έχουν τη δυνατότητα να εκπροσωπούν τις ιδέες του κόμματός τους στον τόπο όπου λαμβάνονται οι πραγματικές πολιτικές αποφάσεις και να τις επιβάλλουν στις ψηφοφορίες. Η ορθή ερμηνεία του άρθρου 21 του Θεμελιώδους Νόμου οδηγεί επομένως αναγκαστικά στο συμπέρασμα ότι οι εντολές των βουλευτών ενός αντισυνταγματικού κόμματος λήγουν με την έκδοση της απόφασης. Η απώλεια των βουλευτικών εδρών προέκυπτε, σύμφωνα με το σκεπτικό της απόφασης, τόσο αναπόφευκτα από τη διαπίστωση της αντισυνταγματικότητας του κόμματος, ώστε θα έπρεπε να θεωρηθεί ως άμεση νομική συνέπεια αυτής, χωρίς να απαιτείται ρητή εξουσιοδότηση του νομοθέτη για μια αντίστοιχη νομική απόφαση. Με βάση το σκεπτικό αυτό, το SRP απώλεσε τις βουλευτικές έδρες που κατείχε στα κοινοβούλια των ομόσπονδων κρατιδίων⁶⁵⁶.

⁶⁵⁵ Το απόσπασμα παρατίθεται σε μετάφραση του γράφοντος. Πηγή: <<https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv002001.html>>. (Σκ. 274-280).

⁶⁵⁶ Όπως ανέφερε σχετικά το σκεπτικό της απόφασης: «Η απώλεια της εντολής δεν έρχεται σε αντίθεση με το άρθρο 18 του Θεμελιώδους Νόμου. Η απώλεια των θεμελιωδών δικαιωμάτων, όταν επιβάλλεται σε έναν βουλευτή, μπορεί να έχει ως έμμεσο αποτέλεσμα την απώλεια της εντολής, δηλαδή την απώλεια της εκλογιμότητας, αλλά προϋποθέτει προσωπική παράβαση εκ μέρους του ενδιαφερόμενου. Η απώλεια της εντολής ως συνέπεια μιας διαπίστωσης σύμφωνα με το άρθρο 21 § 2 του Θεμελιώδους Νόμου δεν συνδέεται, αντιθέτως, με την ατομική συμπεριφορά του βουλευτή, αλλά με τη σχέση της εντολής με το κόμμα. Αυτή η διαφορά στις προϋποθέσεις αντιστοιχεί σε μια διαφορά στις νομικές συνέπειες. Εάν, κατά τη διαδικασία του άρθρου 18 του Θεμελιώδους Νόμου σε συνδυασμό με το άρθρο 39 § 2 του Νόμου περί του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου (BVerfGG), ένας βουλευτής κηρυχθεί μη εκλέξιμος, δεν χάνει μόνο την έδρα του, αλλά δεν μπορεί να υποβάλει υποψηφιότητα για τις εκλογές για τη διάρκεια της ακύρωσης. Αντίθετα, η διαπίστωση της αντισυνταγματικότητας ενός κόμματος δεν επηρεάζει το

Περαιτέρω, το Δικαστήριο έκρινε ότι δεν ήταν απαραίτητη η ειδική απαγόρευση των οργανώσεων που ήταν εξαρτημένες από το SRP -Reichsfront, Reichsjugend, SRP-Frauenbund-, διότι, εφόσον αποτελούσαν τμήματα του κόμματος, τα περίμενε η ίδια νομική τύχη. Εφόσον, όμως, αποτελούσαν ανεξάρτητες οργανώσεις, εφαρμοστέο γι' αυτές δεν ήταν το άρθρο 21 § 2, αλλά το άρθρο 9 § 2 του Θεμελιώδους Νόμου⁶⁵⁷. Τέλος, διατάχθηκε η κατάσχεση των περιουσιακών στοιχείων του SRP υπέρ του ομοσπονδιακού Δημοσίου για κοινωφελείς σκοπούς, κάτι που θα ίσχυε και για την περιουσία των νομικά ή οργανωτικά ανεξάρτητων τμημάτων του κόμματος (περιφερειακές ενώσεις, τοπικές ενώσεις κ.λπ.)⁶⁵⁸.

Στην περίπτωση του SRP εφαρμόστηκε για πρώτη φορά η διάταξη του άρθρου 21 § 2 του Θεμελιώδους Νόμου, κάτι που οδήγησε αμέσως στην απαγόρευση του κόμματος. Μολονότι επρόκειτο για την πρώτη δίκη αυτού του είδους, σε σύγκριση με τις επόμενες διαδικασίες απαγόρευσης -κατά του KPD (1956) και του NPD (2002 και 2017)- συγκέντρωσε σχετικά μικρή προσοχή. Έτσι, ενώ κατά τη δίκη που αφορούσε την απαγόρευση του KPD διατυπώθηκαν πολλές αντιδράσεις και κριτική, ενώ, στη συνέχεια, αποτέλεσε αντικείμενο έρευνας σε πολλές περιπτώσεις, δεν φάνηκε να υπάρχει αντίστοιχο ενδιαφέρον για την απόφαση, δυνάμει της οποίας απαγορεύτηκε το SRP. Οι διαδικασίες εναντίον του KPD και του SRP διέφεραν ήδη και ως προς την επιφυλακτική στάση των συνταγματικών δικαστών να δεχτούν την αίτηση απαγόρευσης του KPD στην κύρια δίκη. Λαμβάνοντας υπόψη την αόριστη πιθανότητα εκλογών σε ολόκληρη τη Γερμανία (δηλαδή και στο έδαφος της DDR, που στη Δύση ήταν γνωστό και ως SBZ⁶⁵⁹), στις οποίες οι Κομμουνιστές θα έπρεπε -εκ των πραγμάτων- να έχουν το δικαίωμα να συμμετάσχουν, οι δικαστές θεώρησαν ότι η απαγόρευση του KPD δεν ήταν σκόπιμη, καθώς θα μπορούσε να περιπλέξει άσκοπα τη διαδικασία μιας πιθανής επανένωσης, ενώ η αναίρεση της απόφασης θα είχε προκαλέσει σημαντικές νομικές ανακατατάξεις⁶⁶⁰.

B. Η απαγόρευση του KPD (1956)

Η κατάσταση ήταν περισσότερο περίπλοκη στην περίπτωση του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας (KPD), το οποίο δρούσε στο έδαφος της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, ενώ στο -ελεγχόμενο από τους Σοβιετικούς- έδαφος της ανατολικής Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας (DDR), το KPD είχε μετονομαστεί -ύστερα από την αναγκαστική συγχώνευση με το

προσωπικό παθητικό εκλογικό δικαίωμα για το μέλλον και καταργεί μόνο την τρέχουσα εντολή. Το αποτέλεσμα αυτό είναι λογικό, διότι δεν υπάρχει κανένας λόγος να μην αφαιρεθεί το δικαίωμα εκλογής σε διαδικασία σύμφωνα με το άρθρο 18 του Θεμελιώδους Νόμου σε έναν βουλευτή που, τόσο στο συλλογικό πλαίσιο του κόμματος ως εκφραστής του, όσο και μέσω της προσωπικής του συμπεριφοράς, καταχράται τα θεμελιώδη δικαιώματα για να καταπολεμήσει το φιλελεύθερο δημοκρατικό πολίτευμα». (Σκ. 293).

⁶⁵⁷ Σκ. 302.

⁶⁵⁸ Σκ. 304.

⁶⁵⁹ Sowjetische Besatzungszone - Σοβιετική Ζώνη Κατοχής.

⁶⁶⁰ Βλ. σχετικά Hansen, Henning, Die Sozialistische Reichspartei (SRP), ό.π., σ. 285 επ..

SPD- σε Ενιαίο Σοσιαλιστικό Κόμμα Γερμανίας⁶⁶¹ και ασκούσε την εξουσία στο πλαίσιο ενός καθεστώτος ελεγχόμενου «δορυφορικού» πολυκομματισμού⁶⁶². Μολονότι δεν πρόκειται για την περίπτωση ενός ακροδεξιού κόμματος, αξίζει μια συνοπτική αναφορά στη διαδικασία που οδήγησε στην απαγόρευση της λειτουργίας του⁶⁶³. Την περίοδο της εθνικοσοσιαλιστικής δικτατορίας (1933-1945), το KPD, ακριβώς όπως συνέβη και με τα υπόλοιπα κόμματα, τέθηκε παράτυπα εκτός νόμου⁶⁶⁴, με αφορμή τον εμπρησμό του Reichstag⁶⁶⁵, λίγες μόλις ημέρες πριν από τις τελευταίες πολυκομματικές -αν και ανελεύθερες- εκλογές της 5ης Μαρτίου 1933, στις οποίες, παρά τις απαγορεύσεις, συμμετείχε εξασφαλίζοντας μάλιστα ένα εντυπωσιακό ποσοστό⁶⁶⁶. Μετά τη λήξη του πολέμου, το 1945, το KPD επανιδρύθηκε και, πρώτο από όλα τα κόμματα, έλαβε την απαιτούμενη άδεια λειτουργίας που χορηγούσαν οι τέσσερις κατοχικές δυνάμεις στη Γερμανία (ΕΣΣΔ, ΗΠΑ, Μ. Βρετανία και Γαλλία). Ειδικότερα, στην ελεγχόμενη από τους Δυτικούς συμμάχους, ζώνη, το κόμμα εκπροσωπήθηκε στο Κοινοβουλευτικό Συμβούλιο, το οποίο συνέταξε τον Θεμελιώδη Νόμο της Βόννης, από τον Hugo Paul (ο οποίος αργότερα αντικαταστάθηκε από τον Heinz Renner) και τον Max Reimann, ενώ, λίγο αργότερα, συμμετείχε στις πρώτες εκλογές της 14ης Αυγούστου 1949 για την ανάδειξη της πρώτης Ομοσπονδιακής Βουλής (Bundestag) εξασφαλίζοντας ποσοστό 5,7% και 15 έδρες, σε σύνολο 402⁶⁶⁷.

Ο ανταγωνισμός μεταξύ Ανατολής και Δύσης που είχε ήδη ξεσπάσει, σε συνδυασμό με την άρνηση της ΕΣΣΔ να συμφωνήσει στην επανένωση της Γερμανίας

⁶⁶¹ Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (SED).

⁶⁶² Άλλα κόμματα, όπως η Χριστιανοδημοκρατική Ένωση (CDU) και το Φιλελεύθερο Δημοκρατικό Κόμμα (LDPD), σταδιακά ευθυγραμμίστηκαν μέσω εκφοβισμού και απομάκρυνσης των ηγετών που διαφωνούσαν. Δύο επιπλέον κόμματα, το Δημοκρατικό Αγροτικό Κόμμα (DBD) και το Εθνικό Δημοκρατικό Κόμμα (NDPD), δημιουργήθηκαν το 1948 υπό την καθοδήγηση του SED με σκοπό να αποσπάσουν την υποστήριξη από τα υπάρχοντα κόμματα. Αυτά τα κόμματα που δεν ανήκαν στο SED ονομάζονταν Blockpartei. Από κοινού, όλες οι παραπάνω παρατάξεις απάρτιζαν τον συνασπισμό του «Εθνικού Μετώπου της Γερμανικής Λαοκρατικής Δημοκρατίας» (Nationale Front der Deutschen Demokratischen Republik) που άσκησε την εξουσία στην Ανατολική Γερμανία από το 1950 έως την επανένωση των δύο Γερμανιών, το 1990.

⁶⁶³ Για το χρονικό της διαδικασίας απαγόρευσης του KPD, τις πολιτικές συνθήκες της εποχής, την επίδραση του Ψυχρού πολέμου, την απόφαση του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου και τις συνέπειες της απαγόρευσης βλ. ενδεικτικά *Foschepoth, Josef, Verfassungswidrig! Das KPD-Verbot im Kalten Bürgerkrieg*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2017. Βλ. επίσης συνοπτική παρουσίαση της απόφασης στην ελληνική γλώσσα *Ζώη, Γεωργίου Θ.*, Εισαγωγή, σε: Karl Loewenstein, *Ο Εισηγητής της μαχόμενης δημοκρατίας*, ό.π., σ. 69-81.

⁶⁶⁴ Με το «Διάταγμα προς προστασία του Λαού και του Κράτους», γνωστό και ως “Reichstagsbrandverordnung” (RGBl. I 17/1933, S. 83, Verordnung des Reichspräsidenten zum Schutz von Volk und Staat [“Reichstagsbrandverordnung”] vom 28.2.1933. Διαθέσιμο στον ιστότοπο <<https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=dra&datum=1933&size=45&page=208>>. Τελευταία πρόσβαση: 20.10.2025) της 28ης Φεβρουαρίου 1933, ο Πρόεδρος του Reich, Paul von Hindenburg, εξουσιοδοτούσε την Κυβέρνηση να λαμβάνει όλα τα απαραίτητα μέτρα «για την αντιμετώπιση κομμουνιστικών στασιαστικών ενεργειών».

⁶⁶⁵ Για την πυρκαγιά του Reichstag και τις πολιτικές συνέπειες του γεγονότος αυτού βλ. πειρισσότερα *Mommesen, Hans, Der Reichstagsbrand und seine politischen Folgen*, σε: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 12 (4/1964), σ. 351-413.

⁶⁶⁶ Το KPD είχε εξασφαλίσει ποσοστό 12,32% των ψήφων και 81 έδρες σε σύνολο 647. Πηγή: <<https://www.wahlen-in-deutschland.de/wrtw.htm>> (τελευταία πρόσβαση 20.10.2025).

⁶⁶⁷ Πηγή: <<https://www.wahlen-in-deutschland.de/buBTW.htm>> (τελευταία πρόσβαση 20.10.2025).

υπό μια κοινά αποδεκτή διοίκηση, έθεσε το KPD στο περιθώριο της πολιτικής ζωής της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας. Επιπλέον, συχνά γινόταν επισήμανση του ρόλου που είχε διαδραματίσει το KPD στην κατάρρευση της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, η οποία βρέθηκε στο στόχαστρό του από την πρώτη στιγμή. Η κίνηση της διαδικασίας για την απαγόρευση του ακροδεξιού SRP οδήγησε την Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση στην απόφαση να καταθέσει προσφυγή ενώπιον του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου εναντίον και του KPD, στις 22 Νοεμβρίου 1951, δηλαδή λίγες μόλις ημέρες μετά την κατάθεση της προσφυγής κατά του SRP. Με την ενέργεια αυτή, η Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση επιθυμούσε να στείλει το μήνυμα ότι δεν θα ανεχόταν τη δράση ακραίων πολιτικών δυνάμεων που αμφισβητούσαν τη θεμελιώδη φιλελεύθερη δημοκρατική τάξη, θέτοντας στην ίδια μοίρα τους ακροδεξιούς εξτρεμιστές νοσταλγούς του ναζιστικού καθεστώτος με το άλλο άκρο του πολιτικού φάσματος, τους Κομμουνιστές που παρέμεναν πιστοί στην ιδεολογική «πατρίδα» της ΕΣΣΔ.

Στην προσφυγή της η Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση, την οποία εκπροσώπησε - όπως και στην υπόθεση εναντίον του SRP- ο τότε υφυπουργός στο Ομοσπονδιακό Υπουργείο Εσωτερικών Hans Ritter von Lex, ισχυρίστηκε ότι, σύμφωνα με τους στόχους και τη συμπεριφορά των οπαδών του, το KPD επιδίωκε να υπονομεύσει, να καταργήσει, το ελεύθερο δημοκρατικό πολίτευμα και να θέσει σε κίνδυνο την ύπαρξη της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας. Κινητήρια δύναμη για την επίτευξη των στόχων αυτών ήταν, κατά την προσφεύγουσα, η μαρξιστική-λενινιστική ιδεολογία, η οποία καθιστούσε το KPD επαναστατικό κόμμα που επιδίωκε να καταλάβει την εξουσία στη Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας μέσω βίαιης επανάστασης, καλώντας τις μάζες σε εξέγερση. Με την κατάληψη της εξουσίας, θα προσπαθούσε να εγκαθιδρύσει το καθεστώς της δικτατορίας του προλεταριάτου και να το εδραιώσει σε μια μόνιμη επανάσταση μέχρι την επίτευξη του τελικού στόχου. Ένα από τα επιχειρήματα που χρησιμοποίησε η Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση ήταν οι στενοί δεσμοί του KPD με το SED και η εκστρατεία του για επανένωση των δύο Γερμανιών υπό όρους που αμφισβητούσαν το θεσμικό οικοδόμημα της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας⁶⁶⁸. Η προσφυγή κατά του KPD προκάλεσε προβληματισμούς⁶⁶⁹ και

⁶⁶⁸ Όπως αναφερόταν στην προσφυγή: «Το KPD επιβεβαίωσε τη δέσμευσή του σε αυτούς τους στόχους μέσω του καταστατικού αιτήματος για την εγκαθίδρυση της πολιτικής κυριαρχίας της εργατικής τάξης, μέσω προγραμματικών δηλώσεων και της συμπεριφοράς των υποστηρικτών του. Απλώς τροποποίησε τις φάσεις της πολιτικής επανάστασης ως προς το ότι, μετά την ολοκλήρωση της επαναστατικής κατάληψης της εξουσίας, σχεδίαζε να εγκαθιδρύσει μια επαναστατική κυβέρνηση πάνω στα ερείπια της κατεστραμμένης κρατικής τάξης της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, η οποία θα προετοίμαζε την εισαγωγή ενός συστήματος διακυβέρνησης που θα κάλυπτε ολόκληρη τη Γερμανία και θα αντιστοιχούσε στη σοβιετική ζώνη κατοχής. Ως ένα ολοκληρωτικό σύστημα βίας και αυθαιρεσίας, αυτό το σύστημα διακυβέρνησης είναι ασύμβατο με τις θεμελιώδεις αξίες της φιλελεύθερης δημοκρατικής θεμελιώδους τάξης. Προκειμένου να επιτύχει αυτόν τον στόχο, το KPD κάνει κατάχρηση της ιδέας της επανένωσης. Αυτό φάνηκε ιδιαίτερα από το πρόγραμμα του Εθνικού Μετώπου, το οποίο είχε υιοθετηθεί από το KPD στο καταστατικό του· το Εθνικό Μέτωπο ελέγχεται οργανωτικά από το SED. Αυτό προκύπτει και από το πρόγραμμα της εθνικής επανένωσης. Σύμφωνα με αυτό το πρόγραμμα, το KPD απαιτεί την ανατροπή του “καθεστώτος Adenauer” μέσω επαναστατικού βίαιου αγώνα, όπου με τον όρο “καθεστώς” εννοεί όχι μόνο την Κυβέρνηση, αλλά ολόκληρο τον κρατικό μηχανισμό. Σε αυτόν τον αγώνα, διαθέτει επίσης την υποστήριξη της λεγόμενης Λαϊκής Δημοκρατίας της Γερμανίας (εφεξής συντομογραφικά ΓΛΔ), των λαϊκών δημοκρατιών και της Σοβιετικής Ένωσης».

αντιδράσεις, γεγονός που εξηγεί την πενταετή καθυστέρηση του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου να προχωρήσει στην έκδοση της απόφασής του· άλλωστε, την αντίθεσή του στην απαγόρευση του KPD είχε εκφράσει και ο πρώτος πρόεδρος του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου, Hermann Höpker-Aschoff,⁶⁷⁰ ο οποίος, όμως, απεβίωσε το 1954 και στη θέση του τοποθετήθηκε ο συντηρητικός Josef Wintrich. Ενώ η υπόθεση ήταν ακόμα εκκρεμής, διεξήχθησαν, στις 6 Σεπτεμβρίου 1953, οι δεύτερες ομοσπονδιακές εκλογές, στις οποίες -υπό την επιρροή του ακραίου κλίματος που καλλιέργησαν οι Χριστιανοδημοκράτες (CDU/CSU)⁶⁷¹- το KPD υπέστη σημαντικές απώλειες, καθώς συγκέντρωσε ποσοστό 2,2% (607.860 ψήφοι) χωρίς να εξασφαλίσει κοινοβουλευτική εκπροσώπηση.

Η απόφαση του Α' Τμήματος⁶⁷² (1 BvB 2/51) ελήφθη στις 17 Αυγούστου 1956 και υπήρξε, όχι μόνο η εκτενέστερη που έχει εκδώσει μέχρι σήμερα το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο, αλλά και η τελευταία που δέχτηκε την απαγόρευση πολιτικού κόμματος ως αντισυνταγματικού. Αφού γίνεται αναφορά στους στόχους που έθεσε ο Γερμανός συντακτικός νομοθέτης μετά την κατάρρευση του ναζιστικού καθεστώτος, σύμφωνα με το σκεπτικό της απόφασης: «[έ]να κόμμα δεν είναι ήδη αντισυνταγματικό αν απορρίπτει μεμονωμένες διατάξεις ή ακόμη και ολόκληρους θεσμούς του Θεμελιώδους Νόμου. Αντίθετα, πρέπει να απορρίπτει τις ανώτερες αξίες της συνταγματικής τάξης, τις στοιχειώδεις συνταγματικές αρχές που καθιστούν τη συνταγματική τάξη φιλελεύθερη και δημοκρατική, αρχές ως προς τις οποίες πρέπει να συμφωνούν τουλάχιστον όλα τα κόμματα για να μπορέσει αυτή η μορφή δημοκρατίας να λειτουργήσει ουσιαστικά»⁶⁷³. Επίσης, ύστερα από αξιολόγηση του σχετικού αποδεικτικού υλικού, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι: «το KPD αντιτίθεται στις θεμελιώδεις αρχές και τους θεσμούς της φιλελεύθερης δημοκρατίας, κυρίως στην αρχή του πολυκομματισμού και στο κοινοβουλευτικό σύστημα που απορρέει από αυτήν, με πλήρη απόρριψη, μάλιστα με ελάχιστα κρυμμένη περιφρόνηση,

⁶⁶⁹ Για παράδειγμα, ο Otto Kirchheimer, σε μεταγενέστερη μελέτη του εξέφρασε την άποψη ότι το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο θα πρέπει να επικεντρώσει την ανάλυσή του στο κατά πόσον οι στρατηγικές θέσεις μιας αντιδημοκρατικής οργάνωσης, που αποσκοπούν στην επίτευξη των πολιτικών της στόχων, επηρεάζαν αποδεδειγμένα τα μέλη της να ενεργήσουν εναντίον της δημοκρατικής συνταγματικής τάξης. Ουσιαστικά, το ζήτημα ήταν κατά πόσον οι στρατηγικές ή οι στόχοι της οργάνωσης ήταν σε θέση να υποκινήσουν άτομα να εμπλακούν σε συμπεριφορές που ήταν θεμελιωδώς αντίθετες με την πολιτική ταυτότητα του Συντάγματος. Βλ. ενδεικτικά Kirchheimer, Otto, Political Justice: The Use of Legal Procedure for Political Ends, Princeton University Press, 1961, σ. 143 επ..

⁶⁷⁰ Ο Hermann Höpker-Aschoff, την περίοδο της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης είχε διατελέσει (μέχρι το 1931) τοπικός Υπουργός Οικονομικών στο κρατίδιο της Πρωσίας, ως στέλεχος του Γερμανικού Δημοκρατικού Κόμματος (DDP). Μετά τον πόλεμο, εξελέγη βουλευτής στη Bundestag με το Φιλελεύθερο Δημοκρατικό Κόμμα (FDP), ενώ, ύστερα από μια εξαιρετικά δύσκολη διαδικασία, επελέγη ως ο πρώτος Πρόεδρος του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου.

⁶⁷¹ Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι κυκλοφόρησαν αφίσες της CDU, με συνθήματα και φράσεις, του τύπου: «Όλοι οι δρόμοι του Μαρξισμού οδηγούν στη Μόσχα», που στρέφονταν εναντίον τόσο του KPD, όσο και των Σοσιαλδημοκρατών (SPD), οι οποίοι διατηρούσαν ακόμα στο πρόγραμμά τους τις αναφορές στον Marx. Βλ. Ζώη, Γεωργίου Θ., Εκλογές, Κυβερνήσεις συνασπισμού και προγραμματικές συμφωνίες στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, σε: ΕφημΔΔ 5/2021, σ. 683 και 701 [677-704].

⁶⁷² BVerfGE 5,85 Urteil vom 17.08.1956, KPD Verbot.

⁶⁷³ Βλ. σκ. 144 της απόφασης.

και τις καταπολεμά με όλα τα μέσα που διαθέτει. Μόνο μια τέτοια στάση ανταποκρίνεται στη δέσμευσή του στον μαρξισμό-λενινισμό. Η αυτοεικόνα του KPD χαρακτηρίζεται εξ ολοκλήρου από τις ιδέες που έχει γενικά αναπτύξει ο μαρξισμός-λενινισμός για το κομμουνιστικό κόμμα ως “επαναστατικό κόμμα της εργατικής τάξης”. Επομένως, το KPD μπορεί να δει τα τρέχοντα καθήκοντά του στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας μόνο υπό αυτό το πρίσμα. Θεωρεί τον εαυτό του ως το ταξικό κόμμα του προλεταριάτου, το οποίο έχει το καθήκον να οδηγήσει τις “εργαζόμενες μάζες” στο δρόμο προς το “σοσιαλισμό” - και αυτό σημαίνει επίσης τη σοσιαλιστική επανάσταση και τη δικτατορία του προλεταριάτου. Ακριβώς όπως έχει διαμορφώσει ολόκληρη την εσωτερική του οργάνωση με την άνευ όρων κομματική πειθαρχία και την απόλυτη “ενότητα της θέλησης” σύμφωνα με αυτή την άποψη, μπορεί επίσης να μετρήσει τη στάση του απέναντι στους θεσμούς της φιλελεύθερης δημοκρατίας μόνο σύμφωνα με το βαθμό στον οποίο αυτοί μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως μέσο καθοδήγησης του επαναστατικού αγώνα. Αυτή η στάση είναι επίσης μια σκόπιμη υποβάθμιση της φιλελεύθερης δημοκρατικής θεμελιώδους τάξης. Το KPD αρνείται και συνεπώς θέτει σε κίνδυνο τη νομιμότητα αυτής της θεμελιώδους τάξης ακριβώς όταν ταυτόχρονα τονίζει ότι αυτή η θεμελιώδης τάξη μπορεί και πρέπει να χρησιμοποιηθεί ως μέσο, ως μεταβατικό στάδιο, ως γέφυρα προς τον μακροπρόθεσμο στόχο, και συνεπώς πρέπει να διατηρηθεί για το χρονικό διάστημα της τυπικής της ισχύος. Διότι αυτό εκφράζει το γεγονός ότι το KPD δεν θέλει να διατηρήσει τη φιλελεύθερη δημοκρατική τάξη που ενσαρκώνει ο Θεμελιώδης Νόμος για τον εαυτό της κατά τη διάρκεια της περιόδου ισχύος της, αλλά θέλει να τη χρησιμοποιήσει απλώς ως ένα κατάλληλο και -ενόψει της συνταγματικά φιλελεύθερης στάσης αυτής της τάξης απέναντι στα πολιτικά κόμματα- βολικό εργαλείο για τη συνέχιση του θεμελιώδους ιδεολογικού του αγώνα και τελικά για την επίτευξη μιας κατάστασης που θα του επιτρέψει να “θέσει το ζήτημα της επανάστασης”»⁶⁷⁴.

Το Δικαστήριο με τη απόφασή του απαγόρευσε τη λειτουργία και τη δράση του κόμματος, ως αντισυνταγματικού, καθώς επίσης και την ίδρυση υποκατάστατων οργάνωσεων. Από την άλλη πλευρά, απέφυγε να κηρύξει έκπτωτους τους βουλευτές που διέθετε το KPD στα τοπικά κοινοβούλια, καθώς τα κρατίδια είχαν ήδη προβεί σε αντίστοιχες ρυθμίσεις. Τέλος, τα περιουσιακά στοιχεία του κόμματος κατασχέθηκαν υπέρ του Ομοσπονδιακού Δημοσίου, για την εξυπηρέτηση φιλανθρωπικών σκοπών και ορίστηκε ελάχιστη ποινή έξι μηνών για τυχόν παράβαση της απόφασης.

Γ. Οι απόπειρες απαγόρευσης του NPD (2003 και 2017)

1. Η πρώτη προσπάθεια απαγόρευσης (2001-2003)

Το «Εθνικό Δημοκρατικό Κόμμα Γερμανίας» (NPD), όπως εκτέθηκε και στο σχετικό κεφάλαιο του Πρώτου Μέρους, είναι ένα ακροδεξιό, εθνικιστικό κόμμα που ιδρύθηκε από πρώην ναζί στα μέσα της δεκαετίας του 1960 και παρουσίασε μια - πρόσκαιρη, όπως αποδείχτηκε- εκλογική άνοδο τουλάχιστον μέχρι το 1969. Έκτοτε,

⁶⁷⁴ Βλ. σκ. 432 της απόφασης.

το κόμμα αυτό, παρά την ασήμαντη ισχύ του και την μη εκπροσώπησή του στα τοπικά κοινοβούλια και στην Ομοσπονδιακή Βουλή, εξακολουθούσε να υφίσταται και να λειτουργεί, φιλοδοξώντας να εκπροσωπήσει τις ακραίες εθνικιστικές τάσεις, ενώ μετά την Επανένωση των δύο Γερμανιών, το 1990, προσπάθησε να εκφράσει πολιτικά την απογοήτευση των πολιτών της πρώην Ανατολικής Γερμανίας για τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα που αντιμετώπιζαν εξαιτίας της ενοποίησης. Παράλληλα, το NPD έπρεπε να αντιμετωπίσει και τον ανταγωνισμό με τα διάφορα συγγενικά πολιτικά μορφώματα, που απευθύνονταν στο ίδιο κοινό, όπως οι Ρεπουμπλικάνοι (Rep) και η Γερμανική Λαϊκή Ένωση (DVU), με την οποία το NPD συγχωνεύτηκε στις αρχές του 2011.

Το καλοκαίρι του 2000, μετά από πρωτοβουλία του Υπουργού Εσωτερικών της Βαυαρίας, Günther Beckstein, ξεκίνησε η διαδικασία για την απαγόρευση του NPD, με βάση το άρθρο 21 § 2 του Θεμελιώδους Νόμου. Συγκεκριμένα, ο Beckstein, με αφορμή μια σειρά από επιθέσεις που αποδίδονταν, είτε αποδεδειγμένα, είτε υποθετικά, σε ρατσιστικά κίνητρα και, πρωτίστως, μετά από μία βομβιστική επίθεση (27 Ιουλίου 2000) εναντίον μιας ομάδας Εβραίων μεταναστών από τη Ρωσία, ζήτησε από την τότε Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση να προσφύγει ενώπιον του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου, με αίτημα την απαγόρευση του NPD. Στο ανωτέρω αίτημα ανταποκρίθηκαν όλα τα κόμματα, με μοναδική εξαίρεση το FDP, το οποίο φοβόταν ότι η προσφυγή δεν θα γινόταν δεκτή. Τον Ιανουάριο του 2001, η Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση υπέβαλε αίτηση απαγόρευσης του NPD, ενώ το ίδιο έπραξαν και τα δύο αντιπροσωπευτικά όργανα, το Ομοσπονδιακό Συμβούλιο και το Ομοσπονδιακό Κοινοβούλιο⁶⁷⁵. Την 1η Οκτωβρίου 2001, το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο αποφάσισε να διεξαγάγει την προφορική ακροαματική διαδικασία, ωστόσο, οι προσφεύγοντες θα έπρεπε να αποδείξουν με αδιάσειστα στοιχεία στην Καρλσρούη ότι το NPD ήταν τόσο επικίνδυνο κόμμα, ώστε να μην είναι ανεκτές η ύπαρξη και η λειτουργία του στο συνταγματικό πλαίσιο της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας. Ωστόσο, τα αποδεικτικά στοιχεία που προσκομίστηκαν εναντίον του NPD και των στελεχών του περιορίζονταν σε μεγάλο βαθμό στην κατηγορία της αντισυνταγματικής προπαγάνδας (κυρίως υποκίνησης του λαού), ενώ μόνο σε λίγες περιπτώσεις μπορούσαν να αποδοθούν συγκεκριμένα σε βάρος του κόμματος σοβαρά εγκλήματα, όπως η χρήση βίας ή η προετοιμασία της.

Η διαδικασία απαγόρευσης υπήρξε αντικείμενο κριτικής στον βαθμό που, αφενός, υπήρξε βεβιασμένη και πρόχειρη και, αφετέρου, το NPD ήταν ένα κόμμα που βρισκόταν στο περιθώριο της πολιτικής σκηνής, γεγονός που δύσκολα θα μπορούσε να το καταστήσει επικίνδυνο για τη θεμελιώδη συνταγματική τάξη⁶⁷⁶. Περαιτέρω, στο πλαίσιο της διαδικασίας, τον Ιανουάριο του 2002, το αρμόδιο Τμήμα του

⁶⁷⁵ Βλ. τις σχετικές τοποθετήσεις των κομμάτων στα στενογραφημένα πρακτικά συζητήσεων της Ομοσπονδιακής Βουλής, Συνεδρίαση 141 της 14ης βουλευτικής περιόδου, της 8ης.12.2000. Διαθέσιμα στον [ιστότοπο: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://dserver.bundestag.de/btp/14/14141.pdf>](https://dserver.bundestag.de/btp/14/14141.pdf) (Τελευταία πρόσβαση: 20.10.2025).

⁶⁷⁶ Βλ. ενδεικτικά *Meier, Horst, Verbot der NPD ein deutsches Staatstheater in zwei Akten*, Berliner Wissenschafts-Verlag, Berlin, 2015, σ. 47 επ..

Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου έλαβε γνώση ότι ένας αξιωματούχος του NPD, οι δηλώσεις του οποίου είχαν χρησιμοποιηθεί επανειλημμένα για την υποστήριξη των αιτήσεων απαγόρευσης, ήταν πληροφοριοδότης τη Ομοσπονδιακής Υπηρεσίας Προστασίας του Συντάγματος (BfV), κάτι που, στη συνέχεια, επιβεβαίωσαν και οι προσφεύγοντες, οι οποίοι παραδέχτηκαν ότι, πράγματι, το NPD παρακολουθείται από πληροφοριοδότες της ανωτέρω υπηρεσίας⁶⁷⁷, αν και ο τότε Ομοσπονδιακός Υπουργός Εσωτερικών Otto Schily (SPD) δήλωσε ότι δεν υπήρξε καμία παρέμβαση της Υπηρεσίας Προστασίας του Συντάγματος στο NPD. Αφού το Τμήμα συζήτησε με τους εμπλεκόμενους στη διαδικασία τα ερωτήματα που ανέκυψαν λόγω της παρακολούθησης του NPD, στις 8 Οκτωβρίου 2002, οι εκπρόσωποι του NPD ζήτησαν ουσιαστικά την παύση της διαδικασίας, με το επιχείρημα ότι, μέσω των πληροφοριοδοτών, οι προσφεύγοντες είχαν τη δυνατότητα να λάβουν γνώση του εσωτερικού σχεδιασμού της διεξαγωγής της δίκης και, ως εκ τούτου, η διαδικασία απαγόρευσης δεν ήταν πλέον εφικτή σύμφωνα με την αρχή του κράτος δικαίου, αν και οι προσφεύγοντες δήλωσαν ότι δεν έλαβε χώρα παράνομη έρευνα της στρατηγικής του NPD για τη δίκη.

Στις 18 Μαρτίου 2003, το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο εξέδωσε την απόφασή του, η οποία έκρινε ότι η διαδικασία απαγόρευσης δεν έπρεπε να συνεχιστεί (2 BvB 1/01, 2 BvB 2/01, 2 BvB 3/01). Η απόφαση⁶⁷⁸ βασίστηκε στη συζήτηση που είχε πραγματοποιηθεί τον Οκτώβριο του προηγούμενου έτους. Μια κρίσιμη μειοψηφία τριών από τους επτά δικαστές του Τμήματος θεώρησε ότι υπήρχε κώλυμα στη συνέχιση της διαδικασίας λόγω της παρουσίας των πληροφοριοδοτών στους κόλπους του NPD. Οι υπόλοιποι δικαστές ήθελαν να διευκρινίσουν πρώτα στην κύρια διαδικασία σε ποιο βαθμό η Υπηρεσία Προστασίας του Συντάγματος είχε επηρεάσει την εικόνα του NPD. Όμως, λόγω της απαιτούμενης ειδικής πλειοψηφίας των δύο τρίτων για τη διαδικασία απαγόρευσης του κόμματος, οι τρεις δικαστές αρκούσαν για να διατάξουν τη διακοπή της διαδικασίας, σύμφωνα με την § 15.4 του Νόμου περί του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου, η οποία προβλέπει ότι σε μια διαδικασία απαγόρευσης πολιτικού κόμματος, μια απόφαση που είναι δυσμενής για τον καθ' ου απαιτεί σε κάθε περίπτωση πλειοψηφία των δύο τρίτων των μελών του Τμήματος. Τουλάχιστον έξι από τα οκτώ μέλη του Τμήματος πρέπει να υποστηρίξουν μια απόφαση που είναι δυσμενής για τον καθ' ου. Υπό την έννοια αυτή, δυσμενής είναι, κατ' αρχάς, κάθε απόφαση που μπορεί να επιδεινώσει τη νομική θέση του καθ' ου ή να την επηρεάσει αρνητικά με άλλον τρόπο⁶⁷⁹. Σύμφωνα με την απόφαση, δεδομένου ότι τα κόμματα, λόγω της διαπίστωσης της αντισυνταγματικότητάς τους και της διάλυσης της οργάνωσής τους, αποκλείονται

⁶⁷⁷ Ο πρόεδρος της περιφερειακής οργάνωσης του NPD στη Βόρεια Ρηνανία-Βεστφαλία, Udo Holtmann και ο αναπληρωτής του Wolfgang Frenz αποκαλύφθηκαν ως πληροφοριοδότες της Υπηρεσίας Προστασίας του Συντάγματος.

⁶⁷⁸ BVerfGE 107, 339—NPD-Verbot I. Ολόκληρη η απόφαση είναι διαθέσιμη στη γερμανική γλώσσα στον ιστότοπο του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου: <https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2003/03/bs20030318_2bv_b000101.html?nn=148438> (Τελευταία πρόσβαση: 20.10.2025).

⁶⁷⁹ Βλ. σκ. 54 της απόφασης.

από την ελεύθερη συμμετοχή στη διαμόρφωση της πολιτικής βούλησης του λαού, οι δικαστικές αποφάσεις που στρέφονται σε βάρος ενός κόμματος σε μια διαδικασία απαγόρευσης απαιτούν ειδική νομιμοποίηση. Ο σκοπός αυτής της ρύθμισης περιλαμβάνει σε κάθε περίπτωση και τις αποφάσεις σχετικά με την ύπαρξη ενός ανεπίλυτου διαδικαστικού κωλύματος. Εάν το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο αρνηθεί την παύση της διαδικασίας, επειδή δεν υφίσταται διαδικαστικό εμπόδιο, η διαδικασία απαγόρευσης του κόμματος θα πρέπει να συνεχιστεί και να διεξαχθεί προφορική ακροαματική διαδικασία. Αυτό θα αποτελούσε μια επιπλέον επιβάρυνση για το εν λόγω κόμμα. Στην προκειμένη περίπτωση, μια μειοψηφία τριών δικαστών έκρινε ότι, λόγω της έλλειψης ανεξαρτησίας του NPD από το Κράτος σε επίπεδο διοίκησης, καθώς και της έλλειψης ανεξαρτησίας του κόμματος από το Κράτος, υπάρχει ανυπέρβλητο κώλυμα για τη συνέχιση της διαδικασίας. Λαμβάνοντας υπόψη την προϋπόθεση της ύπαρξης ειδικής πλειοψηφίας, ήταν σαφές ότι οι αιτήσεις απαγόρευσης του κόμματος δεν μπορούσαν να ευδοκιμήσουν⁶⁸⁰.

2. Η δεύτερη προσπάθεια απαγόρευσης (2013-2017)

Στις 4 Νοεμβρίου 2011 ήρθε στο φως η δράση μιας νεοναζιστικής τρομοκρατικής οργάνωσης με την επωνυμία «Εθνικοσοσιαλιστική Μυστική Οργάνωση» (NSU)⁶⁸¹, μετά από ληστεία σε υποκατάστημα τράπεζας στην πόλη Eisenach της Δυτικής Θουριγγίας. Η οργάνωση αυτή είχε ιδρυθεί την περίοδο 1999-2000 από τον Uwe Böhnhardt, τον Uwe Mundlos και την Beate Zschäpe, τρία νεαρά άτομα μεταξύ 25 και 30 ετών τότε. Σκοπός της οργάνωσης ήταν να «απαλλάξει» τη Γερμανία από την παρουσία των αλλοδαπών οικονομικών μεταναστών και, για τον λόγο αυτόν, μεταξύ των ετών 2000 και 2007, δολοφόνησαν εννέα οικονομικούς μετανάστες⁶⁸² και μία αστυνομικό, διέπραξαν 43 απόπειρες ανθρωποκτονίας και 15 ληστείες τραπεζών. Η αρχική υποβάθμιση των ενεργειών των μελών της οργάνωσης εκ μέρους των αρχών, που θεωρούσαν ότι τα εγκλήματα ήταν αποτέλεσμα προσωπικών διαφορών, οδήγησαν στην κλιμάκωση της δράσης των τρομοκρατών, οι οποίοι, εκτός των άλλων, πραγματοποίησαν και τρεις βομβιστικές επιθέσεις, ανάμεσα στις οποίες, η μία που έλαβε χώρα στο κέντρο της τουρκικής συνοικίας της

⁶⁸⁰ Βλ. σκ. 62 της απόφασης

⁶⁸¹ Nationalsozialistischer Untergrund.

⁶⁸² Τα θύματα των νεοναζί τρομοκρατών ήταν ο Enver Şimşek, έμπορος λουλουδιών από το Schlüchtern, ο οποίος δολοφονήθηκε στη Νυρεμβέργη στις 9 Σεπτεμβρίου 2000, ο Abdurrahim Özüdoğru, εργάτης εργοστασίου και ράφτης, ο οποίος δολοφονήθηκε στη Νυρεμβέργη στις 13 Ιουνίου 2001, ο Süleyman Taşköprü, έμπορος φρούτων και λαχανικών που δολοφονήθηκε στο Αμβούργο στις 27 Ιουνίου 2001, ο Habil Kılıç, επίσης έμπορος φρούτων και λαχανικών που δολοφονήθηκε στο Μόναχο στις 29 Αυγούστου 2001, ο Mehmet Turgut, υπάλληλος εστιατορίου που δολοφονήθηκε στο Rostock στις 25 Φεβρουαρίου 2004, ο İsmail Yaşar, ιδιοκτήτης εστιατορίου, ο οποίος δολοφονήθηκε στη Νυρεμβέργη στις 9 Ιουνίου 2005, ο Θεόδωρος Βουλγαρίδης, συνιδιοκτήτης μιας υπηρεσίας κατασκευής κλειδιών, ο οποίος δολοφονήθηκε στο Μόναχο στις 15 Ιουνίου 2005, ο Mehmet Kubaşık, ιδιοκτήτης περιπτέρου που δολοφονήθηκε στο Ντόρτμουντ στις 4 Απριλίου 2006, ο Halit Yozgat, ιδιοκτήτης ενός ίντερνετ καφέ, δολοφονήθηκε στο Κάσελ στις 6 Απριλίου 2006 - παρουσία ενός υπαλλήλου της Υπηρεσίας Προστασίας του Συντάγματος και η αστυνομικός Michèle Kiesewetter, η οποία δολοφονήθηκε στις 25 Απριλίου 2007, στο Heilbronn.

Κολωνίας, στις 9 Ιουλίου 2004, είχε ως αποτέλεσμα τον σοβαρό τραυματισμό 22 ατόμων. Τον Νοέμβριο του 2011 η δράση της οργάνωσης τερματίστηκε, όταν η αστυνομία εντόπισε τα ίχνη των Uwe Böhnhardt και Uwe Mundlos, οι οποίοι αυτοκτόνησαν σε τροχόσπιτο που χρησιμοποιούσαν, το οποίο συγχρόνως, πυρπόλησαν. Η Beate Zschäpe, το τρίτο και μοναδικό εν ζωή μέλος της τρομοκρατικής οργάνωσης, προσπάθησε να εξαφανίσει τα υπόλοιπα ίχνη των συντρόφων της, πυρπολώντας το διαμέρισμα που διατηρούσαν στο Zwickau.

Η αποκάλυψη της δράσης των νεοναζί τρομοκρατών με την εξάρθρωση της NSU, αναζωπύρωσε, το 2012, τη συζήτηση σχετικά με την ανάγκη απαγόρευσης του NPD, ιδίως αφότου γνωστοποιήθηκε η ύπαρξη διασυνδέσεων μεταξύ του Ralf Wohlleben, πρώην αντιπροέδρου του NPD της Θουριγγίας, και των μελών της τρομοκρατικής ομάδας. Ωστόσο, η τότε Ομοσπονδιακή Υπουργός Δικαιοσύνης της Κυβέρνησης Merkel, Sabine Leutheusser-Schnarrenberger (FDP), επροτίμησε να δώσει έμφαση στη μεταρρύθμιση των αρχών ασφαλείας με σκοπό την αύξηση της αποτελεσματικότητάς τους. Από την άλλη πλευρά, η Διάσκεψη των Υπουργών Εσωτερικών των κρατιδίων που συνήλθε, τον Δεκέμβριο του 2011, στο Βισμπάντεν αποφάσισε ομόφωνα να εξετάσει τις προοπτικές της κίνησης μιας νέας διαδικασίας για την απαγόρευση του NPD. Μετά από πιέσεις που ασκήθηκαν και από τα ΜΜΕ⁶⁸³, αποφασίστηκε η απομάκρυνση των υπαλλήλων της Υπηρεσίας Προστασίας του Συντάγματος από τους κόλπους του NPD, ώστε να αποφευχθεί το προηγούμενο του 2003 και, στις 5 Δεκεμβρίου 2012, οι υπουργοί Εσωτερικών των κρατιδίων τάχθηκαν ομόφωνα υπέρ της έναρξης μιας νέας διαδικασίας απαγόρευσης, σε Διάσκεψη που πραγματοποιήθηκε στο Rostock, ενώ την επόμενη ημέρα, αντίστοιχη ομόφωνη απόφαση έλαβε και η Διάσκεψη των Πρωθυπουργών των Κρατιδίων. Κατόπιν, στις 14 Δεκεμβρίου 2012, το Ομοσπονδιακό Συμβούλιο αποφάσισε με μεγάλη πλειοψηφία (με μοναδική εξαίρεση το κρατίδιο της Έσσης, που απείχε) να υποβάλει εκ νέου αίτηση στο Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο για την απαγόρευση του NPD.

Τον Μάρτιο του 2013, η Βαυαρική Χριστιανική Κοινωνική Ένωση (CSU), το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα (SPD), οι Πράσινοι και το Αριστερό Κόμμα (Die Linke) υποστήριζαν την απαγόρευση του NPD. Το FDP εξέφρασε την αντίθεσή του στην απαγόρευση, ενώ η Χριστιανική Δημοκρατική Ένωση (CDU) αμφισβήτησε τη δική της πρόταση απαγόρευσης, με την ελπίδα ότι η πρόταση των ομόσπονδων κρατιδίων θα ευδοκιμούσε. Στις 3 Δεκεμβρίου 2013, το Ομοσπονδιακό Συμβούλιο (Bundesrat) υπέβαλε αίτηση ενώπιον του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου, με αίτημα την απαγόρευση του NPD βάσει του Άρθρου 21 του Θεμελιώδους Νόμου της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας. Η αίτηση βασίστηκε επίσης σε γνωμοδότηση ακαδημαϊκών εμπειρογνομόνων του Ινστιτούτου Σύγχρονης Ιστορίας του Μονάχου (IfZ), σύμφωνα με την οποία, το πολιτικό πρόγραμμα του NPD είναι σε μεγάλο βαθμό πανομοιότυπο με την ιδεολογία του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος

⁶⁸³ Βλ. σχετικό δημοσίευμα του περιοδικού “Der Spiegel” της 12ης Φεβρουαρίου 2012. Διαθέσιμο και στον ιστότοπο: <<https://www.spiegel.de/politik/eine-unertraegliche-partei-a-ba1a9bbd-0002-0001-0000-000083977212?context=issue>> (τελευταία πρόσβαση: 22.10.2025).

(NSDAP) του Adolf Hitler⁶⁸⁴. Από την άλλη πλευρά, δεν έλειπαν οι φόβοι ότι η πολιτική σημασία του NPD θα μπορούσε να αξιολογηθεί ως πολύ χαμηλή σε μια πιθανή μεταγενέστερη εξέταση της υπόθεσης από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, βάσει του άρθρου 11 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), γεγονός που έθετε εν αμφιβόλω το επιχείρημα ότι η απαγόρευση του NPD ήταν δικαιολογημένη στο μέτρο που το κόμμα αυτό αποτελούσε πράγματι «σοβαρή απειλή για το Σύνταγμα». Σύμφωνα με την - αποτελούμενη από συνολικά 250 σελίδες- αίτηση που υπέγραφαν οι νομικοί εκπρόσωποι του Ομοσπονδιακού Συμβουλίου, Καθηγητές Δημοσίου Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Humboldt του Βερολίνου, Christoph Möllers και Christian Waldhoff, τονιζόταν ότι το NPD είχε μια εξαιρετική συγγένεια με τον Εθνικοσοσιαλισμό και θεωρούσε τον εαυτό του συνεχιστή της παράδοσης του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος. Επιπλέον, υποστήριζαν ότι το κόμμα αυτό αποσκοπούσε στην πλήρη κατάργηση της φιλελεύθερης, δημοκρατικής θεμελιώδους τάξης της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας και, συνεπώς, η ιδεολογία του είναι ασυμβίβαστη με τα κεντρικά στοιχεία του Συντάγματος. Παράλληλα, σύμφωνα με το ανωτέρω έγγραφο, το NPD αποσκοπούσε στην κατάργηση της τάξης αυτής σε ολόκληρη την ομοσπονδιακή επικράτεια και, με τη συνδρομή ολόκληρης της οργανωτικής του δομής, είχε ήδη επιτύχει την αποδυνάμωση της τάξης αυτής σε τοπικό επίπεδο.

Το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο προχώρησε κανονικά στην εξέταση της υπόθεσης και εξέδωσε την απόφασή του (2 BvB 1/13) στις 17 Ιανουαρίου 2017⁶⁸⁵. Πριν υπαγάγει τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης στο άρθρο 21 § 2 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης, το Δικαστήριο προχώρησε σε μια «συστηματική ταξινόμηση» και παρουσίασε την ιστορική-τελεολογική αφήγηση του τέλους της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Η πρόβλεψη του Συντάγματος του 1949 για την απαγόρευση των πολιτικών κομμάτων θεωρείται ως η προσπάθεια «δημιουργίας των δομικών προϋποθέσεων για την αποφυγή της επανάληψης της καταστροφής του εθνικοσοσιαλισμού και της ανάπτυξης του κομματικού συστήματος όπως στην τελική φάση της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης»⁶⁸⁶. Παραπέμποντας στο σκεπτικό της απόφασής του για την απαγόρευση του KPD, που δέχεται ότι δεν μπορεί να υφίσταται «καμία άνευ όρων ελευθερία για τους εχθρούς της ελευθερίας», το Δικαστήριο υπογράμμισε ότι, για να εδραιωθεί μακροπρόθεσμα η Δημοκρατία, πρέπει να προληφθεί η κατάχρηση της ελευθερίας των κομμάτων «να καταργήσουν αυτή την τάξη».

⁶⁸⁴ Η σχετική έκθεση είναι διαθέσιμη στον ιστότοπο: <https://www.ifz-muenchen.de/fileadmin/user_upload/Vierteljahreshefte/Beilagen/NPD-Gutachten/1._260917-2013_Finales_NPD_Gutachten_Gesamt_2017-19-19-Anm.Red_endg%C3%BCltige_Version.pdf> (Τελευταία πρόσβαση: 21.10.2025). Σε ξεχωριστό έγγραφο δημοσιεύτηκε μία συγκριτική σύνοψη των πολιτικών δηλώσεων του NPD και του NSDAP. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <https://www.ifz-muenchen.de/fileadmin/user_upload/Vierteljahreshefte/Beilagen/NPD-Gutachten/2._260917-2013_Finale_Synopse_NPD_Gutachten_end%C3%BCltige_Version.pdf> (Τελευταία πρόσβαση: 21.10.2025).

⁶⁸⁵ BVerfGE 144, 20 - NPD-Verbotsverfahren. Ολόκληρη η απόφαση είναι διαθέσιμη (στη γερμανική γλώσσα) στον ιστότοπο του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου: <https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2017/01/bs20170117_2bv_b000113.html> (Τελευταία πρόσβαση: 21.10.2025).

⁶⁸⁶ Βλ. σκ. 514 της απόφασης.

Περαιτέρω, προκειμένου να ορίσει την έννοια της «μαχόμενης δημοκρατίας», το Δικαστήριο στηρίζει την αιτιολογία του σχεδόν κατά λέξη σε ένα κεντρικό μέρος του σκεπτικού της απόφασης για την απαγόρευση του KPD και ειδικότερα δέχεται ότι: «[...] ο Θεμελιώδης Νόμος εξάγει από τον πλουραλισμό των στόχων και των αξιών που έχουν διαμορφωθεί εντός των πολιτικών κομμάτων ορισμένες θεμελιώδεις αρχές της κρατικής οργάνωσης, οι οποίες, αφού εγκριθούν δημοκρατικά, πρέπει να αναγνωρίζονται ως απόλυτες αξίες και ως εκ τούτου να καθίστανται αντικείμενο αποφασιστικής υπεράσπισης έναντι κάθε επίθεσης. Ο στόχος είναι μια σύνθεση μεταξύ της αρχής της ανοχής προς όλες τις πολιτικές απόψεις και της δέσμευσης σε ορισμένες απαραβίαστες θεμελιώδεις αξίες της κρατικής τάξης. Συνεπώς, το Άρθρο 21 § 2 του Θεμελιώδους Νόμου αποτελεί έκφραση της συνειδητής συνταγματικής βούλησης για την επίλυση ενός προβλήματος ορίων της ελεύθερης δημοκρατικής κρατικής τάξης, μια αντανάκλαση των εμπειριών ενός συνταγματικού νομοθέτη που, σε μια συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία, πίστευε ότι δεν του επιτρεπόταν πλέον να εφαρμόσει πλήρως την αρχή της κρατικής ουδετερότητας έναντι των πολιτικών κομμάτων, και μια δέσμευση για μια – υπό αυτή την έννοια – μαχόμενη δημοκρατία (βλ., συνολικά, BVerfGE 5, 85 <139>)»⁶⁸⁷.

Πριν το Δικαστήριο προχωρήσει σε μια λεπτομερέστερη εξέταση, υπογραμμίζει την ανάγκη για μια «περιοριστική» ερμηνεία, η οποία απορρέει από τη «σχέση κανόνα-εξαίρεσης» μεταξύ της ελευθερίας των κομμάτων και της απαγόρευσης. Ο Θεμελιώδης Νόμος χαρακτηρίζεται από τις «θεμελιώδεις αποφάσεις» του για τον ανοιχτό χαρακτήρα της πολιτικής διαδικασίας καθώς και για την ελευθερία της έκφρασης και την ελευθερία της ένταξης σε ένα κόμμα. Βασίζεται στη δύναμη της «συνεχούς πνευματικής συζήτησης». Αυτό είναι το «πιο αποτελεσματικό όπλο»⁶⁸⁸ ακόμη και ενάντια σε ολοκληρωτικές και απάνθρωπες ιδεολογίες. Μια απαγόρευση «συνεπώς αντιπροσωπεύει μια σοβαρή καταπάτηση» που «μπορεί να δικαιολογηθεί μόνο υπό ειδικές συνθήκες». Η συνταγματική διάταξη που προβλέπει τη δυνατότητα απαγόρευσης θα πρέπει να εφαρμόζεται με προσοχή ως «εξαιρετικός κανόνας που περιορίζει τη δημοκρατία»⁶⁸⁹. Συνεπώς, «απαιτείται μια περιοριστική ερμηνεία των επιμέρους στοιχείων του κανόνα, η οποία λαμβάνει υπόψη τη σχέση κανόνα-εξαίρεσης (...)»⁶⁹⁰.

Στη συνέχεια, το Δικαστήριο περνάει στη δογματική επεξεργασία των τυπικών προϋποθέσεων για την απαγόρευση. Αφού κάνει αναφορά στην εξέλιξη της έννοιας της «φιλελεύθερης δημοκρατικής τάξης», όπως αυτή συμπληρώθηκε αργότερα, για παράδειγμα, με το δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης (αρχής γενομένης με τις αποφάσεις σχετικά με την απαγόρευση του SRP⁶⁹¹ και του KPD⁶⁹²), προβάλλει ότι παρουσιάζει μια περιοριστική εκδοχή του όρου «φιλελεύθερη

⁶⁸⁷ Βλ. σκ. 516 της απόφασης.

⁶⁸⁸ “wirksamste Waffe”.

⁶⁸⁹ „demokratieverkürzende Ausnahmenorm“.

⁶⁹⁰ Βλ. σκ. 524 της απόφασης.

⁶⁹¹ Βλ. σκέψεις 530-531.

⁶⁹² Βλ. σκέψεις 532 επ..

δημοκρατική τάξη», βασιζόμενη στα «κεντρικά στοιχεία» της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου⁶⁹³.

Η σχετική σκέψη του Δικαστηρίου αναφέρει ότι: «η έννοια της φιλελεύθερης δημοκρατικής τάξης του Θεμελιώδους Νόμου, όπως περιγράφεται στο άρθρο 21 § 2 του Θεμελιώδους Νόμου, απαιτεί εστίαση σε ορισμένες κεντρικές αρχές που είναι απολύτως απαραίτητες για ένα φιλελεύθερο συνταγματικό κράτος. Αυτή η στενή προσέγγιση φαίνεται να είναι σωστή, κυρίως λόγω του εξαιρετικού χαρακτήρα της απαγόρευσης ενός πολιτικού κόμματος. Η βασική συνταγματική απόφαση υπέρ μιας ανοιχτής διαδικασίας χάραξης πολιτικής συνεπάγεται ότι τα κόμματα πρέπει να έχουν τη δυνατότητα να αμφισβητούν με κριτικό τρόπο ορισμένα στοιχεία του Συντάγματος χωρίς να υπόκεινται σε απαγόρευση. Ο αποκλεισμός από τη διαδικασία χάραξης πολιτικής μπορεί να εξεταστεί μόνο όταν ένα κόμμα αμφισβητεί και απορρίπτει τις διατάξεις που είναι απολύτως απαραίτητες για μια φιλελεύθερη και δημοκρατική κοινωνία και οι οποίες, ως εκ τούτου, δεν μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο οποιασδήποτε συζήτησης»⁶⁹⁴.

Κατόπιν, το Δικαστήριο όρισε την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, η οποία αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για ένα δημοκρατικό συνταγματικό κράτος, ως εξής: «Η προέλευση της φιλελεύθερης δημοκρατικής τάξης του Θεμελιώδους Νόμου είναι η αξιοπρέπεια του ατόμου (Άρθρο 1 § 1 Θεμελιώδους Νόμου). [...] Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια είναι αναφαίρετη. Η κρατική εξουσία οφείλει να τη σέβεται και να τη διαφυλάσσει σε όλες τις μορφές της. Αυτό συνεπάγεται ότι το κράτος και η έννομη τάξη του δεν μπορούν να διεκδικήσουν κανένα απόλυτο καθεστώς ή «φυσική» προτεραιότητα. Συγκεκριμένα, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια περιλαμβάνει τη διατήρηση της προσωπικής ατομικότητας, της ταυτότητας και της ακεραιότητας, καθώς και τη στοιχειώδη ισότητα ενώπιον του νόμου [...]. Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια είναι ισότιμη· βασίζεται αποκλειστικά στην ουσία της ανθρώπινης υπόστασης, ανεξάρτητα από προέλευση, φυλή, ηλικία ή φύλο [...]. Η αξίωση του ατόμου για σεβασμό ως προσώπου ενυπάρχει στην αξίωση για αναγνώριση ως μέλους μιας νόμιμα συγκροτημένης κοινότητας με ίσα δικαιώματα»⁶⁹⁵.

Στη συνέχεια, επιχειρήθηκε μια εννοιολογική οριοθέτηση από το Δικαστήριο, το οποίο διευκρίνισε ότι: «Εξεταζόμενος διακριτά, ο όρος “εξάλειψη”⁶⁹⁶ υποδηλώνει την κατάργηση τουλάχιστον ενός από τα ουσιώδη στοιχεία» της φιλελεύθερης δημοκρατικής θεμελιώδους τάξης ή «την αντικατάστασή της από μια άλλη

⁶⁹³ Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στην αρχή της σκ. 535: «Η έννοια της φιλελεύθερης δημοκρατικής θεμελιώδους τάξης κατά την έννοια του Άρθρου 21 § 2 του Θεμελιώδους Νόμου απαιτεί συγκέντρωση σε ορισμένες κεντρικές θεμελιώδεις αρχές που είναι απολύτως απαραίτητες για ένα φιλελεύθερο συνταγματικό κράτος». Ο όρος που χρησιμοποιείται εν προκειμένω είναι «Θεμελιώδεις αρχές» (“Grundprinzipien”). Σε άλλα σημεία, π.χ. στη σκ. 534, αναφέρονται ο όρος «κεντρικά στοιχεία» (“Kernelementen”).

⁶⁹⁴ Βλ. σκ. 535 της απόφασης. Βλ. επίσης, Bumke, Christian / Voßkuhle, Andreas, German Constitutional Law: Introduction, Cases, and Principles, Oxford University Press, Oxford, 2019, σ. 376

⁶⁹⁵ Βλ. σκ. 538 επ. της απόφασης.

⁶⁹⁶ Beseitigen.

συνταγματική τάξη ή ένα άλλο σύστημα διακυβέρνησης»⁶⁹⁷. Σε σύγκριση με τον όρο «εξάλειψη», ο όρος «προσβολή» έχει «ανεξάρτητο κανονιστικό περιεχόμενο που επεκτείνει το πεδίο εφαρμογής του άρθρου 21 § 2 εδάφιο 1 του Θεμελιώδους Νόμου»⁶⁹⁸.

Βάσει της ανωτέρω εννοιολογικής οριοθέτησης που υιοθέτησε το Δικαστήριο, το κριτήριο της «υπονόμευσης»⁶⁹⁹ «μπορεί να θεωρηθεί ότι πληρούται όταν ένα πολιτικό κόμμα, σύμφωνα με την πολιτική του αντίληψη, απειλεί αισθητά τη φιλελεύθερη δημοκρατική τάξη. Μια τέτοια “υπονόμηση” μπορεί, επομένως, να θεωρηθεί ότι συντελείται ήδη όταν ένα πολιτικό κόμμα εργάζεται κατά τρόπο εξειδικευμένο για να επιφέρει την αναστολή της υφιστάμενης συνταγματικής τάξης, ακόμα και χωρίς να είναι σαφές ποια συνταγματική τάξη υποτίθεται ότι θα αντικαταστήσει την υφιστάμενη. Αρκεί να επιτίθεται σε ένα από τα συστατικά στοιχεία της φιλελεύθερης δημοκρατικής θεμελιώδους τάξης (ανθρώπινη αξιοπρέπεια, δημοκρατία και κράτος δικαίου), δεδομένου ότι αυτά είναι αλληλένδετα και αλληλοεξαρτώμενα [...]. Ένα πολιτικό κόμμα που απορρίπτει και πολεμά μία από τις κεντρικές αρχές της φιλελεύθερης δημοκρατικής τάξης δεν μπορεί να αποφύγει την απαγόρευση δηλώνοντας πίστη στις άλλες αρχές [...]. Το αποφασιστικό στοιχείο είναι [...] αν ένα πολιτικό κόμμα επιτίθεται σκοπίμως εναντίον των θεμελιωδών αρχών που είναι απαραίτητες για την ελεύθερη και δημοκρατική συνύπαρξη»⁷⁰⁰.

Περαιτέρω, το Δικαστήριο ορίζει τους στόχους του κόμματος ως την «επιτομή αυτού που επιδιώκει πολιτικά ένα κόμμα», ανεξάρτητα από το αν πρόκειται για «ενδιάμεσους ή τελικούς, βραχυπρόθεσμους ή μακροπρόθεσμους στόχους». Οι στόχοι αυτοί προκύπτουν από το πρόγραμμα, άλλα έγγραφα, ομιλίες κορυφαίων στελεχών, καθώς και εκπαιδευτικό και προπαγανδιστικό υλικό⁷⁰¹. Ο αποφασιστικός παράγοντας, σύμφωνα με το Δικαστήριο, είναι οι «πραγματικοί» στόχοι, «όχι οι προκαθορισμένοι». Επομένως, δεν είναι απαραίτητο «ένα κόμμα να αναγνωρίζει ανοιχτά τους αντισυνταγματικούς του στόχους»⁷⁰².

Αναφερόμενο στη «συμπεριφορά»⁷⁰³ των υποστηρικτών του κόμματος που στρέφεται κατά της φιλελεύθερης δημοκρατικής θεμελιώδους τάξης, το Δικαστήριο την εξετάζει από την οπτική γωνία των στόχων τους, αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι: «[ε]κτός από την προγραμματική του ατζέντα, οι προθέσεις του κόμματος μπορούν να αντικατοπτρίζονται στη συμπεριφορά των υποστηρικτών του»⁷⁰⁴. Ως υποστηρικτές, δε, νοούνται «όλα τα άτομα που υποστηρίζουν ένα κόμμα και δηλώνουν την αφοσίωσή τους σε αυτό, ακόμα και αν δεν είναι μέλη»⁷⁰⁵. Ο όρος «συμπεριφορά» δεν ορίζεται συγκεκριμένα, αλλά περιγράφεται παρεμπιπτόντως με το ζεύγος όρων «δηλώσεις ή

⁶⁹⁷ Βλ. σκ. 549 επ. της απόφασης.

⁶⁹⁸ Βλ. σκ. 551 της απόφασης.

⁶⁹⁹ Beeinträchtigen.

⁷⁰⁰ Βλ. σκ. 556 της απόφασης.

⁷⁰¹ Βλ. σκ. 558 της απόφασης.

⁷⁰² Βλ. σκ. 559 της απόφασης.

⁷⁰³ Verhalten.

⁷⁰⁴ Βλ. σκ. 560 της απόφασης.

⁷⁰⁵ Ibidem.

ενέργειες»⁷⁰⁶. Οι εν λόγω δηλώσεις ή ενέργειες απλών μελών «μπορούν να αποδοθούν στο πολιτικό κόμμα, μόνο εάν πραγματοποιούνται σε πολιτικό πλαίσιο και το πολιτικό κόμμα τις έχει εγκρίνει ή επιδοκιμάσει»⁷⁰⁷. Το κατά πόσον μπορεί να αποδοθεί σε ένα κόμμα ορισμένη συμπεριφορά και η «θεμελιώδης τάση»⁷⁰⁸ του, είναι ζήτημα που εξετάζεται με διαφοροποιημένο τρόπο: Καταρχάς, οι δραστηριότητες της ηγεσίας του κόμματος και των κορυφαίων αξιωματούχων, καθώς και οι επίσημες δημοσιεύσεις, μπορούν να αποδοθούν χωρίς περαιτέρω καθυστέρηση⁷⁰⁹. επίσης, στην περίπτωση «δηλώσεων ή ενεργειών» απλών μελών, η απόδοση ευθύνης είναι δυνατή μόνο εάν αυτές «λάβουν χώρα σε πολιτικό πλαίσιο» και το κόμμα τις έχει «εγκρίνει ή ανεχτεί», αν και η αποβολή από το κόμμα ή η επιβολή πειθαρχικών μέτρων θα ήταν «πιθανά και εύλογα»⁷¹⁰. περαιτέρω, για τους υποστηρικτές που δεν είναι μέλη του κόμματος, κάθε είδους «επιρροή ή έγκριση της συμπεριφοράς τους» εκ μέρους του κόμματος, εφόσον αποδεικνύεται με «συγκεκριμένα γεγονότα», αποτελεί, κατ' αρχήν, «αναγκαία προϋπόθεση για τον καταλογισμό», καθώς μόνο τότε αποτελεί «έκφραση της βούλησης του κόμματος»⁷¹¹. επιπλέον, ποινικά αδικήματα που διαπράττονται από υποστηρικτές του κόμματος σχετίζονται μόνον εφόσον έχουν «πολιτικό υπόβαθρο», δηλαδή εάν καταδεικνύουν τις «αντισυνταγματικές φιλοδοξίες» της οργάνωσης, ενώ, «μεμονωμένες πράξεις ή πράξεις λίγων» δεν μπορούν να καταλογιστούν εφόσον δεν αποτελούν «έκφραση της βούλησης του κόμματος»⁷¹². σύμφωνα με το Δικαστήριο: «η γενική απόδοση εγκληματικών και βίαιων πράξεων χωρίς συγκεκριμένο πλαίσιο απόδοσης τίθεται εκτός συζήτησης», ενώ, σε σαφή αντίθεση με τους υποστηρικτές της απαγόρευσης, επισημαίνεται ότι: «[ε]ιδικότερα, (...) η δημιουργία ή η υποστήριξη ενός συγκεκριμένου πολιτικού κλίματος από μόνη της δεν επιτρέπει την απόδοση εγκληματικών πράξεων που διαπράττονται [από τρίτους] σε αυτό το πολιτικό κλίμα»⁷¹³. τέλος, γίνεται δεκτό ότι: «οι κοινοβουλευτικές δηλώσεις μπορούν να αποδοθούν σε ένα κόμμα στο πλαίσιο μιας απαγόρευσης», ενώ η αρχή της αποζημίωσης προστατεύει τα μέλη του από οποιαδήποτε εξωκοινοβουλευτική παρέμβαση, ακόμη και αν αυτή λαμβάνει χώρα μόνον εμμέσως (απώλεια εντολής λόγω απαγόρευσης κόμματος). Ωστόσο, επειδή το Δικαστήριο θέλει να λάβει υπόψη τη «θεμελιώδη συνταγματική απόφαση για τη “μαχόμενη δημοκρατία”» και να θεσπίσει μια «πρακτική συμφωνία» μεταξύ της αποζημίωσης και της απαγόρευσης του κόμματος, μπορούν να χρησιμοποιηθούν οι κοινοβουλευτικές δηλώσεις⁷¹⁴.

Ερμηνεύοντας το στοιχείο του αδικήματος, το Δικαστήριο εισάγει μια νέα συνταγματική κατηγορία, την «δυνατότητα». Αυτό είναι επίσης ένα θεμελιώδες στοιχείο της συλλογιστικής που τελικώς έκρινε την υπόθεση. Το Δικαστήριο

⁷⁰⁶ Äußerungen oder Handlungen (σκ. 563).

⁷⁰⁷ Βλ. σκ. 563 της απόφασης.

⁷⁰⁸ “Grundtendenz” (σκ. 561).

⁷⁰⁹ Βλ. σκ. 562 της απόφασης.

⁷¹⁰ Βλ. σκ. 563 της απόφασης.

⁷¹¹ Βλ. σκ. 564 της απόφασης.

⁷¹² Βλ. σκ. 565 της απόφασης.

⁷¹³ Βλ. σκ. 566 της απόφασης.

⁷¹⁴ Βλ. σκ. 567 της απόφασης.

αναπτύσσει το επιχείρημά του, ότι δεν επαρκεί ένας «στόχος»⁷¹⁵ που στρέφεται κατά της φιλελεύθερης δημοκρατικής θεμελιώδους τάξης, σε πέντε βήματα, ήτοι: α) δεν υφίσταται καμία απαγόρευση ιδεολογίας ή πολιτικών πεποιθήσεων, β) οριοθέτηση μεταξύ ομολογίας και καταπολέμησης, γ) συστηματική δράση και εξειδικευμένη προετοιμασία (δεν απαιτείται η διάπραξη εγκλήματος ή παραβιάσεις του νόμου), δ) καμία συγκεκριμένη απειλή και ε) «Δυνατότητα».

Ειδικότερα, ως προς το πρώτο βήμα, με βάση τον κανόνα που διέπει την περιοριστική-στενή ερμηνεία (ανοικτή διαμόρφωση βούλησης, πολιτική ελευθερία έκφρασης και ελευθερία των κομμάτων)⁷¹⁶, το Δικαστήριο δηλώνει ότι η «*παρέμβαση σε αυτά τα συνταγματικά αγαθά*» είναι «*επιτρεπτή μόνον εφόσον το επιβάλλει ο σκοπός προστασίας*». Επομένως, ένα κόμμα πρέπει να «*επιδιώκει ενεργά τα ιδανικά*» του⁷¹⁷. Το απαγορευτικό μέτρο κατά των κομμάτων «*δεν επιβάλλει κυρώσεις εις βάρος ιδεών ή πεποιθήσεων*», δεν «*περιέχει απαγόρευση της ιδεολογίας ή της κοσμοθεωρίας, αλλά απαγόρευση οργάνωσης*». «*Μόνο όταν ένα κόμμα παρουσιάζει δημόσια τους αντισυνταγματικούς του στόχους*» και «*ενεργεί κατά*» της φιλελεύθερης δημοκρατικής θεμελιώδους τάξης, λαμβάνεται υπόψη η «*παρέμβαση*»: Το κόμμα πρέπει επομένως να υπερβαίνει την απλή διακήρυξη των πραγματικών (αντισυνταγματικών) στόχων του και να «*υπερβεί τα όρια*» στην καταπολέμηση της φιλελεύθερης δημοκρατικής θεμελιώδους τάξης. Το Δικαστήριο καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «*[μ]όνο η κατανόηση της “επιδίωξης” που λαμβάνει υπόψη την προϋπόθεση της υπέρβασης αυτού του ορίου [ενν. της πραγματικής καταπολέμησης της φιλελεύθερης δημοκρατικής τάξης] ικανοποιεί την ανάγκη περιοριστικής ερμηνείας του άρθρου 21 § 2 του Θεμελιώδους Νόμου*»⁷¹⁸.

Στη συνέχεια, προκειμένου να «*καθορίσει τα όρια*» μεταξύ «*απλής ομολογίας*» και «*καταπολέμησης*», το Δικαστήριο βασίστηκε στην απόφαση για την απαγόρευση του KPD. Το 1956, η απόφαση έθετε ως προαπαιτούμενο μια «*ενεργά μαχητική, επιθετική στάση απέναντι στην υφιστάμενη τάξη*», πέρα από την απλή απόρριψη των «*υψηλότερων αρχών*» μιας φιλελεύθερης, δημοκρατικής συνταγματικής τάξης. Η καταπολέμηση της συνταγματικής τάξης πρέπει να διεξάγεται «*με σχέδιο*» μέσω «*δράσεων*», για παράδειγμα, μέσω «*προγραμματικών ομιλιών*» κορυφαίων στελεχών του κόμματος⁷¹⁹.

Ως προς το τρίτο βήμα, το Δικαστήριο επισημαίνει ότι μια «*συστηματική δράση*» χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι «*κατευθύνεται*» προς την καταπολέμηση της φιλελεύθερης δημοκρατικής τάξης, «*με την έννοια μιας ειδικής προπαρασκευαστικής πράξης*». Πρέπει να υφίσταται μια «*διαρκής εργασία για την υλοποίηση μιας πολιτικής αντίληψης που είναι αντίθετη προς τη φιλελεύθερη δημοκρατική τάξη*. Αυτό μπορεί να υποτεθεί μόνον εάν η μεμονωμένη δράση αποτελεί

⁷¹⁵ “Darauf Ausgehen”.

⁷¹⁶ Οι εν λόγω αρχές αναφέρονται στη σκ. 573 της απόφασης.

⁷¹⁷ Βλ. σκ. 571 της απόφασης.

⁷¹⁸ Βλ. σκ. 573 της απόφασης.

⁷¹⁹ Βλ. σκ. 574 της απόφασης.

έκφραση μιας θεμελιώδους τάσης που αποδίδεται στο πολιτικό κόμμα»⁷²⁰. Επομένως, μία συστηματική δράση είναι μια «ειδική προετοιμασία»⁷²¹, εάν υπάρχει μια «στοχοκεντρική σύνδεση μεταξύ των συγκεκριμένων ενεργειών» και της πάλης ενάντια στη φιλελεύθερη δημοκρατική θεμελιώδη τάξη⁷²². Η απαίτηση για σχετική «αξιόποινη δράση» δεν θα ήταν συμβατή με την προληπτική φύση του κανόνα. Επίσης, το «μαχόμενο συνταγματικό κράτος» θα πρέπει να είναι σε θέση να παρεμβαίνει έγκαιρα προς όφελος της άμυνας έναντι πιθανών μελλοντικών απειλών, οι δε ενέργειες ενός κόμματος δεν χρειάζεται να είναι «παράνομες». Στη συνέχεια, το Δικαστήριο συνοψίζει την έως τώρα ερμηνεία του όρου «δράση», υποστηρίζοντας ότι «[έ]να κόμμα μπορεί επίσης να είναι αντισυνταγματικό εάν επιδιώκει τους αντισυνταγματικούς του στόχους αποκλειστικά με νόμιμα μέσα και αποκλείοντας κάθε χρήση βίας. Η απαγόρευση του κόμματος αποτελεί αντίδραση στην τακτική της “νομικής επανάστασης” που ακολουθούσαν οι Εθνικοσοσιαλιστές, οι οποίοι επεδίωκαν να αποκτήσουν εξουσία με νόμιμα μέσα [...]»⁷²³, ενώ στη συνέχεια δέχεται ότι «[σ]υνεπώς, η άσκηση των ελευθεριών που προστατεύονται από τα θεμελιώδη δικαιώματα μπορεί επίσης να υπόκειται σε απαγόρευση. Η “μαχόμενη δημοκρατία” στοχεύει ακριβώς στην αποτροπή της κατάχρησης των ελευθεριών που προστατεύονται από τα θεμελιώδη δικαιώματα με σκοπό την κατάργηση της ελευθερίας»⁷²⁴. Οι παράνομες μέθοδοι πάλης έχουν δευτερεύουσα, ενδεικτική σημασία ως «βαρυσήμαντα στοιχεία» ότι υπάρχει «παραβατική στόχευση» κατά της φιλελεύθερης δημοκρατικής τάξης ή ότι το κόμμα «προβαίνει στην υλοποίηση αυτών των στόχων»⁷²⁵.

Ως προς το τέταρτο βήμα, το Δικαστήριο δέχτηκε ότι δεν είναι απαραίτητο οι σχεδιασμένες και εξειδικευμένες ενέργειες του κόμματος «να αποτελούν ήδη συγκεκριμένη απειλή» για τη φιλελεύθερη δημοκρατική θεμελιώδη τάξη. Η συλλογιστική αυτή βασίστηκε στη γραμματική, τη συστηματική, την ιστορική και την τεολογική ερμηνεία. Η έμφαση δίδεται στην αρχή της προφύλαξης που απορρέει από τη γένεση του κόμματος: «Καταπνίξτε το εν τη γενέσει του!». Η απαγόρευση του κόμματος είναι «από τη φύση της ένα προληπτικό μέτρο». Δεν στοχεύει «στην αποτροπή κινδύνων που έχουν ήδη προκύψει, αλλά στην πρόληψη της εμφάνισης εκείνων που ενδέχεται να προκύψουν στο μέλλον»⁷²⁶. Με άλλα λόγια, ως μέτρο «προληπτικής συνταγματικής προστασίας», αποσκοπεί στην πρόληψη «της εμφάνισης συγκεκριμένων κινδύνων (...) πολύ νωρίτερα»⁷²⁷.

Σύμφωνα με το Δικαστήριο, αυτή η «παραίτηση» έναντι ενός συγκεκριμένου κινδύνου ανταποκρίνεται στο νόημα και στο σκοπό της «διάταξης», δεδομένου ότι αποτελεί «αντίδραση στην άνοδο του εθνικοσοσιαλισμού και στην (υποτιθέμενη)

⁷²⁰ Βλ. σκ. 576 της απόφασης.

⁷²¹ qualifizierte Vorbereitung.

⁷²² Βλ. σκ. 577 της απόφασης.

⁷²³ Βλ. σκ. 578 της απόφασης.

⁷²⁴ Βλ. σκ. 579 της απόφασης.

⁷²⁵ Βλ. σκ. 580 της απόφασης.

⁷²⁶ Βλ. σκ. 584 της απόφασης.

⁷²⁷ Βλ. σκ. 522 της απόφασης.

αδυναμία της Συντάγματος της Βαϊμάρης να αντιμετωπίσει τους εχθρούς της δημοκρατίας». Η απαγόρευση του κόμματος «βασίζεται στην ιστορική εμπειρία, ότι οι ριζοσπαστικές τάσεις είναι τόσο πιο δύσκολο να καταπολεμηθούν όσο περισσότερο κερδίζουν έδαφος». Το Δικαστήριο υπογραμμίζει την έννοια της πρόληψης κινδύνων με το επιχείρημα ότι «η χρονική στιγμή από την οποία υφίσταται συγκεκριμένος κίνδυνος (...) δεν μπορεί συνήθως να προσδιοριστεί με ακρίβεια» και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι: «[ε]άν έπρεπε να αναμένεται η εμφάνιση ενός συγκεκριμένου κινδύνου, η απαγόρευση ενός κόμματος θα μπορούσε ενδεχομένως να εξεταστεί μόνο σε ένα χρονικό σημείο, στο οποίο το εν λόγω κόμμα θα είχε ήδη αποκτήσει τόσο ισχυρή θέση, ώστε η απαγόρευση να μην μπορεί πλέον να εφαρμοστεί»⁷²⁸.

Τέλος, ακολουθώντας το πέμπτο βήμα, το Δικαστήριο επισημαίνει ότι «[σ]ύμφωνα με τον εξαιρετικό χαρακτήρα της απαγόρευσης των κομμάτων ως προληπτικού μέτρου κατά της οργάνωσής τους και όχι ως απλής απαγόρευσης ιδεολογίας ή πεποιθήσεων, η “πιθανότητα” μπορεί να θεωρηθεί ότι συντρέχει μόνον εάν υπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεία βαρύτητας που καθιστούν τουλάχιστον πιθανό ότι η δράση ενός κόμματος που στρέφεται εναντίον των προστατευόμενων αγαθών του άρθρου 21 § 2 του Θεμελιώδους Νόμου μπορεί να είναι επιτυχής (δυνατότητα)»⁷²⁹. «Δυνατότητα»⁷³⁰ υπό την ανωτέρω έννοια σημαίνει ότι ένα κόμμα διαθέτει «επαρκείς δυνατότητες δράσης»⁷³¹, οι οποίες καθιστούν τις προσπάθειές του «όχι εντελώς μάταιες». Εφόσον δεν ισχύει κάτι τέτοιο, «δεν απαιτείται η προληπτική προστασία του Συντάγματος μέσω της απαγόρευσης ενός κόμματος ως του αυστηρότερου και, επιπλέον, δίκου του όπλου του δημοκρατικού κράτους δικαίου εναντίον των οργανωμένων εχθρών του»⁷³². Στο σημείο αυτό, αξίζει να υπογραμμιστεί ότι το Δικαστήριο κρατά αποστάσεις από την παλαιότερη σχετική νομολογία του, αναφέροντας ότι: «Το Τμήμα δεν συμφωνεί με τον διαφορετικό ορισμό που δίνεται στην απόφαση KPD, σύμφωνα με τον οποίο δεν υπάρχει αντίρρηση για την απαγόρευση ενός κόμματος, εάν, κατά την ανθρώπινη κρίση, δεν υπάρχει προοπτική το κόμμα να μπορέσει να υλοποιήσει τις αντισυνταγματικές του προθέσεις στο άμεσο μέλλον»⁷³³. Αυτή η αποστασιοποίηση έναντι της παλαιότερης νομολογίας είναι δικαιολογημένη, διότι διαφορετικά δεν θα ήταν δυνατό να εισαχθεί η έννοια της «δυνατότητας» που αποτελεί βασικό στοιχείο για την αιτιολογία της τελικής ετυμηγορίας.

Περαιτέρω, το Δικαστήριο επισημαίνει ότι, το κατά πόσον υπάρχει «επαρκής βαθμός» δυνατότητας προκύπτει έπειτα από μια «συνολική αξιολόγηση», στο πλαίσιο της οποίας, πρέπει να λαμβάνονται υπόψη η γενική κατάσταση του κόμματος -ήτοι η κατάσταση και εξέλιξη των μελών του, η δομή της οργάνωσής του, ο βαθμός και η ικανότητα κινητοποίησης και προπαγανδιστικής δράσης, η οικονομική κατάσταση-, «η επίδρασή του στην κοινωνία» και «όλες οι άλλες περιστάσεις». Όσον αφορά τις

⁷²⁸ Βλ. σκ. 583 της απόφασης.

⁷²⁹ Βλ. σκ. 585 της απόφασης.

⁷³⁰ “Potentialität”.

⁷³¹ hinreichende Wirkungsmöglichkeiten.

⁷³² Βλ. σκ. 586 της απόφασης.

⁷³³ Ibidem.

«προοπτικές επιτυχίας»⁷³⁴, τα στοιχεία που πρέπει να αξιολογούνται συνίστανται, αφενός, στην «απλή συμμετοχή (...) στον πολιτικό διάλογο» και, αφετέρου, στη «δυνατότητα επίτευξης των πολιτικών στόχων (...) με άλλα μέσα»⁷³⁵. Μεταξύ των μέσων αυτών συγκαταλέγονται «η βία ή η διενέργεια αξιόποινων πράξεων»⁷³⁶, που υποδηλώνουν «μια ορισμένη πιθανότητα». Ειδικότερα, επισημαίνεται ότι η χρήση βίας είναι «από μόνη της επαρκώς σημαντική», ώστε να αποδεικνύεται αυτή η πιθανότητα, ενώ η ίδια αποδεικτική ισχύς υφίσταται και υπό την εκδοχή μιας σχετικής αξιόποινης συμπεριφοράς. Σύμφωνα με το Δικαστήριο, «[α]υτό συμβαίνει, για παράδειγμα, όταν ένα κόμμα δημιουργεί μια “ατμόσφαιρα φόβου” ή απειλής, η οποία είναι ικανή να επηρεάσει μακροπρόθεσμα την ελεύθερη και ισότιμη συμμετοχή όλων στη διαδικασία διαμόρφωσης της πολιτικής βούλησης. Αρκεί να προκαλούνται τέτοιες επιπτώσεις σε περιορισμένες γεωγραφικά περιοχές. Ωστόσο, είναι απαραίτητο οι ενέργειες του κόμματος να είναι αντικειμενικά ικανές να περιορίσουν την ελευθερία της διαμόρφωσης της πολιτικής βούλησης. Οι καθαρά υποκειμενικές επιπτώσεις της απειλής δεν αρκούν σε αυτό το πλαίσιο»⁷³⁷. Το Δικαστήριο ολοκληρώνει το σκεπτικό του, αντικρούοντας τις θέσεις των προσφευγόντων, με το επιχείρημα ότι δεν αρκεί το γεγονός ότι οι δηλώσεις ενός κόμματος έχουν ως στόχο να υλοποιηθούν πολιτικά και ότι, ως εκ τούτου, έχουν καθοριστικό χαρακτήρα για τη δράση του κόμματος, καθώς αυτό ισχύει ανεξαιρέτως για τις δηλώσεις ενός πολιτικού κόμματος. Αντιθέτως, «[α]παιτείται μάλλον να υπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεία βαρύτητας που να καθιστούν πιθανή την επιτυχία της παρότρυνσης για δράση που συνδέεται με τη διάδοση των αντισυνταγματικών ιδεών του κόμματος»⁷³⁸.

Το Δικαστήριο, εξετάζοντας τον προβαλλόμενο από τους αιτούντες λόγο, σύμφωνα με τον οποίο το NPD παρουσίαζε ομοιότητες με τον εθνικοσοσιαλισμό, τόν απέρριψε σαφώς, προχωρώντας σε περιοριστική ερμηνεία της σχετικής διάταξης, δεχόμενο ότι: «[...] η απλή συγγένεια με τον εθνικοσοσιαλισμό δεν μπορεί να δικαιολογήσει την απαγόρευση ενός κόμματος χωρίς να εξεταστούν οι επιμέρους προϋποθέσεις του άρθρου 21 § 2 εδάφιο α' του Θεμελιώδους Νόμου. Ο εξαιρετικός χαρακτήρας της διάταξης και η ανάγκη περιοριστικής ερμηνείας [...] αποκλείουν την πιθανότητα να θεωρηθεί η ομοιότητα ενός κόμματος με τον εθνικοσοσιαλισμό ως άγραφο στοιχείο που διευρύνει το πεδίο εφαρμογής της διάταξης»⁷³⁹. Ο κανόνας δεν διαμορφώθηκε για να στρέφεται «ειδικά εναντίον του εθνικοσοσιαλισμού» και «[σ]υνεπώς, ισχύουν για όλα τα κόμματα οι ίδιες προϋποθέσεις που ορίζονται στο άρθρο 21 § 2 εδ. α' του Θεμελιώδους Νόμου περί απαγόρευσης»⁷⁴⁰. Κατά το Δικαστήριο, η ύπαρξη μιας «ομοιότητας» με τον εθνικοσοσιαλισμό αποτελεί οπωσδήποτε ένα ισχυρό στοιχείο, ικανό να αποδείξει την ύπαρξη αντισυνταγματικών

⁷³⁴ Erfolgsaussichten.

⁷³⁵ Βλ. σκ. 587 της απόφασης.

⁷³⁶ “[...] durch den Einsatz von Gewalt oder die Begehung von Straftaten durchzusetzen [...]”. Βλ. σκ. 588 της απόφασης.

⁷³⁷ Βλ. σκ. 588 της απόφασης.

⁷³⁸ Βλ. σκ. 589 της απόφασης.

⁷³⁹ Βλ. σκ. 593 της απόφασης.

⁷⁴⁰ Βλ. σκ. 597 της απόφασης.

στόχων ενός κόμματος, ωστόσο, ένα τέτοιο στοιχείο δεν είναι ικανό να αντικαταστήσει τις «σχετικές με τη δράση»⁷⁴¹ προϋποθέσεις της «προσπάθειας» επίτευξης των στόχων αυτών⁷⁴².

Κατόπιν, το Δικαστήριο, επικαλούμενο τη γένεση του κανόνα περί απαγόρευσης των πολιτικών κομμάτων, αρνείται να εφαρμόσει «αυτόνομα» την αρχή της αναλογικότητας. Ωστόσο, αυτό δεν έρχεται σε αντίθεση με το γεγονός ότι «κατά την ερμηνεία των επιμέρους στοιχείων της διάταξης, πρέπει να λαμβάνει [το Τμήμα του Δικαστηρίου] υπόψη τις εγγυήσεις ελευθερίας και τις αρχές του Συντάγματος και να τις “συνδέει” με τον προστατευτικό σκοπό της διάταξης, προκειμένου να αποφεύγονται αντιφάσεις και να επιτυγχάνεται η μέγιστη δυνατή συμφωνία των σχετικών έννομων αγαθών»⁷⁴³. Ολοκληρώνοντας την εξέταση του νομικού μέρους της υπόθεσης, το Β' Τμήμα του Δικαστηρίου παραθέτει μια σειρά από obiter dicta, επισημαίνοντας ότι τα κριτήρια που εκθέτει στην απόφαση για το NPD είναι απολύτως συμβατά με τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, σχετικά με την απαγόρευση πολιτικών κομμάτων⁷⁴⁴.

Το Δικαστήριο, ύστερα από μια αφηρημένη επεξεργασία των συνταγματικών κριτηρίων, πάντοτε υπό το πρίσμα της υπόθεσης, προβαίνει στην υπαγωγή, έχοντας, ωστόσο, ήδη καταλήξει στη συμπερασματική του σκέψη, η οποία δέχτηκε ότι: «[σ]ύμφωνα με αυτά τα κριτήρια, η αίτηση απαγόρευσης είναι αβάσιμη. Το καθ' ου [NPD] επιδιώκει, σύμφωνα με τους στόχους του και τη συμπεριφορά των οπαδών του, την κατάργηση της φιλελεύθερης δημοκρατικής θεμελιώδους τάξης (I.). Ωστόσο, δεδομένου ότι δεν υπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεία που να καθιστούν τουλάχιστον πιθανή την επίτευξη των στόχων που επιδιώκει το καθ' ου [NPD], δεν συντρέχει “επιδίωξη” κατά την έννοια του άρθρου 21 § 2 εδ. α' του Θεμελιώδους Νόμου (II.)»⁷⁴⁵. Βέβαια, το Δικαστήριο δέχεται ότι, τουλάχιστον ως προς το περιεχόμενο του προγράμματος και των διακηρύξεών του, οι στόχοι του NPD είναι ασυμβίβαστοι με τις «αξίες» της φιλελεύθερης δημοκρατικής θεμελιώδους τάξης, και μάλιστα ότι αποσκοπούν στην κατάργησή τους. Η έμφαση δίνεται στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια, με την οποία δεν είναι συμβατό το «πολιτικό σχέδιο» της λεγόμενης «λαϊκής κοινότητας»⁷⁴⁶ -μιας έννοιας ευθέως συνδεδεμένης με τον εθνικοσοσιαλισμό-, διότι η αποδοχή του τελευταίου οδηγεί στον αυθαίρετο αποκλεισμό ανεπιθύμητων μειονοτήτων⁷⁴⁷. Επιπλέον, γίνεται δεκτό ότι το NPD «παραβιάζει το φιλελεύθερο δημοκρατικό πολίτευμα και όσον αφορά τη δημοκρατική αρχή. Βεβαίως, αυτή η στάση δεν μπορεί να συναχθεί με την απαιτούμενη σαφήνεια από το πρόγραμμα του κόμματος (α). Ωστόσο, η απόρριψη της συνταγματικής μορφής της φιλελεύθερης δημοκρατίας προκύπτει από άλλες δημοσιεύσεις και δηλώσεις ηγετικών στελεχών που μπορούν να αποδοθούν στο καθ' ου [NPD] (β). Από αυτές προκύπτει ότι η πολιτική ιδεολογία του

⁷⁴¹ Handlungsbezogen.

⁷⁴² Βλ. σκ. 598 της απόφασης.

⁷⁴³ Βλ. σκ. 602 της απόφασης.

⁷⁴⁴ Βλ. σκ. 607-632 της απόφασης.

⁷⁴⁵ Βλ. σκ. 633 της απόφασης.

⁷⁴⁶ Volksgemeinschaft.

⁷⁴⁷ Βλ. σκ. 635 επ. της απόφασης.

καθ' ου [NPD] αντιβαίνει στο δικαίωμα ισότιμης συμμετοχής στη διαμόρφωση της πολιτικής βούλησης που απορρέει από το άρθρο 20 §§ 1 και 2 του Θεμελιώδους Νόμου. Επιπλέον, το καθ' ου [NPD] παραβιάζει την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, καθώς απαιτεί την κατάργηση του υφιστάμενου κοινοβουλευτικού αντιπροσωπευτικού συστήματος και την αντικατάστασή του από ένα εθνικό κράτος βασισμένο στην αρχή της “λαϊκής κοινότητας”, χωρίς να εξηγεί πώς θα διασφαλιστεί η απαραίτητη σχέση νομιμοποίησης μεταξύ του λαού και της κρατικής εξουσίας»⁷⁴⁸. Επίσης, σύμφωνα με το Δικαστήριο το NPD παρουσιάζει σαφείς ομοιότητες με τον εθνικοσοσιαλισμό, καθώς, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στη σχετική σκέψη: «[...] Το καθ' ου [NPD] παρουσιάζει ομοιότητες με τον εθνικοσοσιαλισμό. Η έννοια της “λαϊκής κοινότητας”, η αντισημιτική στάση και η περιφρόνηση της υφιστάμενης δημοκρατικής τάξης παρουσιάζουν σαφείς ομοιότητες με τον εθνικοσοσιαλισμό (α). Σε αυτό προστίθενται η αναγνώριση ηγετικών προσωπικοτήτων του NSDAP, η επιλεκτική χρήση λεξιλογίου, κειμένων, ύμνων και συμβολισμών του εθνικοσοσιαλισμού, καθώς και ιστορικοαναθεωρητικές δηλώσεις, που τεκμηριώνουν τη σύνδεση τουλάχιστον σχετικών τμημάτων του καθ' ου [NPD] με τον ιδεολογικό κόσμο του εθνικοσοσιαλισμού (β). Παρά τις διαρθρωτικές διαφορές μεταξύ του καθ' ου [NPD] και του NSDAP, αυτό επιβεβαιώνει την περιφρόνηση της φιλελεύθερης δημοκρατικής θεμελιώδους τάξης από το καθ' ου [NPD] (γ)»⁷⁴⁹.

Σύμφωνα με το Δικαστήριο, η κατάργηση της φιλελεύθερης δημοκρατικής θεμελιώδους τάξης επιδιώκεται από το NPD μεθοδικά, στο πλαίσιο μιας προσεκτικής προετοιμασίας. Από άποψη σχεδιασμού⁷⁵⁰, διότι το κόμμα αυτό δηλώνει τέτοιους στόχους και εργάζεται με επαρκή ένταση για την επίτευξή τους, ενώ από άποψη κατάρτισης⁷⁵¹, διότι όλες οι δραστηριότητές του είναι προσανατολισμένες προς την επιδιωκόμενη κατάργηση της φιλελεύθερης δημοκρατικής θεμελιώδους τάξης⁷⁵². Σε αυτή την αναλυτική εξέταση, δεν γίνεται συστηματική διάκριση μεταξύ στόχων και συμπεριφοράς, αλλά η συμπεριφορά, υπό την έννοια της προπαγάνδας, σχετίζεται με το κυρίαρχο επίπεδο στόχων, ήτοι με τη μορφή ομιλιών, φυλλαδίων ή δηλώσεων βουλευτών και αξιωματούχων.

Καταλήγοντας, το Δικαστήριο δέχεται ότι, για την περίπτωση του NPD συντρέχουν όλα εκείνα τα στοιχεία που μπορούν να το κατατάξουν μεταξύ των αντισυνταγματικών πολιτικών κομμάτων, αλλά ελλείπει η απαιτούμενη «δυνατότητα» επίτευξης των στόχων του. Εν προκειμένω, το Δικαστήριο ελέγχει κριτικά τις περιορισμένες δυνατότητες του NPD. Σύμφωνα με τη βασική σκέψη: «Το Τμήμα δεν παραβλέπει το γεγονός ότι οι ενδιαφερόμενοι, οι οποίοι υφίστανται εκφοβιστική, σκόπιμα προκλητική ή υπερβαίνουσα τα όρια της ποινικής ευθύνης συμπεριφορά εκ μέρους μελών ή οπαδών του καθ' ου (NPD), ενδέχεται να θεωρούν ότι

⁷⁴⁸ Βλ. σκ. 758 της απόφασης, οι επιμέρους αναφορές της οποίας αναλύονται στις επόμενες σκέψεις της.

⁷⁴⁹ Βλ. σκ. 805 της απόφασης, οι επιμέρους αναφορές της οποίας αναλύονται στις επόμενες σκέψεις της.

⁷⁵⁰ Planvoll.

⁷⁵¹ Qualifiziert.

⁷⁵² Βλ. σκ. 845.

η συνταγματικά κατοχυρωμένη ελευθερία έκφρασης και δράσης τους θίγεται σοβαρά και μόνιμα. Ωστόσο, σύμφωνα με τα πορίσματα της προφορικής διαδικασίας, η έκταση, η ένταση και η συχνότητα τέτοιων περιστατικών δεν υπερβαίνουν το υψηλό όριο απαγόρευσης κόμματος σύμφωνα με το άρθρο 21 § 2 του Θεμελιώδους Νόμου, για τους λόγους που εκτίθενται [...], δεδομένου ότι το καθ' ου (NPD), δεν είναι σε θέση να ασκήσει καθοριστική επιρροή στην πολιτική διαδικασία»⁷⁵³. Το Δικαστήριο αιτιολόγησε την έλλειψη «δυνατότητας» αρχικά με βάση τη διαμόρφωση της βούλησης εντός και εκτός Κοινοβουλίου. Πιο συγκεκριμένα, ο βαθμός οργάνωσης του κόμματος, τα αποτελέσματα των εκλογών και άλλες δυνατότητες άσκησης επιρροής, όπως η ικανότητα διεξαγωγής εκστρατείας κατά τη διάρκεια της προσφυγικής κρίσης, είναι εξαιρετικά περιορισμένες⁷⁵⁴. Προφανώς, δεν προκύπτουν «συγκεκριμένα στοιχεία βαρύτητας»⁷⁵⁵ που θα μπορούσαν να υποδηλώνουν επιτυχία. Παράλληλα, έγινε δεκτό ότι ορισμένα μεμονωμένα εγκλήματα που διαπράχθηκαν από μέλη του NPD δεν μπορούν να θεωρηθούν «θεμελιώδης τάση»⁷⁵⁶ και, ως εκ τούτου, δεν μπορούν να υποδηλώνουν «δυνατότητα» του κόμματος αυτού να υλοποιήσει αποτελεσματικά τους αντισυνταγματικούς του στόχους· άλλωστε, το NPD δεν έχει κατορθώσει, ούτε καν σε περιορισμένο γεωγραφικό επίπεδο, να διαμορφώσει «ατμόσφαιρα φόβου» μέσω εκφοβισμού και απειλών απέναντι στους πολιτικούς του αντιπάλους⁷⁵⁷.

Δ. Η περίπτωση της AfD

Η απόφαση του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της 17ης Ιανουαρίου 2017 που απέρριψε την αίτηση απαγόρευσης του NPD, έθεσε το δίλημμα, αν ένα κόμμα είναι πολύ μικρό και ασήμαντο, όπως ήταν την εποχή που εκδόθηκε η απόφαση, το NPD, τότε τυχόν απαγόρευση αποτυγχάνει, διότι δεν απαιτείται ακόμα προστασία του Συντάγματος· αν, από την άλλη πλευρά, ένα κόμμα είναι ήδη σταθερά εδραιωμένο στα τοπικά κοινοβούλια και στην Ομοσπονδιακή Βουλή, κερδίζει ψήφους και διευρύνει τη δημοτικότητά του, τότε τυχόν απαγόρευση επιβαρύνεται με την άμεση παρέμβαση στη δημοκρατική διαδικασία και τον περιορισμό της δημοκρατικά επιτευχθείσας εκπροσώπησης.

Με βάση το πρόγραμμα, την ιδεολογία, τις δηλώσεις και τις κατά καιρούς τοποθετήσεις των ηγετικών στελεχών και των υποστηρικτών της, η AfD έχει χαρακτηριστεί ως εθνικολαϊκιστικό, ακροδεξιό ή ξενοφοβικό κόμμα, ενώ εγείρονται αμφιβολίες σχετικά με την προσήλωσή της στις αρχές της φιλελεύθερης δημοκρατικής θεμελιώδους τάξης, σύμφωνα με τους όρους του άρθρου 21 του Θεμελιώδους Νόμου, που αποτελεί και τη βάση για μία πιθανή κίνηση διαδικασίας απαγόρευσης. Έτσι, ήδη από τον Ιανουάριο του 2019, το κόμμα είχε ταξινομηθεί ως

⁷⁵³ Βλ. σκ. 1008 της απόφασης.

⁷⁵⁴ Βλ. σκ. 897-932 της απόφασης.

⁷⁵⁵ “Konkrete Anhaltspunkte von Gewicht”.

⁷⁵⁶ “Grundtendenz”. Βλ. σκ. 1007 της απόφασης.

⁷⁵⁷ Βλ. σκ. 933-1007 της απόφασης.

περίπτωση υπό εξέταση εκ μέρους της Ομοσπονδιακής Υπηρεσίας Προστασίας του Συντάγματος (BfV), η οποία, στις 3 Μαρτίου 2021 ανακοίνωσε ότι θεωρούσε την AfD ύποπτη για ακροδεξιά δράση⁷⁵⁸. Δύο ημέρες αργότερα, το Διοικητικό Δικαστήριο της Κολωνίας (VG Köln) απαγόρευσε στην Ομοσπονδιακή Υπηρεσία Προστασίας του Συντάγματος να χαρακτηρίσει την AfD ως ύποπτη περίπτωση, αφού έγινε δεκτή η αίτηση έκδοσης προσωρινής διαταγής εκ μέρους της AfD.

Από τα τέλη Ιανουαρίου του 2021, η AfD είχε καταθέσει αίτηση για την έκδοση προσωρινής διαταγής κατά της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, εκπροσωπούμενης από την Ομοσπονδιακή Υπηρεσία Προστασίας του Συντάγματος (BfV). Με την αίτηση αυτή είχε ζητηθεί να απαγορευθεί στην ανωτέρω Υπηρεσία να χαρακτηρίζει και να αντιμετωπίζει την AfD ως «ύποπτο» ή «εξτρεμιστικό κίνημα» και να δημοσιοποιεί τέτοιου είδους χαρακτηρισμούς. Ταυτόχρονα, είχε ζητήσει να εκδοθεί απόφαση αναστολής μέχρι να ληφθεί οριστική απόφαση επί της ανωτέρω αίτησης, διαφορετικά, θα υφίστατο ανεπανόρθωτη ζημία στο πλαίσιο του πολιτικού ανταγωνισμού. Το δικαστήριο απέρριψε την αίτηση για έκδοση απόφασης αναστολής με απόφαση της 27ης Ιανουαρίου 2021, αφού η Υπηρεσία Προστασίας του Συντάγματος (BfV) είχε δώσει τις λεγόμενες δεσμεύσεις αναστολής. Η προσφυγή της AfD κατά της απόφασης δεν ευδοκίμησε ενώπιον του Ανώτατου Διοικητικού Δικαστηρίου της Βόρειας Ρηνανίας-Βεστφαλίας (OVG NRW) (απόφαση της 18ης Φεβρουαρίου 2021)⁷⁵⁹.

Η απόφαση του Διοικητικού Δικαστηρίου της Κολωνίας έκανε δεκτή την εκ νέου αίτηση για έκδοση αναστολής, με την αιτιολογία ότι ήταν πλέον απαραίτητη, καταρχάς, για την αμφισβητούμενη ανακοίνωση -εκ μέρους της Υπηρεσίας Προστασίας του Συντάγματος- της ταξινόμησης της AfD ως ύποπτης υπόθεσης. Σε αυτό το πλαίσιο, σύμφωνα με το Δικαστήριο, η Υπηρεσία παρενέβη κατά τρόπο αδικαιολόγητο στην αρχή της ισότητας των ευκαιριών των πολιτικών κομμάτων που κατοχυρώνεται από το άρθρο 21 § 1 του Θεμελιώδους Νόμου, αφού όλα δείχνουν ότι η τελευταία δεν τήρησε τις δεσμεύσεις της για αναστολή ή δεν φρόντισε επαρκώς ώστε να μη διαρρεύσουν προς τα έξω πληροφορίες σχετικές με τη διαδικασία. Το Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο της Βόρειας Ρηνανίας-Βεστφαλίας (OVG NRW) είχε ερμηνεύσει ρητά τη δέσμευση αναστολής ως απαγόρευση, όχι μόνο της δημόσιας ανακοίνωσης, π.χ. μέσω δελτίου τύπου, αλλά και κάθε άλλου μέτρου που έχει το ίδιο αποτέλεσμα, δηλαδή την ενημέρωση του κοινού. Λόγω της δημοσιογραφικής κάλυψης της 3ης Μαρτίου 2021, το Διοικητικό Δικαστήριο της Κολωνίας κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η ταξινόμηση της AfD ως ύποπτης «διέρρευσε» με τρόπο που μπορεί να αποδοθεί στην Υπηρεσία Προστασίας του Συντάγματος (BfV). Το ίδιο ισχύει και για την -262 σελίδων- απάντηση στην αίτηση της δικηγόρου της αιτούσας της 1ης Μαρτίου 2021, η οποία επίσης διέρρευσε στον Τύπο. Από το έγγραφο αυτό προκύπτει λεπτομερώς τι θεωρεί η Υπηρεσία Προστασίας του Συντάγματος (BfV) ως

⁷⁵⁸ rechtsextremistischen Verdachtsfall.

⁷⁵⁹ Η απόφαση (OVG Nordrhein-Westfalen, Beschluss vom 18.02.2021 - 5 B 163/21) είναι διαθέσιμη στη γερμανική γλώσσα στον ιστότοπο: <<https://openjur.de/u/2331347.html>> (τελευταία πρόσβαση: 4.11.2025).

καθοριστικό για την ταξινόμηση της AfD ως ύποπτης. Το δικαστήριο είχε απορρίψει στην πρώτη φάση την ανάγκη για μια ενδιάμεση ρύθμιση, επειδή η Υπηρεσία είχε δώσει υποσχέσεις παύσης των ενεργειών, προκειμένου να καταστεί δυνατή μια διαδικασία σύμφωνη με την αρχή της διάκρισης των εξουσιών και τον σεβασμό προς το δικαστήριο. Σύμφωνα με την απόφαση της 5ης Μαρτίου 2021 του Διοικητικού Πρωτοδικείου Κολωνίας, η βάση εμπιστοσύνης έχει πλέον πάψει να υφίσταται. Η αναστολή της διαδικασίας κρίθηκε απαραίτητη, παρόλο που η κατάταξη ως ύποπτη υπόθεση ήταν πλέον γεγονός, με το αιτιολογικό ότι, με κάθε ανακοίνωση εντείνεται η παρέμβαση στην ισότητα ευκαιριών των πολιτικών κομμάτων⁷⁶⁰.

Επιπλέον, με την ίδια ως άνω απόφασή του, το Διοικητικό Πρωτοδικείο Κολωνίας έκρινε ότι, ακόμη και στο βαθμό που η αίτηση αφορούσε την ταξινόμηση και τη μεταχείριση της AfD ως ύποπτης υπόθεσης, η απαιτούμενη στάθμιση των συνεπειών βάρυνε πλέον την Υπηρεσία Προστασίας του Συντάγματος (BfV). Από τη μία πλευρά, δεδομένου ότι οι δεσμεύσεις αναστολής σχετικά με τη διαφιλονικούμενη γνωστοποίηση δεν τηρήθηκαν εν μέρει, δεν μπορούσε πλέον να θεωρηθεί ότι, τουλάχιστον ως προς την ταξινόμηση και τη μεταχείριση, η τήρηση των αντίστοιχων δεσμεύσεων αναστολής ήταν εξασφαλισμένη. Από την άλλη πλευρά, κρίθηκε απαράδεκτο το γεγονός ότι η ταξινόμηση της AfD ως ύποπτης περίπτωσης έγινε δημόσια γνωστή, καθώς έθιξε σε τέτοιο βαθμό την ισότητα των ευκαιριών των μερών, ώστε να μην είναι αποδεκτό να θιγεί περαιτέρω η ισότητα αυτή από το ότι τα μέλη της AfD έπρεπε να αναμένουν, με όχι αμελητέα πιθανότητα, να υποβληθούν σε παρακολούθηση από τις υπηρεσίες πληροφοριών ή να επηρεαστούν έμμεσα από τέτοιες ενέργειες, μόνο και μόνο λόγω της ιδιότητάς τους ως μελών του κόμματος⁷⁶¹.

Όπως ήταν αναμενόμενο, η απόφαση επί της αίτησης προσωρινής διαταγής έγινε δεκτή με ικανοποίηση εκ μέρους των στελεχών της AfD, μολονότι δεν επρόκειτο για μια οριστική απόφαση· αρκούσε, ωστόσο, η είδηση περί «δικαστικής νίκης» του κόμματος, ώστε να διαμορφωθεί μεταξύ της κοινής γνώμης το κλίμα, ότι επιχειρείται από το «κατεστημένο» μία άνιση ή άδικη μεταχείριση της AfD.

Το Διοικητικό Πρωτοδικείο της Κολωνίας προχώρησε στην εξέταση των προσφυγών της AfD και της οργάνωσης νεολαίας του κόμματος, και εξέδωσε μια σειρά αποφάσεων, στις 8 Μαρτίου 2022, με τις οποίες η ταξινόμηση του κόμματος AfD⁷⁶² και της νεολαιίστικης⁷⁶³ οργάνωσής του⁷⁶⁴ ως ύποπτων περιπτώσεων καθώς και η δημοσιοποίησή της εκ μέρους της Υπηρεσίας Προστασίας του Συντάγματος,

⁷⁶⁰ Η απόφαση (Beschluss vom 05.03.2021 - 13 L 105/21) είναι διαθέσιμη στη γερμανική γλώσσα στον ιστότοπο: <<https://openjur.de/u/2331302.html>> (τελευταία πρόσβαση: 4.11.2025).

⁷⁶¹ Ibidem.

⁷⁶² Πρόκειται για την απόφαση του Διοικητικού Πρωτοδικείου της Κολωνίας της 8ης Μαρτίου 2022 [VG Köln vom 08.03.2022 (13 K 326/21)], η οποία είναι διαθέσιμη στη γερμανική γλώσσα στον ιστότοπο: <https://nrwe.justiz.nrw.de/ovgs/vg_koeln/j2022/13_K_326_21_Urteil_20220308.html> (τελευταία πρόσβαση: 4.11.2025).

⁷⁶³ Junge Alternative für Deutschland (JA).

⁷⁶⁴ Πρόκειται για την απόφαση του Διοικητικού Πρωτοδικείου της Κολωνίας της 8ης Μαρτίου 2022 [VG Köln vom 08.03.2022 (13 K 208/20)], η οποία είναι διαθέσιμη στη γερμανική γλώσσα στον ιστότοπο: <https://nrwe.justiz.nrw.de/ovgs/vg_koeln/j2022/13_K_208_20_Urteil_20220308.html> (τελευταία πρόσβαση: 4.11.2025).

κρίθηκαν νόμιμες. Παράλληλα, το ίδιο Δικαστήριο, με απόφασή του της ίδιας ημέρας, έκρινε ότι η ταξινόμηση της -συνδεδεμένης με την AfD- οργάνωσης με την επωνυμία «πτέρυγα»⁷⁶⁵ ως ύποπτης υπόθεσης και αργότερα ως αποδεδειγμένης εξτρεμιστικής προσπάθειας, καθώς και η ανακοίνωσή της, ήταν νόμιμες⁷⁶⁶.

Εναντίον των τριών ανωτέρω αποφάσεων, η AfD άσκησε εφέσεις ενώπιον του Διοικητικού Εφετείου της Βόρειας Ρηνανίας-Βεστφαλίας στο Münster, οι οποίες, ωστόσο, απορρίφθηκαν από το Δικαστήριο, που επιβεβαίωσε τις κρίσεις του Διοικητικού Πρωτοδικείου της Κολωνίας και επί των τριών υποθέσεων⁷⁶⁷, στις 13 Μαΐου 2024, δηλαδή, μόλις λίγες ημέρες πριν από τη διεξαγωγή των εκλογών για την ανάδειξη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, στις οποίες η AfD κατόρθωσε να εξασφαλίσει τη δεύτερη θέση με ποσοστό 15,89%.

Πάντως, η δικαστική διαμάχη συνεχίστηκε, καθώς η AfD άσκησε αναιρέσεις εναντίον των τριών αποφάσεων του Διοικητικού Εφετείου του Münster, ενώπιον του Ομοσπονδιακού Διοικητικού Δικαστηρίου της Λειψίας⁷⁶⁸, το οποίο εξέδωσε τις αποφάσεις του στις 20 Μαΐου 2025. Η AfD και η οργάνωση νεολαίας της ισχυρίστηκαν ότι κατά τη διάρκεια της διαδικασίας προέκυψαν πολλά νομικά ζητήματα που έχρηζαν διευκρινίσεων. Επιπλέον, υποστήριξαν ότι οι προσβαλλόμενες αποφάσεις του Εφετείου απέκλιναν σε πολλά σημεία από τη νομολογία του Ομοσπονδιακού Διοικητικού Δικαστηρίου και του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου, ενώ, ισχυρίστηκαν ότι η απόφαση του Εφετείου περιείχε πολλά διαδικαστικά ελαττώματα. Ειδικότερα, σύμφωνα με τους ισχυρισμούς των αναιρεσιουσών, το δευτεροβάθμιο δικαστήριο δεν είχε διερευνήσει επαρκώς τα πραγματικά περιστατικά και είχε παραβιάσει το δίκαιο της απόδειξης. Επίσης, κατά τους ίδιους ισχυρισμούς, οι αποφάσεις είχαν εκδοθεί κατά παράβαση της αρχής του νόμιμου δικαστή, διότι είχαν απορριφθεί αυθαίρετα πολλές αιτήσεις αποχής εναντίον μεμονωμένων δικαστών καθώς και ολόκληρης της εφετειακής σύνθεσης λόγω υπονοιών περί μεροληψίας. Το Ομοσπονδιακό Διοικητικό Δικαστήριο έκρινε εαυτό αναρμόδιο για την πλήρη επανεξέταση των προσβαλλόμενων αποφάσεων και, με βάση το σκεπτικό αυτό, έκρινε ότι οι αποφάσεις του Διοικητικού Εφετείου του

⁷⁶⁵ “Der Flügel”.

⁷⁶⁶ Πρόκειται για την απόφαση του Διοικητικού Πρωτοδικείου της Κολωνίας της 8ης Μαρτίου 2022 [VG Köln vom 08.03.2022 (13 K 207/20)], η οποία είναι διαθέσιμη στη γερμανική γλώσσα στον ιστότοπο: <https://nrwe.justiz.nrw.de/ovgs/vg_koeln/j2022/13_K_207_20_Urteil_20220308.html> (τελευταία πρόσβαση: 4.11.2025).

⁷⁶⁷ Πρόκειται για τις αποφάσεις του Διοικητικού Εφετείου της Βόρειας Ρηνανίας-Βεστφαλίας στο Münster, της 13ης Μαΐου 2024, επί των υποθέσεων 5 A 1218/22, 5 A 1217/22 και 5 A 1216/22 [Oberverwaltungsgericht NRW, 5 A 1218/22, Oberverwaltungsgericht NRW, 5 A 1217/22 και Oberverwaltungsgericht NRW, 5 A 1216/22], οι οποίες είναι διαθέσιμες στη γερμανική γλώσσα στους ιστότοπους: <https://nrwe.justiz.nrw.de/ovgs/ovg_nrw/j2024/5_A_1218_22_Urteil_20240513.html>, <https://nrwe.justiz.nrw.de/ovgs/ovg_nrw/j2024/5_A_1217_22_Urteil_20240513.html> και <https://nrwe.justiz.nrw.de/ovgs/ovg_nrw/j2024/5_A_1216_22_Urteil_20240513.html> αντίστοιχα. (τελευταία πρόσβαση: 4.11.2025).

⁷⁶⁸ Bundesverwaltungsgericht.

Münster (OVG Münster) της 13ης Μαΐου 2024 που απέρριψαν τις εφέσεις είχαν καταστεί τελεσίδικες⁷⁶⁹.

Αξίζει να σημειωθεί ότι, λίγες μόλις ημέρες πριν εκδοθεί η απόφαση του Ομοσπονδιακού Διοικητικού Δικαστηρίου της Λειψίας, στις 2 Μαΐου 2025, η Ομοσπονδιακή Υπηρεσία Προστασίας του Συντάγματος κατέταξε και επισήμως την AfD ως αποδεδειγμένα ακροδεξιό κίνημα λόγω του εξτρεμιστικού χαρακτήρα του συνόλου του κόμματος, που παραβιάζει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Οι ενδείξεις του ακροδεξιού χαρακτήρα της AfD, οι οποίες είχαν γίνει δεκτές με τις αποφάσεις του Διοικητικού Πρωτοδικείου της Κολωνίας και του Διοικητικού Εφετείου της Βόρειας Ρηνανίας Βεσφαλίας, επιβεβαιώθηκαν κατά την περαιτέρω επεξεργασία και σε μεγάλο βαθμό μετατράπηκαν σε βεβαιότητα εκ μέρους των οργάνων της Ομοσπονδιακής Υπηρεσίας Προστασίας του Συντάγματος (BfV), σύμφωνα με την οποία το συμπέρασμα αυτό εξήχθη μετά από εντατική και διεξοδική εξέταση από εμπειρογνώμονες.

Η απόφαση του Ομοσπονδιακού Διοικητικού Δικαστηρίου της Λειψίας ενισχύει τη θέση της Ομοσπονδιακής Υπηρεσίας Προστασίας του Συντάγματος επιτρέποντάς της να συνεχίσει να παρακολουθεί την AfD με μέσα μυστικών υπηρεσιών, κάτι που μπορεί να έχει σημαντικές επιπτώσεις στον τρόπο που το κόμμα λειτουργεί και επικοινωνεί με τους πολίτες. Το σκεπτικό της απόφασης βασίζεται στην εκτίμηση του Δικαστηρίου, σύμφωνα με την οποία, υπάρχουν επαρκείς ενδείξεις ότι η AfD μπορεί να απειλήσει τη φιλελεύθερη δημοκρατική θεμελιώδη τάξη της χώρας. Ειδικότερα, με γνώμονα το ειδικό πλαίσιο δράσης, η Ομοσπονδιακή Υπηρεσία Προστασίας του Συντάγματος (BfV) ήταν επιφορτισμένη με την αποστολή να αξιολογήσει τις ενέργειες του κόμματος με βάση τις θεμελιώδεις αρχές του Συντάγματος, δηλαδή, την κατοχύρωση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, τη δημοκρατική αρχή και την αρχή του κράτους δικαίου. Εκτός από το πρόγραμμα και τις δηλώσεις του ομοσπονδιακού κόμματος, εξετάστηκαν ιδιαίτερα οι δηλώσεις και άλλες συμπεριφορές των εκπροσώπων του, καθώς και οι σχέσεις τους με ακροδεξιούς παράγοντες και ομάδες. Η εξέταση επεκτάθηκε και στις εξελίξεις στο κόμμα που ακολούθησαν τις τρεις αποφάσεις του Διοικητικού Εφετείου της Βόρειας Ρηνανίας-Βεσφαλίας του Μαΐου 2024, ενώ ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε στις δραστηριότητες της AfD κατά την προεκλογική εκστρατεία για τις τρεις τελευταίες κρατιδιακές εκλογές⁷⁷⁰, στην ενδιάμεση αναδιάρθρωση των σχέσεων μεταξύ της AfD και της

⁷⁶⁹ Πρόκειται για τις αποφάσεις του Ομοσπονδιακού Διοικητικού Δικαστηρίου της Λειψίας, της 20ης Μαΐου 2025, επί των υποθέσεων B 23.24, B 22.24 και B 21.24 [BVerwG 6 B 23.24, Beschluss vom 20. Mai 2025, BVerwG 6 B 22.24, Beschluss vom 20. Mai 2025 και BVerwG 6 B 21.24, Beschluss vom 20. Mai 2025], οι οποίες είναι διαθέσιμες στη γερμανική γλώσσα στους ιστοτόπους: <<https://www.bverwg.de/200525B6B23.24.0>>, <<https://www.bverwg.de/200525B6B22.24.0>> και <<https://www.bverwg.de/200525B6B21.24.0>> αντίστοιχα. (τελευταία πρόσβαση: 4.11.2025).

⁷⁷⁰ Πρόκειται για τις εκλογές που διεξήχθησαν την 1η Σεπτεμβρίου 2024 για την ανάδειξη των τοπικών κοινοβουλίων στα κρατίδια της Σαξονίας και της Θουριγγίας και τις εκλογές της 22ας Σεπτεμβρίου 2024 για την ανάδειξη του τοπικού κοινοβουλίου του Βρανδεμβούργου. Στη Θουριγγία, η AfD κατέλαβε την πρώτη θέση με ποσοστό 32,8% των έγκυρων ψήφων και εξασφάλισε 32 από τις συνολικά 88 έδρες του τοπικού κοινοβουλίου. Στη Σαξονία, η AfD κατέλαβε τη δεύτερη θέση (πίσω από την CDU), με ποσοστό 30,6% και 40 έδρες (σε σύνολο 120 του τοπικού κοινοβουλίου). Στο

ακροδεξιάς νεολαίας του, με την επωνυμία “Junge Alternative” (JA), καθώς και στην προεκλογική εκστρατεία για τις πρώτες ομοσπονδιακές εκλογές (23 Φεβρουαρίου 2025) μέχρι τη συγκρότηση της κοινοβουλευτικής ομάδας της AfD στην 21η Γερμανική Ομοσπονδιακή Βουλή. Με βάση τις έρευνες που πραγματοποίησε η Ομοσπονδιακή Υπηρεσία Προστασίας του Συντάγματος, κατέληξε στα ακόλουθα συμπεράσματα: Η αντίληψη για την έννοια του λαού που επικρατεί στο κόμμα, η οποία βασίζεται στην εθνοτική καταγωγή, δεν είναι συμβατή με τις αρχές της φιλελεύθερης δημοκρατικής θεμελιώδους τάξης. Στόχος της είναι να αποκλείσει ορισμένες ομάδες του πληθυσμού από την ισότιμη συμμετοχή στην κοινωνία, να τις υποβάλει σε ανισότητα μεταχείρισης που δεν συνάδει με τις συνταγματικές αρχές και, συνεπώς, να επιφυλάξει γι’ αυτές ένα νομικά υποδεέστερο καθεστώς. Συγκεκριμένα, η AfD δεν θεωρεί, για παράδειγμα, τους Γερμανούς υπηκόους με ιστορικό μετανάστευσης από μουσουλμανικές χώρες ως ισότιμα μέλη του γερμανικού λαού, σύμφωνα με τα «εθνοτικά» κριτήρια που αναγνωρίζει το κόμμα. Αυτή η περιοριστική αντίληψη περί λαού αποτελεί το σημείο εκκίνησης και την ιδεολογική βάση για μια διαρκή προπαγάνδα εναντίον συγκεκριμένων ατόμων ή ομάδων ατόμων, που καλλιεργεί τη συνολική δυσφήμισή τους, ενώ ταυτόχρονα τροφοδοτούνται παράλογοι φόβοι εναντίον τους. Αυτό αποδεικνύεται από τον μεγάλο αριθμό αλληπάλληλων δηλώσεων εναντίον αλλοδαπών, μειονοτήτων και μουσουλμανικών ομάδων από ηγετικά στελέχη του κόμματος. Ιδιαίτερα η συνεχής προπαγάνδα εναντίον προσφύγων και μεταναστών προωθεί τη διάδοση και την ενίσχυση των προκαταλήψεων, του μίσους και των φόβων έναντι των ανθρώπων αυτών, ενώ είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι η υποτίμηση των ανωτέρω ομάδων ατόμων εκδηλώνεται στη γενικευμένη χρήση όρων όπως «μετανάστες με μαχαίρια»⁷⁷¹ ή στη γενική απόδοση στα πρόσωπα αυτά μιας εθνοπολιτισμικής τάσης προς τη βία από ηγετικά μέλη της AfD.

Η ανωτέρω εξέλιξη ώθησε, στις 13 Νοεμβρίου 2024, 124 βουλευτές από διάφορες κοινοβουλευτικές ομάδες να καταθέσουν στην πρόεδρο της Ομοσπονδιακής Βουλής, Bärbel Bas (SPD), αίτηση για τη λήψη απόφασης από τη Βουλή σχετικά με την έναρξη διαδικασίας απαγόρευσης της AfD⁷⁷². Η Ομοσπονδιακή Βουλή κλήθηκε να αποφασίσει σχετικά με την υποβολή αίτησης ενώπιον του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου, προκειμένου το τελευταίο να εξετάσει τη συνταγματικότητα του κόμματος. Η σχετική πρόταση είχε καταρτιστεί από μια ομάδα με επικεφαλής τον Marco Wanderwitz (CDU), ενώ σημαντική ήταν και η συνεισφορά των Carmen Wegge (SPD), Martina Renner (Die Linke) και Till Steffen (Bündnis 90/Die Grünen). Ωστόσο, τον Φεβρουάριο του 2025, οι βουλευτές εγκατέλειψαν το

Βρανδεμβούργο, η AfD κατέλαβε επίσης τη δεύτερη θέση (πίσω από το SPD), με ποσοστό 29,2% και 30 από τις 88 έδρες του τοπικού κοινοβουλίου. Δεν είναι τυχαίο ότι και τα τρία αυτά κρατίδια αποτελούν έδαφος της πρώην Ανατολικής Γερμανίας (DDR). Πηγή: <<https://www.wahlen-in-deutschland.de/abltw.htm>> (Τελευταία πρόσβαση: 4.11.2025).

⁷⁷¹ “Messermigranten”.

⁷⁷² Βλ. το κείμενο της σχετικής, από 13.11.2024, αίτησης των βουλευτών ενώπιον της Προέδρου της Ομοσπονδιακής Βουλής στον ιστότοπο: <<chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://dserver.bundestag.de/btd/20/137/2013750.pdf>> (τελευταία πρόσβαση: 4.11.2025).

σχέδιό τους, καθώς δεν κατέστη δυνατό να συγκεντρωθεί η απαιτούμενη πλειοψηφία στην Ομοσπονδιακή Βουλή, ενώ οι πρόωρες ομοσπονδιακές εκλογές του ίδιου μήνα, στις οποίες η AfD κατέλαβε τη δεύτερη θέση με ποσοστό 20,8% και 152 έδρες (σε σύνολο 630)⁷⁷³, περιέπλεξαν ακόμα περισσότερο την κατάσταση.

Παράλληλα, τα στοιχεία που προκύπτουν στο πλαίσιο κοινωνικών ερευνών παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Έτσι, σε έρευνα του -προσκειμένου στο Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα (SPD)- Ιδρύματος Friedrich Ebert, που δημοσιεύθηκε τον Νοέμβριο του 2025⁷⁷⁴, τα 3/4 των Γερμανών (76,1%) που συμμετείχαν, δήλωσαν ότι απορρίπτουν τις ακροδεξιές ιδέες, μόλις ένα 3,3% του πληθυσμού δήλωσε ότι πρεβέυει ακροδεξιά κοσμοθεωρία⁷⁷⁵, ενώ το 19,8% των ερωτηθέντων απάντησε ότι συμφωνούσε με εθνικιστικές θέσεις⁷⁷⁶. Επίσης, μολονότι το 79% των ερωτηθέντων δήλωσε ότι υποστηρίζει τη Δημοκρατία, σχεδόν το 1/4 εκτιμά ότι η δημοκρατία στη Γερμανία δεν λειτουργεί⁷⁷⁷, ενώ μόνο το 52% απάντησε ότι η δημοκρατία σήμερα στη Γερμανία είναι αποτελεσματική. Οι δυσανεκτικοί με τη δημοκρατία δεν εμπιστεύονται πλέον τους θεσμούς της, καθώς η εμπιστοσύνη έχει μειωθεί από σχεδόν 62% το 2021, σε μόλις 50,5%. Από την ίδια έρευνα προέκυψε ότι η αμφιβολία για τη δημοκρατία συνοδεύεται από στάσεις που αντιβαίνουν στο φιλελεύθερο πνεύμα του Συντάγματος. Έτσι, μολονότι το 87,7% των συμμετεχόντων δήλωσε ότι πιστεύει πως σε μια δημοκρατία η αξιοπρέπεια και η ισότητα όλων πρέπει να έχουν προτεραιότητα, ταυτόχρονα το 1/3 (34,1%) θεωρεί ότι για την εξυπηρέτηση του εθνικού συμφέροντος δεν είναι δυνατό να αναγνωρίζονται τα ίδια δικαιώματα σε όλους, ενώ το 1/4 (25,3%) πιστεύει ότι δίνεται υπερβολική προσοχή στις μειονότητες, και περισσότεροι από έναν στους δέκα (10,8%) αρνούνται την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων των μειονοτήτων. Οι απαντήσεις αυτές φανερώνουν ότι οι ακροδεξιές θέσεις έχουν εισαχθεί στον ευρύτερο δημόσιο διάλογο, με αποτέλεσμα να διαμορφώνεται μια αίσθηση εξοικείωσης της κοινής γνώμης με αυτές και κανονικοποίησής τους⁷⁷⁸.

Συγχρόνως, η έρευνα αποκάλυψε και μια άλλη, ιδιαιτέρως ενδιαφέρουσα πτυχή, που αφήνει περιθώρια για μια αλλαγή στάσης στο μέλλον, καθώς ένας στους δύο ερωτηθέντες απάντησε ότι είναι διατεθειμένος να αναλάβει δράση κατά του

⁷⁷³ Πηγή: <<https://www.bundeswahlleiterin.de/bundestagswahlen/2025/ergebnisse/bund-99.html>> (τελευταία πρόσβαση: 4.11.2025).

⁷⁷⁴ Ολόκληρη η έρευνα είναι διαθέσιμη στην ιστοσελίδα του Ιδρύματος Friedrich Ebert: <<https://www.fes.de/mitte-studie>> (τελευταία πρόσβαση: 8.11.2025).

⁷⁷⁵ Σε αντίστοιχη έρευνα που είχε διεξαχθεί δύο χρόνια νωρίτερα, το ποσοστό όσων δήλωναν ακροδεξιοί ανερχόταν στο 8,3%, γεγονός που φανερώνει μια μείωση.

⁷⁷⁶ Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι το ένα τέταρτο των ερωτηθέντων απάντησαν ότι: «αυτό που χρειάζεται τώρα η Γερμανία είναι ένα μόνο ισχυρό κόμμα που να εκπροσωπεί το σύνολο της λαϊκής κοινότητας».

⁷⁷⁷ Το 21,5% των ερωτηθέντων δήλωσε ότι δεν έχει εμπιστοσύνη στους δημοκρατικούς θεσμούς, ενώ το 18,2% δεν έχει εμπιστοσύνη στις δημοκρατικές εκλογές.

⁷⁷⁸ Έτσι εξηγείται γιατί, περίπου το 1/3 των ερωτηθέντων εκφράζει αρνητικές απόψεις για τους αιτούντες άσυλο (30,2%) και τους μακροχρόνια ανέργους (36,1%). Επιπλέον, οι αντισημιτικές απόψεις, στις διάφορες διαστάσεις τους, είναι ευρέως διαδεδομένες στην κοινωνία καθώς, το 17% των ερωτηθέντων δήλωσε ότι συμφωνεί μάλλον ή απόλυτα με τον αντισημιτισμό που σχετίζεται με το Ισραήλ, ενώ ένα επιπλέον 22,4% συμφωνεί εν μέρει.

ακροδεξιού εξτρεμισμού, ενώ ένα επιπλέον 25% των συμμετεχόντων δήλωσε ότι συμφωνεί εν μέρει σε μια τέτοια δράση. Παράλληλα, το 61% διατύπωσε το αίτημα για πληρέστερη πολιτική εκπαίδευση κατά του ακροδεξιού εξτρεμισμού, ενώ ένα επιπλέον 23% δήλωσε ότι συμφωνεί εν μέρει με τέτοιου τύπου πρωτοβουλίες.

Με βάση όλα τα παραπάνω δεδομένα, φαντάζει ιδιαίτερα δύσκολη η πιθανότητα μιας απαγόρευσης της AfD, αν και, σε ομιλία του με αφορμή την επέτειο από την πτώση του Τείχους του Βερολίνου (1989), της Νύχτας των Κρυστάλλων (1938) και της ανακήρυξης της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης (1918), ο Ομοσπονδιακός Πρόεδρος, Frank-Walter Steinmeier, τάχθηκε ευθέως υπέρ της απαγόρευσης του κόμματος αυτού. Μεταξύ άλλων, ο Ομοσπονδιακός Πρόεδρος δήλωσε ότι: «[...η δημοκρατία και η ελευθερία...] απειλούνται επί του παρόντος από ακροδεξιές δυνάμεις, οι οποίες επιτίθενται στη δημοκρατία μας και κερδίζουν την υποστήριξη του πληθυσμού. Το να περιμένουμε απλώς να περάσει η καταιγίδα και να βρούμε καταφύγιο σε ασφαλές μέρος δεν αρκεί, κατά τη γνώμη μου. Δεν έχουμε χρόνο για χάσιμο. Πρέπει να δράσουμε. Μπορούμε να δράσουμε! Η δημοκρατία μας δεν είναι καταδικασμένη να παραδοθεί! Η δημοκρατία μπορεί να αμυνθεί! Οι πατέρες και οι μητέρες του Συντάγματός μας φρόντισαν να είμαστε έτοιμοι να αμυνθούμε. Όλοι τους είχαν βιώσει την καταστροφή της δημοκρατίας της Βαϊμάρης από τους εσωτερικούς της εχθρούς - μια δημοκρατία που καταστράφηκε με τα μέσα της δημοκρατίας. Είχαν βιώσει με πικρία την ανυπεράσπιστα θέση του κράτους και των θεσμών του. Αυτό δεν πρέπει να ξανασυμβεί, και γι' αυτό στο Σύνταγμα, όπως και στο ποινικό δίκαιο, έχουν θεσπιστεί μέσα για την προστασία της ελευθερίας μας από όσους την επιτίθενται. Έχουμε αυτά τα μέσα στα χέρια μας! [...] Όποιος αντιτίθεται στον φιλελεύθερο πυρήνα του Συντάγματός μας δεν μπορεί να είναι δικαστής, δάσκαλος ή στρατιώτης. Οι εχθροί του Συντάγματος μπορούν επίσης να αποκλειστούν από την εκλογή σε περιφερειάρχη ή δήμαρχο. Ένας τέτοιος αποκλεισμός δεν είναι *per se* αντιδημοκρατικός. Αντίθετα: Είναι έκφραση μιας ισχυρής δημοκρατίας! [...] Η απαγόρευση ενός κόμματος είναι η έσχατη λύση μιας ισχυρής δημοκρατίας. Ωστόσο, προειδοποιώ να μην πιστεύετε ότι είναι το παντοδύναμο μέσο. Πότε - και αν - αυτό το μέσο είναι κατάλληλο, αν κάποια στιγμή είναι ακόμη και αναπόφευκτο, αυτή η πολιτική συζήτηση πρέπει να διεξαχθεί και θα διεξαχθεί. Πρέπει να εξεταστούν και να σταθμιστούν οι προϋποθέσεις. Ωστόσο, σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να παραμείνουμε αδρανείς μέχρι να διευκρινιστούν αυτά τα ζητήματα. Το κρίσιμο είναι: Πώς αντιμετωπίζουν τώρα οι δυνάμεις του πολιτικού κέντρου τους εχθρούς της δημοκρατίας και τους εξτρεμιστές; Πόσο πειστική είναι η δική τους πολιτική αφήγηση; Πόσο σταθερά στέκονται τα δημοκρατικά κόμματα; Η ιστορική μας εμπειρία μας διδάσκει ότι η παράτολμη προσπάθεια να εξημερωθούν οι αντιδημοκράτες, παραχωρώντας τους εξουσία, δεν απέτυχε μόνο στη Βαϊμάρη. Ο εξτρεμισμός δεν θριαμβεύει ποτέ από μόνος του, προειδοποιεί ο Αμερικανός επιστήμονας Daniel Ziblatt. Έχει επιτυχία, λέει, επειδή άλλοι τον καθιστούν δυνατό. Αυτό είναι το μόνιμο δίδαγμα από τη Δημοκρατία της Βαϊμάρης»⁷⁷⁹. Η παρέμβαση του

⁷⁷⁹ Ολόκληρη η ομιλία του Ομοσπονδιακού Προέδρου Frank Walter Steinmeier είναι διαθέσιμη στη γερμανική και στην αγγλική γλώσσα στον ιστότοπο της γερμανικής Προεδρίας:

Steinmeier αποκτά ακόμα μεγαλύτερη βαρύτητα -και αξία-, δεδομένης της νομικής θέσης του Ομοσπονδιακού Προέδρου στο θεσμικό πλαίσιο του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης, τη στιγμή που ορισμένα στελέχη των Χριστιανοδημοκρατών (CDU) δεν απέκλεισαν πιθανή μελλοντική συνεργασία με την ακροδεξιά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Το ελληνικό πρότυπο ανεκτικής Δημοκρατίας

Ι. Η διαμόρφωση του ισχύοντος θεσμικού πλαισίου

Στην ελληνική έννομη τάξη επικρατεί το μοντέλο της ανεκτικής δημοκρατίας, το οποίο αντικατοπτρίζει ευθέως τη φιλελεύθερη παράδοση που διακρίνει τον ελληνικό συνταγματισμό⁷⁸⁰. Η υιοθέτηση του συγκεκριμένου μοντέλου φανερώνεται τόσο από την ισχύουσα συνταγματική ρύθμιση, όσο και από τη νομολογιακή πρακτική, ενώ και το μεγαλύτερο μέρος της θεωρίας φαίνεται να την επιβεβαιώνει και να την επικροτεί.

Α. Η Προϊστορία

Κρίσιμο στοιχείο για την καλύτερη κατανόηση της λειτουργίας του ελληνικού μοντέλου είναι η θέση των πολιτικών κομμάτων⁷⁸¹ στο θεσμικό πλαίσιο του Συντάγματος του 1975. Υπό την ισχύ όλων των παλαιότερων Συνταγμάτων από την Ανεξαρτησία κ.ε., δεν αναγνωριζόταν στα πολιτικά κόμματα ο θεσμικός ρόλος που τούς αντιστοιχούσε στο κοινοβουλευτικό πολίτευμα. Η μόνη ίσως εξαίρεση, στην οποία γινόταν ρητή αναφορά σε «κόμματα», όχι όμως αυτοτελώς, αλλά σε συνάρτηση με άλλη ρύθμιση, παρουσιάζεται στο βραχύβιο Σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας της 3ης Ιουνίου 1927, το οποίο αναγνώριζε, έστω και εμμέσως τον θεσμικό ρόλο των πολιτικών κομμάτων⁷⁸². Ειδικότερα, επρόκειτο για τη διάταξη του άρθρου 55 § 2 εδ. α' του Συντάγματος, το οποίο όριζε ότι: «*Ἡ Βουλὴ δικαιούται, ἐπὶ τῇ αἰτήσῃ δὲ τοῦ ἐνὸς τρίτου τοῦ ὅλου ἀριθμοῦ τῶν μελῶν αὐτῆς ὑποχρεοῦται, νὰ διορίζῃ ἐξεταστικὰς τῶν πραγμάτων ἐπιτροπὰς συντεθειμένας κατ' ἀναλογίαν τῆς δυνάμεως τῶν κομμάτων*». Μολονότι, λοιπόν, δεν υπήρχε ευθεία κατοχύρωση της θεσμικής λειτουργίας των πολιτικών κομμάτων στο κοινοβουλευτικό πολίτευμα, επρόκειτο για την πρώτη συνταγματική διάταξη που έκανε ρητή αναφορά στα πολιτικά κόμματα στο πλαίσιο της συγκρότησης των εξεταστικών επιτροπών.

Ένα άλλο κρίσιμο στοιχείο που χαρακτήρισε την εξέλιξη του ελληνικού συνταγματισμού, ιδίως από τον μεσοπόλεμο μέχρι και την ψήφιση του Συντάγματος

⁷⁸⁰ Βλ. Κοντιάδη, *Ξενοφώντα*, Τι πρέπει να αλλάξει στο Σύνταγμα; 40 ερωτήσεις και απαντήσεις για τη νέα συνταγματική αναθεώρηση, Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου - Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, Αθήνα, 2025, σ. 161 επ..

⁷⁸¹ Για τη θέση των πολιτικών κομμάτων στο πλαίσιο μιας φιλελεύθερης και δημοκρατικής συνταγματικής τάξης, βλ. εντελώς ενδεικτικά Hesse, Konrad, Η συνταγματική θέση των πολιτικών κομμάτων στο σύγχρονο κράτος, σε: Ιδίου, Το Σύνταγμα της πολιτικής ενότητας και της πρακτικής εναρμόνισης (Μετάφραση: Κουντατζή, Στυλιανού - Ιωάννη), Εκδόσεις Παπαζήση - Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου - Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, Αθήνα, 2017, σ. 153-211.

⁷⁸² Για τα πολιτικά κόμματα υπό την ισχύ του Συντάγματος του 1927, βλ. ενδεικτικά Σβώλου, Αλέξανδρου Ι., Συνταγματικὸν Δίκαιον, Τόμος Β', Αθήναι, Πυρσός Α.Ε., 1934, σ. 15-16.

του 1975 και, λίγο αργότερα μέχρι το 1982, ήταν ο έλεγχος και η δίωξη των πολιτικών και κοινωνικών φρονημάτων των πολιτών. Η αρχή είχε γίνει το 1924, δηλαδή λίγο πριν ψηφιστεί το Σύνταγμα του 1927, όταν η Κυβέρνηση του Αλέξανδρου Παπαναστασίου, με πρωτοβουλία της οποίας είχε κηρυχθεί έκπτωτη η δυναστεία των «Γλυξβούργων» και είχε ανακηρυχθεί η Δημοκρατία (25 Μαρτίου 1924)⁷⁸³, προώθησε την έκδοση ενός Νομοθετικού Διατάγματος, το οποίο έμεινε γνωστό ως «Κατοχυρωτικόν». Συγκεκριμένα, λίγες μόνο ημέρες μετά τη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος της 13ης Απριλίου 1924, το οποίο επικύρωσε το Ψήφισμα της Δ' Συντακτικής Συνέλευσης για την ανακήρυξη της Αβασίλευτης Δημοκρατίας, στις 23 Απριλίου 1924, η Κυβέρνηση προχώρησε στην έκδοση Νομοθετικού Διατάγματος (Ν.Δ.) με τίτλο: «*Περὶ κατοχυρώσεως τοῦ Δημοκρατικοῦ Πολιτεύματος*»⁷⁸⁴, το οποίο συμπληρώθηκε με νέο Ν.Δ. στις 6 Μαΐου⁷⁸⁵. δυνάμει του άρθρου 1 του Ν.Δ. της 23ης Απριλίου 1924, απαγορευόταν η «*καθ' οἷονδήποτε τρόπον καὶ ἰδίᾳ ἢ ἐν δημοσίᾳ συνελεύσει ἢ ἐν δημοσίῳ τόπῳ διὰ λόγου ἢ δι' ἐντύπων ἢ γραπτῶν δημοσιευμάτων ἢ διὰ συμβολικῶν παραστάσεων ἢ δι' οἰωνδήποτε αἰσθητῶν ἐξεικονίσεων ἢ θεατρικῶν ἢ μουσικῶν ἔργων ἢ ἀναγγελιῶν πρὸς τὸ κοινόν, ἢ δημοσία προσβολή, δυσφήμισις, ἐξύβρισις, ἀποδοκιμασία ἢ ἀμφισβήτησις τοῦ κύρους τῶν ἰδρυτικῶν τοῦ Δημοκρατικοῦ πολιτεύματος πράξεων [...]*», ενώ προβλεπόταν τιμωρία του παραβάτη «*διὰ φυλακίσεως τουλάχιστον ἑξ μηνῶν*». Σε περίπτωση, δε, που ο παραβάτης προέβαινε σε συγκεκριμένες πράξεις προς τον σκοπό της ανατροπής του πολιτεύματος, προβλεπόταν τιμωρία του «*δι' εἰρκτῆς*». Με τις ίδιες ποινές τιμωρούνταν και όσοι πραγματοποιούσαν φιλομοναρχική προπαγάνδα. Εάν κάτι διακρίνει τα δύο αυτά διατάγματα είναι το γεγονός ότι, για πρώτη φορά, καθιέρωναν στην Ελλάδα την έννοια του «εγκλήματος γνώμης»⁷⁸⁶, που γνώρισε ακόμα μεγαλύτερη διάδοση, όταν - υπό την ισχύ του Συντάγματος του 1927-, ψηφίσθηκε με πρωτοβουλία της τότε κυβέρνησης Έλ. Βενιζελου (1928-1932), ο νόμος 4229/1929 «*Περὶ τῶν μέτρων ἀσφαλείας τοῦ κοινωνικοῦ καθεστῶτος καὶ προστασίας τῶν ἐλευθεριῶν τῶν πολιτῶν*»⁷⁸⁷, γνωστότερος ως «*Ιδιώνυμο*», που στρεφόταν ευθέως εναντίον της κομμουνιστικής προπαγάνδας και δράσης, χωρίς ωστόσο να τις κατονομάζει ρητά⁷⁸⁸. Είχε προηγηθεί η υιοθέτηση από τη δικτατορία του Θ. Πάγκαλου, με το Ν.Δ. της 2ας Ιουνίου 1926, του θεσμού της διοικητικής εκτόπισης, που αποσκοπούσε στην εξουδετέρωση των πολιτικών αντιπάλων του καθεστώτος (βενιζελικών, αντιβενιζελικών και κομμουνιστών), το οποίο παρέμεινε σε ισχύ ακόμα και μετά την υιοθέτηση του Συντάγματος του 1927 και αποτέλεσε τη βάση της δίωξης του πολιτικού φρονήματος μέχρι το 1974. Μετά το κίνημα της 1ης Μαρτίου 1935, υπό

⁷⁸³ Το ιστορικό αυτό Ψήφισμα υιοθετήθηκε στις 25 Μαρτίου 1924 από την Δ' Συντακτική Συνέλευση με τις 283 ψήφους των παρόντων πληρεξουσίων και δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ την ίδια ημέρα (ΦΕΚ 64/Α/25.3.1924). Βλ. *Πρακτικά Δ' Ἐθνικῆς Συνελεύσεως* Τ. 1- Σύνοδος Α', συνεδρίαση ΛΗ' της 25.3.1924, σ. 684 επ..

⁷⁸⁴ ΦΕΚ 93/Α/23.4.1924.

⁷⁸⁵ ΦΕΚ 102/Α/6.5.1924.

⁷⁸⁶ Βλ. ενδεικτικά *Αλιβιζάτου, Νίκου Κ.*, ο Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2011, σ. 269 επ.· επίσης, *Ζώης, Γεωργίου Θ.*, Δίκαιο της ανάγκης, κατάσταση πολιορκίας και έκτακτη νομοθετική διαδικασία, ό.π., σ. 502 επ..

⁷⁸⁷ ΦΕΚ 245/Α/25.7.1929.

⁷⁸⁸ Βλ. ενδεικτικά *Αλιβιζάτου, Ν.*, Το Σύνταγμα και οι εχθροί του ..., ό.π., σ. 270 επ..

συνθήκες συνταγματικής αβεβαιότητας, εκδόθηκαν οι Σ.Π. ΚΗ΄ της 17ης Μαΐου 1935 «*Περὶ κατοχυρώσεως τοῦ Δημοκρατικοῦ Κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος, κοινωνικοῦ καθεστῶτος κ.λπ.*»⁷⁸⁹, με την οποία επιτρεπόταν η ανεμπόδιστη φιλομοναρχική προπαγάνδα και, ταυτόχρονα, ενισχυόταν η κατασταλτική νομοθεσία για τη διάδοση «*ἀνατρεπτικῶν ἰδεῶν*» και η ΚΔ΄ Σ.Π. «*Περὶ μέτρων διαταράξεως τῆς δημοσίας τάξεως*» της 14ης Μαΐου 1935⁷⁹⁰. Ιδίως από την εποχή εκείνη δεν μπορεί να γίνεται λόγος για ομαλή λειτουργία του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, ούτε για κατοχύρωση θεμελιωδών δικαιωμάτων, καθώς οι θεσμοί υποχωρούν με την επίκληση μιας απροσδιόριστης «ανάγκης» ή «σωτηρίας» ή μιας –πιο συγκεκριμένης– προστασίας του κοινωνικού καθεστώτος, η οποία επρόκειτο να διευρυνθεί ιδίως από την περίοδο του εμφυλίου πολέμου (1946-1949) και μέχρι την πτώση της δικτατορίας των συνταγματαρχών στις 24 Ιουλίου 1974.

Πάντως, μετά την ψήφιση και θέση σε ισχύ του –σαφώς συντηρητικού– Συντάγματος του 1952, η υιοθέτηση του παράλληλου πλέγματος διατάξεων που έρχονταν σε ευθεία αντίθεση με το –πενιχρό άλλωστε– φιλελεύθερο περιεχόμενο του Συντάγματος αυτού και έμεινε γνωστό ως «Παρασύνταγμα», δεν άφηνε περιθώρια για την ομαλή εξέλιξη των κοινοβουλευτικών θεσμών, οι οποίοι τελικώς έπεσαν θύματα των πραξικοπηματιών της 21ης Απριλίου 1967, αφού πρώτα δυσφημίστηκαν με την κρίση του Ιουλίου 1965. Κατά την περίοδο εκείνη, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η πρόταση αναθεώρησης των μη θεμελιωδών διατάξεων του Συντάγματος του 1952, που κατέθεσε στις 21 Φεβρουαρίου 1963 η τότε Κυβέρνηση Καραμανλή, που έμεινε γνωστή ως «βαθεία τομή»⁷⁹¹.

Σε γενικές γραμμές, το αναθεωρητικό διάβημα της ΕΡΕ –παρά την ύπαρξη ορισμένων πράγματι καινοτόμων προτάσεων που περιείχε– αποσκοπούσε στην περαιτέρω ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, ενώ περιλάμβανε και αρκετές διατάξεις περιοριστικές των δικαιωμάτων συλλογικής δράσης. Ωστόσο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίαζε η πρόταση για την προσθήκη διάταξης στο Σύνταγμα που προέβλεπε, για πρώτη φορά, τη δυνατότητα να τίθενται εκτός νόμου κόμματα με απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου, η λειτουργία του οποίου ρυθμιζόταν σε άλλο σημείο της «βαθείας τομής». Ειδικότερα, προτεινόταν η προσθήκη άρθρου 20Α στο Σύνταγμα, η διάταξη του οποίου όριζε ότι: «*Πολιτικά κόμματα, τῶν ὁποίων οἱ σκοποὶ ἢ τὰ πρὸς πραγματοποιήσιν τούτων χρησιμοποιούμενα μέσα ὑπ’ αὐτῶν ἢ τῶν στελεχῶν των, ἀποβλέπουσιν εὐθέως ἢ συγκεκριμένως εἰς τὴν ἀνατροπὴν τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν καὶ διατάξεων τοῦ παρόντος Συντάγματος, τίθενται ἐκτὸς νόμου καὶ διαλύονται δι’ ἀποφάσεως τοῦ κατὰ τὸ ἄρθρον 98Α Ἀνωτάτου Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου, κατὰ τὰ εἰδικότερον διὰ νόμου καθορισθόμενα*». Από τη διατύπωση

⁷⁸⁹ ΦΕΚ 201/Α/17.5.1935.

⁷⁹⁰ ΦΕΚ 195/Α/14.5.1935.

⁷⁹¹ Μια πρώτη εξαγγελία της αναθεώρησης είχε γίνει τον Οκτώβριο του 1961, σε προεκλογική ομιλία του Κ. Καραμανλή στη Θεσσαλονίκη, ως αρχηγού της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ενώσεως (ΕΡΕ), όπου ανέφερε ότι: «*Ἡ πραγματοποιήσις, ὅμως, ριζικῶν μεταβολῶν, ἢ ἐπιτάχυνσις τῆς προόδου καὶ ἢ ἐξυγίανσις τῆς δημοσίας ζωῆς, προϋποθέτει μίαν θαρραλέαν μεταρρύθμισιν: τὴν ἀναθεώρησιν τῶν μὴ θεμελιωδῶν διατάξεων τοῦ Συντάγματος. Ἡ εἰρηνικὴ ἐπανάστασις εἶναι δυνατόν νὰ πραγματοποιηθῇ μόνον ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν αὐτήν*».

της προτεινόμενης διάταξης προκύπτει ότι οι συντάκτες της ήταν σαφώς επηρεασμένοι από το άρθρο 21 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης. Κατά τη γνώμη των εμπνευστών της ήταν προτιμότερη η υιοθέτηση ενός μοντέλου «μαχόμενης δημοκρατίας» που θα προέβλεπε την απαγόρευση της λειτουργίας ενός ύποπτου για την εξυπηρέτηση αντισυνταγματικών σκοπών πολιτικού κόμματος, παρά η ενεργοποίηση του άρθρου 91 περί καταστάσεως πολιορκίας, με βάση το οποίο ο βασιλιάς, μπορούσε να αναστέλλει την ισχύ μιας σειράς θεμελιωδών δικαιωμάτων, *«μετά πρότασιν τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, ἐν περιπτώσει ἐμπολέμου καταστάσεως ἢ ἐπιστρατεύσεως ἔνεκεν ἐξωτερικῶν κινδύνων ἢ σοβαρᾶς διαταραχῆς ἢ ἐκδήλου ἀπειλῆς τῆς δημοσίας τάξεως καὶ ἀσφαλείας τῆς χώρας ἐξ ἐσωτερικῶν κινδύνων»*. Μια ρύθμιση, όπως η προτεινόμενη θα απέφευγε τον περιορισμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων του συνόλου του πληθυσμού, ενώ, στο μέτρο που η απαγόρευση ενός πολιτικού κόμματος ήταν αποτέλεσμα απόφασης ενός ανώτατου δικαστηρίου, το οποίο θα έκρινε σύμφωνα με νομικά -και όχι πολιτικά- κριτήρια, μπορούσε να περιβληθεί το κύρος της δικαστικής εξουσίας, χωρίς να διατυπωθεί κατηγορία της εξυπηρέτησης πολιτικών σκοπιμοτήτων, όπως θα συνέβαινε στην περίπτωση που η απόφαση περί απαγόρευσης προερχόταν από το υπουργικό συμβούλιο. Ως προς το περιεχόμενο της προτεινόμενης διάταξης επισημαίνεται ότι η απαγόρευση αφορούσε κόμματα που απέβλεπαν *«εὐθέως ἢ συγκεκαλυμμένως εἰς τὴν ἀνατροπὴν τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν καὶ διατάξεων τοῦ παρόντος Συντάγματος»*, δηλαδή αποσκοπούσαν στη μεταβολή των μη υποκείμενων σε αναθεώρηση, σύμφωνα με το άρθρο 108 του Συντάγματος του 1952, διατάξεων. Επομένως, πολιτικά κόμματα που αμφισβητούσαν τον βασιλικό θεσμό ή το υφιστάμενο κοινωνικό καθεστώς θα μπορούσαν να τεθούν εκτός νόμου, σύμφωνα με το σκεπτικό των συντακτών της πρότασης. Σε σχέση με τις επικρατούσες εκείνη την περίοδο συνθήκες, αν ληφθεί υπόψη η απουσία ανοιχτά νεοναζιστικού κόμματος στην Ελλάδα και η απαγόρευση του ΚΚΕ ήδη από το 1947, δυνάμει του Α.Ν. 509/1947 *«Περὶ μέτρων ἀσφαλείας τοῦ Κράτους, τοῦ πολιτεύματος, τοῦ κοινωνικοῦ καθεστώτος καὶ προστασίας τῶν ἐλευθεριῶν τῶν πολιτῶν»*⁷⁹², είναι σαφές ότι η προτεινόμενη διάταξη έθετε στο στόχαστρο πρωτίστως την Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ) που, από το 1951, αποτελούσε τη νόμιμη έκφραση της Αριστεράς. Μία άλλη ιδιαιτερότητα που χαρακτήριζε την εν λόγω πρόταση ήταν το γεγονός ότι αρκούσε ο σκοπός του πολιτικού κόμματος να είναι αντίθετος προς τις θεμελιώδεις αρχές και διατάξεις του Συντάγματος, χωρίς να γίνεται αναφορά σε συγκεκριμένες ενέργειες προς εξυπηρέτηση του σκοπού αυτού.

⁷⁹² ΦΕΚ 293/Α/27.12.1947. Η απόφαση για την απαγόρευση του ΚΚΕ ελήφθη, μεσούσης της εμφύλιας σύρραξης, από την Κυβέρνηση Σοφούλη λίγο μετά την αναγγελία του σχηματισμού της «Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης» υπό την προεδρία του αρχηγού του «Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας» (ΔΣΕ), Μάρκου Βαφειάδη. Είχε προηγηθεί λίγους μήνες νωρίτερα, στις 14.10.1947, η απαγόρευση της κυκλοφορίας των εφημερίδων *«Ριζοσπάστης»* και *«Ελεύθερη Ελλάδα»* που προπαγάνδιζαν τις θέσεις του ΚΚΕ και της Αριστεράς, δυνάμει του υπ' αριθμ. ΛΑ'/17.10.1947 Ψηφίσματος *«Περὶ συμπληρώσεως τοῦ "περὶ ἐκτάκτων μέτρων ἀφορῶντων τὴν Δημοσίαν Τάξιν καὶ Ἀσφάλειαν" Ψηφίσματος Γ' τοῦ 1946, ὡς πρὸς τὰ διὰ τοῦ τύπου πραττόμενα ἀδικήματα»* (ΦΕΚ 221/Α'/17.10.1947). Βλ. ενδεικτικά Ζώη, Γεωργίου Θ., Δίκαιο της ανάγκης, κατάσταση πολιορκίας και έκτακτη νομοθετική διαδικασία, ό.π., σ. 572 επ..

Συμπληρωματικά προς την ανωτέρω πρόταση λειτουργούσε και η πρόταση περί προσθήκης άρθρου 20B με το εξής περιεχόμενο: *«Ἡ κατάχρησις τῆς ἐλευθερίας τοῦ συνέρχεσθαι καὶ συνεταιρίζεσθαι, ἢ τῆς ἐκδηλώσεως τῆς γνώμης, ὅταν ἰδίᾳ γίνεται διὰ τοῦ τύπου, ἢ τοῦ απορρήτου τῆς ἀνταποκρίσεως ἀπαγορεύεται εἰς βάρος τοῦ ἐλεύθερου πολιτεύματος ἢ τῶν λαϊκῶν ἐλευθεριῶν, συνεπάγεται δὲ τὴν στέρησιν τῶν ἀντιστοίχων δικαιωμάτων δι’ ἀποφάσεως τοῦ κατὰ τὸ ἀρθρον 98Α Ἀνωτάτου Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου, ὡς εἰδικὸς νόμος θέλει ορίσει»*. Σκοπὸς τῆς προτεινόμενης διάταξης ἦταν ὁ περιορισμὸς μιᾶς σειρᾶς θεμελιωδῶν δικαιωμάτων, σε περιπτώσεις καταχρηστικῆς τῶν ἀσκήσεως. Ἡ ἀοριστία καὶ ἡ ευρύτητα τῆς ἐννοίας τῆς κατάχρησης φαινομενικὰ μόνον ἐξομαλυνόταν στὸν βαθμὸ που ὁ περιορισμὸς τῶν σχετικῶν δικαιωμάτων ἦταν ἀποτέλεσμα δικαστικῆς κρίσεως. Ωστόσο, δὲν ἔπαυε μιὰ τέτοια ρύθμιση νὰ θίγει τὸν πυρῆνα τῆς δημοκρατίας, ἰδίως ἐφόσον τὰ δικαιώματα που περιορίζονταν συνδέονταν με τὴν ἀσκηση συλλογικῶν ἐλευθεριῶν, ἐνῶ ἡ ἀπουσία ἀναφοράς σε συγκεκριμένους ἐνέργειες που μπορούσαν νὰ δικαιολογήσουν τοὺς περιορισμοὺς μαρτυρᾷ τὴν πραγματικὴ πρόθεση τῶν ἐμπνευστῶν τῆς πρότασης που δὲν ἦταν ἄλλη ἀπὸ τὸν ἐλεγχὸ οἰοσδήποτε μορφῆς ἀντιλόγου.

Στὸ σημεῖο αὐτό, ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἡ κοινοβουλευτικὴ συζήτηση ἐπὶ τοῦ προτεινόμενου ἀρθρου 20Α καὶ, ἰδίως ἡ τοποθέτηση τοῦ τότε Υπουργοῦ Κοινωνικῆς Πρόνοιας, φιλοσόφου καὶ Καθηγητῆ, Κωνσταντίνου Τσάτσου, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε καὶ ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐμπνευστῆς τῆς «βαθείας τομῆς»⁷⁹³. Συγκεκριμένα, στὴ συνεδρίαση Ε΄ τῆς 2ας Μαΐου 1963 τῆς Εἰδικῆς Επιτροπῆς Ἀναθεωρήσεως τῶν μὴ θεμελιωδῶν διατάξεων τοῦ Συντάγματος, ὁ Κ. Τσάτσος ὑποστήριξε τὰ εξῆς: *«τὸ πρόβλημα τὸ ὁποῖον ὑπῆρξεν εἰς τὴν βάσιν τῆς προτάσεως τῶν βουλευτῶν ἐπὶ τοῦ σημείου τοῦ ὁποῖου συζητοῦμεν ἦτο ἐὰν ἐπαρκῶς προστατεύεται τὸ Πολίτευμα διὰ τῶν κειμένων διατάξεων. Καὶ εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι ἐὰν τυχόν τις ἀποπειραθῇ διὰ βιαίων μέσων νὰ ἀνατρέψῃ τὴν καθεστηκυίαν τάξιν κολάζεται ἀπὸ τοὺς κειμένους Νόμους. Καὶ ἡ προστασία δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι εἶναι κατὰ τοῦτο ἐπαρκής. Τὸ ἐρώτημα, τὸ ὁποῖον τίθεται ἐπομένως εἶναι ἐὰν δύναται νὰ ὑπάρξῃ προστασία ἄνευ χρησιμοποίησεως βιαίων μέσων τῆς καθεστηκυίας τάξεως. Τὸ ἐρώτημα αὐτὸ συνδέεται ὁμως μὲ ἓνα ἄλλο γενικώτερον, ἐφ’ ὅσον μεταξὺ τῶν μὴ βιαίων μέσων εἶναι ἡ διάδοσις τῶν ἰδεῶν, ἡ ὁποία συνδέεται ἀρρήκτως μὲ τὴν ἀρχὴν τῆς ἐλευθερίας τῆς σκέψεως, πὼς εἶναι δυνατόν εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο νὰ ἔλθωμεν ἡμεῖς καὶ νὰ περιορίσωμεν τὴν ἐλευθερίαν τῆς σκέψεως; Τὸ θέμα αὐτὸ ἐτέθη, κύριοι, καὶ ἐν Γερμανίᾳ ὅπου ἐξαντλητικῶς συνεζητήθη ὅτε ἐθεσπίσθη καὶ ἡ διάταξις αὕτη τοῦ ἀρθρου 21 τοῦ Γερμανικοῦ Συντάγματος. Καὶ ἐκεῖ εἶχον εἰς τὸν Ποινικὸν τῶν νόμων διατάξεις αἱ ὁποῖαι ἱκανοποιητικῶς ἀντεμετώπιζον τὸ πρόβλημα τῆς διὰ βιαίων μέσων ἀνατροπῆς τῆς καθεστηκυίας τάξεως. Εἶχον ὁμως ἄλλο πρόβλημα νὰ ἀντιμετωπίσουν, [...]. Καὶ ἐκεῖ ἤθελον νὰ διαφυλάξουν τὴν ἀρχὴν τῆς ἐλευθερίας τῆς σκέψεως, ὅπως θέλουμεν καὶ ἡμεῖς. Καὶ ἐκεῖνοι ἤθελαν, ὅπως θέλουμεν καὶ ἡμεῖς, ὅπως θέλουν καὶ οἱ εἰσηγούμενοι τὴν πρότασιν βουλευταί, νὰ διαφυλάξωμεν ἀλώβητον τὴν ἐλευθερίαν τῆς σκέψεως. Ἀλλὰ ποῦ ἔγκειται τὸ σόφισμα ἐκείνων οἱ ὁποῖοι ὑποστηρίζουν ὅτι δι’ αὐτῆς τῆς*

⁷⁹³ Βλ. Τασόπουλου, Γιάννη Α., Ἡ δημοκρατία ἀντιμέτωπη με τοὺς ἐχθροὺς τῆς. Ἡ ωριμότητα τοῦ ἐλληνικοῦ συνταγματισμοῦ, ΘΠΔΔ 12/2020, σ. 38 [30-61].

διατάξεως ὅπως ἐμφανίζεται εἰς Γερμανίαν ἢ καὶ παραλλήλως εἰς τὴν πρότασίν μας, θίγεται ἡ Ἀρχὴ τῆς ἐλευθερίας τῆς σκέψεως; Οὐδεὶς ἀμφισβητεῖ ὅτι ἀνὰ πάσαν στιγμὴν δύναται τις νὰ ἀναπτύξῃ δημοσίᾳ οἰανδήποτε θεωρίαν καὶ νὰ εἴπῃ ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ εἶναι ὀρθή. Ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ προβλέπει τοῦτο καὶ ἐκεῖνο ἢ καὶ οἰανδήποτε ἄλλην θεωρίαν, ἡ ὁποία ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἀβασίλευτος Δημοκρατία ἢ οἰονδήποτε ἄλλο Πολίτευμα εἶναι καλύτερον ἀπὸ τὴν Δημοκρατίαν; Ἀρκεῖ νὰ πρόκειται περὶ σκέψεως, περὶ θεωρίας, περὶ θεωρητικῆς ἀναπτύξεως, τὴν ὁποίαν κανεὶς δὲν δύναται νὰ ἐμποδίσῃ. Κανένα καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου δὲν δύνασθε νὰ ἐμποδίσητε νὰ ἀνέλθῃ ἐπὶ τῆς ἑδρας καὶ νὰ εἴπῃ ὅτι ἐγὼ εἶμαι Μαρξιστής. Αὐτὸ δὲν γίνεται. Ἀλλὰ ὑπάρχει ἓνα σημεῖον εἰς τὸ ὁποῖον ἡ θεωρία μεταβαίνει εἰς τὴν πρᾶξιν, ἓνα σημεῖον, ὅπου ἡ θεωρία δὲν εἶναι θεωρία, ἀλλὰ γίνεται περιεχόμενον τῆς βουλῆσεως. Δὲν εἶναι πλέον περιεχόμενον μόνον τῆς σκέψεως, ἀλλὰ γίνεται περιεχόμενον καὶ τῆς βουλῆσεως, πολιτικῆς βουλῆσεως, κατευθυνομένης πρὸς ὀρισμένον σκοπὸν.

Ἐκεῖνο ἐπομένως τὸ ὁποῖον συζητοῦμεν δὲν εἶναι ἡ ἐλευθερία τῆς σκέψεως τὴν ὁποίαν αὐτὴν καθ' ἑαυτήν, ἀναγνώριζομεν ἀπόλυτα, ἀλλὰ συζητοῦμεν ἐὰν καὶ ὅταν ἡ σκέψις καὶ ἡ θεωρία προχωρήσουν εἰς τὴν ἐπιδίωξιν πολιτικῶν σκοπῶν, ὅταν δηλαδὴ ἡ σκέψις γίνῃ περιεχόμενον πράξεως ἐὰν τότε, καὶ ὅταν γίνῃ ἡ σκέψις πρᾶξις, ἐξακολουθεῖ καὶ ἡ πρᾶξις, φορεὺς, σκέψεως πάντοτε, νὰ εἶναι καὶ αὐτὴ ἐλευθέρα. Αὐτὸ εἶναι τὸ ἐρώτημα. Διότι ἐὰν ἠθέλαμεν νὰ κατοχυρώσωμεν τὴν Δημοκρατίαν μόνον μὲ τὴν διάταξιν, ἡ ὁποία λέγει ὅτι διὰ βιαίων μέσων ἀπαγορεύεται ἡ ἀνατροπὴ τοῦ καθεστώτος, ὅτι αὐτὸ τιμωρεῖται κ.λ.π. δὲν θὰ εἴχομεν καμμίαν περίπτωσιν νὰ ἐφαρμόσωμεν αὐτὴν τὴν διάταξιν. Ὡς ἐξελλίσσεται ἡ πολιτικὴ πραγματικότης, οὔτε ἀνάγκην ἔχει, οὔτε λόγον ἔχει ποτέ, οὔτε ὁ ὀλοκληρωτισμὸς τῆς δεξιᾶς, οὔτε ὁ ὀλοκληρωτισμὸς τῆς ἀριστερᾶς νὰ μεταχειρισθῇ βίαια μέσα. Ἡ ἐποχὴ τῶν ὀδοφραγμάτων παρῆλθεν. Ἀλλὰ εἶναι τὰ μέσα ποὺ μεταχειρίζεται. Ὁ κομμουνισμὸς βεβαίως μεταχειρίζεται καὶ βίαν. Ἀλλὰ πότε; Ὅταν πλέον θὰ ἔχῃ ὀριμάσει ἡ ἀνατροπὴ καὶ ἡ βία θὰ ἔλθῃ ἀπλῶς τὴν τελευταίαν ὥραν νὰ κατοχυρώσῃ ἓνα συντετελεσμένον ἤδη γεγονὸς. Ἐὰν θέλωμεν ἐπομένως νὰ κατοχυρώσωμεν σήμερον τὴν Δημοκρατίαν πρέπει νὰ ἴδωμεν ἐὰν δυναμέθα, ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς Δημοκρατίας νὰ τὴν κατοχυρώσωμεν ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἐπιδίωξιν τῆς διὰ μὴ βιαίων μέσων ἀνατροπῆς. Καὶ πιστεύω, ὅτι δυναμέθα νὰ χορήσωμεν πρὸς τὴν ἀνέυρεσιν λύσεως, ἡ ὁποία διαφυλάσσει ἀλώβητον τὴν ἐλευθερίαν τῆς σκέψεως. Διότι ἡ καθαρὰ θεωρία, εἶναι ἐντελῶς ἐλεuthέρα, μένει ἐντελῶς ἐλεuthέρα. Ἀλλὰ ποὺ περιορίζεται ὅχι ἡ ἐλευθερία τῆς σκέψεως, ἀλλὰ ἡ ἐλευθερία τῆς πολιτικῆς πράξεως τὰ πράγματα διαφέρουν, ἐφ' ὅσον κατοχυρώνεται καὶ διὰ μὴ βιαίων μέσων ἡ ἀνατροπὴ τῆς καθεστηκυίας τάξεως. Βέβαια ὑπάρχει ἓνας περιορισμὸς, Δημοκρατία δὲν σημαίνει ἀπὸ ὀρισμένας πράξεις, ἀπλὴν παντοδυναμίαν τῆς Λαϊκῆς θελήσεως τῆς πλειοψηφίας. Διότι ἡ πλειοψηφία εἶναι ἓνα στιγμιαίον γεγονὸς καὶ ἡ βούλησις ἡ δημιουργοῦσα τὰ πολιτεύματα εἶναι βούλησις συνεχείας ἐν τῇ Ἱστορίᾳ, ἡ ὁποία δὲν δύναται νὰ ἀνατραπῇ διὰ στιγμιαίων περιστατικῶν καὶ μόνον. Δι' αὐτὸ καὶ αἱ θεμελιώδεις διατάξεις τοῦ Συντάγματος δὲν δύναται νὰ ἀνατραποῦν. Διότι ἐὰν ἀνατραποῦν, αὐτὸ ἀποτελεῖ ἐπανάστασιν. Καὶ τὴν ἐπανάστασιν κανένα Σύνταγμα δὲν καθιερώνει. Ὑπὸ τίνα ἔποψιν ὅταν λέγωμεν ὅτι ὁ Λαὸς εἶναι ἐλεύθερος νὰ κάνῃ ὅτι θέλει, λέγομεν ὅτι εἶναι ἐλεύθερος νὰ κάμῃ ἐπανάστασιν. Ἀλλὰ εἶναι αὐτὸ ἐπιχείρημα

έναντίον εκείνων οι οποίοι λένουν ότι το Σύνταγμα το ίδιο έχει δικαίωμα να αυτοπροστατευθῇ; Όχι βεβαίως. Διότι και όταν αυτό προστατευθῇ ἐὰν δεχθῶ, ότι ἡ λαϊκὴ θέλησις ὑπερβαίνει, ὡς πραγματικότης πλέον, πᾶσαν Συνταγματικὴν διάταξιν θὰ καταλυθῇ τὸ Σύνταγμα, μαζὶ μὲ τὴν προστατευτικὴν τοῦ Συντάγματος διάταξιν. Ἀλλὰ αὐτὸ θὰ ἀποτελῇ ὅπως λένουν εἰς τὴν Νομικὴν ἐπιστήμην, θραῦσιν τῆς νομικῆς συνεχείας, θὰ ἀποτελῇ νέαν πολιτείαν στηριζομένην ἐπὶ ἄλλων πλέον βάσεων νομικῶν καὶ πολιτικῶν.

Ἐὰν εἰδικώτερον ἀντιμετωπίσωμεν τὸ ἐνδεχόμενον, ὅτι ἡ πολιτικὴ πρᾶξις διὰ τῆς ὁποίας ἐπιδιώκεται ἡ ἀνατροπὴ τοῦ καθεστώτος γίνεται νομοτύπως, χωρὶς νὰ βγαίῃ ἀπὸ τα ὅρια καὶ τὰ πλαίσιά τους τύποις τῶν κειμένων διατάξεων, ἀλλὰ προφανῶς γίνεται, ὅπως συμβαίνει μὲ τὰ κομμουνιστικὰ κόμματα, μὲ τὸν ἀπώτερον πολιτικὸν σκοπὸν τῆς ἀνατροπῆς τῆς καθεστηκυίας τάξεως, ἐρωτᾶται: ἐπειδὴ τύποις τηροῦνται αἱ συνταγματικαὶ διατάξεις, ἀλλὰ οὐσία εἶναι ἀποδεδειγμένον ὅτι ἐπιδιώκεται ἡ κατάλυσις τῶν συνταγματικῶν διατάξεων δὲν δικαιούται ἡ Δημοκρατία καὶ αὕτη νὰ προστατευθῇ; Ἐγὼ νομίζω, ὅτι δὲν ὑπάρχει καμμία ἀμφιβολία ὅτι ἂν ἡδύνατο νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι ἡ πολιτικὴ πρᾶξις ὅχι διὰ βιαίων, ἀλλὰ διὰ δολίων μέσων ἐπιδιώκει τὴν ἀνατροπὴν τῆς καθεστηκυίας τάξεως, ἐὰν ἡδύνατο τοῦτο ν' ἀποδειχθῇ, καμμία δημοκρατικὴ ἀρχὴ δὲν ἐμποδίζει τὴν προστασίαν τῆς Δημοκρατίας ἀπὸ μίαν τοιαύτην δολίαν προσπάθειαν ἀνατροπῆς τῆς. Ἡ ἀντίρρησης ὑπάρχει ἄλλοῦ. Δὲν εἶναι νομικὴ, οὔτε θεωρητικὴ. Εἶναι πρακτικὴ. Ποία ἐγγύησις ὑπάρχει ὅτι μία τοιαύτη διάταξις, ἡ ὁποία ἡμπορεῖ θεωρητικῶς νὰ εἶναι σωστὴ θὰ ἐφαρμοσθῇ ἐντίμως ἀπὸ μίαν Κυβέρνησιν; Αὐτὸ εἶναι τὸ ἐρώτημα. Δυσπιστία τοῦ Συνταγματικοῦ Νομοθέτου ἀπέναντι τῆς νομοθετικῆς ἢ τῆς ἐκάστοτε πολιτικῆς ἐξουσίας. Αὐτὸ εἶναι τὸ πρόβλημα. Εἰς αὐτὸ ἔχω δύο πράγματα. Εἶναι φυσικὸν νὰ ὑπάρχη δυσπιστία τῶν ὑποστηριζόντων τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα, τὴν πολιτικὴν ἐλευθερίαν ἔναντι τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ἐν τῷ πνεύματι δὲ τούτῳ συνετάγησαν ὅλα τὰ ἐν ἰσχυρῇ συντάγματα μέχρι καὶ τῶν τελευταίων καὶ πλὴν ὠρισμένων ἐκ τῶν τελευταίων. Ἀλλὰ ἀπὸ τοῦ 1940 καὶ πέραν ἐδημιουργήθη μία ἀντίρροπος δυσπιστία ἀπέναντι ἐκείνων οἱ ὅποιοι διὰ τῶν δολίων αὐτῶν μέσων ἐπιδιώκουν τὴν ἀνατροπὴν τοῦ κρατοῦντος πολιτικοῦ καθεστώτος καὶ δὴ τῆς Δημοκρατίας [...]⁷⁹⁴. Ἡ αὐτούσια παράθεσις τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῆς τοποθέτησης τοῦ Κ. Τσάτσου φανερώνει τις πραγματικὲς προθέσεις τῶν εμπνευστῶν τῆς αναθεωρητικῆς πρότασης τῆς ΕΡΕ. Για τὸν Τσάτσο, αὐτὸ που εἶχε σημασία ἦταν νὰ βρεθῇ ἓνας τρόπος που θὰ επέτρεπε τὴν δίωξιν, ὅχι ιδεῶν, ἀλλὰ ενεργειῶν που ἀν καὶ προβλέπονταν καὶ κατοχυρώνονταν συνταγματικά, ὁ σκοπὸς τους κρινόταν παράνομος. Με τὸν τρόπο αὐτὸν καὶ, ιδίως, ἐφόσον μία ἐπιδίωξις ἐνδέχεται νὰ μετατραπῇ ἀπὸ θεωρία σὲ πράξιν, διαμορφώνεται ἡ βάση γιὰ τὸν περιορισμὸ μίας σειρᾶς -κατὰ τ' ἄλλα θεμελιωδῶν- δικαιωμάτων.

Ἡ συγκεκριμένη πρόταση, βεβαίως, θὰ πρέπει νὰ ἐρμηνευθῇ σὲ σχέση με τὴν ιστορικὴ συγκυρία καὶ τὰ δεδομένα τῆς εποχῆς. Συγκεκριμένα, κατατέθηκε σὲ μία περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ἡ πολιτικὴ κυριαρχία τῆς ΕΡΕ φαινόταν νὰ κλυδωνίζεται

⁷⁹⁴ Βλ. Βουλὴ τῶν Ελλήνων, Περίοδος ΣΤ', Σύνοδος Β', Εἰδικὴ Επιτροπὴ Αναθεωρήσεως μὴ θεμελιωδῶν διατάξεων τοῦ Συντάγματος 5ης Μαρτίου 1963, *Πρακτικά*, συνεδρίασις ΣΤ' 3ης Μαΐου 1963, σ. 44 ἐπ..

μετά από μια μακρά παρουσία της στη διακυβέρνηση της χώρας· επίσης, είχαν παρέλθει μόλις δεκατέσσερα χρόνια από τη λήξη του εμφύλιου πολέμου (1949) και η κυρίαρχη ιδεολογία ήταν ο αντικομμουνισμός, γεγονός που αποτυπωνόταν σε ολόκληρο το φάσμα των κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων. Η δε Βουλή που κλήθηκε να αποφανθεί επί του σχεδίου Συντάγματος είχε αναδειχθεί μετά από τις εκλογές της 29ης Οκτωβρίου 1961, οι οποίες υπήρξαν οι πλέον αμφιλεγόμενες στην μεταπολεμική Ελλάδα, καθώς διατυπώθηκαν σοβαρές κατηγορίες περί αλλοίωσης του αποτελέσματος⁷⁹⁵, με αποτέλεσμα, σύσσωμη η αντιπολίτευση να κάνει λόγο περί «βίας και νοθείας», δημοσιεύοντας μάλιστα και σχετικές «μαύρες βίβλους» αναφορικά προς τις μεθόδους που χρησιμοποίησαν οι επίσημες αρχές και παρακρατικές ομάδες. Σύμφωνα με ορισμένες απόψεις, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, εκ των εμπνευστών της πρότασης, είχε επιχειρήσει να δικαιολογήσει τις παρατυπίες μέσω του κειμένου του με τίτλο: *«Αί άντινομίαι τοῦ πρακτικοῦ λόγου»*, το οποίο βασίστηκε στην ομιλία⁷⁹⁶ που εκφώνησε κατά την εισδοχή του στην Ακαδημία Αθηνών. Οι θέσεις που υποστηρίζει στο εν λόγω κείμενο ο Τσάτσος, αφενός, αντικατοπτρίζουν τις κυριότερες φιλοσοφικές του απόψεις σε σχέση με το πρόβλημα των πηγών του Δικαίου και, αφετέρου, σχεδόν ταυτίζονται με την επιχειρηματολογία που επιστρατεύει και στην κοινοβουλευτική συζήτηση σχετικά με την πρόταση περί προσθήκης διάταξης για την απαγόρευση πολιτικών κομμάτων. Σύμφωνα με τον Τσάτσο, τόσο τα άτομα, όσο και οι οργανωμένες πολιτείες οφείλουν να επιδιώκουν και να υπερασπίζονται έναν «σκοπό», ο οποίος καθίσταται η κύρια επιδίωξη του *«Κόσμου τῶν ἰδεῶν»*, δηλαδή ενός κόσμου που συγκροτείται *«ὡς ὀργανικὴ ἐνότης, ἐκ τῆς διεποῦσης αὐτὸν πρώτης ἀρχῆς, ἢ ἐκ τοῦ τελικοῦ σκοποῦ, εἰς ὃν κατατείνει. Αὐτὸν τὸν τελικὸν σκοπὸν ὁ ἄνθρωπος, εἴτε θεωρεῖ εἴτε πράττει, ὀφείλει νὰ ὑπηρετῇ, καθιστάμενος ἔλλογον ὃν μόνον καθ' ὃ μέτρον ἔχει συνεχῇ συνείδησιν τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ»*⁷⁹⁷. Η αποστολή των ανθρώπων και των πολιτειών για την επίτευξη του σκοπού αυτού, σύμφωνα με τον συγγραφέα, προσκρούει σε μια σειρά εμποδίων και, ειδικότερα, στην αντικειμενική αδυναμία των ανθρώπων να επιδιώξουν την πραγματοποίηση του σκοπού, τον βραχύ ιστορικό χρόνο και τις «αντινομίες» που

⁷⁹⁵ Το αποτέλεσμα των βουλευτικών εκλογών της 11ης Μαΐου 1958, που οδήγησε την ΕΔΑ στη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης θορύβησε τα ανάκτορα και τους Αμερικανούς, που έθεσαν σε εφαρμογή ένα «επιτελικό» σχέδιο για την ανάληψη στρατιωτικής φύσης επιχειρήσεων με τη συνδρομή και άλλων κρατικών αρχών, ιδίως αστυνομικών, αλλά και ακροδεξιών παρακρατικών οργανώσεων. Το σχέδιο αυτό, που είχε καταρτιστεί από την Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών (ΚΥΠ) και είχε λάβει την κωδική ονομασία «Σχέδιο Περικλής», αποσκοπούσε στην αλλοίωση του αποτελέσματος των επικείμενων εκλογών υπέρ της κυβερνώσας συντηρητικής παράταξης (ΕΡΕ). Για το σχέδιο «Περικλής» βλ. ενδεικτικά *Λιναρδάτου, Σπύρου*, Από τον εμφύλιο στη χούντα, Τ. Δ' (1961-1964), Παπαζήσης, Αθήνα 1986, σ. 39 επ.· βλ. επίσης *Νικολακόπουλου, Ηλία*, Η καχεκτική δημοκρατία, κόμματα και εκλογές, 1946-1967, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2001, σ. 268-272· τέλος, βλ. *Ζώη, Γεωργίου Θ.*, Ιουλιανά 1965: Οι συνταγματικές όψεις μιας μείζονος πολιτικής κρίσης, σε: *E-Politeia*, Τ. 14 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2025), σ. 582 επ. [578-598], Διαθέσιμο και στον ιστότοπο: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.epoliteia.gr/wp-content/uploads/2025/10/%CE%9C%CE%95%CE%9B%CE%95%CE%A4%CE%95%CE%A3-16.2.pdf> (Τελευταία πρόσβαση: 4.11.2025).

⁷⁹⁶ Βλ. *Τσάτσου, Κωνσταντίνου*, Αί άντινομίαι τοῦ πρακτικοῦ λόγου, σε: Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, Τ. 37 (1962), σ. 16-34.

⁷⁹⁷ Βλ. *Τσάτσου, Κωνσταντίνου*, Αί άντινομίαι τοῦ πρακτικοῦ λόγου, ό.π., σ. 18.

εμφανίζονται κατά την προσπάθεια υλοποίησης των ιδεών⁷⁹⁸. Για τον Τσάτσο, πρόβλημα δημιουργεί η «οὐχὶ σπανία σύγκρουσις τῶν κανόνων τοῦ κρατοῦντος ἐκάστοτε δικαίου πρὸς τὰ ἐκάστοτε ἐν τῇ αὐτῇ κοινωνίᾳ κρατούσας περὶ ἠθικῆς ἢ καὶ εἰδικώτερον περὶ τιμῆς ἀντιλήψεις»⁷⁹⁹, ενώ, μεταξύ των αντινομιών αυτών, «γενικώτερον παραδεκτὴ εἶναι ἢ ἀντίθεσις τοῦ δικαίου ὅπερ θέτει ἡ πολιτεία, δηλαδή τοῦ θετικοῦ δικαίου καὶ τοῦ δικαίου ὅπερ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε θέσει ἡ πολιτεία, δηλαδή τοῦ ὀρθοῦ δικαίου. Μεταξὺ τοῦ ὀρθοῦ καὶ τοῦ θετικοῦ δικαίου ὑπάρχουν πάντοτε διαφοραὶ καὶ δὴ ἀντινομαίαι, ἀφοῦ εἰς τὴν σχετικότητα τοῦ χρόνου δὲν ἀπαντᾷ ποτὲ ἡ κατ' ἰδέαν πληρεστέρα ἐκάστοτε πραγμάτων αὐτοῦ. Καμμία θετικὴ πολιτεία δὲν δύναται νὰ συμπέσῃ μὲ τὴν ἀρίστην»⁸⁰⁰. Εκτός από την ανάγκη αυτοσυντήρησης της πολιτείας, που στο όνομά της, η τελευταία ενίοτε θυσιάζει την αρχή της δικαιοσύνης «αδικοῦσα ἄτομα καὶ ὀλοκλήρους τάξεις»⁸⁰¹, μία άλλη, σημαντικότερη αιτία αντινομίας συνίσταται στο γεγονός ότι η πολιτεία, αποστολή της οποίας είναι η προαγωγή όλων των ιδεών, όλων των αξιών της ζωής, κατά την επιτέλεση αυτού του έργου της, «συχνάκις ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν μὲ τὴν ἐκάστοτε δικαίαν διανομὴν τῶν τε ὑλικῶν καὶ πνευματικῶν ἀγαθῶν, γενικῶς μὲ τὴν ἀρχὴν τῆς δικαιοσύνης»⁸⁰². Κρίνεται, επομένως, απαραίτητη η ανάγκη ἄρσης των αντινομιών αυτών, η οποία αποτελεί βαρὺ «χρέος», το οποίο καθίσταται «ἀκόμη βαρύτερον, αὐτόχροημα δραματικόν», για τους άνδρες εκείνους, οι οποίοι «καλοῦνται νὰ ἀποφασίσουν περὶ τῶν ἀντινομιῶν αὐτῶν ἐξ ὀνόματος ἑνὸς ὀλοκλήρου λαοῦ, τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον τὰ γένη κατὰ κανόνα προβαδίζουν ἀξιολογικῶς τοῦ ἀτόμου εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ αὐτῶν ἢ δρᾶσις συνιστᾷ τὸ κύριον περιεχόμενόν της»⁸⁰³. Αυτοί, λοιπόν, οι «ἡνιοχοῦντες τοὺς λαούς» αναλαμβάνουν το «βαρὺ» χρέος να ἄρουν τις αντινομίες και να ανακατευθύνουν την πολιτεία προς τον σκοπό της, ο οποίος, ωστόσο, δεν προσδιορίζεται με σαφήνεια από τον συγγραφέα, ο οποίος συνεχίζει αναφέροντας χαρακτηριστικά: «Τοὺς τεταγμένους εἰς τὴν ἄσκησιν τῆς ὑψίστης αὐτῆς λειτουργίας, ἡ ὁποῖα δὲν συμπίπτει κατ' ἀνάγκην πρὸς οἷονδήποτε συγκεκριμένον ἀξίωμα θέλομεν ἀποκαλεῖ, στίχοντες πρὸς τὴν πλατωνικὴν ὁρολογίαν, ἄνδρας βασιλικούς»⁸⁰⁴. Οι, κατά τη διατύπωση του Τσάτσου, «βασιλικοὶ ἄνδρες» ἔχουν ως πρώτιστο καθήκον την προάσπιση της πολιτείας «ἀπὸ πάντα κίνδυνον καταστροφῆς ἢ μειώσεως, λαμβάνων ὑπ' ὄψιν καὶ τὸ μέτρον καθ' ὃ εἴτε ἄλλαι πολιτεῖαι, εἴτε ἄτομα εἶναι ὀρθὸν νὰ δροῦν ἐπὶ τὸ αὐτὸ καὶ συγχρόνως πρὸς αὐτήν»⁸⁰⁵, δεδομένου ότι η πολιτεία τους υπηρετεῖ «διὰ τῆς παρουσίας της τὸν τελικὸν σκοπὸν τοῦ ἀνθρώπου»⁸⁰⁶. Στο ἔργο τους, να προτάσσουν ἢ να παραμερίζουν την πραγματοποίηση επιμέρους αξιών ἢ να αἰρούν τις μεταξύ των αξιών αυτών τυχόν ανακύπτουσες αντινομίες, οι βασιλικοὶ ἄνδρες πρέπει να δρουν ανεμπόδιστα και χωρίς ὅρια, καθὼς «οἱ ἐκάστοτε θεσπιζόμενοι αὐτοπεριορισμοὶ τῆς πολιτείας ἢ

⁷⁹⁸ Βλ. Δρόσου, Γιάννη Ζ., Δοκίμιο Ελληνικής Συνταγματικής Θεωρίας, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1996, σ. 462 επ..

⁷⁹⁹ Βλ. Τσάτσου, Κωνσταντίνου, Αἱ ἀντινομίαι τοῦ πρακτικοῦ λόγου, ὁ.π., σ. 24.

⁸⁰⁰ Ibidem.

⁸⁰¹ Βλ. Τσάτσου, Κωνσταντίνου, Αἱ ἀντινομίαι τοῦ πρακτικοῦ λόγου, ὁ.π., σ. 26.

⁸⁰² Ibidem.

⁸⁰³ Βλ. Τσάτσου, Κωνσταντίνου, Αἱ ἀντινομίαι τοῦ πρακτικοῦ λόγου, ὁ.π., σ. 27.

⁸⁰⁴ Βλ. Τσάτσου, Κωνσταντίνου, Αἱ ἀντινομίαι τοῦ πρακτικοῦ λόγου, ὁ.π., σ. 27-28.

⁸⁰⁵ Βλ. Τσάτσου, Κωνσταντίνου, Αἱ ἀντινομίαι τοῦ πρακτικοῦ λόγου, ὁ.π., σ. 28.

⁸⁰⁶ Ibidem.

*ὀρισμένων ὀργάνων αὐτῆς, ἀποτελοῦν περιστασιακοὺς κανόνας, ἡ ἀξία τῶν ὁποίων κρίνεται ἐκάστοτε βάσει τοῦ ἀνωτάτου σκοποῦ»⁸⁰⁷. Στο πλαίσιο της εξυπηρέτησης αυτού του -ακόμη απροσδιόριστου και ασαφούς- «ανωτάτου σκοπού», και σύμφωνα πάντοτε με τις ιδέες εκείνες που τον συνθέτουν, κρίνεται, κατά τον συγγραφέα, αν «*χάριν τῆς εὐημερίας τοῦ μέλλοντος, θὰ θυσιασθῇ καὶ κατὰ ποῖον μέτρον τὸ παρόν*». Ἀλλωστε, οι ιδέες αυτές είναι που θα κρίνουν «*ἐάν, χάριν τῆς προαγωγῆς τῆς ἐπιστήμης πρέπει νὰ θυσιασθοῦν ἀνθρώπιναι ὑπάρξεις καὶ μέχρι ποίου μέτρου. Ἀν χάριν τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἐλευθέρως καλλιτεχνικῆς φαντασίας πρέπει νὰ ὑποβληθῇ μία κοινωνία εἰς τοὺς ἐνδεχόμενους κινδύνους χαλαρώσεως τῆς κρατοῦσης ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἠθικῆς ἢ πολιτικῆς τάξεως. Αὐταὶ θὰ ἀποφασίσουν ἂν εἰς μίαν σύγκρουσιν πολιτικῶν καὶ θρησκευτικῶν ἀξιῶν καὶ κατὰ ποῖον μέτρον πρέπει νὰ ὑποχωρήσῃ εἰς τὴν ἄλλην*»⁸⁰⁸. Δεδομένης, όμως της απουσίας σαφών κριτηρίων και κανόνων για την ιεράρχηση των ιδεών που συγκρούονται ή των υποκειμένων που ενεργούν, οι «βασιλικοί άνδρες» καλούνται να επιτελέσουν ένα ακόμα εξαιρετικό καθήκον που δεν είναι άλλο από την ανάληψη της ευθύνης «*αὐτῆς τῆς δυσκόλου κρίσεως καὶ ὑπεράνω τῶν ἰδεολογικῶν προτιμήσεων τῆς ἐποχῆς*» τους⁸⁰⁹.*

Με βάση την ανωτέρω τοποθέτηση, εύλογα διερωτάται κανείς, ποιος είναι ο «τελικός σκοπός» για τον οποίο κάνει λόγο ο Κ. Τσάτσος. Καθώς αποφεύγεται η διατύπωση ενός σαφούς και συγκεκριμένου ορισμού του, φαίνεται ότι στο επίπεδο της πολιτειακής και πολιτικής οργάνωσης, ο «σκοπός» συνίσταται στην πραγμάτωση της ιδέας του δικαίου, που μάλλον ταυτίζεται με μια αναδιανεμητικού χαρακτήρα προσέγγιση, η οποία στοχεύει στην υλοποίηση της ισότητας. Ωστόσο, στο πλαίσιο της επιδίωξης αυτού του «σκοπού», ο συγγραφέας δεν φαίνεται να ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για την ύπαρξη περιορισμών στο έργο εκείνων οι οποίοι καλούνται να υλοποιήσουν τον σκοπό αυτόν, που δεν είναι άλλοι από όσους ο ίδιος αποκαλεί «βασιλικούς άνδρες». Αυτοί οι «βασιλικοί άνδρες» δρουν αδέσμευτοι, αρκεί να υπηρετούν τον «τελικό σκοπό». Αν ο σκοπός αυτό -εκτός από την ιδέα του δικαίου- ταυτίζεται με την έννοια της πολιτείας, ως μέσου υλοποίησης της ιδέας αυτής, τότε η ύπαρξη της πολιτείας καθίσταται αυτοσκοπός χωρίς να έχει ιδιαίτερη αξία η βούληση των υποκειμένων που αποτελούν τους κοινωνούς της πολιτείας αυτής.

Οι θέσεις του Τσάτσου προκάλεσαν έναν επιστημονικό διάλογο με τον Αριστόβουλο Μάνεση, ο οποίος διατύπωσε έντονες ενστάσεις σε σχέση με τον ρόλο και τη θέση των «βασιλικών ανδρών», αφού πρώτα αποδόμησε τα επιχειρήματα του Κ. Τσάτσου και επισήμανε τους κινδύνους που υποκρύπτονταν πίσω από αυτά. Έδωσε μεγαλύτερη έμφαση στην ανάγκη ύπαρξης σταθερών θεσμών, δημοκρατικά νομιμοποιημένων, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι «*[...]ἀποβαίνει σαφές ὅτι ἡ περὶ βασιλικῶν ἀνδρῶν πλατωνικὴ διδασκαλία, ἰδίως ὡς αὕτη ἐρμηνεύεται καὶ χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τοῦ κ. Τσάτσου, δύναται, ἐξ ἀντικειμένου καὶ ἀσχέτως πρὸς τὰς προθέσεις τοῦ θεωρητικοῦ ὑποστηρικτοῦ της, νὰ παράσχῃ εἰς τοὺς ἐκάστοτε κρατοῦντας ἰδεολογικὴν κάλυψιν διὰ τὴν ἔντασιν τῆς κρατικῆς ἐπιβολῆς, διὰ τὴν παράβασιν τῶν*

⁸⁰⁷ Βλ. Τσάτσου, *Κωνσταντίνου*, Αἱ ἀντινομίαι τοῦ πρακτικοῦ λόγου, ὁ.π., σ. 29.

⁸⁰⁸ Ibidem.

⁸⁰⁹ Βλ. Τσάτσου, *Κωνσταντίνου*, Αἱ ἀντινομίαι τοῦ πρακτικοῦ λόγου, ὁ.π., σ. 33-34.

συνταγματικῶν κανόνων ποὺ ρυθμίζουν τὴν ἄσκησιν τῆς κρατικῆς ἐξουσίας καὶ διὰ τὴν κατάλυσιν τῶν θεσμῶν ποὺ διασφαλίζουν τὴν πολιτικὴν ἐλευθερίαν. Καθῆκον καὶ δικαίωμα τῆς ἐπιστήμης τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαίου εἶναι νὰ ἐπισημάνῃ τὸν κίνδυνον»⁸¹⁰.

Το αναθεωρητικό διάβημα του 1963 τερματίστηκε απότομα στη δίνη των πολιτικών εξελίξεων της παραγμένης περιόδου 1963-1967 που οδήγησε στο πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967 και στην επιβολή του επταετούς στρατιωτικού καθεστώτος. Μετά την πτώση της δικτατορίας και την ανάδειξη της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής, το 1974, το σχέδιο της «βαθείας τομής» ανασύρθηκε από την τότε κυβερνητική πλειοψηφία (ΝΔ), που αποτελούσε το διάδοχο πολιτικό σχήμα της προδικτατορικής ΕΡΕ, και αποτέλεσε τη βάση του κυβερνητικού Σχεδίου Συντάγματος, για το οποίο γίνεται λόγος στην επόμενη ενότητα.

Β. Η ρύθμιση του άρθρου 29 του Συντάγματος

1. Η διαδικασία παραγωγής του άρθρου 29 του Συντάγματος

Η ισχύουσα συνταγματική διάταξη υπήρξε αποτέλεσμα των συζητήσεων και των εργασιών της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής, που αναδείχτηκε λίγο μετά την πτώση του καθεστώτος των συνταγματαρχών. Μία από τις ιδιαιτερότητες που χαρακτηρίζει το τελικώς ψηφισθέν συνταγματικό κείμενο είναι και η τυποποίηση, για πρώτη φορά στην ελληνική συνταγματική ιστορία, του κομματικού φαινομένου στο άρθρο 29, το οποίο, κατοχύρωσε τον θεσμό των πολιτικών κομμάτων αυτοτελώς, αντιδιαστέλλοντάς τα από τις άλλες ενώσεις προσώπων, όπως αυτές κατοχυρώνονται στο άρθρο 12 του Συντάγματος. Επομένως, από την άποψη αυτή, το άρθρο 29 αποκτά μία κανονιστική αυτοτέλεια έναντι του άρθρου 12 του Συντάγματος και συνδέεται ευθέως με τη δημοκρατική αρχή και την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, ειδικότερα ως προς το θέμα του πολυκομματισμού, που αποτελεί αυτοτελή οργανωτική βάση ή θεμελιώδη αρχή του πολιτεύματος, απορρέουσα ευθέως από το ίδιο το άρ. 29 § 1 του Συντάγματος.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τη διάταξη του άρθρου 29 § 1 του Συντάγματος: *«Έλληνες πολίτες που έχουν το εκλογικό δικαίωμα μπορούν ελεύθερα να ιδρύουν και να συμμετέχουν σε πολιτικά κόμματα, που η οργάνωση και η δράση τους οφείλει να εξυπηρετεί την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος»*. Η επιλογή του συντακτικού νομοθέτη του 1975 συνδέεται ευθέως με την ιστορική συγκυρία της εποχής και ιδίως την επταετή δικτατορία (1967-1974) και την μακρά απαγόρευση λειτουργίας του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΚΕ), βάσει του Α.Ν. 509/1947. Το εν λόγω καθεστώς περιορισμών άρθηκε λίγο μετά την αποκατάσταση της Δημοκρατίας, το 1974, με την έκδοση από την Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, του

⁸¹⁰ Βλ. Μάνεση, Αριστόβουλου, *Περὶ βασιλικῶν ἀνδρῶν*, σε: *Ιδίου*, Συνταγματική Θεωρία και Πράξη, Τ. 1, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1980, σ. 504 επ..

Ν.Δ. 59/1974 «Περὶ συστάσεως καὶ ἐπαναλειτουργίας πολιτικῶν κομμάτων»⁸¹¹, βάσει του οποίου επανήλθε σε ισχύ το νομικό πλαίσιο του πολυκομματισμού⁸¹², το οποίο είχε καταργήσει η δικτατορία, και νομιμοποιήθηκε η λειτουργία του ΚΚΕ⁸¹³. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι το πρώτο προσωρινό Κυβερνητικό Σχέδιο Συντάγματος (Δεκέμβριος 1974) προέβλεπε στο άρθρο 12 § 3 ότι: «Κόμματα, τῶν ὁποίων ἡ δράσις τείνει εἰς τὴν ἀνατροπὴν τοῦ ἐλευθέρου δημοκρατικοῦ πολιτεύματος ἢ ἐκθέτει εἰς κίνδυνον τὴν ἐδαφικὴν ἀκεραιότητα τῆς Χώρας, τίθενται ἐκτὸς νόμου δι' ἀποφάσεως τοῦ κατὰ τὸ ἄρθρον 100 τοῦ παρόντος Συντάγματος Δικαστηρίου», ενώ η § 4 καθόριζε την τύχη των εδρών κοινοβουλευτικού κόμματος που κηρυσσόταν παράνομο ως αντισυνταγματικό: «Οἱ βουλευταὶ κόμματος τεθέντος ἐκτὸς νόμου κηρύσσονται ἔκπτωτοι τοῦ ἀξιώματός των, αἱ κατεχόμεναι δὲ παρ' αὐτῶν ἔδραι ἐν τῇ Βουλῇ παραμένουν κεναὶ μέχρι λήξεως τῆς βουλευτικῆς περιόδου». Στο σχέδιο αναφερόταν ρητά ως πηγή ἐμπνευσης το άρθρο 21 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης. Στις 7 Ιανουαρίου 1975 κατατέθηκε στη Βουλή το δεύτερο βελτιωμένο και οριστικό Κυβερνητικό Σχέδιο Συντάγματος, από το οποίο είχε διαγραφεί η διάταξη της § 4 του αρχικού άρθρου 12.

Κατά την υπ' αριθμ. 13 συζήτηση⁸¹⁴ που έλαβε χώρα στην Β' Υποεπιτροπή της επί του Συντάγματος Επιτροπής της Βουλής, στις 17 Φεβρουαρίου 1975, ο εισηγητής της πλειοψηφίας Βασίλειος Κοντογιαννόπουλος, αφού πρώτα χαιρέτισε τη σημασία της συνταγματικής κατοχύρωσης, στην § 1 του άρθρου 12 του Σχεδίου, των πολιτικών κομμάτων ως θεσμών απαραίτητων για τη λειτουργία του αντιπροσωπευτικού δημοκρατικού πολιτεύματος, διακρίνοντας δύο στοιχεία της έννοιας του πολιτικού κόμματος, ενός ιδεολογικού και ενός οργανικού, διατύπωσε σοβαρές επιφυλάξεις αναφορικά προς την πρόβλεψη της § 3 περί απαγόρευσης πολιτικών κομμάτων. Ειδικότερα, ανέφερε τα εξής: «Κατ' ἀρχὴν ἡ ἀπαγόρευσις ἐνὸς κόμματος ποὺ παραβιάζει θεμελιώδεις ἀρχὲς τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος ἀποτελεῖ ἐπιταγὴ τῆς ἀρχῆς τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δημοκρατίας. Ἀπὸ ἀπόψεως ὅμως πρακτικῆς ἐφαρμογῆς τῆς διατάξεως γεννῶνται ἀνυπέρβλητοι δυσχέρειαι καὶ σοβαρότατοι

⁸¹¹ ΦΕΚ 259/ Α' /23.09.1974.

⁸¹² Βλ. άρθρο 1 του Ν.Δ. 59/1974, σύμφωνα με το οποίο: «1. Ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς ἰσχύος τοῦ παρόντος νομοθετικοῦ διατάγματος ἐπιτρέπεται ἐλευθέρως ἡ σύστασις πολιτικῶν κομμάτων ὡς καὶ ἡ ἐπαναλειτουργία τοιούτων διαλυθέντων κατὰ τὸ παρελθὸν καθ' οἴοδήποτε τρόπον ἢ τῶν ὁποίων ἡ λειτουργία καὶ δράσις διεκόπη ἢ ἀνεστάλη. 2. Τὰ πολιτικὰ κόμματα, ὑφιστάμενα ἢ ἐφεξῆς ἰδρυνόμενα, ὑποχρεοῦνται ὅπως πρὸς τῆς ἀναλήψεως οἰασθῇποτε δραστηριότητος καταθέσουν εἰς τὸν Εἰσαγγελεὰ τοῦ Ἀρείου Πάγου δήλωσιν τοῦ Ἀρχηγοῦ ἢ τῆς Διοικούσης Ἐπιτροπῆς αὐτῶν περιλαμβάνουσιν ὅτι αἱ ἀρχαὶ τοῦ κόμματος ἀντιτίθενται πρὸς πᾶσαν ἐνέργειαν ἀποσκοποῦσαν εἰς τὴν βία κατάληψιν τῆς ἐξουσίας ἢ τὴν ἀνατροπὴν τοῦ ἐλευθέρου δημοκρατικοῦ πολιτεύματος. 3. Ἀπὸ τῆς καταθέσεως τῆς κατὰ τὴν προηγουμένην παράγραφον δηλώσεως, οὐδεὶς περιορισμὸς ὑφίσταται ὡς πρὸς τὴν λειτουργίαν καὶ τὴν δράσιν τῶν πολιτικῶν κομμάτων, ἐντὸς τοῦ πλαισίου τοῦ πολιτεύματος πλὴν τῶν ἀπορρεόντων ἐκ τῶν ἐκάστοτε γενικῶς ἰσχυρουσῶν συνταγματικῶν καὶ νομοθετικῶν διατάξεων».

⁸¹³ Βλ. άρθρο 3 του Ν.Δ. 59/1974, σύμφωνα με το οποίο: «Τὸ νομοθετικὸν διάταγμα 800/1971 “περὶ πολιτικῶν κομμάτων”, ὁ Ἀναγκαστ. Νόμος 509/1948 “περὶ μέτρων ἀσφαλείας τοῦ κράτους κλπ.” ὡς συνεπληρώθη διὰ τοῦ ἁρθρου 6 τοῦ Ν.Δ. 4234/1962 “περὶ ρυθμίσεως θεμάτων ἀφορώντων τὴν ἀσφάλειαν τῆς Χώρας” ὡς καὶ πᾶσα ἐτέρα διάταξις ἀντικείμενη εἰς τὰς διατάξεις τοῦ παρόντος καταργοῦνται».

⁸¹⁴ Βλ. Πρακτικά Α' και Β' Υποεπιτροπῶν της επί του Συντάγματος Επιτροπής της Βουλής, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 1975, σ. 505.

κίνδυνοι. Δυσχέρειαι ὡς πρὸς τὸν προσδιορισμὸν ὀριακῶν περιπτώσεων καὶ ἐννοιῶν δυσκόλων καὶ ἐξελισσομένων, ὅπως ἡ ἐννοια τῆς ἐλευθερίας, τῆς Δημοκρατίας κ.λπ. Κίνδυνοι, ὡς πρὸς τὴν δυνατότητα χρησιμοποίησεως τῆς ἰδίας διατάξεως καὶ ἐναντίον κομμάτων τὰ ὁποῖα ἀπλῶς δὲν θὰ εἶναι ἀρεστὰ εἰς ὠρισμένη πολιτικὴ παράταξη, ποὺ θὰ θελήσῃ μὲ μιὰ ἐντεχνη ἐρμηνεία τῆς διατάξεως, ν' ἀπαλλαγῇ τῶν πολιτικῶν τῆς ἀντιπάλων. Ἐπανέρχομαι στὴν προαναφερθεῖσα διάκριση τῆς ἐννοίας τοῦ κόμματος σὲ δύο στοιχεῖα, τὸ ἰδεολογικὸ καὶ τὸ ὀργανικόν. Ἡ ἀπαγόρευσις μιᾶς ἰδεολογίας εἶναι κάτι τὸ ἀδιανόητο. Ἡ ἀπαγόρευση μιᾶς ὀργανώσεως δὲν ἔχει πρακτικὸ ἀποτέλεσμα γιατί ἓνα κόμμα ποὺ ἐτέθη ἐκτὸς νόμου εἶναι δυνατόν νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν πολιτικὴ ζωὴ μὲ νέο προσωπεῖο. Ἡ σχετικὴ πείρα ἀπὸ τὴν ἀπαγόρευση ὠρισμένων κομμάτων, τόσο στὸν τόπο μας, ὅσο καὶ στὴ Γερμανία, ὅπου ὑπάρχει ἀντίστοιχη διάταξη, ἐνισχύουν τὶς παραπάνω ἐκτεθεῖσες ἀπόψεις. Κατὰ συνέπειαν, θεωρῶ ὅτι ὁ κοινὸς ποινικὸς νόμος εἶναι ἀρκετὸς γιὰ τὴν περιφρούρηση τῆς δημοκρατικῆς τάξεως καὶ εἰσηγοῦμαι, κατόπιν τούτου, τὴν κατάργηση τῆς τρίτης παραγράφου τοῦ ὑπὸ συζήτηση ἄρθρου»⁸¹⁵.

Απὸ τὴν πλευρὰ τῆς αντιπολίτευσης, ὁ εκπρόσωπος τοῦ συνασπισμοῦ τῆς «Ἐνωμένης Ἀριστεράς», Λεωνίδας Κύρκος (ΚΚΕ Ἐσωτερικοῦ), τόνισε τὴ σημασία τῆς αναγνώρισης -για πρώτη φορά στὴν Ελλάδα- τῶν πολιτικῶν κομμάτων ὡς συνταγματικὰ κατοχυρωμένων θεσμών, ἐπισημαίνοντας ὅτι ἡ σχετικὴ πρόβλεψη κατοχυρώνει ἓνα αὐτονόητο καὶ κατακτημένο δικαίωμα, ἐνῶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη, χαρακτήρισε τὴν πρόβλεψη τῆς § 3 «ἀντιιστορικὴ», με τὴν ἐπισήμανση ὅτι: «τὰ κόμματα οὔτε δημιουργοῦνται, οὔτε διαλύονται μὲ νόμους ἢ δικαστικὰς ἀποφάσεις. Ὑπάρχουν, ἐφ' ὅσον ἐκφράζουν πραγματικὰς δυνάμεις τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας· στὴν περίπτωσιν αὐτῇ, ἡ ἀπαγόρευσὶς τοὺς τὰ μετατοπίζει ἀπὸ τὴ νόμιμη πολιτικὴ σκηνὴ στὴν παράνομη δραστηριότητα μὲ πολὺν βαρεῖς συνέπειες σὲ ὅλη τὴ λειτουργία τοῦ πολιτεύματος»⁸¹⁶. Στὴ συνέχεια, ὁ Κύρκος ἀναφέρθηκε στὸν Α.Ν. 509/1947 καὶ τὴν ἀπαγόρευση τοῦ ΚΚΕ, τὸν ἀντικομμουνισμό που χρησιμοποιήθηκε ὡς ὄχημα γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ καθεστώτος τῆς 21ης Ἀπριλίου καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ἀρθροῦ 21 τοῦ Θεμελιώδους Νόμου τῆς Βόννης στὴ Γερμανία που χρησιμοποιήθηκε ὡς πρότυπο γιὰ τὸ κυβερνητικὸ Σχέδιο Συντάγματος, θεωρώντας ὅτι «ἡ αἰχμὴ τῆς διατάξεως στρεφόταν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κατὰ τοῦ Κ.Κ. (Γερμανίας)»⁸¹⁷, παρά τὴ δράση τοῦ κόμματος αὐτοῦ ἐναντίον τοῦ ναζισμού. Ἐπανερχόμενος στὴν προτεινόμενη διάταξη τῆς § 3, ὁ Λ. Κύρκος τόνισε ὅτι «θὰ ἦταν ἐντελῶς ἀνεπίτρεπτο ἂν στὸ Σύνταγμα τῆς νεαρῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας, ποὺ βγῆκε μέσα ἀπὸ τὴν πάλιν τοῦ Λαοῦ, ὅλων τῶν Ἑλλήνων πέρα ἀπὸ τὰ ἰδεολογικὰ σύνορα, περιλαμβανόταν ἡ διάταξη αὐτή»⁸¹⁸ καὶ κατέληξε στὴν ἐξῆς διαπίστωση: «Τὰ κόμματα σὰν φορεῖς τῆς πολιτικῆς συνείδησης τῶν ποικίλων τάξεων καὶ στρωμάτων τοῦ Λαοῦ καὶ σὰν ὀργανισμοὶ ποὺ αὐτὴ τὴ συνείδηση τὴν καλλιεργοῦν καὶ τὴν ἀναπτύσσουν, διαδραματίζουν προέχοντα ρόλο στὴν πολιτικὴ μας ζωὴ. Μὴ καὶ μόνη εἶναι ἡ κύρωση ποὺ μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ: ἡ ἀποδοκιμασία καὶ ἡ καταδίκη ἀπὸ τὸ Λαόν»⁸¹⁹. Τὴ σύμφωνη γνώμη τοῦ με τὶς ἀνωτέρω θέσεις ἐξέφρασε

⁸¹⁵ Βλ. *Πρακτικά*, ὁ.π., σ. 506.

⁸¹⁶ *Ibidem*.

⁸¹⁷ Βλ. *Πρακτικά*, ὁ.π., σ. 507.

⁸¹⁸ *Ibidem*.

⁸¹⁹ *Ibidem*.

και ο βουλευτής του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος (ΠΑΣΟΚ), Απόστολος Κακλαμάνης, ο οποίος εξέφρασε την ικανοποίησή του με την πρόταση του βουλευτή της κυβερνητικής πλειοψηφίας, Λεωνίδα Μπουρνιά, να απαλειφθεί η § 3 του άρθρου 12 του προτεινόμενου Σχεδίου⁸²⁰.

Κατά την τοποθέτησή του, ο βουλευτής της Ενώσεως Κέντρου - Νέων Δυνάμεων (ΕΚ-ΝΔ), Αθανάσιος Κανελλόπουλος, αναφερόμενος στην επίμαχη § 3 του άρθρου 12 του κυβερνητικού Σχεδίου Συντάγματος, επανέλαβε τον προβληματισμό που είχαν εκφράσει και οι άλλοι βουλευτές σε σχέση με τη διατύπωση και το περιεχόμενο της διάταξης. Επισήμανε την απουσία του προσδιορισμού «βίαση» στη διατύπωση «*ανάτροπή τοῦ ἐλευθέρου δημοκρατικοῦ πολιτεύματος*», υπογραμμίζοντας χαρακτηριστικά ότι, ακόμα και ο Ν. 4229/1929 («*Ιδιώνυμο*») έκανε λόγο περί «βίαιης ανατροπής» και όχι απλώς περί «ανατροπής»⁸²¹. Συγχρόνως, υπογράμμισε ότι: «*Καὶ τὸ νὰ τείνει εἰς τὴν ἀνατροπὴν τοῦ ἐλευθέρου δημοκρατικοῦ πολιτεύματος εἶναι τόσον ἀόριστον, ὥστε ὅποιοδῆποτε κόμμα εἶναι θαυμάσια δυνατόν νὰ κατηγορηθῇ ὅτι ἀποβλέπει εἰς ἀνατροπὴν τοῦ ἐλευθέρου δημοκρατικοῦ πολιτεύματος*»⁸²². Ο Κανελλόπουλος υποστήριξε ότι η διατύπωση του προτεινόμενου κειμένου ήταν άκρως επικίνδυνη, ενώ με αφορμή τη σχετική συζήτηση επί της αντίστοιχης διάταξης του άρθρου 21 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, αναφερόμενος στη θεωρία περί «αντισυνταγματικῶν διατάξεων του Συντάγματος», υποστήριξε - μεταξύ άλλων- ότι: «*Οἱ ἴδιοι οἱ Γερμανοί, ἐξ ἀφορμῆς τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου, ἐπεξεργάστηκαν θέματα, ἔκαναν μάλιστα καὶ μελέτες μὲ τὶς ὁποῖες ἀπέδειξαν ὅτι ἂν διατάξεις τοῦ Συντάγματος ἀντιτίθενται πρὸς ἄλλας περιεχόμενες εἰς αὐτό, πὺν χαρακτηρίζονται ὡς θεμελιώδεις, πὺν εἶναι ὁ “γκροὺντ νόρμ”, ὅπως λένε, ὅλων τῶν Συνταγματικῶν διατάξεων, αὐτὲς θεωροῦνται ἀντισυνταγματικὲς καὶ τὸ ὀνομάζουν ἀντισυνταγματικὸ Σύνταγμα*»⁸²³. Στη συνέχεια, αφού παρέθεσε τη μεθοδολογία που ακολούθησε το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο στη Γερμανία, προκειμένου να τεθεῖ εκτός νόμου του Κομμουνιστικό Κόμμα, υποστήριξε ότι, σε αντίθεση με άλλες χώρες (π.χ. Ιταλία, Τουρκία και Κύπρος), «*εἶναι ἐντελῶς περιορισμένο τὸ ἔργο τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου καὶ ἀναφέρεται μόνο στὸν ἔλεγχο τῆς Συνταγματικότητος τῶν νόμων ἢ παίζει ρόλον ἐκλογοδικείου. Στὴ Γερμανία, πὺν ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ ἀποφαίνεται ἐπὶ τῆς καταχρήσεως δικαιώματος καὶ ἐπὶ τῆς διαλύσεως τῶν κομμάτων ἔχει γίνεῖ πράγματι θύελλα ἐπὶ τῆς Συνταγματικότητος, τόσον ὥστε συζητεῖται τί εἶδους ὄργανον εἶναι. Ἄν εἶναι ὄργανον δικαστικὸν ἢ ὄχι. Καὶ ἡ πλειοψηφία ἀποφαίνεται ὅτι δὲν εἶναι δικαστικὸ ὄργανο. Καὶ δὲν εἶναι δικαστικὸ, διότι ἡ ἀπόφασις δὲν ἔχει δικαστικὸ χαρακτῆρα, διότι ἰσχύει ERGA OMNES*»⁸²⁴. Κατέληξε, λοιπόν, στο συμπέρασμα ότι το Συνταγματικό Δικαστήριο, «*ὅταν ἐπεμβαίνει στὸ νὰ διαλύῃ κόμματα ἐπιτελεῖ ἔργο περισσότερο πολιτικὸ (καθαρῶς πολιτικοῦ χαρακτῆρα)*

⁸²⁰ Βλ. *Πρακτικά*, ὁ.π., σ. 508.

⁸²¹ Βλ. *Πρακτικά*, ὁ.π., σ. 509.

⁸²² Ibidem.

⁸²³ Βλ. *Πρακτικά*, ὁ.π., σ. 510.

⁸²⁴ Ibidem.

παρά ἔργο δικαστικό», ενώ την προτεινόμενη διάταξη, κατά τη γνώμη του, καθιστούσε περισσότερο επικίνδυνη η σύνθεση του Δικαστηρίου⁸²⁵.

Η αναγνώριση της ελευθερίας των πολιτικών κομμάτων υπό τον όρο της δημοκρατικής οργάνωσης και δράσης τους παρέμεινε अपαράλλακτη στο άρθρ. 29 § 1 του τελικού κειμένου του Συντάγματος, ενώ οι διατάξεις των §§ 2 και 3 του άρθρου 12 του κυβερνητικού Σχεδίου, που υλοποιούσαν και διασφάλιζαν αυτήν τη θεμελιώδη αρχή, σε εκείνη τη χρονική συγκυρία δεν κρίθηκε σκόπιμο να ενσωματωθούν στο συνταγματικό κείμενο.

Πάντως, κατά τις συζητήσεις της Ολομέλειας επί του Κυβερνητικού Σχεδίου Συντάγματος, οι περισσότεροι βουλευτές τόσο της συμπολίτευσης, όσο και της αντιπολίτευσης, συναίνεσαν στην απάλειψη της πρόβλεψης περί απαγόρευσης πολιτικών κομμάτων· από την άποψη αυτή, είναι χαρακτηριστική η τοποθέτηση του Ηλία Ηλιού, προέδρου της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς (ΕΔΑ), ο οποίος, στην υπ' αριθμ. ΙΓ' συνεδρίαση της Ολομέλειας της Βουλής, της 8ης Ιανουαρίου 1975 υποστήριξε τα εξής: *«Εἶναι τὸ τρομερὸν ἄρθρον 12 μὲ συμπλήρωσιν τὸ ἄρθρον 100 περὶ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου διὰ τὴν διάλυσιν τῶν Κομμάτων. Νομίζω ὅτι ἀρχὴ τῆς Δημοκρατίας εἶναι ὅτι δὲν ὑπάρχει εἰς τὸν κόσμον αὐθεντία, δὲν ὑπάρχει ὀρθοδοξία, ἢ ὅποια νὰ ἰσχύη διὰ πάντα, ἢ ὅποια νὰ υποχρεῶνῃ ὅλους τοὺς πολίτας, νὰ ἔχουν τὰς αὐτὰς ἀντιλήψεις καὶ τὰ αὐτὰ φρονήματα [...] Ἐὰν λοιπὸν μία ἀντίθεσις, βασικὴ ἔστω, ριζοσπαστικὴ ἔστω, ἐναντίον μιᾶς δεδομένης καταστάσεως, μὲ τὴν μαρτυρίαν καὶ ἐπὶ τῇ βάσει φακέλων ποὺ ἔχει καταρτίσει ἡ Αστυνομικὴ Ἀρχή, διότι ἄλλο τι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προκύψῃ, τεθῇ ἐκτὸς νόμου, πάλι καταλύεται τὸ Δημοκρατικὸ Πολίτευμα. Καὶ μὴ ξεχνᾶτε [...] ὅτι ὅταν κάποια ἀπαγορευτικὴ διάταξις ἀνελευθέρα, ἐτέθη εἰς βάρος τοῦ Κομμουνισμοῦ, δὲν ἄργησε πολὺ διὰ νὰ ἐπεκταθῇ καὶ ἐφαρμοσθῇ καὶ εἰς βάρος τῶν Ἀριστερῶν, ἀλλὰ μακρὰν τοῦ Κομμουνισμοῦ εὐρισκομένων καὶ εἰς βάρος τοῦ Κέντρου καὶ εἰς βάρος τῆς Δεξιᾶς [...]*»⁸²⁶. Επίσης, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η τοποθέτηση του βουλευτή της Ενώσεως Κέντρου-Νέων Δυνάμεων (ΕΚ-ΝΔ) και Γενικού Εισηγητή της μειοψηφίας, Καθηγητή Δημήτρη Τσάτσου, στην υπ' αριθμ. ΟΕ' συνεδρίαση της Ολομέλειας της Βουλής, της 22ας Απριλίου 1975⁸²⁷, επί των διατάξεων για την απαγόρευση πολιτικών κομμάτων, υποστηρίζοντας ότι διασπών την ενότητα της αρχής του κράτους δικαίου⁸²⁸. Ειδικότερα, σύμφωνα με τον Δ. Τσάτσο: *«[...] μὲ τὸ ἄρθρον 12 παρ. 4 καταλύεται ἡ ἐνότητα τῆς ἀρχῆς τοῦ Κράτους Δικαίου. [...] Μπορεῖ νὰ ἔχω λάθος, μπορεῖ ὅμως καὶ νὰ σᾶς πείσω. Ποία εἶναι ἡ βάση τοῦ Κράτους Δικαίου; Εἶναι μία ἀπλὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴν νομιμότητα καὶ τὴν παρανομία. Ὁ πολίτης πρέπει νὰ γνωρίζει ὅτι ἡ δρᾶ νομίμως, ἡ δρᾶ παρανόμως. Ἡ γνώση αὐτοῦ τοῦ κριτηρίου, αὐτὸ τὸ ζευγᾶρι τῶν ἐννοιῶν θεμελιώνει τὴν ἐλευθερία.*

⁸²⁵ Ibidem.

⁸²⁶ Βλ. *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Ολομέλειας της Βουλής των συζητήσεων επί του Συντάγματος 1975*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 1975, σ. 14.

⁸²⁷ Βλ. *Πρακτικά*, ό.π., σ. 358 επ..

⁸²⁸ Βλ. αντίστοιχα *Τασόπουλου, Γιάννη Α.*, Η δημοκρατία αντιμέτωπη με τους εχθρούς της, ό.π., σ. 30, όπου ο συγγραφέας αναφέρει χαρακτηριστικά σε σχέση με το άρθρο 29 Συντ.: *«Στον πυρήνα της συνταγματικής μας τάξης έχει τεθεί ο σεβασμός του αδιαίρετου χαρακτήρα της πολιτικής ελευθερίας, χωρίς εξαιρέσεις και αποκλεισμούς που διασπών την ενότητα του κράτους δικαίου».*

Πρέπει να γνωρίζετε, ὅτι δὲν ἀπαγορεύεται μοῦ ἐπιτρέπεται νὰ τὸ πράττω. Ἐπομένως δύο εἶναι οἱ δυνατοὶ χαρακτηρισμοὶ τῆς συμπεριφορᾶς σὲ μία Πολιτεία. Ἡ συμπεριφορὰ εἶναι ἢ νόμιμη ἢ παράνομη. Ἀπὸ τὴν ὥρα ποὺ ἐγκαταλείπω τὸ ζευγάρι αὐτῶν τῶν ἐννοιῶν καταλύω τὸ Κράτος Δικαίου. Καὶ τὸ ἄρθρον 12 παρ. 4 καταλύει τὸ Κράτος Δικαίου, διότι προσθέτει εἰς τὰς δύο αὐτὰς ἐννοίας τρίτη διάσταση. Ἔχομε περιπτώσεις ὅπου ἓνα κόμμα ἐνεργεῖ παράνομα. Αὐτὸ συμβαίνει ὅταν παραβιάζει καὶ τοὺς ποινικοὺς νόμους. Ἐκεῖ ὑπάρχει παρανομία. Ὑπάρχει ἡ δευτέρα περίπτωση ὅπου ἓνα κόμμα ἐνεργεῖ νομίμως. Ἐκεῖ δὲν ὑπάρχει θέμα. Ὑπάρχει καὶ τρίτη περίπτωση ὅπου ἓνα κόμμα ἐκτρέπεται δὲν ἐμπίπτει σὲ συγκεκριμένη περίπτωση ποινικῆς διατάξεως καὶ παρ' ὅτι δὲν ἐμπίπτει μπορεῖ νὰ ἀπαγορευθῇ. Ἔχομε δηλαδή μία περίπτωση ἀπαγορευμένης νομιμότητας. Αὕτη εἶναι ἡ τρίτη διάσταση στὸν Κόσμο τῶν ἰδεῶν τοῦ Κράτους Δικαίου. Ἀκριβῶς ἡ προσθήκη αὐτῆς τῆς τρίτης διαστάσεως ἀποτελεῖ κατάλυση τοῦ Κράτους Δικαίου. [...] Ἐὰν ἐμπίπτει εἰς τὰς διατάξεις τοῦ Ποινικοῦ Κώδικος, τότε συλλαμβάνεται ἡ συμπεριφορὰ του ἀπὸ τὸν Ποινικὸ Κώδικα καὶ τιμωροῦνται οἱ δράστες»⁸²⁹. Σε ἀντίστοιχη κατεύθυνση κινήθηκε καὶ ἡ τοποθέτηση τοῦ προέδρου τοῦ Πανελληνίου Σοσιαλιστικοῦ Κινήματος (ΠΑΣΟΚ), Ἀνδρέα Παπανδρέου, ὁ ὁποῖος, ἀναφερόμενος στὴν προτεινόμενη διάταξη περὶ ἀπαγορεύσεως πολιτικῶν κομμάτων, υποστήριξε ὅτι: «Δὲν πιστεύω ὅτι αὐτὸ τὸ ὁποῖο ἐπιδιώκεται μὲ τὴν διάταξη αὕτη, πρόκειται νὰ φέρῃ ὁποιοδήποτε ἀποτέλεσμα. Διότι εἶναι σαφὲς ὅτι ἐὰν κανεὶς ἐπιθυμῇ νὰ εἶναι ἀνατρεπτικὸς καὶ νὰ μὴ παραβιάζῃ ταυτόχρονα τὸν νόμο, πραγματικὰ τὸ δύναται, καὶ ἂν ἡ Πολιτεία ἀποφασίσῃ ὅτι κάποιος εἶναι ἀνατρεπτικὸς παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι συμπεριφέρεται νομίμως, δύναται νὰ τὴν χαρακτηρίσῃ ὡς ἀνατρεπτικὸ μὲ βάση τὸ ἄρθρο σας, καὶ γὰρ ὁδηγήσῃ εἰς τὴν κατάλυση τοῦ ἐλευθέρου πολιτικοῦ βίου. Θὰ ἐπαναλάβω τοῦτο. Ἀρκεῖ ὁ Ποινικὸς Κώδιξ, Λέγομεν ὅτι τὸ φρόνημα εἶναι ἐλεύθερον, Λέγομεν ὅτι διώκεται ἡ ποινικὴ πράξις. Δὲν ἀρκεῖ αὐτό; Μὰ θὰ μοῦ εἴπητε, θὰ ἀφήσωμεν ἀκόμα καὶ γνωστῆς προελεύσεως ἀνθρώπους. οἱ ὁποῖοι παρεβίασαν τὸ Δημοκρατικὸ Πολίτευμα; Θὰ τὸ δεχθῆτε αὐτό; Εἶμαι ὁ τελευταῖος τῶν ἀνθρώπων, ὁ ὁποῖος ἐπιθυμῶ νὰ τὸ δεχθῶ αὐτό. Ἀλλὰ ἐὰν πρόκειται νὰ θεμελιώσωμε Δημοκρατικὸ Σύνταγμα, δὲν θὰ πρέπη νὰ ἀξιοποιοῦμε τὶς ἄμεσες καὶ πικρὲς ἐμπειρίες διὰ νὰ διαστρεβλώνωμε διατάξεις ποῦ πρόκειται νὰ ἐγγυηθοῦν τὴν ἐλευθερίαν τῆς πολιτικῆς ζωῆς. Προτιμῶ τὴν δυνατότητα νὰ μποῦν εἰς τὴν πολιτικὴν ζωὴ ἄνθρωποι οἱ ὁποῖοι ὑπονομεύουν τὸν ἐλεύθερο βίον, παρὰ νὰ δώσω δύναμιν εἰς τὴν Πολιτεία νὰ καταργῇ Κόμματα, τὰ ὁποῖα ὑπηρετοῦν τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν Δημοκρατίαν, διότι ἐκεῖ καταλήγει τὸ πρᾶγμα καὶ ὅπου ἐπιχειρήθῃ αὕτη ἡ προσπάθεια, δὲν ἐπέτυχε»⁸³⁰.

Υπὸ αὐτές τις συνθήκες, ἡ πρόταση γιὰ τὴν εἰσαγωγὴν διάταξης ποὺ θα ἐπέτρεπε τὴν ἀπαγόρευση λειτουργίας πολιτικῶν κομμάτων με ἀπόφαση Ἀνωτάτου Δικαστηρίου, ἀποσύρθηκε καὶ ἡ § 3 τοῦ ἀρθροῦ 12 ἀποσύρθηκε ἀπὸ τὸ Κυβερνητικὸ Σχέδιο Συντάγματος, ἐνῶ τὸ τελικῶς ψηφισθέν κείμενο προσέλαβε τὸ περιεχόμενο τοῦ -καὶ σήμερα ἰσχύοντος- ἀρθροῦ 29 τοῦ Συντάγματος. Ἡ δὲ κρατούσα ἐρμηνεία τοῦ ἀρθροῦ 29 § 1 Συντ., τόσο στὴ θεωρία, ὅσο καὶ στὴ νομολογία, δέχεται ὅτι ἀποκλείεται ἡ δυνατότητα θέσπισης νόμου ποὺ προβλέπει τὴν ἀπαγόρευση ἢ τὴν

⁸²⁹ Βλ. *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Ολομελείας ...*, ὁ.π., σ. 362-363.

⁸³⁰ Βλ. *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Ολομελείας ...*, ὁ.π., σ. 364.

διάλυση πολιτικών κομμάτων⁸³¹. Η θέση αυτή αποτελεί το επιστέγασμα του ανεκτικού προτύπου που έχει υιοθετήσει η Ελληνική Δημοκρατία, σύμφωνα με το οποίο αποκλείεται το ενδεχόμενο άσκησης πολιτικών διώξεων με γνώμονα τις ιδέες και τις πολιτικές απόψεις του καθενός, ανεξάρτητα από το περιεχόμενό τους⁸³². Αυτό σημαίνει ότι, ακόμα και αν κάποιο άτομο ή μία ομάδα προσώπων υποστηρίζει θέσεις που δεν συνάδουν με το υφιστάμενο συνταγματικό πλαίσιο, δεν εμποδίζονται ως προς την άσκηση του δικαιώματος αυτού.

2. Το άρθρο 29 του Συντάγματος και η «δημοκρατική ρήτρα»

Μία πρώτη ιδιαιτερότητα που θα μπορούσε κανείς να διακρίνει σε σχέση με το άρθρο 29 του Συντάγματος συνίσταται στο γεγονός ότι, εκτός από τη συνταγματική αναγνώριση, για πρώτη φορά στην Ελλάδα, του θεσμού των πολιτικών κομμάτων, η διάταξη αυτή είναι ενταγμένη συστηματικά, όχι στο δεύτερο μέρος του Συντάγματος, που είναι αφιερωμένο στα «ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα», αλλά στο τρίτο μέρος του, που ρυθμίζει την «οργάνωση και τις λειτουργίες της Πολιτείας». Η επιλογή της ένταξης του δικαιώματος ίδρυσης πολιτικών κομμάτων και συμμετοχής σε αυτά στο τρίτο μέρος του Συντάγματος, όπου περιλαμβάνονται και τα δύο κλασικά πολιτικά δικαιώματα, ήτοι το δικαίωμα του εκλέγειν, που κατοχυρώνεται στο άρθρο 51 §§ 3 και 5 Συντ. και το δικαίωμα του εκλέγεσθαι που κατοχυρώνεται στο άρθρο 55 § 1 Συντ., υποδηλώνει την επιλογή του συντακτικού νομοθέτη να απομακρυνθεί από την παραδοσιακή φιλελεύθερη θέση, σύμφωνα με την οποία, το δικαίωμα ίδρυσης και ένταξης σε πολιτικό κόμμα αποτελεί ειδικότερη έκφανση του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι, που κατοχυρώνεται από το ελληνικό Σύνταγμα στο άρθρο 12, και, μάλιστα, τελεί υπό γενική και όχι ειδική επιφύλαξη νόμου, καθώς η § 1 του άρθρου αυτού ορίζει ότι: «Οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα να συνιστούν ενώσεις και μη κερδοσκοπικά σωματεία, τηρώντας τους νόμους, που ποτέ όμως δεν μπορούν να εξαρτήσουν την άσκηση του δικαιώματος αυτού από προηγούμενη άδεια». Στην πράξη, η φύση του δικαιώματος που κατοχυρώνεται στο άρθρο 29 § 1 είναι μικτή, δεδομένου ότι αναλύεται σε επιμέρους, ειδικότερες εκφάνσεις, που μπορεί να συνίστανται στο δικαίωμα ίδρυσης, συμμετοχής ή μη και αποχώρησης από πολιτικό κόμμα⁸³³, οι οποίες, από κοινού, καθιερώνουν ένα σύνθετο δικαίωμα⁸³⁴.

Η § 1 του άρθρου 29 του Συντάγματος ερμηνεύεται σε συνάρτηση με την § 3 της ίδιας διάταξης, η οποία κατοχυρώνει την κομματική ουδετερότητα των οργάνων του Κράτους, ορίζοντας ότι: «Απαγορεύονται απολύτως οι οποιασδήποτε μορφής

⁸³¹ Βλ. αντίστοιχα Τασόπουλου, Γιάννη Α., Η δημοκρατία αντιμέτωπη με τους εχθρούς της, ό.π..

⁸³² Βλ. Τασόπουλου, Γιάννη Α., Η Λαϊκή Κυριαρχία και η πρόκληση της αμεροληψίας, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2014, σ. 84.

⁸³³ Βλ. Βενιζέλου, Ευάγγελου, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 2021, σ. 423 επ..

⁸³⁴ Βλ. Καραβοκύρη, Γιώργου, Άρθρο 29, σε: Βλαχόπουλου, Σπύρου / Κοντιάδη, Ξενοφώντα / Τασόπουλου, Γιάννη, Σύνταγμα: Ερμηνεία Κατ' άρθρο, Ηλεκτρονική Έκδοση, Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου - Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, Αθήνα, 2023, σ. 10.

εκδηλώσεις υπέρ ή κατά πολιτικού κόμματος στους δικαστικούς λειτουργούς και σε όσους υπηρετούν στις ένοπλες δυνάμεις και στα σώματα ασφαλείας. Απαγορεύονται απολύτως οι οποιασδήποτε μορφής εκδηλώσεις υπέρ ή κατά πολιτικού κόμματος, κατά την άσκηση των καθηκόντων τους, στους υπαλλήλους του Δημοσίου, οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης, άλλων νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου ή δημόσιων επιχειρήσεων ή επιχειρήσεων οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης ή επιχειρήσεων η διοίκηση των οποίων ορίζεται άμεσα ή έμμεσα από το Δημόσιο με διοικητική πράξη ή ως μέτοχο». Η ερμηνεία αυτή οδηγεί, καταρχήν, στο συμπέρασμα ότι υφίσταται ένας πάγιος, γενικού χαρακτήρα και εφαρμογής, κανόνας δικαίου⁸³⁵ που περιορίζει σημαντικά την όποια διακριτική ευχέρεια του δικαστή, αλλά και του κοινού νομοθέτη να παρέμβουν είτε ερμηνευτικά (ο δικαστής), είτε πολιτικά (ο νομοθέτης). Μολονότι θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι το άρθρο 29 § 1 του Συντάγματος δίνει τη δυνατότητα στον κοινό νομοθέτη να προβεί στην έκδοση νόμου που να εξειδικεύει τους όρους του, φαίνεται ότι η διάταξη καθίσταται ατελής κανόνας δικαίου (lex imperfecta). Το βασικό ζήτημα που τίθεται με την καθιέρωση της λεγόμενης «δημοκρατικής ρήτηρας» στο εδάφιο β' της § 1, σύμφωνα με το οποίο: «η οργάνωση και η δράση τους [ενν. των πολιτικών κομμάτων] οφείλει να εξυπηρετεί την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος» συνίσταται στην εισαγωγή ή μη περιορισμών ιδεολογικού χαρακτήρα στη δράση και λειτουργία των πολιτικών κομμάτων⁸³⁶. Είναι γεγονός ότι ο όρος «ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος» δεν ορίζεται με σαφήνεια, αλλά αντιστοιχεί στο σχετικό γερμανικό πρότυπο του άρθρου 21 του Θεμελιώδους Νόμου, που κάνει λόγο για «φιλελεύθερη δημοκρατική θεμελιώδη τάξη»⁸³⁷ και που, σύμφωνα με την κρατούσα στη Γερμανία άποψη της θεωρίας⁸³⁸ και της νομολογίας⁸³⁹ συνδέεται ευθέως με ένα σύστημα αξιών και αρχών που διέπουν το πλαίσιο της φιλελεύθερης δημοκρατικής συνταγματικής τάξης. Αν, όμως, στη Γερμανία η εισαγωγή ενός συστήματος «θεμελιωδών αξιών» στη συνταγματική τάξη λειτουργεί κανονιστικά, διαμορφώνοντας ένα πλαίσιο περιορισμών στη δράση και λειτουργία ορισμένων πολιτικών κομμάτων, η ρήτρα που θέτει το άρθρο 29 § 1 εδ. β' του ελληνικού Συντάγματος λειτουργεί ως καθήκον, το οποίο οφείλουν να επιτελούν τα πολιτικά κόμματα.

⁸³⁵ Βλ. ενδεικτικά *Scalia, Antonin*, The Rule of Law as a Law of Rules, University of Chicago Law Review, Vol. 56, Iss. 4, σ. 1175-1188.

⁸³⁶ Βλ. *Δρόσου, Γιάννη Ζ.*, Η νομική θέση των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1982, σ. 209. Διαθέσιμο και σε ψηφιακή μορφή στον ιστότοπο: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.epoliteia.gr/wp-content/uploads/2023/05/%CE%97-%CE%9D%CE%9F%CE%9C%CE%99%CE%9A%CE%97-%CE%98%CE%95%CE%A3%CE%97-17x24-%CE%9D%CE%95%CE%9F-%CE%A4%CE%95%CE%9B%CE%99%CE%9A%CE%9F-neo.pdf > (τελευταία είσοδος: 4.11.2025).

⁸³⁷ “Freiheitliche demokratische Grundordnung”.

⁸³⁸ Βλ. εντελώς ενδεικτικά *Maurer, Hartmut*, Das Verbot politischer Parteien: Zur Problematik des Art. 21 Abs. 2 GG, σε: AöR, Vol. 96, No. 2 (1971), σ. 203-236.

⁸³⁹ Βλ. ενδεικτικά τη σκ. 535 της απόφασης του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της 17ης Ιανουαρίου 2017, σχετικά με την απαγόρευση του NPD (BVerfGE 144, 20 - NPD-Verbotsverfahren), η ανάλυση της οποίας παρατέθηκε στη σχετική ενότητα για το γερμανικό πρότυπο μαχόμενης δημοκρατίας.

Η διάταξη του άρθρου 29 § 1 ορθιοθετεί συνταγματικά, αφενός, το δικαίωμα εσωτερικής αυτοοργάνωσης των πολιτικών κομμάτων και, αφετέρου, την ελευθερία της εξωτερικής δράσης τους. Απαραίτητη προϋπόθεση προκειμένου να εξυπηρετηθεί η «ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος», είναι η δημοκρατική οργάνωση του πολιτικού κόμματος⁸⁴⁰. Υπό την έννοια αυτή, η υιοθέτηση αρχών, όπως, για παράδειγμα η «αρχή του αρχηγού» (“Führerprinzip”), η κατάρτιση κρυφών καταστατικών ή κρυφού προγράμματος, ο σχηματισμός παραστρατιωτικά οργανωμένων «ταγμάτων εφόδου», λειτουργούντων στο πλαίσιο ενός πολιτικού κόμματος κ.λπ., δεν εξυπηρετούν τον όρο που θέτει η συνταγματική διάταξη του άρθρου 29 § 1. Ως προς το πλαίσιο που αναφέρεται στην εξωτερική δράση του πολιτικού κόμματος, η διάταξη του άρθρου 29 § 1 προβλέπει τον δημοκρατικό τρόπο δράσης των πολιτικών κομμάτων, που συνίσταται, κατά κύριο λόγο στην απαγόρευση της χρήσης βίαιων μέσων στο πλαίσιο της πολιτικής τους δραστηριότητας⁸⁴¹. Από την άποψη αυτή, η εξωτερική δράση αποκλείει ενέργειες όπως η κατάρτιση σχεδίου με σκοπό τη διάπραξη βίαιων πράξεων, την υποκίνηση σε τέτοιες πράξεις, τη συνηγορία υπέρ αυτών, τη ρητορική μίσους ή τον ρατσιστικό λόγο, την προσβολή θεμελιωδών δικαιωμάτων ατόμων ή ομάδων προσώπων, τη βίαιη παρακώλυση της πολιτικής δραστηριότητας των πολιτικών αντιπάλων ή την έμπρακτη και λεκτική προσβολή των θεσμών της φιλελεύθερης, δημοκρατικής συνταγματικής τάξης και τη χρήση συμβόλων που παραπέμπουν σε πρακτικές πολιτικής βίας και μίσους⁸⁴². Είναι, άλλωστε, αυτονόητο ότι η βία εκ των πραγμάτων αντιτίθεται στις θεμελιώδεις αρχές της δημοκρατίας ως μέσο άσκησης πολιτικής δράσης⁸⁴³.

Υπό μία ερμηνευτική εκδοχή, στην έννοια της «δράσης» των πολιτικών κομμάτων, όπως αυτή αποτυπώνεται στο άρθρο 29 § 1 του Συντάγματος, θα μπορούσε να περιλαμβάνεται και η μελλοντική τους δραστηριότητα, στον βαθμό που αυτή επηρεάζεται από το πρόγραμμα, τις ιδεολογικές θέσεις και την πολιτική στοχοθεσία των κομμάτων, αν και είναι σαφές ότι μία τέτοια ερμηνεία θα μπορούσε να λειτουργήσει περιοριστικά ως προς την ελευθερία της δραστηριότητας των

⁸⁴⁰ Βλ. ενδεικτικά Τσάτσου, Δημήτρη, Η ενδοκομματική αντιπολίτευση ως πρόβλημα του Συνταγματικού Δικαίου, Εκδόσεις Αντώνη Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 1983, σ. 35 επ.· *Ιδίου*, Εσωκομματική Δημοκρατία. Οι περιπέτειές της σε ένα περιβάλλον ιδιωτικοποιημένης πολιτικής, με επίμετρο: Κοντιάδη, Ξενοφώντα, Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου - Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, Αθήνα, 2022, σ. 112-113· Φουντεδάκη Πηνελόπης, Ενδοκομματική δημοκρατία και Σύνταγμα. Συμβολή στις πολιτικές προϋποθέσεις και στην ερμηνεία του άρθρου 29 του Συντάγματος, Εκδόσεις Αντώνη Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 1987, σ. 242 επ.· Κοντιάδη, Ξενοφώντα / Ανθόπουλου, Χαράλαμπου, Κρίση του Ελληνικού Πολιτικού Συστήματος, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2008, σ. 303 επ., 322 επ..

⁸⁴¹ Βλ. Ανθόπουλου, Χαράλαμπου, Άρθρο 29, σε: Σπυρόπουλου, Φίλιππου / Κοντιάδη, Ξενοφώντα / Ανθόπουλου, Χαράλαμπου / Γεραπερίτη, Γεωργίου, Σύνταγμα, Κατ' άρθρο ερμηνεία, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2017, σ. 786.

⁸⁴² Βλ. ενδεικτικά, Φωτιάδου, Αλκμήνης, Σταθμίζοντας την ελευθερία του λόγου, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2006, σ. 34 επ., όπου ο συμβολικός λόγος ορίζεται ως «συμπεριφορά που περιλαμβάνει έκφραση. Μια συμπεριφορά θεωρείται συμβολικός λόγος όταν τα πραγματικά περιστατικά δείχνουν ότι ο εκφραζόμενος επιδιώκει να επικοινωνήσει και οι αποδέκτες της συμπεριφοράς την αντιλαμβάνονται ως επικοινωνία» και σ. 82.

⁸⁴³ Βλ. Bobbio, Norberto, Το μέλλον της Δημοκρατίας, (Μετάφραση: Ράμου, Πάνου), Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1993, σ. 50.

κομμάτων και το δικαίωμα πολιτικής έκφρασης, στην περίπτωση ευρύτερης υιοθέτησής της. Το πρόβλημα έγκειται ακριβώς στο γεγονός ότι είναι εξαιρετικά δυσδιάκριτα τα όρια που θα μπορούσαν να τεθούν -αν βεβαίως, κατι τέτοιο είναι εφικτό- ανάμεσα στην εκφορά του πολιτικού λόγου εκ μέρους ενός πολιτικού κόμματος, στην πολιτική κοσμοθεωρία του και τη γενικότερη πολιτική του δράση⁸⁴⁴.

Το Σύνταγμα, πάντως, δεν προβλέπει στο άρθρο 29 § 1 καμία ρητή επιφύλαξη υπέρ του νόμου, σε σχέση με την υποχρέωση των πολιτικών κομμάτων να προάγουν και να σέβονται την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος. Έχει υποστηριχθεί, ωστόσο, η άποψη ότι ο κοινός νομοθέτης έχει τη διακριτική ευχέρεια ή, ακόμα περισσότερο, την υποχρέωση να διασφαλίσει ρυθμιστικά το δικαίωμα των πολιτών να ιδρύουν πολιτικά κόμματα και να συμμετέχουν σε αυτά, τυποποιώντας, μάλιστα και το εσωτερικό πλαίσιο λειτουργίας των κομμάτων με βάση τις αρχές της ενδοκομματικής δημοκρατίας⁸⁴⁵, η οποία, με τη σειρά της, αποτελεί ειδικότερη έκφραση της συνταγματικά κατοχυρωμένης αρχής της λαϊκής κυριαρχίας που κατοχυρώνει τη δημοκρατία στην πηγή της⁸⁴⁶. Από αυτή τη θέση συνάγεται ότι, εφόσον επικρατεί η δομή της δημοκρατικής οργάνωσης στην εσωτερική λειτουργία των κομμάτων, τα τελευταία, ως θεσμοί αναγνωρισμένοι από το Σύνταγμα, θα επιτελέσουν την αποστολή της εξυπηρέτησης της ελεύθερης λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος. Ωστόσο, η θέση αυτή φανερώνει μια δυσπιστία, οφειλόμενη εν μέρει και στον τρόπο λειτουργίας των ελληνικών πολιτικών κομμάτων. Αντίστοιχη ήταν και η δυσπιστία του συντακτικού νομοθέτη το 1975 απέναντι στις πολιτικές δυνάμεις, σε σχέση με το ενδεχόμενο να μην σεβαστούν τις αρχές της κομματικής ουδετερότητας των κρατικών οργάνων, προκειμένου να στραφούν κατά των αντιπάλων τους· για τον λόγο αυτό και επικράτησε ο κανόνας της απαγόρευσης νόμου που θα προέβλεπε τη δυνατότητα διάλυσης πολιτικών κομμάτων⁸⁴⁷. Μία άλλη αρχή που επιστρατεύεται, προκειμένου να θεμελιώσει την απαγόρευση ψήφισης νόμου περί διαλύσεως πολιτικών κομμάτων, είναι ο σεβασμός της λαϊκής κυριαρχίας, καθώς και των ατομικών⁸⁴⁸ και πολιτικών δικαιωμάτων των πολιτών. Με βάση όλες τις ανωτέρω παρατηρήσεις, φαίνεται ότι η επικρατέστερη ερμηνεία της διάταξης είναι εκείνη που δέχεται ότι απαγορεύεται η έκδοση νόμου που προβλέπει τη διάλυση πολιτικών κομμάτων⁸⁴⁹. Πάντως, κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης, οπότε και παρουσίασε εντυπωσιακή άνοδο το ακροδεξιό μόρφωμα της «Χρυσής Αυγής», δεν έλειψαν και οι απόψεις που υποστήριζαν ότι θα έπρεπε, ενόψει συνταγματικής αναθεώρησης, να τεθεί σε ισχύ μια νέα συνταγματική διάταξη, η οποία θα μπορούσε να ρυθμίσει ενιαία τη δυνατότητα μη ανακήρυξης

⁸⁴⁴ Βλ. ενδεικτικά *Tassopoulos, Ioannis A.*, *The Constitutional Problem of Subversive Advocacy in the United States of America and Greece: A Comparison of the Legal Guarantees of Political Speech in Times of Crisis*, Ant. N. Sakkoulas Publishers, Athens - Komotini, 1993, σ. 165.

⁸⁴⁵ Βλ. *Τσάτσου, Δημήτρη*, *Εσωκομματική Δημοκρατία*, ό.π., σ. 74.

⁸⁴⁶ Βλ. *Hesse, Konrad*, *Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland*, C.F. Müller, 1999, σ. 73.

⁸⁴⁷ Βλ. *Τασόπουλου, Γιάννη Α.*, *Η Λαϊκή Κυριαρχία και η πρόκληση της αμεροληψίας*, ό.π., σ. 68, 71 και 427.

⁸⁴⁸ Βλ. *Δρόσου, Γιάννη Ζ.*, *Η νομική θέση των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 182-193.

⁸⁴⁹ Βλ. *Τασόπουλου, Γιάννη Α.*, *Η δημοκρατία αντιμέτωπη με τους εχθρούς της*, ό.π., σ. 33.

κομμάτων με τα χαρακτηριστικά της Χρυσής Αυγής και, συγχρόνως, τη δυνατότητα κατάργησής τους, ακόμη και αν έχουν ανακηρυχθεί και βρίσκονται σε λειτουργία, με παράλληλη ή και αυτοτελή, κατά περίπτωση, έκπτωση και των βουλευτών από το αξίωμά τους⁸⁵⁰.

II. Προς μια μεταβολή μοντέλου;

A. Οι υπ' αριθμ. 8/2023 και 95/2023 αποφάσεις του Α1 πολιτικού τμήματος του Αρείου Πάγου: Μεταβολή ή συνεπής ερμηνεία;

Ένα από τα πιο καίρια ζητήματα που έχουν αναδειχθεί στο πλαίσιο της εφαρμογής της δημοκρατικής ρήτηρας είναι το κατά πόσο αυτή μπορεί να ελεγχθεί δικαστικά σε ουσιαστικό ή, απλά, τυπικό επίπεδο. Σύμφωνα με την ισχύουσα εκλογική νομοθεσία, η οποία έχει κωδικοποιηθεί σε ενιαίο κείμενο με το υπ' αριθμ. 26/2012 Π.Δ.⁸⁵¹, ρυθμίζονται ορισμένες προϋποθέσεις για την κατάρτιση των συνδυασμών κομμάτων ή συνασπισμών κομμάτων ή ανεξαρτήτων υποψηφίων προς συμμετοχή τους στις βουλευτικές εκλογές (άρθρο 32 § 1 Π.Δ. 26/2012). Από το 2013, και ύστερα από την εμπειρία της εγκληματικής δράσης της νεонаζιστικής οργάνωσης «Λαϊκός Σύνδεσμος - Χρυσή Αυγή», υπό τον μανδύα ενός πολιτικού κόμματος το οποίο κατόρθωσε να καταστεί τρίτο σε κοινοβουλευτική δύναμη, ξεκίνησε μια σταδιακή μετατόπιση από το φιλελεύθερο μοντέλο προς το πρότυπο της μαχόμενης δημοκρατίας, με βάση μία εξελικτική ερμηνεία του Συντάγματος⁸⁵² και όχι την υιοθέτηση αναθεωρητικών πρωτοβουλιών προς αυτή την κατεύθυνση.

Η διάταξη του άρθρου 32 § 1 Π.Δ. 26/2012 τροποποιήθηκε λίγο πριν από τις βουλευτικές εκλογές του Μαΐου 2023, όταν πλέον η Χρυσή Αυγή -που είχε κατορθώσει να εισέλθει τέσσερις φορές στη Βουλή (μετά από τις διπλές εκλογές του 2012 και του 2015) και τα μέλη της οποίας είχαν καταδικαστεί, τον Οκτώβριο του 2020 από το Α' Τριμελές Εφετείο Κακουργημάτων, με την απόφαση να την χαρακτηρίζει «εγκληματική οργάνωση»- είχε βρεθεί εκτός Βουλής. Εκείνο που εγείρει εύλογα ερωτηματικά είναι το γιατί δεν ανέλαβαν οι πολιτικές δυνάμεις την πρωτοβουλία να αξιοποιήσουν την ευκαιρία της συνταγματικής αναθεώρησης την περίοδο 2018-2019, ώστε να εξασφαλιστεί η πληρέστερη δυνατή θωράκιση του θεσμικού οπλοστασίου της Πολιτείας με διατάξεις αυξημένης τυπικής ισχύος, μέσω της τροποποίησης του άρθρου 29 του Συντάγματος⁸⁵³.

⁸⁵⁰ Βλ. Σωτηρέλη, Γιώργου Χ., Αναζητώντας τις άμυνες της Δημοκρατίας απέναντι στους εχθρούς της, διαθέσιμο στον ιστότοπο: <<https://www.constitutionalism.gr/amunes-dimokratias/>> (τελευταία είσοδος: 14.11.2025).

⁸⁵¹ ΦΕΚ Α' 57/15.3.2012.

⁸⁵² Βλ. σχετικά Κοντιάδη, Ξενοφώντα, Αποκλεισμός της συμμετοχής κομμάτων στις εκλογές. Συνταγματικά και πολιτικά διλήμματα, ΔτΑ 96/2023, σ. 340 [339-344].

⁸⁵³ Βλ. ενδεικτικά Ξηρού, Θανάση, Η αποστέρηση του δικαιώματος κατάρτισης συνδυασμών. Ο αποκλεισμός πολιτικού κόμματος από τις εκλογές και το Σύνταγμα, ΔτΑ 96/2023, σ. 359-360 [359-387].

Είναι γεγονός ότι ορισμένα πρώτα βήματα προς την κατεύθυνση του προτύπου της μαχόμενης δημοκρατίας είχαν λάβει χώρα ήδη από το 2013, με το άρθρο 23 του Ν. 4203/2013⁸⁵⁴, το οποίο προσέθεσε στον -εκτελεστικό του άρθρου 29 § 2 του Συντάγματος- Ν. 3023/2002⁸⁵⁵ το άρθρο 7Α, το οποίο προβλέπει τη δυνατότητα αναστολής στην καταβολή της προβλεπόμενης κρατικής χρηματοδότησης. Το μέτρο αυτό δύναται να εφαρμοστεί σε περίπτωση άσκησης ποινικής δίωξης και επιβολής προσωρινής κράτησης κατά του αρχηγού κόμματος ή του προέδρου κοινοβουλευτικής ομάδας ή εκείνου που ασκεί την πραγματική διεύθυνση κόμματος ή κατά περισσοτέρων του ενός πέμπτου των βουλευτών ή των ευρωβουλευτών ή των μελών του κεντρικού οργάνου διοίκησης κόμματος ή συνασπισμού κομμάτων, για τα εγκλήματα των άρθρων 187 και 187Α του Ποινικού Κώδικα, ήτοι για τη συγκρότηση και ένταξη σε εγκληματική οργάνωση καθώς και την τέλεση τρομοκρατικών πράξεων. Σύμφωνα με το τελευταίο εδάφιο της § 1 του άρθρου 7Α του Ν. 3023/2002: *«η αναστολή μπορεί να επιβληθεί εφόσον οι πράξεις των ως άνω φυσικών προσώπων τελέσθηκαν στο πλαίσιο δράσης του κόμματος στο οποίο ανήκουν ή στο όνομα αυτού»*. Από αυτό συνάγεται ότι στην περίπτωση που συντρέχει η ανωτέρω προϋπόθεση, το πολιτικό κόμμα υπέχει αντικειμενική ευθύνη⁸⁵⁶. Σε ένα πρώτο επίπεδο, το ζήτημα της συνταγματικότητας της διάταξης περί αναστολής χρηματοδότησης κρίθηκε από την υπ' αριθμ. 518/2015 απόφαση της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας. Η «Χρυσή Αυγή» επεδίωξε την ακύρωση της υπ' αριθμ. 51776/23.12.2013 κοινής απόφασης των Υπουργών Οικονομικών, Εσωτερικών και Δικαιοσύνης, Διαφάνειας & Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, δυνάμει της οποίας είχε διαταχθεί η αναστολή καταβολής κάθε είδους κρατικής χρηματοδότησης και οικονομικής ενίσχυσης στο εν λόγω πολιτικό κόμμα. Στις αιτιάσεις της Χρυσής Αυγής περί «φωτογραφικής διάταξης», το Δικαστήριο απάντησε ότι: *«η ανωτέρω διάταξη ψηφίσθηκε μεν μετά την άσκηση ποινικής δίωξης και την έκδοση εντάλματος προσωρινής κράτησης εις βάρος του αρχηγού της Κοινοβουλευτικής ομάδας, του Κοινοβουλευτικού εκπροσώπου και ενός βουλευτή του αιτούντος κόμματος, πλην όμως, όπως προκύπτει από το περιεχόμενό της, τη σχετική αιτιολογική έκθεση του νόμου και τα λοιπά στοιχεία του φακέλου, η ψήφισή της υπαγορεύθηκε από την ανάγκη αντιμετώπισης ενός σοβαρού δημοσίου προβλήματος, και μάλιστα όχι αποκλειστικά ελληνικού, του φαινομένου δηλ. της ανάπτυξης εγκληματικής δραστηριότητας εκ μέρους πολιτικών κομμάτων στα πλαίσια της λειτουργίας αυτών. Εξ άλλου, η εφαρμογή του επιμάχου μέτρου της αναστολής της κρατικής χρηματοδότησης δεν εξαντλείται στην περίπτωση του αιτούντος κόμματος, αλλά εκτείνεται σε κάθε μελλοντική περίπτωση διαπίστωσης από τη Βουλή, στο πρόσωπο οποιουδήποτε πολιτικού κόμματος, της συνδρομής των προϋποθέσεων εφαρμογής του άρθρου 7α του ν. 3023/2002, οι οποίες είναι αντικειμενικές και*

⁸⁵⁴ ΦΕΚ Α' 235/1.11.2013.

⁸⁵⁵ ΦΕΚ Α' 146/25.6.2002.

⁸⁵⁶ Βλ. *Ξηρού, Θανάση*, Αποκλεισμός πολιτικού κόμματος από την κρατική χρηματοδότηση και αναστολή στην καταβολή της. Οι πρόσφατες νομοθετικές επιλογές στο μεταίχμιο πολιτικής ανάγκης και συνταγματικών επιταγών, ΕφημΔΔ 2/2014, σ. 222-240.

προϋποθέτουν προηγούμενη σχετική κρίση οργάνων εντεταγμένων στη δικαστική εξουσία, η οποία εκφέρεται στα πλαίσια της προβλεπόμενης από τον Κώδικα Ποινικής Δικονομίας διαδικασίας»⁸⁵⁷. Κατόπιν τούτων, το Δικαστήριο απέρριψε την αίτηση, ενώ αντίστοιχη ήταν και η προγενέστερη κρίση του ιδίου Δικαστηρίου, με την υπ' αριθμ. 83/2014 απόφαση της Επιτροπής Αναστολών⁸⁵⁸. Παράλληλα, προς την ίδια κατεύθυνση κινήθηκε και η νομολογία των ποινικών δικαστηρίων⁸⁵⁹.

Σε νομοθετικό επίπεδο, η στροφή προς το πρότυπο της μαχόμενης δημοκρατίας συνεχίστηκε με μια σειρά νέων, συμπληρωματικών νομοθετικών πρωτοβουλιών, ήτοι: του Ν. 4304/2014 «Έλεγχος των οικονομικών και πολιτικών κομμάτων και των αιρετών αντιπροσώπων Βουλής και Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και άλλες διατάξεις»⁸⁶⁰, καθώς και του Ν. 4804/2021 «Εκλογή Δημοτικών και Περιφερειακών Αρχών και λοιπές διατάξεις»⁸⁶¹, το άρθρο 92 του οποίου, τροποποίησε το άρθρο 5 του Π.Δ. 26/2012, προβλέποντας περιπτώσεις στέηρησης του (ενεργητικού) εκλογικού δικαιώματος⁸⁶², ενώ με το άρθρο 93 του ανωτέρω νόμου, τροποποιήθηκε το άρθρο 32 Π.Δ. 26/2012, σχετικά με το δικαίωμα κατάρτισης συνδυασμών των κομμάτων⁸⁶³. Λίγο πριν από τη διεξαγωγή των βουλευτικών

⁸⁵⁷ Βλ. σκ. 7 της απόφασης ΣτΕ (Ολ.) 518/2015.

⁸⁵⁸ Βλ. Κοντιάδη, Ξενοφώντα, Αποκλεισμός της συμμετοχής κομμάτων στις εκλογές, ό.π., σ. 340.

⁸⁵⁹ Βλ. σχετικά, το υπ' αριθμ. 215/2015 βούλευμα του Συμβουλίου Εφετών Αθηνών, σύμφωνα με το οποίο: «δεν είναι δυνατό να θεωρηθεί πολιτικό κόμμα ένωση προσώπων ή οργάνωση, η οποία υπό τον μανδύα του πολιτικού κόμματος επιδιώκει την επίτευξη των στόχων της με τη χρήση σωματικής ή ένοπλης βίας [...]». Η ίδια η άσκηση του ατομικού δικαιώματος της ίδρυσης κόμματος με σκοπό τη διάπραξη κακουργημάτων θεωρείται καταχρηστική, αφού επιδιώκει σκοπούς διαφορετικούς από την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος (άρθρ. 29 παρ. 1 Σ.). Πηγή: Κοντιάδη, Ξενοφώντα, Αποκλεισμός της συμμετοχής κομμάτων στις εκλογές, ό.π., σ. 341.

⁸⁶⁰ ΦΕΚ Α' 234/23.10.2014.

⁸⁶¹ ΦΕΚ Α' 90/5.6.2021.

⁸⁶² Σύμφωνα με τη σχετική διάταξη: «Το άρθρο 5 του π.δ. 26/2012 (Α' 57) αντικαθίσταται ως εξής:

“1. Στερούνται του δικαιώματος του εκλέγειν:

α) Όσοι βρίσκονται, σύμφωνα με τις διατάξεις του Αστικού Κώδικα, σε πλήρη στερητική δικαστική συμπαράσταση και για όσο χρόνο διαρκεί αυτή.

β) Όσοι καταδικάζονται αμετάκλητα:

βα) σε κάθειρξη για τα αδικήματα των κεφαλαίων 1-6 του Δεύτερου Βιβλίου του Ποινικού Κώδικα ή

ββ) σε οποιαδήποτε ποινή για εγκλήματα του Στρατιωτικού Ποινικού Κώδικα που επισείουν την ποινή της ισόβιας κάθειρξης ή

βγ) σε ισόβια κάθειρξη για κάθε άλλο αδίκημα.

Η αποστέρηση του δικαιώματος του εκλέγειν, σύμφωνα με την παρούσα περίπτωση ισχύει για τη χρονική διάρκεια της επιβληθείσας ποινής. Το χρονικό διάστημα αποστέρησης του δικαιώματος του εκλέγειν υπολογίζεται από την επομένη της ημέρας, κατά την οποία η καταδικαστική απόφαση καθίσταται αμετάκλητη. Η έκτιση ή μη της ποινής ή η παραγραφή αυτής δεν ασκεί επιρροή στον υπολογισμό του ανωτέρω χρονικού διαστήματος.

2. Οι αρμόδιες εισαγγελικές αρχές ενημερώνουν αμελλητί τη Διεύθυνση Εκλογών του Υπουργείου Εσωτερικών για τις αμετάκλητες καταδικαστικές αποφάσεις της περ. β' της παρ. 1, προκειμένου να διαγραφούν από τον εκλογικό κατάλογο όσοι στερούνται του δικαιώματος του εκλέγειν και για τον χρόνο της αποστέρησης αυτής”».

⁸⁶³ Σύμφωνα με τη σχετική διάταξη: «Στην παρ. 1 του άρθρου 32 του π.δ. 26/2012 (Α' 57) προστίθενται δεύτερο, τρίτο και τέταρτο εδάφιο και η παρ. 1 διαμορφώνεται ως εξής: “1. Στις βουλευτικές εκλογές λαμβάνουν μέρος είτε συνδυασμοί υποψηφίων ενός μόνο κόμματος είτε συνδυασμοί συνασπισμού περισσότερων του ενός συνεργαζόμενων κομμάτων είτε συνασπισμοί ανεξάρτητων υποψηφίων είτε μεμονωμένοι υποψήφιοι.

Δικαίωμα κατάρτισης συνδυασμού ενός ή περισσότερων πολιτικών κομμάτων έχουν όσα πολιτικά κόμματα:

εκλογών της 21ης Μαΐου 2023, κατατέθηκε νέο νομοσχέδιο που προέβλεπε εκ νέου τροποποίηση του άρθρου 32 Π.Δ. 26/2012, το οποίο επικρίθηκε από μέρος της επιστημονικής κοινότητας, ως μέσο εξυπηρέτησης δικαιολογικών σκοπιμοτήτων και ως αντίθετο προς τις συνταγματικές διατάξεις και τις διατάξεις της ΕΣΔΑ⁸⁶⁴. Τελικώς, η διάταξη του άρθρου 32 Π.Δ. 26/2012 τροποποιήθηκε με το άρθρο 102 του Ν. 5019/2023 «Ενσωμάτωση της Οδηγίας (ΕΕ) 2020/1828 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 25ης Νοεμβρίου 2020 “σχετικά με τις αντιπροσωπευτικές αγωγές για την προστασία των συλλογικών συμφερόντων των καταναλωτών και για την κατάργηση της Οδηγίας 2009/22/ΕΚ”, ενίσχυση της προστασίας των καταναλωτών, ρυθμιστικό πλαίσιο για την παλαίωση οίνων και άλλες επείγουσες διατάξεις»⁸⁶⁵ και -τελικώς- με τον Ν. 5043/2023 «Ρυθμίσεις σχετικά με

α) ιδρύθηκαν νόμιμα, και

β) ο πρόεδρος, ο γενικός γραμματέας, τα μέλη της διοικούσας επιτροπής και ο νόμιμος εκπρόσωπος δεν έχουν καταδικασθεί:

βα) σε κάθειρξη για τα αδικήματα των κεφαλαίων 1-6 του Δεύτερου Βιβλίου του Ποινικού Κώδικα ή

ββ) σε οποιαδήποτε ποινή για εγκλήματα του Στρατιωτικού Ποινικού Κώδικα που επισείουν την ποινή της ισόβιας κάθειρξης ή

βγ) σε ισόβια κάθειρξη για κάθε άλλο αδίκημα.

Η αποστέρηση του δικαιώματος κατάρτισης συνδυασμών, σύμφωνα με την παρούσα περίπτωση, ισχύει για τη χρονική διάρκεια της επιβληθείσας ποινής. Το χρονικό διάστημα αποστέρησης του δικαιώματος κατάρτισης συνδυασμών υπολογίζεται από την επομένη της ημέρας της οριστικής καταδικαστικής απόφασης. Η έκτιση ή μη της ποινής ή η παραγραφή αυτής δεν ασκεί επιρροή στον υπολογισμό του ανωτέρω χρονικού διαστήματος”».

⁸⁶⁴ Βλ. ενδεικτικά Τσιλιώτη, Χαράλαμπου, Το Δίκαιο υπερισχύει της σκοπιμότητας και όχι το αντίθετο. Συνταγματικοί προβληματισμοί της απαγόρευσης συμμετοχής κόμματος σε εκλογές με αφορμή το «κόμμα Κασιδιάρη», ΔτΑ 96/2023, σ. 345-348. Διαθέσιμο και στον ιστότοπο: <<https://www.syntagmawatch.gr/trending-issues/to-dikaio-yperisxeyi-ths-skopimothtas-kai-oxi-to-antitheto/>> (Τελευταία πρόσβαση: 14.11.2025).

⁸⁶⁵ ΦΕΚ Α' 27/14.2.2023. Το άρθρο 102 του νόμου αυτού είχε το ακόλουθο περιεχόμενο: «Η παρ. 1 του άρθρου 32 του π.δ. 26/2012 (Α' 57) αντικαθίσταται ως ακολούθως: “1. Στις βουλευτικές εκλογές λαμβάνουν μέρος είτε συνδυασμοί υποψηφίων ενός μόνο κόμματος, είτε συνδυασμοί συνασπισμού περισσότερων του ενός συνεργαζόμενων κομμάτων, είτε συνασπισμοί ανεξάρτητων υποψηφίων, είτε μεμονωμένοι υποψήφιοι. Για την κατάρτιση συνδυασμού πρέπει να συντρέχουν σωρευτικά οι ακόλουθες προϋποθέσεις:

α) Το κόμμα να έχει ιδρυθεί νόμιμα.

β) Ο πρόεδρος, ο γενικός γραμματέας, τα μέλη της διοικούσας επιτροπής, ο νόμιμος εκπρόσωπος και η πραγματική ηγεσία του κόμματος να μην έχουν καταδικασθεί σε οποιονδήποτε βαθμό σε κάθειρξη για τα αδικήματα των κεφαλαίων 1 - 6 του Δεύτερου Βιβλίου του Ποινικού Κώδικα, ή σε οποιαδήποτε ποινή για εγκλήματα του Στρατιωτικού Ποινικού Κώδικα που επισύρουν την ποινή της ισόβιας κάθειρξης. Η αποστέρηση του δικαιώματος κατάρτισης συνδυασμών, σύμφωνα με την παρούσα περίπτωση, ισχύει για τη χρονική διάρκεια της επιβληθείσας ποινής και υπολογίζεται από την επομένη της ημέρας της οριστικής καταδικαστικής απόφασης. Η έκτιση ή μη της ποινής ή η παραγραφή αυτής δεν ασκεί επιρροή στον υπολογισμό του ανωτέρω χρονικού διαστήματος. Στο πλαίσιο του παρόντος άρθρου, η πραγματική ηγεσία έχει την έννοια ότι πρόσωπο άλλο από εκείνο που κατέχει τυπικά θέση προέδρου, γενικού γραμματέα, μέλους της διοικούσας επιτροπής ή νομίμου εκπροσώπου με συγκεκριμένες πράξεις του εμφανίζεται να ασκεί διοίκηση του κόμματος, ή να έχει τοποθετήσει εικονική ηγεσία, ή να έχει τον ηγετικό πολιτικό ρόλο προς το εκλογικό σώμα.

γ) Η οργάνωση και η δράση του κόμματος να εξυπηρετεί την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Η κρίση περί του ότι η δράση του πολιτικού κόμματος δεν εξυπηρετεί την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος δύναται να λάβει χώρα μόνο όταν υφίσταται καταδίκη σε οποιονδήποτε βαθμό υποψηφίων βουλευτών ή ιδρυτικών μελών ή διατελεσάντων προέδρων για τα αδικήματα των άρθρων 134, 187 και 187Α του Ποινικού Κώδικα.

Στην περίπτωση συνασπισμού κομμάτων οι ανωτέρω προϋποθέσεις πρέπει να συντρέχουν για καθένα από τα κόμματα που απαρτίζουν τον συνασπισμό.

τους Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης α' και β' βαθμού - Διατάξεις για την ευζωία των ζώων συντροφιάς - Διατάξεις για το ανθρώπινο δυναμικό του δημοσίου τομέα - Λοιπές ρυθμίσεις του Υπουργείου Εσωτερικών και άλλες επείγουσες διατάξεις»⁸⁶⁶. Η κρίσιμη διάταξη ήταν το άρθρο 35 του τελευταίου αυτού νόμου, με το οποίο τροποποιήθηκε, για μια ακόμα φορά, η § 1 του άρθρου 32, ως προς τον έλεγχο των προϋποθέσεων για την κατάρτιση συνδυασμών στις βουλευτικές εκλογές από το καθ' ύλην αρμόδιο Α1 πολιτικό Τμήμα του Αρείου Πάγου. Μετά και από την τελευταία αυτή τροποποίηση, το άρθρο 32 § 1 του Π.Δ. 26/2012 απέκτησε την εξής διατύπωση: «Στις βουλευτικές εκλογές λαμβάνουν μέρος είτε συνδυασμοί υποψηφίων ενός μόνο κόμματος είτε συνδυασμοί συνασπισμού περισσότερων του ενός συνεργαζόμενων κομμάτων είτε συνασπισμοί ανεξάρτητων υποψηφίων είτε μεμονωμένοι υποψήφιοι. Για την κατάρτιση συνδυασμού πρέπει να συντρέχουν σωρευτικά οι ακόλουθες προϋποθέσεις:

α) Το κόμμα να έχει ιδρυθεί νόμιμα.

β) Ο πρόεδρος, ο γενικός γραμματέας, τα μέλη της διοικούσας επιτροπής, ο νόμιμος εκπρόσωπος και η πραγματική ηγεσία του κόμματος να μην έχουν καταδικασθεί σε οποιονδήποτε βαθμό σε κάθειρξη για τα αδικήματα των Κεφαλαίων 1 6 του Δεύτερου Βιβλίου του Ποινικού Κώδικα, ή σε οποιαδήποτε ποινή για εγκλήματα του Στρατιωτικού Ποινικού Κώδικα που επισύρουν την ποινή της ισόβιας κάθειρξης. Η αποστέρηση του δικαιώματος κατάρτισης συνδυασμών, σύμφωνα με την παρούσα περίπτωση, ισχύει για τη χρονική διάρκεια της επιβληθείσας ποινής και υπολογίζεται από την επομένη της ημέρας της οριστικής καταδικαστικής απόφασης. Η έκτιση ή μη της ποινής ή η παραγραφή αυτής δεν ασκεί επιρροή στον υπολογισμό του ανωτέρω χρονικού διαστήματος. Στο πλαίσιο του παρόντος άρθρου, η πραγματική ηγεσία έχει την έννοια ότι πρόσωπο άλλο από εκείνο που κατέχει τυπικά θέση προέδρου, γενικού γραμματέα, μέλους της διοικούσας επιτροπής ή νομίμου εκπροσώπου με συγκεκριμένες πράξεις του εμφανίζεται να ασκεί διοίκηση του κόμματος, ή να έχει τοποθετήσει εικονική ηγεσία, ή να έχει τον ηγετικό πολιτικό ρόλο προς το εκλογικό σώμα.

γ) Η οργάνωση και η δράση του κόμματος να εξυπηρετεί την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Η κρίση περί του ότι η δράση του πολιτικού κόμματος δεν εξυπηρετεί την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος δύναται να λάβει χώρα μόνο όταν υφίσταται

Η συνδρομή των προϋποθέσεων της παρούσας ελέγχεται αυτεπαγγέλτως από το Α1 Τμήμα του Αρείου Πάγου. Προς υποβοήθηση της κρίσης του, δικαίωμα να υποβάλουν υπόμνημα με στοιχεία τεκμηρίωσης μέχρι τη λήξη της προθεσμίας της παρ. 1 του άρθρου 34, έχουν:

i) τα πολιτικά κόμματα και οι συνασπισμοί κομμάτων που έχουν εκλέξει αντιπροσώπους στη Βουλή των Ελλήνων στις τελευταίες γενικές βουλευτικές εκλογές από τους συνδυασμούς του ίδιου κόμματος ή συνασπισμού,

ii) τα πολιτικά κόμματα και οι συνασπισμοί, που έχουν εκλέξει αντιπροσώπους στις τελευταίες εκλογές για την ανάδειξη των Ελλήνων αντιπροσώπων στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο.

Το Α1 Τμήμα του Αρείου Πάγου σε περίπτωση αυτεπάγγελτου ελέγχου ή υποβολής υπομνημάτων με στοιχεία τεκμηρίωσης για τα οριζόμενα, καλεί με οποιονδήποτε πρόσφορο τρόπο το ελεγχόμενο κόμμα, να λάβει γνώση και να υποβάλει υπόμνημα με τις απόψεις του ».

⁸⁶⁶ ΦΕΚ Α' 91/13.4.2023.

καταδίκη σε οποιονδήποτε βαθμό υποψηφίων βουλευτών ή ιδρυτικών μελών ή διατελεσάντων προέδρων για τα αδικήματα των άρθρων 134, 187 και 187Α του Ποινικού Κώδικα.

Στην περίπτωση συνασπισμού κομμάτων οι ανωτέρω προϋποθέσεις πρέπει να συντρέχουν για καθένα από τα κόμματα που απαρτίζουν τον συνασπισμό.

Η συνδρομή των προϋποθέσεων της παρούσας ελέγχεται αυτεπαγγέλτως από το ΑΙ Τμήμα του Αρείου Πάγου, στη σύνθεση του οποίου συμμετέχουν ο Πρόεδρος αυτού και όλα τα μέλη του, το οποίο λαμβάνει ή δύναται να ζητεί σχετική τεκμηρίωση από τις κατά περίπτωση αρμόδιες δικαστικές ή άλλες αρχές. Προς υποβοήθηση της κρίσης του, δικαίωμα να υποβάλουν υπόμνημα με στοιχεία τεκμηρίωσης μέχρι τη λήξη της προθεσμίας της παρ. 1 του άρθρου 34, έχουν:

i) τα πολιτικά κόμματα και οι συνασπισμοί κομμάτων που έχουν εκλέξει αντιπροσώπους στη Βουλή των Ελλήνων στις τελευταίες γενικές βουλευτικές εκλογές από τους συνδυασμούς του ίδιου κόμματος ή συνασπισμού,

ii) τα πολιτικά κόμματα και οι συνασπισμοί που έχουν εκλέξει αντιπροσώπους στις τελευταίες εκλογές για την ανάδειξη των Ελλήνων αντιπροσώπων στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο.

Το ΑΙ Τμήμα του Αρείου Πάγου σε περίπτωση αυτεπάγγελτου ελέγχου ή υποβολής υπομνημάτων με στοιχεία τεκμηρίωσης για τα οριζόμενα, καλεί με οποιονδήποτε πρόσφορο τρόπο το ελεγχόμενο κόμμα, να λάβει γνώση και να υποβάλει υπόμνημα με τις απόψεις του».

Ως προς τις προϋποθέσεις για την κατάρτιση των συνδυασμών κομμάτων ή συνασπισμών κομμάτων ή ανεξαρτήτων υποψηφίων προς συμμετοχή τους στις βουλευτικές εκλογές που ορίζονται στη σχετική διάταξη, η μόνη που συνδέεται ρητώς, ως προς τη διατύπωσή της, με την προβλεπόμενη στο άρθρο 29 § 1 του Συντάγματος ρήτρα περί εξυπηρέτησης της ελεύθερης λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος από την οργάνωση και τη δράση των πολιτικών κομμάτων είναι η περ. γ'⁸⁶⁷. Σε σχέση με την ανωτέρω τροποποίηση του εκλογικού νόμου, διατυπώθηκαν διάφορες αντιρρήσεις στη θεωρία ιδίως ως προς το διαδικαστικό μέρος, με βάση την κρατούσα (ιστορική) ερμηνεία του άρθρου 29 § 1 του Συντάγματος, καθώς και αναφορικά προς το εύρος των επιμέρους απαγορεύσεων. Υποστηρίχθηκε επίσης, ότι η νέα αυτή ρύθμιση του εκλογικού νόμου επιχειρεί να προσδώσει στην -απλώς κατευθυντήρια- διάταξη του άρθρου 29 § 1 του Συντάγματος την κύρωση της απαγόρευσης κομμάτων, η οποία αποκρούσθηκε από τον συντακτικό νομοθέτη το 1975 και δεν βρίσκει έρεισμα σε καμιά άλλη διάταξη του Συντάγματος, ενώ από την ερμηνεία της συνάγεται ότι πλήττει το υπό έλεγχο κόμμα στη βασική του λειτουργία, οδηγώντας σε de facto απαγόρευσή του, αναιρώντας τοιουτοτρόπως το πολιτικό

⁸⁶⁷ Βλ. Παπανικολάου, Κυριάκου, Το άρθρο 32 § 1 του π.δ. 26/2012 ως περιορισμός του δικαιώματος του εκλέγεσθαι, ΔτΑ 96/2023, σ. 402-403 [401-413].

δικαίωμα (ίδρυσης και συμμετοχής), που περιέχεται στην κρίσιμη § 1 του άρθρου 29⁸⁶⁸.

Ωστόσο, όλες οι απόψεις συνέκλιναν στο ζήτημα της ανάγκης να ρυθμιστεί δικαιοπολιτικά το συγκεκριμένο ζήτημα, αλλά και να μην υπάρξει πρόβλημα αντίθεσης προς το Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ. Αναφορικά προς τα ανωτέρω ζητήματα, ιδιαίτερα κρίσιμες θεωρούνται η ερμηνεία του άρθρου 29 § 1 του Συντάγματος και η εφαρμογή της διάταξης του άρθρου 32 Π.Δ. 26/2012 από το Α1 πολιτικό Τμήμα του Αρείου Πάγου, στις υπ' αριθμ. 8/2023 και 95/2023 αποφάσεις του σχετικά με την ανακήρυξη των συνδυασμών των κομμάτων στις εκλογές της 21ης Μαΐου 2023 και της 25ης Ιουνίου 2023 αντίστοιχα. Η πρώτη απόφαση (ΑΠ 8/2023)⁸⁶⁹ αφορούσε το ζήτημα της συμμετοχής ή μη του κόμματος με την επωνυμία «Εθνικό Κόμμα Έλληνες» που είχε ιδρύσει το πρώην ηγετικό στέλεχος της Χρυσής Αυγής και καταδικασμένος για συμμετοχή σε εγκληματική οργάνωση, Ηλίας Κασιδιάρης. Το Δικαστήριο έκρινε με γνώμονες, αφενός, το σκεπτικό της υπ' αριθμ. 2644/22.10.2020 απόφασης του Α' Τριμελούς Εφετείου Αθηνών που είχε οδηγήσει στην καταδίκη του ηγετικού πυρήνα της Χρυσής Αυγής⁸⁷⁰ και, αφετέρου, την υποκειμενική

⁸⁶⁸ Βλ. Ρίζου, Σωτηρίου, Η απαγόρευση πολιτικών κομμάτων στο ισχύον Σύνταγμα, σε: Τιμητικός Τόμος για τον Προκόπιο Παυλόπουλο, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2024, σ. 705 και 707 [σ. 697-715].

⁸⁶⁹ Ολόκληρη η απόφαση είναι διαθέσιμη στον ιστότοπο: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.areiospagos.gr/ekloges_2023_may/2023_nakirixi__8_2023-signed.pdf> (τελευταία είσοδος: 14.11.2025).

⁸⁷⁰ Αναφέρεται χαρακτηριστικά στην απόφαση «[...] Η επιχειρησιακά δομημένη διαρκής εγκληματική δράση της, η οποία είχε σκοπό την αντιμετώπιση δια της βίας των αντιφρονούντων, αλλοδαπών, αλλά και όσων θεωρούνταν σοβαροί ιδεολογικοί εχθροί της και κατ' επέκταση τη βίαιη επιβολή των πολιτικών ιδεών της, εκδηλωνόταν μέσω των Τοπικών Οργανώσεών της και πάντοτε υπό την καθοδήγηση ανώτερου στην ιεραρχία στελέχους, με βάση οργανωμένο σχέδιο, το οποίο εκτελούσαν τα μέλη των ομάδων κρούσεως, επονομαζόμενα "Τάγματα Εφόδου", που λειτουργούσαν υπό την αιγίδα των Τοπικών Οργανώσεων, τα μέλη των οποίων είχαν ιδιαίτερα σωματικά χαρακτηριστικά και κατάλληλη εκπαίδευση, προσομοιάζουσα με εκείνη των ανδρών των επίλεκτων Ειδικών Μονάδων των Ενόπλων Δυνάμεων της Χώρας, δρούσαν δε οργανωμένα και συντεταγμένα, τηρώντας απαρέγκλιτα τις σχετικές εντολές και οδηγίες του επικεφαλής της εκάστοτε εγκληματικής δράσεως. [...] Στο πλαίσιο αυτό, κατ' εφαρμογή των "καταστατικών αρχών" και επιδιώξεων της ως άνω οργανώσεως, ενεργώντας πάντα, με βάση οργανωμένο σχέδιο δράσης, κατανομή ρόλων και αυστηρά καθορισμένο χρονοδιάγραμμα, διαπράχθηκαν δεκάδες αξιόποινες πράξεις και εγκληματικές επιθέσεις σε βάρος ομάδων ατόμων ή μεμονωμένων τοιούτων, από τις οποίες (εγκληματικές δράσεις), όλως ενδεικτικώς, αναφέρονται τα κάτωθι: α) ανθρωποκτονία από πρόθεση σε βάρος του Παύλου Φύσσα, παράνομη οπλοφορία και οπλοχρησία, στις 17-9-2013, στο Κερατσίνι Αττικής, με φυσικό αυτουργό το συγκατηγορούμενό του Γεώργιο Ρουπακιά και συνεργούς του, τους συνεργούς του, τους ομοίως συγκατηγορουμένους του Ιωάννη Καζαντζόγλου, Γεώργιο Πατέλη, Λέοντα Τσαλίκη, Αναστάσιο Μιχάλαρο, Ιωάννη Άγγο, Ελπιδοφόρο Καλαρίτη, Γεώργιο Δήμου, Κωνσταντίνο Κορκοβίλη, Γεώργιο Σταμπέλο, Ιωάννη Κομιανό, Αθανάσιο Τσορβά, Νικόλαο Τσορβά, Αναστάσιο- Μάριο Αναδιώτη, Γεώργιο Σκάλκο, Αριστοτέλη Χρυσάφιτη καθώς και άλλα άγνωστα άτομα, όλα στελέχη και μέλη της τοπικής οργάνωσης της «Χρυσής Αυγής» στη Νίκαια, που έδρασαν ως «τάγμα εφόδου», β) απόπειρα ανθρωποκτονίας από κοινού, σε βάρος του Αιγύπτιου αλιεργάτη EmbarakAmousid, στις 12-6-2012 και περί ώρα 3.10', στο Πέραμα Αττικής, με φυσικούς αυτουργούς τους συγκατηγορουμένους του Αναστάσιο Παναζή, Δημήτριο Αghιόγιαννη του Παναγιώτη, Ελένη-Χριστίνα Νικητοπούλου, Μάρκο Ευγενικό, Θωμά Μαριά, Κωνσταντίνο Παπαδόπουλο και άλλους, άγνωστους ακόμη, όλους στελέχη και μέλη της τοπικής οργάνωσης της "Χρυσής Αυγής" στο Πέραμα, που έδρασαν ως "τάγμα εφόδου", γ) απόπειρα ανθρωποκτονίας κατά συρροή και από κοινού σε βάρος του Γεωργίου Μηλιαράκη και RubenSand, στις 30-6-2008, εντός του ελεύθερου κοινωνικού χώρου "Στέκι Αντίπνοια", στα Πετράλωνα, κατά τη διάρκεια διδασκαλίας ισπανικής γλώσσας, με φυσικούς αυτουργούς, τους συγκατηγορουμένους του Βασίλειο Σιατούνη και Αθανάσιο Στράτο και με τουλάχιστον

συμπεριφορά του ίδιου του Κασιδιάρη⁸⁷¹ στο πλαίσιο της δράσης της «Χρυσής Αυγής», προκειμένου να προχωρήσει στον αποκλεισμό του κόμματός του από τη συμμετοχή στις βουλευτικές εκλογές της 21ης Μαΐου 2023. Η υπ' αριθμ. 95/2023

δέκα (10) άτομα, μέλη όλα της “Χρυσής Αυγής”, που έδρασαν ως “τάγμα εφόδου”, δ) ανθρωποκτονία από πρόθεση σε βάρος του ShazadLuqman του Khadam., παράνομη οπλοφορία και οπλοχρησία, η οποία διεπράχθη στην Αθήνα και συγκεκριμένα στα Κάτω Πετράλωνα, επί της οδού Τριών Ιεραρχών αριθμ. 65, στις 17-1-2013 και περί ώρα 3.25’, με φυσικούς αυτουργούς του συγκατηγορουμένου του Διονύσιο Λιακόπουλο και Χρήστο Στεργιόπουλο, οι οποίοι έδρασαν ως μέλη της εγκληματικής οργάνωσης “Χρυσή Αυγή”, ε) επικίνδυνες σωματικές βλάβες από κοινού και κατά συρροή, οπλοχρησία κ.λ.π. στις 12-9-2013, στο Πέραμα Αττικής, σε βάρος συνδικαλιστών του ΠΑΜΕ στη Ναυπηγοεπισκευαστικής Ζώνης Περάματος, με φυσικούς αυτουργούς τους συγκατηγορουμένους του Αναστάσιο Πανταζή, Χρήστο-Αντώνιο Χατζηδάκη, Κυριάκο Αντωνάκοπουλο, Ιωάννη Καστρινό και άλλους άγνωστους μέχρι σήμερα δράστες, όλους στελέχη και μέλη στις τοπικές οργανώσεις της «Χρυσής Αυγής» στο Πέραμα, στη Νίκαια και στη Σαλαμίνα, που έδρασαν ως “τάγμα εφόδου”, στ) οργανωμένη από το συγκατηγορούμενό του, βουλευτή Ιωάννη Λαγό, ο οποίος ήταν παρών, επίθεση στον ελεύθερο κοινωνικό χώρο “Συνεργείο”, στις 10-7-2013, στην Ηλιούπολη Αττικής, από την οποία (επίθεση) προκλήθηκαν σωματικές βλάβες σε βάρος ενός τουλάχιστον ατόμου, ήτοι του υπεύθυνου του χώρου Παναγιώτη Δριμυλή και σοβαρές φθορές στον εξοπλισμό του οικήματος, με φυσικούς αυτουργούς τους συγκατηγορουμένους του Θωμά Μπαρέκα, Γεώργιο Σταμπέλοκ.λ.π., που εισέβαλαν στο χώρο, όλα στελέχη και μέλη των τοπικών οργάνωσεων της “Χρυσής Αυγής” στον Πειραιά, Νίκαια και Νότια Προάστια, που έδρασαν ως “τάγμα εφόδου”, ζ) εμπρησμοί, βαριές σωματικές βλάβες και διακεκριμένες φθορές από κοινού, από το Σεπτέμβριο 2012 έως το Μάιο 2013, με φυσικούς αυτουργούς τους συγκατηγορουμένους του Νικόλαο Παπαβασιλείου, Γεώργιο Περρή, Αντώνιο Μπολέτη και άλλους, άγνωστους, μέλη της “Χρυσής Αυγής”, που ενεργούσαν ως “τάγμα εφόδου”, “αστυνομούντας” και “περιπολώντας” τις περιοχές της Κυψέλης και του Αγίου Παντελεήμονα και προβαίνοντας σε εκκαθαριστικές επιχειρήσεις με σκοπό το κλείσιμο των καταστημάτων αποκλειστικά και μόνο των αλλοδαπών μεταναστών, η) επικίνδυνες σωματικές βλάβες από κοινού και κατά συρροή, το Φεβρουάριο 2013, στη Βαϊνιά Ιεράπετρας Κρήτης, σε βάρος αλλοδαπών εργατών, υπηκόων Πακιστάν, με φυσικούς αυτουργούς τους συγκατηγορουμένους του Πετράκη, Μαυρικάκη, Ψυλλάκη, Αριστόδημο Δασκαλάκη κλπ, στελέχη και μέλη της τοπικής οργάνωσης της “Χρυσής Αυγής” στην Ιεράπετρα Κρήτης, που έδρασαν ως “τάγμα εφόδου”». Βλ σ. 62-65 της απόφασης.

⁸⁷¹ Αναφέρεται χαρακτηριστικά στην απόφαση σχετικά με τον Η. Κασιδιάρη: «Ο εν λόγω κατηγορούμενος, πιστός στον Αρχηγό Ν. Μιχαλολιάκο, αλλά και στις αρχές και θέσεις του κόμματος, ανελίχθηκε στην εσωτερική ιεραρχία και ορίστηκε μέλος της Κεντρικής Επιτροπής, του Πολιτικού Συμβουλίου, το οποίο απαρτιζέτο από πρόσωπα της απόλυτης εμπιστοσύνης του Αρχηγού, ενώ εξέλεγε βουλευτής κατά της βουλευτικές εκλογές του Ιουνίου 2012, στις οποίες η εν λόγω οργάνωση μετέσχε ως πολιτικό κόμμα με την επωνυμία “Λαϊκός Σύνδεσμος Χρυσή Αυγή”. Περαιτέρω, στη συνδιάσκεψη του κόμματος, που έγινε στις 2110- 2012, ορίστηκε από τον ίδιο το Ν. Μιχαλολιάκο ως εκπρόσωπος τύπου και υπεύθυνος ιδεολογίας και εκπαίδευσης στελεχών του κόμματος. Διέδιδε, διακήρυσσε τις αρχές και θεωρίες της Χρυσής Αυγής, κατηχώντας και εκπαιδεύοντας νέα άτομα σ’ αυτές αλλά και στις βίαιες δράσεις της. Είχε σαφή γνώση σχετικά με τον τρόπο λειτουργίας και δομής της Χρυσής Αυγής, με την κρατούσα στους κόλπους της εθνικοσοσιαλιστική ιδεολογία, τους στόχους της, τις μεθόδους της και τις επιδιώξεις της περί επιβολής της ιδεολογίας αυτής δια βίαιων μέσων και εγκληματικών ενεργειών σε όσους ήταν ιδεολογικά αντίθετοι ή στοχοποιημένοι με βάση τα κριτήρια της ιδεολογίας αυτής. Γνώριζε και υιοθετούσε πλήρως τη μετατροπή του πολιτικού κόμματος σε εγκληματική οργάνωση, στη βούληση της οποίας είχε υποτάξει τη βούλησή του και την εν γένει αξιοποίησε δραστηριότητά της. Είχε πλήρη επίγνωση των χαρακτηριστικών της οργάνωσης αυτής ως εγκληματικής, την οποία υποστήριζε με όλες του τις δυνάμεις ενθέρμως και διακήρυντε με κάθε τρόπο τις αρχές και τις θέσεις της, με ρητορική μίσους, διαδίδοντας τις θεωρίες της περί εξόντωσης όλων των ομάδων ή ατόμων που στοχοποιούνται από τη Χρυσή Αυγή, ως πολιτικοί ή φυλετικοί εχθροί, ενώ επιπρόσθετα ησχολείτο με την εκπαίδευση και εξοικείωση των μελών και στελεχών της στη σκληρή στρατιωτική εκπαίδευση και στη χρήση πολεμικών όπλων, όπως προκύπτει από τις φωτογραφίες που επισκοπήθηκαν και τα βίντεο που προβλήθηκαν, όπου εμφανίζονται είτε μόνος του είτε μαζί με άλλα άγνωστα άτομα να κάνει χρήση πυροβόλων όπλων στην ύπαιθρο και σε μη οργανωμένους χώρους σκόπευσης. Προέβαινε, όπως και οι άλλοι συγκατηγορούμενοί του σε δημόσιες δηλώσεις επίδειξης ισχύος του κόμματος και επιβράβευσης ακραίων συμπεριφορών και ποινικά κολάσιμων πράξεων μελών, στελεχών και οπαδών του, ενώ και ο ίδιος είχε επιδείξει άκρως επιθετική και βίαιη συμπεριφορά, σαφή παραδείγματα των οποίων είναι ενδεικτικά αναφερόμενα τα ακόλουθα: [...]», σ. 65 επ. της απόφασης.

απόφαση του Α1 πολιτικού Τμήματος του Αρείου Πάγου⁸⁷² αφορούσε τον αποκλεισμό από τη συμμετοχή στις βουλευτικές εκλογές της 25ης Ιουνίου 2023 του «συνδυασμού ανεξάρτητων συνεργαζόμενων υποψηφίων» με τίτλο: «Έλληνες για την Πατρίδα και την Ελευθερία», τον οποίο προωθούσε ο Η. Κασιδιάρης μετά την αποτυχία του να συμμετάσχει με δικό του κόμμα στις εκλογές. Σύμφωνα με την τελευταία αυτή απόφαση: «ο επίμαχος εκλογικός σχηματισμός δεν αποτελεί, πράγματι, συνεργασία ανεξάρτητων πολιτών στα πλαίσια του οποίου, έκαστος των συμμετεχόντων διατηρεί την ανεξαρτησία, την αυτονομία και την αυτοτέλειά του από κομματικές δομές και εξαρτήσεις, οι οποίοι ασκούν το δικαίωμα του εκλέγεσθαι στα πλαίσια ευκαιριακής και μερικής σύμπτωσης ορισμένων πολιτικών και κοινωνικών τους αντιλήψεων, εκτός της οργανωτικής δομής ενός κόμματος, κατ' εφαρμογή των διατάξεων της παρ. 1 του άρθρου 5 και της παρ. 3 του άρθρου 51 του Συντάγματος»⁸⁷³, ενώ γίνεται λόγος περί ψευδεπίγραφου χαρακτήρα του αυτοχαρακτηριζόμενου ως «συνδυασμού ανεξάρτητων υποψηφίων», με την παράθεση μιας σειράς συγκεκριμένων στοιχείων⁸⁷⁴.

⁸⁷² Ολόκληρη η απόφαση είναι διαθέσιμη στον ιστότοπο: <chrome-extension://efaidnbmninnibpcjglclefindmkaj/https://www.areiospagos.gr/ekloges_2023_june/ANAK_IRIXI_95_2023_signed.pdf> (τελευταία είσοδος: 14.11.2025).

⁸⁷³ Βλ. σ. 67-68. Ολόκληρο το σκεπτικό περιλαμβάνεται στις σ. 39 επ. της απόφασης.

⁸⁷⁴ Αναφέρεται χαρακτηριστικά στην απόφαση: «Το ψευδεπίγραφο του αυτοχαρακτηριζόμενου ως “συνδυασμού ανεξάρτητων υποψηφίων” αποδεικνύεται ειδικότερα και από τα εξής: α) Οι ως άνω φερόμενοι ως “ανεξάρτητοι” υποψήφιοι και μάλιστα σε είκοσι οκτώ (28) εκλογικές περιφέρειες της χώρας, είναι ο αρχηγός (Ηλίας Κασιδιάρης) και τα στελέχη του πολιτικού κόμματος “ΕΛΛΗΝΕΣ για την Πατρίδα”, που μετονομάστηκε σε “Εθνικό Κόμμα ΕΛΛΗΝΕΣ”, οι πλείστοι εκ των οποίων μετείχαν και ως υποψήφιοι στα οικεία ψηφοδέλτια του εν λόγω κόμματος στις πρόσφατες, διεξαχθείσες πριν από λίγες ημέρες, εθνικές εκλογές της 21ης-5/2023, αρκετοί δε ήσαν διακεκριμένα στελέχη, υποψήφιοι βουλευτές και αυτοδιοικητικοί άρχοντες με τα ψηφοδέλτια της ΧΡΥΣΗΣ ΑΥΓΗΣ, συνέχεια της οποίας αποτελεί το εν λόγω κόμμα, όπως έγινε δεκτό και με την 8/2023 απόφαση του Α1 τμήματος του Αρείου Πάγου, χωρίς να απόσχουν, έστω και κατ' ελάχιστον, των ήδη εκφρασθεισών πολιτικών θέσεων και της δράσης του αποκλεισθέντος, κατά τα ως άνω, πολιτικού κόμματος. β) Οι ως άνω “ανεξάρτητοι” υποψήφιοι, εμφανώς, καθοδηγούνται από τον πραγματικό αρχηγό του εν λόγω κόμματος, Ηλία Κασιδιάρη, ο οποίος, μετά τον αποκλεισμό του κόμματος “Εθνικό Κόμμα ΕΛΛΗΝΕΣ” από τις εθνικές εκλογές της 21ης-5-2023, δυνάμει της προαναφερόμενης απόφασης, ως έχων τον μόνο αρχηγικό λόγο, αφενός μεν προέβη στην ανακοίνωση της συμμετοχής στις εκλογές της 25ης Ιουνίου 2023 του ελεγχόμενου συνασπισμού, με την επιλεγείσα από αυτόν μεθόδευση της καταρτίσεως συνδυασμού “ανεξάρτητων υποψηφίων”, θεωρώντας ότι έτσι δύναται να παρακάμψει, να καταστρατηγήσει τους προβλεπόμενους από τις διατάξεις της παρ. 1 του άρθρου 32 του π.δ. 26/2012 περιορισμούς, αφετέρου δε προέβη στις ανακοινώσεις των επόμενων κινήσεων του, ομιλώντας κατ' αρχήν σε πρώτο ενικό πρόσωπο και στη συνέχεια σε πρώτο πληθυντικό πρόσωπο, εκπροσωπώντας κατ' αυτόν τον τρόπο το σύνολο του δηλωθέντος σχηματισμού (π.χ. “Θα πάμε μέχρι το τέλος, μέχρι την τελική νίκη των ΕΛΛΗΝΩΝ”, “... Παρά τον απόλυτο πόλεμο που δεχόμαστε... πιστεύω ακράδαντα ότι στο τέλος της ημέρας οι ΕΛΛΗΝΕΣ θα αναδειχθούμε νικητές”). γ) Ο κεντρικός και προσδιοριστικός πυρήνας της ονομασίας του εν λόγω συνδυασμού “ανεξάρτητων υποψηφίων”, συνιστάμενος στη λέξη “ΕΛΛΗΝΕΣ” (με κεφαλαία γραφή πάντοτε) ταυτίζεται με τον κεντρικό πυρήνα της ονομασίας του αποκλεισθέντος με την προαναφερόμενη απόφαση κόμματος “ΕΛΛΗΝΕΣ για την Πατρίδα”, που μετονομάστηκε σε “Εθνικό Κόμμα ΕΛΛΗΝΕΣ”. Συνεπώς, η υποβολή του συγκεκριμένου συνασπισμού υποψηφίων “ΕΛΛΗΝΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ”, που δεν φέρει τα προπαρατιθέμενα εννοιολογικά χαρακτηριστικά συνασπισμού ανεξαρτήτων, συνιστά καταχρηστική άσκηση του δικαιώματος των Ελλήνων πολιτών να καταρτίζουν τέτοιους συνασπισμούς προς συμμετοχή σε βουλευτικές εκλογές κατ' άρθρο 32 παρ. 1 εδ. α π.δ. 26/2012 και αποσκοπεί αποκλειστικά στην καταστρατήγηση των περιορισμών, που τάσσονται για τη συμμετοχή σε αυτές για τα κόμματα και τους συνασπισμούς κομμάτων από την εκλογική νομοθεσία κατά την ίδια παράγραφο του ως άνω άρθρου εδάφιο β στ. β και γ. Αυτά επιβεβαιώνονται και από τις αναρτήσεις του Ηλία Κασιδιάρη, των φερομένων ως ανεξάρτητων υποψηφίων του επίμαχου συνδυασμού και άλλων

Σύμφωνα με την υπ' αριθμ. 8/2023 απόφαση του Α1 πολιτικού Τμήματος του Αρείου Πάγου, κατά το Σύνταγμα δεν είναι επιτρεπτό να περιορίσει ο κοινός νομοθέτης την ατομική συμμετοχή στις βουλευτικές εκλογές καταδικασθέντων με οριστικές αλλά όχι, ακόμη τουλάχιστον, αμετάκλητες δικαστικές αποφάσεις μεμονωμένων προσώπων ακόμη και για αδικήματα που προσβάλλουν το δημοκρατικό πολίτευμα, η δράση των οποίων δεν μπορεί παρά να είναι περιορισμένη. Περαιτέρω, η απόφαση δέχεται ότι: «[υ]φίσταται όμως, με την απαραίτητη προϋπόθεση της τήρησης των αρχών του κράτους δικαίου, δυνατότητα του νομοθέτη να περιορίσει την εκλογιμότητα κομμάτων ή συνδυασμών κομμάτων, δηλαδή μορφωμάτων που διαθέτουν οργανωτική υποδομή, με συνέπεια να μπορούν να αναπτύξουν οργανωμένη, ευρύτερη και αποτελεσματικότερη, λόγω αυτού του χαρακτηριστικού τους, δραστηριότητα, στα οποία συμμετέχουν και διεκδικούν την ανάδειξή τους ως βουλευτών ηγετικά στελέχη οργανώσεων, που ανέπτυξαν δράση αντικείμενη στο δημοκρατικό πολίτευμα, ιδίως όταν τα πρόσωπα αυτά ουδόλως επέδειξαν έμπρακτη μεταμέλεια, ούτε αποκήρυξαν την προγενέστερη πορεία, δράση και θέσεις τους και δεν διατύπωσαν οποιαδήποτε αυτοκριτική. Ο αποκλεισμός δε της εκλογιμότητας τέτοιων σχημάτων αποτελεί μέσο άμυνας του δημοκρατικού πολιτεύματος σαφώς ηπιότερο από την πλήρη απαγόρευσή τους και την υποχρεωτική διάλυσή τους. Ειδικότερα η ελληνική δημοκρατία, κατά την ως άνω συνταγματική επιταγή αλλά και συμμορφούμενη προς τις θετικές υποχρεώσεις των κρατών που απορρέουν από το άρθρο 17 της ΕΣΔΑ έχει τη θετική υποχρέωση να μην επιτρέπει τη χρήση των δικαιωμάτων πολιτικής συμμετοχής ενός κόμματος με σκοπό τη διάβρωση των φιλελεύθερων και δημοκρατικών θεσμών και οφείλει να αυτοπροστατεύεται κατά των συμπεριφορών, οι οποίες, υπό την επίφαση

στελεχών και μελών του κόμματος “Εθνικό Κόμμα ΕΛΛΗΝΕΣ”, στο διαδίκτυο και δη στο χρησιμοποιούμενο από αυτούς μέσο κοινωνικής δικτύωσης twitter, στις οποίες διακηρύσσεται ευθέως η πίστη και η εμπιστοσύνη στον “Αρχηγό” (Ηλία Κασιδιάρη) καθώς και η υποστήριξη στην εκλογική νίκη του ως άνω κόμματος (Εθνικό Κόμμα ΕΛΛΗΝΕΣ) και όχι του “συνδυασμού ανεξάρτητων υποψηφίων” με την ονομασία “ΕΛΛΗΝΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ”. [...] Συνακόλουθα, ο ελεγχόμενος εκλογικός σχηματισμός, αποτελεί τον μανδύα, υπό τον οποίο υποκρύπτεται το πολιτικό κόμμα “Εθνικό Κόμμα ΕΛΛΗΝΕΣ”, με ιδρυτή και πραγματικό αρχηγό τον Ηλία Κασιδιάρη, η συμμετοχή του οποίου (κόμματος) στις εθνικές εκλογές της 21ης-5-2023 αποκλείστηκε, δυνάμει της ως άνω αποφάσεως 8/2023 του Α1 τμήματος του Αρείου Πάγου, για τους λόγους που εκτίθενται σ’ αυτήν και παρατίθενται ανωτέρω. Δι’ αυτής της μεθοδεύσεως δολίως και κατά κατάχρηση του συνταγματικώς κατοχυρωμένου δικαιώματος του εκλέγεσθαι δια του προβλεπόμενου στη διάταξη της παρ. 1 εδαφ.α’ του άρθρου 32 του π.δ. 26/2012 συνασπισμού ανεξάρτητων υποψηφίων επιχειρείται η συμμετοχή στις εθνικές εκλογές της 25ης-6-2023 του αποκλεισθέντος κομματικού σχηματισμού, δηλαδή του πολιτικού κόμματος “Εθνικό Κόμμα ΕΛΛΗΝΕΣ”, με σκοπό να καταστρατηγηθούν οι κατά τα ανωτέρω περιορισμοί εκλογιμότητας και να παρακαμφθεί ο έλεγχος της συνδρομής των δι’ αυτών τεθεισών προϋποθέσεων συμμετοχής στις βουλευτικές εκλογές. Τη μεθόδευση αυτή ομολογούν, εμμέσως πλην σαφώς, τόσο ο ίδιος ο Ηλίας Κασιδιάρης με την από 25-5-2023 ανακοίνωση της υποψηφιότητάς του, όσο και τα στελέχη και οι υποψήφιοι-“ανεξάρτητοι”, που απαρτίζουν τον επίμαχο συνασπισμό. Συνακόλουθα, με δεδομένο ότι αληθώς υποψήφιο τυγχάνει και εν προκειμένω το “Εθνικό Κόμμα ΕΛΛΗΝΕΣ” και όχι ο ψευδεπίγραφος συνδυασμός συνεργαζόμενων υποψηφίων με την ονομασία “ΕΛΛΗΝΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ”, με πραγματικό αρχηγό τον καταδικασθέντα, κατά τα ως άνω εκτιθέμενα, Ηλία Κασιδιάρη, το οποίο συνεχίζει να έχει την ίδια ρητορική άσκησης βίας, προωθεί την ίδια πολιτική και δράση, που δεν εξυπηρετεί το δημοκρατικό πολίτευμα αλλά στοχεύει στην αποδυνάμωση και κατάλυση αυτού και των θεσμών του κράτους δικαίου, όπως δέχθηκε η 8/2023 απόφαση του Α1 τμήματος του Αρείου Πάγου, ο επίμαχος εκλογικός σχηματισμός “ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΣ ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΩΝ ΥΠΟΨΗΦΙΩΝ” με το όνομα “ΕΛΛΗΝΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ”, πρέπει να μην ανακηρυχθεί και, εντέθεν, να μην συμμετάσχει στις εθνικές εκλογές της 25ης Ιουνίου 2023». Βλ. σ. 68-71 της απόφασης.

και ψευδεπίγραφη μορφή της σύστασης πολιτικών κομμάτων, που η ίδια η Δημοκρατία επιτρέπει για τη λειτουργία της, σκοπούν την κατάλυσή της»⁸⁷⁵.

Σύμφωνα με το σκεπτικό του Αρείου Πάγου, δεν υφίσταται αντίθεση στην ΕΣΔΑ, ούτε στη νομολογία του ΕΔΔΑ. Έτσι, εάν οι εκπρόσωποι ενός πολιτικού κόμματος υποκινούν βία και προσβάλλουν τις δημοκρατικές αρχές, καταλείπεται στις εθνικές αρχές περιθώριο εκτίμησης των περιοριστικών της ελευθερίας του συνεταιρίζεσθαι μέτρων, τα οποία μπορούν να λάβουν. Περαιτέρω, στην απόφαση επισημαίνονται τα εξής: «Οι θεσπιζόμενοι περιορισμοί ως προς τη δυνατότητα εκλογιμότητας ενός πολιτικού κόμματος θα πρέπει να είναι σαφείς, μη επιδεχόμενοι αμφισβήτηση κατά το περιεχόμενό τους, τυπικοί, περιοριστικά αναφερόμενοι και μη επιδεχόμενοι αναλογικής εφαρμογής και βεβαίως να συνάδουν με τη διασφάλιση αποκλειστικά και μόνον του δημοκρατικού πολιτεύματος. Τέτοια περίπτωση συντρέχει και όταν πολιτικό κόμμα α) έχει προβεί ή προβαίνει, δια των προσώπων που συμμετέχουν σ' αυτό και υπό την καθοδήγηση των ηγετικών του στελεχών, σε πράξεις βίας κατά προσώπων που θεωρεί πολιτικούς του αντιπάλους ή κατά προσώπων διαφορετικής εθνικότητας και φυλής, που βρίσκονται στην Ελληνική Επικράτεια (τη ζωή, την τιμή και την ελευθερία των οποίων το ελληνικό κράτος υποχρεούται να προστατεύει, όπως και των Ελλήνων πολιτών), δηλαδή σε πράξεις οι οποίες εξ ορισμού αντιστρατεύονται τις θεμελιώδεις δημοκρατικές αρχές (βλ. και ΕΔΔΑ, *Party for a Democratic Society (DTP) and others v. Turkey*, 3840/10, 12.1.2016, παρ. 101) και αντίκεινται στο Σύνταγμα, το οποίο εγγνάται τη συμμετοχή του καθενός στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της Χώρας, εφόσον όμως δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων, β) υποκινεί και διεγείρει το λαϊκό αίσθημα για τη διενέργεια τέτοιων πράξεων σε συνδυασμό μάλιστα με επιθετικές προς τη δημοκρατία θέσεις των ηγετών του κόμματος, γ) δημιουργεί παραστρατιωτικές, αυτόνομες σε σχέση με τον στρατό του ελληνικού κράτους (που αποσκοπεί στην προάσπιση της εθνικής ακεραιότητας), οργανώσεις, δ) χρησιμοποιεί και εκπαιδεύει μέλη του ή οπαδούς του στη χρήση όπλων κ.λπ (βλ. και ΕΔΔΑ, *YAZAR and Others v. Turkey*, 22723-5/93, 9.4.2002, παρ. 49)»⁸⁷⁶.

Στην εν λόγω απόφαση, ο Άρειος Πάγος απέρριψε τον ισχυρισμό περί παραβίασης του τεκμηρίου αθωότητας, με το επιχείρημα ότι το κώλυμα εκλογιμότητας εν προκειμένω αφορούσε πολιτικά κόμματα και συνδυασμούς, και όχι φυσικά πρόσωπα, τα οποία, καίτοι είχαν καταδικασθεί με οριστική -όχι όμως και αμετάκλητη απόφαση- διατηρούσαν την ικανότητα του εκλέγεσθαι ως μεμονωμένοι-ανεξάρτητοι υποψήφιοι. Επίσης, απορρίφθηκε ο ισχυρισμός περί παραβίασης του άρθρου 6 ΕΣΔΑ (δικαίωμα δίκαιης δίκης), εφόσον «[...] η συνδρομή των προϋποθέσεων της εκλογιμότητας ελέγχεται, [...], αυτεπαγγέλτως από δικαστικό σχηματισμό, που εντάσσεται στην τρίτη ανεξάρτητη λειτουργία του δημοκρατικού

⁸⁷⁵ Βλ. σ. 13 επ. της απόφασης.

⁸⁷⁶ Βλ. σ. 12 της απόφασης.

πολιτεύματος και διαθέτει τα προβλεπόμενα από το Σύνταγμα εχέγγυα της ανεξαρτησίας και συγκεκριμένα από το Α1 Τμήμα του Αρείου Πάγου [...]»⁸⁷⁷.

Η μειοψηφία του Δικαστηρίου έδωσε έμφαση στην ιστορική ερμηνεία του άρθρου 29 § 1 του Συντάγματος, επισημαίνοντας ότι: «Με τη διάταξη αυτή καθιερώνεται το πολιτικό δικαίωμα κάθε Έλληνα πολίτη, εφόσον έχει το (ενεργητικό) εκλογικό δικαίωμα, να ιδρύει ή να συμμετέχει σε πολιτικό κόμμα. Περαιτέρω - και με βάση την γενική αυτή κατευθυντήρια αρχή [δεδομένου ότι, κατ'αρχήν, όλοι οι θεωρητικοί της επιστήμης του συνταγματικού δικαίου δεν διαφωνούν ως προς ότι η ως άνω διάταξη είναι ατελής (*lex imperfecta*), αφού δεν προβλέπεται σε αυτήν κύρωση ή επιφύλαξη νόμου]- προκύπτει ότι, η σχετική αναφορά πως η οργάνωση και η δράση των πολιτικών κομμάτων οφείλει να υπηρετεί την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος, συνιστά προγραμματικού χαρακτήρα διακήρυξη, για την οποία υποβάλλεται γραπτή δήλωση κατά την ίδρυση πολιτικού κόμματος στον Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, ενώ ο τρόπος με τον οποίο διαμορφώνεται η δράση εκάστου κόμματος, ως θεσμού εντός του κανονιστικού πλαισίου του συντάγματος, σε συνάρτηση με το πρόγραμμά του και η εικόνα που εμφανίζει σχετικά με την οργάνωση, διοίκηση και λειτουργία του μέσα στην κοινωνία, αξιολογείται, προεχόντως, πολιτικά από τον λαό κατά τη συμμετοχή στην εκλογική διαδικασία [ΑΠ (Α' τμήμα - εκλογ.) 65/2014]»⁸⁷⁸. Με άλλα λόγια, η μειοψηφία επιμένει στην ερμηνεία του άρθρου 29 ως *lex imperfecta*, εφόσον η διάταξη αυτή δεν συνοδεύεται από κάποια συγκεκριμένη κύρωση.

Κατά την πλεοψηφούσα άποψη, η Ελληνική Δημοκρατία ρητά ως μαχόμενη δημοκρατία κατά την επιταγή του άρθρου 29 § 1 του Συντάγματος, αλλά και του άρθρου 17 της ΕΣΔΑ, δεν έχει απλώς δικαίωμα αλλά, πολύ περισσότερο, υποχρέωση αυτοάμυνας με την αξιοποίηση μέσων δικαιοκρατικού χαρακτήρα, εναντίον των βίαιων μέσων που χρησιμοποιούν οι εχθροί της⁸⁷⁹. Υπό άλλες συνθήκες, οι τελευταίοι θα μπορούσαν, εκμεταλλευόμενοι τα μέσα που προσφέρει η φιλελεύθερη δημοκρατική συνταγματική τάξη, να λειτουργήσουν ως Δούρειος Ίππος για την κατάλυσή της. Σύμφωνα με την ίδια πάντοτε άποψη, το Ποινικό Δίκαιο και τα μέσα που αυτό προσφέρει δεν είναι αρκετά, καθώς η επιβολή τους έχει κατασταλτικό -και όχι προληπτικό- χαρακτήρα και επέρχεται μετά από την πάροδο του χρόνου, ενώ οι εχθροί της Δημοκρατίας έχουν ήδη δραστηριοποιηθεί. Οι περιορισμοί θα πρέπει να επιβάλλονται για την αποτροπή των μέσων που αποβλέπουν στην ανατροπή και κατάλυση του δημοκρατικού πολιτεύματος, σύμφωνα με τους όρους του νόμου, ενώ για την επιβολή τους αρμόδια είναι η Δικαιοσύνη.

Η μη προσθήκη διάταξης περί απαγόρευσης πολιτικών κομμάτων στο συνταγματικό κείμενο, καθώς και η ρητή απάλειψη της σχετικής προταθείσας διάταξης στην Ε' Αναθεωρητική Βουλή έγιναν υπό συνθήκες, οι οποίες διέφεραν

⁸⁷⁷ Βλ. σ. 20 της απόφασης.

⁸⁷⁸ Βλ. σ. 22-23 της απόφασης.

⁸⁷⁹ Βλ. ενδεικτικά Τσιλιώτη, Χαράλαμπος, Σχόλιο στην ΑΠ 8/2023 (Α1 Τμήμα) σχετικά με τον αποκλεισμό του κόμματος «Εθνικό Κόμμα ΕΛΛΗΝΕΣ» από τις εκλογές της 21.5.2023, ΔτΑ 96/2023, σ. 353 [349-358].

ουσιωδώς από άποψη πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας, συγκριτικά προς τις σημερινές, υπό τις οποίες είναι επιβεβλημένη η αυτοπροστασία της Δημοκρατίας, δεδομένων των κινδύνων για το δημοκρατικό πολίτευμα. Από την άποψη αυτή, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι η πλειοψηφία προβαίνει σε δυναμική, αντικειμενική ερμηνεία του άρθρου 29 § 1 του Συντάγματος, περιορίζοντας την ιστορική ερμηνεία. Επιπλέον, η απαγόρευση συμμετοχής κόμματος στις εκλογές δεν παύει να είναι ηπιότερο μέτρο συγκριτικά προς την επιβολή πλήρους απαγόρευσης της λειτουργίας του. Κατά το Δικαστήριο, η επιλογή από τον κοινό εκλογικό νομοθέτη της απαγόρευσης συμμετοχής του κόμματος στις βουλευτικές εκλογές υπό τη συνδρομή ορισμένων προϋποθέσεων, δεν θίγει τη συνταγματικά κατοχυρωμένη αρχή της αναλογικότητας, ενώ η διαδικασία που προβλέπει ο νόμος ενώπιον του Α1 Πολιτικού Τμήματος του Αρείου Πάγου δεν θίγει τα θεμελιώδη δικαιώματα στον νόμιμο δικαστή και αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας, που κατοχυρώνονται στα άρθρα 8 και 20 § 1 του Συντάγματος και 6 § 1 ΕΣΔΑ αντίστοιχα, δεδομένου ότι η κρίση περί της συνδρομής ή μη των προϋποθέσεων που επιτρέπουν τη συμμετοχή ενός κόμματος στις εκλογές, βάσει του άρθρου 32 § 1 Π.Δ. 26/2012, ανατίθεται σε ανεξάρτητο όργανο τη Δικαστικής λειτουργίας, που τελεί υπό τις εγγυήσεις του Συντάγματος και της ΕΣΔΑ.

Από την άλλη πλευρά, έχει υποστηριχθεί και η άποψη ότι με την υπ' αριθμ. 8/2023 απόφαση του Α1 πολιτικού Τμήματος του Αρείου Πάγου, το Δικαστήριο δεν έπραξε κάτι άλλο, εκτός από το να εφαρμόσει με συνέπεια την, μέχρι εκείνη τη στιγμή, κρατούσα ερμηνεία του άρθρου 29 § 1 του Συντάγματος, εφόσον δεν προέβη ούτε σε διάλυση του πολιτικού κόμματος, ούτε σε απαγόρευση συμμετοχής του στις βουλευτικές εκλογές, με μοναδικό γνώμονα την ιδεολογία του κόμματος αυτού· άλλωστε, το Σύνταγμα και ο εκλογικός νόμος δεν περιλαμβάνουν τέτοιες προβλέψεις⁸⁸⁰. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, ωστόσο, η ερμηνεία του άρθρου 29 § 1 του Συντάγματος στην οποία προέβη το Δικαστήριο δεν αφορά αυτό το οποίο στη θεωρία χαρακτηρίζεται ως «ζωντανό Σύνταγμα»⁸⁸¹, δεδομένου ότι, εφόσον ακολουθεί με συνέπεια την πάγια μέχρι σήμερα θέση της θεωρίας και της νομολογίας, «εναρμονίζεται ομαλά με τα κεκτημένα του Συντάγματος», λαμβάνοντας υπόψη τις πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες της ελληνικής πραγματικότητας⁸⁸².

⁸⁸⁰ Βλ. *Τασόπουλου, Γιάννη*, Η απόφαση 8/2023 και η πάγια ερμηνεία και εφαρμογή του άρθρου 29 § 1 του Συντάγματος απέναντι στο νεοναζισμό, *E-Politeia*, Τ. 7 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2023), σ. 411-418, διαθέσιμο στον ιστότοπο: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.epoliteia.gr/wp-content/uploads/2023/07/TEYXOS-7-%CE%A3%CE%A7%CE%9F%CE%9B%CE%99%CE%91-1.pdf> (τελευταία πρόσβαση: 14.11.2025)· *Ιδίου*, Η συνταγματική θεωρία και το άρθρο 29 παρ. 1 του Συντάγματος (ΑΠ 8/2023, Α' Τμήμα), *E-Politeia*, Τ. 9 (Ιανουάριος-Μάρτιος 2024), σ. 23-29, διαθέσιμο στον ιστότοπο: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.epoliteia.gr/wp-content/uploads/2024/02/teyxos-9-afieroma-3.pdf> (τελευταία πρόσβαση: 14.11.2025).

⁸⁸¹ Βλ. σχετικά, *Balkin, Jack*, Το ζωντανό Σύνταγμα (Μετάφραση - Εισαγωγή: *Βλαχογιάννη, Απόστολου*), Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2018, σ. 195 επ..

⁸⁸² Βλ. *Τασόπουλου, Γιάννη*, Η απόφαση 8/2023 και η πάγια ερμηνεία και εφαρμογή του άρθρου 29 § 1 του Συντάγματος απέναντι στο νεοναζισμό, ό.π., σ. 418· *Ιδίου*, Η συνταγματική θεωρία και το άρθρο 29 παρ. 1 του Συντάγματος (ΑΠ 8/2023, Α' Τμήμα), ό.π., σ. 26.

Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι, με την ανωτέρω απόφασή του Α1 πολιτικού τμήματος του Αρείου Πάγου επέρχεται μια αξιοσημείωτη μεταβολή στην ερμηνεία του άρ. 29 § 1 του Συντάγματος, καθώς -πλέον- υιοθετείται, τουλάχιστον νομολογιακά, μια εκδοχή μαχόμενης δημοκρατίας, που εγκαταλείπει το μέχρι σήμερα κρατούν «ανεκτικό» πρότυπο. Έστω και αν η αρμοδιότητα του Αρείου Πάγου κατά την ανακήρυξη των συνδυασμών δεν είναι αμιγώς δικαστική, αλλά περισσότερο διοικητικής φύσης, η έκταση και η κρισιμότητα του σκεπτικού που υιοθέτησε το Δικαστήριο, προσφέρουν μια εναλλακτική ερμηνευτική εκδοχή του άρθρου 29 § 1 του Συντάγματος, καθώς εξειδικεύεται η δημοκρατική ρήτρα μέσω και της αναφοράς των νομολογιακών δεδομένων του ΕΔΔΑ, ενώ η ερμηνεία της οδηγεί στην επιβολή συγκεκριμένων κυρώσεων υπό τους όρους του νόμου.

Β. Οι υπ' αριθμ. 9/2025 και 10/2025 αποφάσεις του Ανωτάτου Ειδικού Δικαστηρίου

Στις βουλευτικές εκλογές της 25ης Ιουνίου 2023 συμμετείχε το ακροδεξίο πολιτικό κόμμα με τον τίτλο «Σπαρτιάτες», το οποίο έλαβε ποσοστό 4,68% των έγκυρων ψήφων και ανέδειξε 12 βουλευτές⁸⁸³, συγκροτώντας έτσι, σύμφωνα με το άρθρο 15 § 1 του Κανονισμού της Βουλής (ΚτΒ), κοινοβουλευτική ομάδα. Το ίδιο βράδυ των εκλογών, αλλά και λίγες ημέρες μετά από την είσοδο των «Σπαρτιατών» στη Βουλή, ο αρχηγός του κόμματος, Βασίλης Στίγκας, ευχαρίστησε για τη συμβολή του στην εκλογική επιτυχία τον, έγκλειστο στις φυλακές Δομοκού, Ηλία Κασιδιάρη, πρώην βουλευτή του «Λαϊκού Συνδέσμου-Χρυσή Αυγή» και οριστικώς καταδικασθέντος -μαζί και με άλλα μέλη της ηγετικής του ομάδας-, τον Οκτώβριο του 2020 από το Τριμελές Εφετείο Κακουρηγμάτων Αθηνών για την τέλεση των αδικημάτων του άρθρου 187 ΠΚ⁸⁸⁴. Κατά τη συζήτηση στην Ολομέλεια της Βουλής της 31ης Αυγούστου 2023, με θέμα τη διαχείριση των πρόσφατων τότε πυρκαγιών από την επανεκλεγείσα Κυβέρνηση της ΝΔ, ο Β. Στίγκας, αναφερόμενος στους απόντες βουλευτές του κόμματός του ανέφερε ότι: *«[ο]ι κύριοι που λείπουν -θα πρέπει να το πω και δημόσια- είναι καθοδηγούμενοι και ποδηγετούμενοι από ξένα κέντρα, εξωκοινοβουλευτικά. Το λέω με το θάρρος της γνώμης μου που είχα πάντοτε ως Έλληνας πολίτης. Από εκεί και πέρα, τα ξένα κέντρα αυτά παραπέμπουν σε greek mafia ή, αν θέλετε, και σε Ντον Κορλεόνη, που λένε τι θα κάνουν, πώς θα το κάνουν και πότε θα το κάνουν»*⁸⁸⁵. Μετά από την ανωτέρω τοποθέτησή του, ο αρχηγός των «Σπαρτιατών» ανακοίνωσε τη διαγραφή τριών βουλευτών από την Κοινοβουλευτική Ομάδα των «Σπαρτιατών», ενώ οι 11 βουλευτές του κόμματος εξέδωσαν ανακοίνωση

⁸⁸³ Πηγή: <<https://ekloges-prev.singularlogic.eu/2023/june/v/home/>> (τελευταία είσοδος: 14.11.2025).

⁸⁸⁴ Βλ. τη σχετική δήλωση του Στίγκα στον ιστότοπο της εφημερίδας «ΤΑ ΝΕΑ»: <<https://www.tanea.gr/2023/06/25/politics/eycharisto-ton-kasidiari-i-proti-dilos-i-tou-arxigou-ton-spartiaton/>> (τελευταία είσοδος: 14.11.2025).

⁸⁸⁵ Βλ. τη σχετική τοποθέτηση του αρχηγού των «Σπαρτιατών» στα *Πρακτικά της Βουλής*, Περίοδος Κ', Συνεδρίαση ΙΕ', 31.8.2023, σ. 2157. Διαθέσιμα στον ιστότοπο: <<chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/a08fc2dd-61a9-4a83-b09a-09f4c564609d/es20230831.pdf>> (Τελευταία είσοδος: 14.11.2025).

εναντίον του επικεφαλής τους⁸⁸⁶. Οι αποχωρήσεις βουλευτών συνεχίστηκαν και το επόμενο διάστημα, χωρίς βεβαια να απουσιάζουν και ορισμένες επιστροφές.

Την επομένη, 1η Σεπτεμβρίου 2023, η Εισαγγελέας του Αρείου Πάγου διέταξε τη διενέργεια κατεπείγουσας προκαταρκτικής έρευνας μετά από τις καταγγελίες του Στίγκα στη Βουλή. Μετά την ολοκλήρωση της κατάθεσης του Στίγκα, ζητήθηκε, σύμφωνα με τα άρθρα 62 του Συντάγματος και 43Α και 83 ΚτΒ, η άρση της ασυλίας των 11 βουλευτών που είχαν εκλεγεί με τους συνδυασμούς των «Σπαρτιατών», ύστερα από σχετική εισήγηση της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Κοινοβουλευτικής Δεοντολογίας, η οποία είχε ταχθεί -με έκθεσή της της 2ας Νοεμβρίου 2023- υπέρ της άρσης, προκειμένου οι βουλευτές αυτοί «να παράσχουν εξηγήσεις σχετικά με το ότι στις βουλευτικές εκλογές φέρονται να εξαπάτησαν από κοινού τους εκλογείς...για να αλλάξουν το εκλογικό τους φρόνημα, δηλαδή να ψηφίσουν, αντί άλλης επιλογής, υπέρ αυτών και του κόμματός τους». Η συζήτηση πραγματοποιήθηκε στις 9 Νοεμβρίου 2023 ενώπιον της Ολομέλειας της Βουλής, η οποία, με τη θετική ψήφο των διακοσίων ογδόντα πέντε (285) παρόντων μελών της, τάχθηκε υπέρ της άρσης της ασυλίας και των 11 βουλευτών των Σπαρτιατών⁸⁸⁷. Λίγους μήνες αργότερα, στις 4 Απριλίου 2024, ασκήθηκε εναντίον και των 11 βουλευτών, αλλά και του φερόμενου ως αρχηγού τους, ποινική δίωξη με την κατηγορία της τέλεσης του ειδικού εκλογικού αδικήματος της εξαπάτησης των εκλογέων, όπως αυτό ορίζεται στο άρθρο 112 § 2 Π.Δ. 26/2012, σύμφωνα με το οποίο: «2. Όποιος με ψεύτικες ειδήσεις ή συκοφαντικές διαδόσεις που αναφέρονται στο πρόσωπο κάποιου υποψηφίου ή με άλλο τρόπο εξαπατά τον εκλογέα, είτε για να παραλείψει την άσκηση του εκλογικού δικαιώματος, είτε για ν' αλλάξει το εκλογικό του φρόνημα, τιμωρείται με φυλάκιση μέχρι δύο χρόνια και με χρηματική ποινή μέχρι δύο ευρώ και ενενήντα τρία λεπτά». Στις 24 Απριλίου 2024, το Α1 Πολιτικό Τμήμα του Αρείου Πάγου προχώρησε στον αποκλεισμό των συνδυασμών των «Σπαρτιατών» από τις εκλογές για την ανάδειξη των Ελλήνων αντιπροσώπων στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο της 9ης Ιουνίου 2024, δεχόμενο -με την υπ' αριθμ. 1/2024 απόφασή του⁸⁸⁸- ότι ο πραγματικός ηγέτης του κόμματος των Σπαρτιατών ήταν ο Ηλίας

⁸⁸⁶ Βλ. τη σχετική είδηση στον ιστότοπο της εφημερίδας «Ναυτεμπορική»: <<https://www.naftemporiki.gr/politics/1508879/spartiates-aischres-kai-sykofantikes-oi-diloseis-stigka-apantoy-n-oi-11-voyleytes/>> (τελευταία είσοδος: 14.11.2025).

⁸⁸⁷ Βλ. *Πρακτικά της Βουλής*, Περίοδος Κ', Συνεδρίαση ΜΗ', 9.11.2023, σ. 4996 επ.. Διαθέσιμα στον ιστότοπο: <<chrome-extension://efaidnbmninnibpcjpcglclefindmkaj/https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/a08fc2dd-61a9-4a83-b09a-09f4c564609d/es20231109.pdf>> (Τελευταία είσοδος: 14.11.2025). Από τους 286 βουλευτές που συμμετείχαν στην ψηφοφορία, οι 285 τάχθηκαν υπέρ της άρσης της ασυλίας των 10 βουλευτών των «Σπαρτιατών» και ο ένας καταψήφισε. Αναφορικά προς τον ανεξάρτητο βουλευτή Κωνσταντίνο Φλώρο 284 τάχθηκαν υπέρ της άρσης της ασυλίας και ένας κατά. Οι 11 για τους οποίους αποφασίστηκε η άρση της ασυλίας ήταν οι: Αθανάσιος Χαλκιάς, Χαράλαμπος Κατσιβαρδάς, Γιώργος Μανούσος, Αλέξανδρος Ζερβέας, Ιωάννης Δημητροκάλλης, Διονύσης Βαλτογιάννης, Γιώργιος Ασπιώτης, Μιχαήλ Γαυγιωτάκης, Ιωάννης Κόντης, Πέτρος Δημητριάδης και ο Κωνσταντίνος Φλώρος ο οποίος είχε ανεξαρτητοποιηθεί από το κόμμα των «Σπαρτιατών». Την άρση της ασυλίας τους είχαν ζητήσει και οι 11 βουλευτές που πήραν τον λόγο, απορρίπτοντας τις κατηγορίες για χειραγώγησή τους από τον Ηλία Κασιδιάρη.

⁸⁸⁸ Ολόκληρη η απόφαση είναι διαθέσιμη στον ιστότοπο: <chrome-extension://efaidnbmninnibpcjpcglclefindmkaj/https://www.areiospagos.gr/ekloges_2024_euro/%CE%>

Κασιδιάρης και οι 11 βουλευτές των Σπαρτιατών, «προσέφεραν στην πραγματικότητα το κόμμα τους ως μανδύα νέου πολιτικού κόμματος στον Ηλία Κασιδιάρη, διευκολύνοντάς τον να καταστρατηγήσει τους περιορισμούς εκλογιμότητας που τάσσονται από την εκλογική νομοθεσία»⁸⁸⁹.

Περίπου έναν χρόνο αργότερα, στις 14 Μαΐου 2025, το Μονομελές Εφετείο Αθηνών, εκδικάζοντας τη σχετική υπόθεση και, υιοθετώντας την εισαγγελική πρόταση περί απαλλαγής, τάχθηκε υπέρ της αθώωσης των κατηγορουμένων, με το σκεπτικό ότι δεν παρουσιάστηκε κανένα αποδεικτικό στοιχείο που να καταδεικνύει παραπλάνηση εκλογέων, ενώ δεν υπήρχαν ούτε καταγγελίες, ούτε μαρτυρικές καταθέσεις συγκεκριμένων ψηφοφόρων που να δηλώνουν ότι εξαπατήθηκαν⁸⁹⁰. Λίγες ημέρες αργότερα, στις 27 Μαΐου 2025, η Εισαγγελία Εφετών Αθηνών άσκησε έφεση, με την αιτιολογία ότι δεν αξιοποιήθηκαν ορθά στοιχεία του κατηγορητηρίου που εκτιμάται ότι αποδείχθηκαν ενώπιον του ακροατηρίου.

Τον Ιούλιο του 2023 είχαν ήδη ασκηθεί εμπροθέσμως, ενώπιον του Ανωτάτου Ειδικού Δικαστηρίου (ΑΕΔ), ενστάσεις κατά του προέδρου των «Σπαρτιατών», βουλευτή στη βασική εκλογική περιφέρεια Β'3 Νοτίου Τομέα, και δύο μελών της κοινοβουλευτικής τους ομάδας, βουλευτών στις εκλογικές περιφέρειες Β' Θεσσαλονίκης και Β' Πειραιά. Η συζήτηση των εν λόγω ενστάσεων έλαβε χώρα στις αρχές του 2024, αλλά η έκδοση των αποφάσεων ανακοινώθηκε περίπου έναν μήνα μετά την έκδοση της αθωωτικής απόφασης του Μονομελούς Εφετείου Αθηνών για το ειδικό εκλογικό αδίκημα της εξαπάτησης των εκλογέων, τον Ιούνιο του 2025, με το τελικό κείμενο να δημοσιεύεται έναν μήνα αργότερα, δηλαδή δύο έτη μετά την κατάθεση των ενστάσεων. Πρόκειται για τις υπ' αριθμ. 9 και 10/2025 αποφάσεις του ΑΕΔ.

Πριν από την έκδοση των ανωτέρω αποφάσεων, το ΑΕΔ είχε προχωρήσει στην έκδοση δύο προδικαστικών αποφάσεων, των υπ' αριθμ. 1/2024 και 2/2024, δυνάμει των οποίων, το Δικαστήριο είχε αποφανθεί ότι το αίτημα περί ακύρωσης της εκλογής βουλευτή λόγω παράβασης του άρθρου 32 § 1 του Π.Δ. 26/2012, παράβαση στην οποία προέβη το Α1 Τμήμα του ΑΠ, κατά την ανακήρυξη συμμετοχής κόμματος (και όχι υποψηφίου βουλευτή) στις εκλογές ήταν μη νόμιμο, καθώς από τον συνδυασμό των άρθρων 51 § 3 εδ. β', 55 και 56 §§ 1 και 3 του Συντάγματος προκύπτει, κατά πάγια νομολογία του ίδιου του ΑΕΔ, ότι τα κωλύματα της εκλογιμότητας των βουλευτών ρυθμίζονται κατά τρόπο πλήρη και αποκλειστικό,

91%CE%9D%CE%91%CE%9A%CE%97%CE%A1%CE%A5%CE%9E%CE%97%20%CE%95%CE%A5%CE%A1%CE%A9%CE%95%CE%9A%CE%9B%CE%9F%CE%93%CE%95%CE%A3%201_2024_signed.pdf> (τελευταία είσοδος: 14.11.2025).

⁸⁸⁹ Βλ. το σχετικό απόσπασμα στη σ. 81 της απόφασης.

⁸⁹⁰ Βλ. την είδηση στον ιστότοπο της εφημερίδας «Η Καθημερινή»: <<https://www.kathimerini.gr/society/dikastiko/563611372/spartiates-athooi-gia-tin-exapatisi-toy-eklogikoy-somatos-oi-13-katigoroymenoi/>> (τελευταία πρόσβαση: 14.11.2025). Βλ. επίσης σχολιασμό του Τσιλιώτη, Χαράλαμπου, Η αθωωτική απόφαση του Μονομελούς Εφετείου Πλημμελημάτων Αθηνών για τους «Σπαρτιάτες» Βουλευτές - Στερνή μου γνώση να σε είχα πρώτα (20.5.2025). Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <<https://www.syntagmawatch.gr/trending-issues/h-athwwtikh-apofash-tou-monomelous-efeteiou/>> (τελευταία πρόσβαση: 14.11.2025).

διότι συνιστούν περιορισμούς του δικαιώματος του εκλέγεσθαι, κατά συνέπεια άπτονται της δημοκρατικής αρχής, της οποίας το δικαίωμα αυτό αποτελεί ειδικότερη έκφανση, επηρεάζουν εμμέσως την σύνθεση της Βουλής και για τον λόγο αυτόν είναι στενώς ερμηνευτέες⁸⁹¹.

Κατά την κρίση του Δικαστηρίου, «[α]πό τις διατάξεις που προπαρατέθηκαν [ενν. το άρθρο 52 του Συντάγματος, καθώς και τα άρθρα 161 και 162 του Ποινικού Κώδικα και 112 § 2 Π.Δ. 26/2012] προκύπτει ότι συντρέχει εξαπάτηση του εκλογέα, όταν με ψευδείς ειδήσεις που αναφέρονται στο πρόσωπο κάποιου υποψηφίου ή με οποιοδήποτε άλλο περιστατικό της ίδιας φύσης επηρεάζεται η εκλογική του βούληση. Στην περίπτωση αυτή υφίσταται παράβαση νόμου κατά τη διεξαγωγή της εκλογής κατά την έννοια της προαναφερόμενης διάταξης του άρθρου 126 του π.δ. 26/2012 (Α.Ε.Δ.11/2020, 2/2000, 26/1994, 32-35/1990, 18/1982), που αποτελεί λόγο ένστασης κατά του κύρους της εκλογής υπό την πρόσθετη, όμως, προϋπόθεση ότι η επιρροή στην εκλογική βούληση των εκλογέων έλαβε τέτοια έκταση, ώστε να δημιουργούνται αμφιβολίες ως προς το αν το συνολικό εκλογικό αποτέλεσμα θα ήταν το ίδιο χωρίς την παράνομη συμπεριφορά που μεσολάβησε»⁸⁹². Πάντως, το ΑΕΔ προχώρησε στην έκδοση των ανωτέρω μη οριστικών αποφάσεών του, αναβάλλοντας τη διαδικασία και ζητώντας από την αρμόδια εισαγγελική αρχή να γνωστοποιήσει στο Δικαστήριο εάν ασκήθηκε ποινική δίωξη εναντίον των βουλευτών των «Σπαρτιατών», καθώς και τα ουσιώδη στοιχεία της ποινικής υπόθεσης.

Με τις -σχεδόν ταυτόσημες ως προς το περιεχόμενο- υπ' αριθμ. 9/2025 και 10/2025 αποφάσεις του, το ΑΕΔ απεφάνθη επί ενστάσεων που κατέθεσαν εκλογείς εναντίον της υπ' αριθμ. 174/2023 απόφασης του Α1 Πολιτικού Τμήματος του Αρείου Πάγου, με την οποία ανακηρύχθηκαν οι βουλευτές και οι αναπληρωματικοί βουλευτές που εκλέχθηκαν κατά τις βουλευτικές εκλογές της 25ης Ιουνίου 2023. Τα κρίσιμα ζητήματα επί των οποίων κλήθηκε να αποφανθεί το ΑΕΔ ήταν η συνταγματικότητα ή μη της διάταξης του άρθρου 32 § 1 Π.Δ. 26/2012 (όπως αυτή είχε τροποποιηθεί με τα άρθρα 102 § 1 Ν. 5019/2023 και 35 Ν. 5043/2023) και, αν -επί θετικής απάντησης ως προς τη συνταγματικότητα- έπρεπε να ανακηρυχθούν οι συνδυασμοί των «Σπαρτιατών» από το Α1 Πολιτικό Τμήμα του Αρείου Πάγου ή -επί αποφαιτικής απάντησης- ποιες θα έπρεπε να είναι οι συνέπειες της κρίσης του ΑΕΔ ως προς αυτούς⁸⁹³.

Πριν προχωρήσει στην κρίση του, το ΑΕΔ επιχείρησε την ερμηνεία του άρθρου 29 του Συντάγματος, προκειμένου στη συνέχεια να προβεί στον -προβλεπόμενο στο άρθρο 93 § 4 του Συντάγματος- διάχυτο, παρεμπόμποντα και συγκεκριμένο έλεγχο συνταγματικότητας της επίμαχης διάταξης του εκλογικού νόμου, ήτοι του άρθρου 32 § 1 Π.Δ. 26/2012. Από την άποψη αυτή, το Δικαστήριο

⁸⁹¹ Βλ. σχετικά τη σκ. 11 των ΑΕΔ 1/2024 και 2/2024.

⁸⁹² Βλ. σχετικά τη σκ. 12 των ΑΕΔ 1/2024 και 2/2024

⁸⁹³ Βλ. Σωτηρέλη, Γιώργου Χ., Η υπόθεση των «Σπαρτιατών» στο Εκλογοδικείο (ΑΕΔ 9 και 10/2025). Ερμηνευτικές αυθαιρεσίες και αναπάντητα ερωτηματικά, σ. 4. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <<https://www.constitutionalism.gr/i-ypothesi-ton-spartiaton-sto-eklogodikeio-aed-9-kai-10-2025-ermineftikes-afthairesies-kai-anapantita-erotimatika/>> (τελευταία πρόσβαση: 14.11.2025).

υιοθέτησε σε μεγάλο βαθμό το σκεπτικό της υπ' αριθμ. 8/2023 απόφασης του Α1 Πολιτικού Τμήματος του Αρείου Πάγου. Ειδικότερα, το ΑΕΔ επισημαίνει ότι το άρθρο 29 § 1 του Συντάγματος καθιερώνει την ελευθερία των Ελλήνων πολιτών που έχουν το εκλογικό δικαίωμα, να προβαίνουν στην ίδρυση πολιτικών κομμάτων και να συμμετέχουν σε αυτά, ωστόσο, η ελευθερία αυτή δεν είναι απεριόριστη, δεδομένου ότι η οργάνωση και η δράση των πολιτικών κομμάτων οφείλει να εξυπηρετεί την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος⁸⁹⁴. Σύμφωνα με το σκεπτικό του ΑΕΔ, το οποίο προβαίνει σε γραμματική, συστηματική και τελλολογική ερμηνεία της σχετικής διάταξης, η φύση του περιορισμού αυτού είναι σαφώς επιτακτική, *«δεδομένου ότι το Σύνταγμα της χώρας διαπνέεται από τις θεμελιώδεις δημοκρατικές αρχές οι οποίες διέπουν το πλαίσιο δράσης της δημοκρατικής κοινωνίας»*⁸⁹⁵. Στην ίδια σκέψη τονίζεται ότι οι ρυθμίσεις του άρθρου 29 του Συντάγματος δεν παρέχουν κατ' αρχήν στον κοινό νομοθέτη το περιθώριο θέσπισης νόμων που να ελέγχουν και να οριοθετούν την ίδρυση κομμάτων ή συνασπισμών κομμάτων με γνώμονα τον ιδεολογικό τους προσανατολισμό και τις διακηρύξεις τους, δεδομένου ότι *«συστατικό στοιχείο της φιλελεύθερης δημοκρατίας αποτελεί η πολιτική αντιπαράθεση και η άσκηση κριτικής στους θεσμούς»*⁸⁹⁶. Ωστόσο, κατά την ίδια σκέψη, ο επιτακτικός χαρακτήρας της υποχρέωσης εξυπηρέτησης της ελεύθερης λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος, που αποτελεί *«σιωπηρή επιφύλαξη υπέρ του νόμου»*, παρέχει τη *«δυνατότητα»* και την *«υποχρέωση»* στον κοινό νομοθέτη να προβαίνει σε περιορισμούς στο πεδίο του εκλογικού δικαίου· οι περιορισμοί αυτοί θα πρέπει να συνίστανται στην απαγόρευση της συμμετοχής πολιτικών κομμάτων ή συνασπισμών κομμάτων στην εκλογική διαδικασία, *«όταν είτε η οργάνωση είτε η αναπτυχθείσα ή η αναπτυσσόμενη δράση τους, όπως εκδηλώνεται δια συγκεκριμένων πράξεων και υλικών ενεργειών, αντιστρατεύεται την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος»*⁸⁹⁷. Οι δε θεσπιζόμενοι περιορισμοί που μπορούν να επιβληθούν από τον εκλογικό νόμο σε ένα πολιτικό κόμμα σε σχέση με τη δυνατότητα εκλογιμότητάς του, θα πρέπει να είναι *«σαφείς, μη επιδεχόμενοι αμφισβήτηση κατά το περιεχόμενό τους, τυπικοί, περιοριστικά αναφερόμενοι και μη επιδεχόμενοι αναλογικής εφαρμογής και βεβαίως να συνάδουν με τη διασφάλιση αποκλειστικά και μόνον του δημοκρατικού πολιτεύματος»*⁸⁹⁸. Παράλληλα, ενδεικτικές περιπτώσεις που δικαιολογούν την επιβολή του περιορισμού αυτού συντρέχουν και όταν ένα πολιτικό κόμμα *«α) έχει προβεί ή προβαίνει, δια των προσώπων που συμμετέχουν σ' αυτό και υπό την καθοδήγηση των ηγετικών του στελεχών, σε πράξεις βίας κατά προσώπων που θεωρεί πολιτικούς του αντιπάλους ή κατά προσώπων διαφορετικής εθνικότητας και φυλής, που βρίσκονται στην Ελληνική Επικράτεια (τη ζωή, την τιμή και την ελευθερία των οποίων*

⁸⁹⁴ Βλ. σχετικά τη σκ. 8 της υπ' αριθμ. 10/2025 απόφασης του ΑΕΔ.

⁸⁹⁵ Ibidem.

⁸⁹⁶ Ibidem. Στο σημείο αυτό το Δικαστήριο παραπέμπει ενδεικτικά και στη σχετική νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και, ειδικότερα, στην απόφαση του ΕΔΔΑ επί της υπόθεσης Ενωμένο Κομμουνιστικό Κόμμα Τουρκίας κατά Τουρκίας (υπόθεση υπ' αριθμ. 133/1996/752/951) της 30.1.1998. Ολόκληρο το κείμενο της απόφασης είναι διαθέσιμο στον ιστότοπο: <[https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-58128%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58128%22]})> (τελευταία πρόσβαση: 14.11.2025).

⁸⁹⁷ Ibidem.

⁸⁹⁸ Ibidem.

το ελληνικό κράτος υποχρεούται να προστατεύει, όπως και των Ελλήνων πολιτών), δηλαδή σε πράξεις οι οποίες εξ ορισμού αντιστρατεύονται τις θεμελιώδεις δημοκρατικές αρχές (βλ. και ΕΔΔΑ, ..., 3840/10, 12-1-2016, παρ. 101) και αντίκεινται στο Σύνταγμα, το οποίο εγγυάται τη συμμετοχή του καθενός στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της Χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων, β) υποκινεί και διεγείρει το λαϊκό αίσθημα για τη διενέργεια τέτοιων πράξεων σε συνδυασμό μάλιστα με επιθετικές προς τη δημοκρατία θέσεις των ηγετών κόμματος, γ) δημιουργεί παραστρατιωτικές, αυτόνομες σε σχέση με τον στρατό του ελληνικού κράτους (που αποσκοπεί στην προάσπιση της εθνικής ακεραιότητας), οργανώσεις, δ) χρησιμοποιεί και εκπαιδεύει μέλη ή οπαδούς του στη χρήση όπλων κ.λπ (βλ. και ΕΔΔΑ, ..., 22723-5/93, 9-4-2002, παρ. 49)»⁸⁹⁹. Σύμφωνα με τους δικαστές, είναι «αυτόνομη» η άμυνα της ελληνικής πολιτείας δια της θωράκισης του δημοκρατικού πολιτεύματος με σχετικές νομοθετικές ρυθμίσεις που, μάλιστα, τελούν υπό τις εγγυήσεις της διαρκούς λειτουργίας, δεδομένου ότι οι περιορισμοί επιβάλλονται «με αιτιολογημένες αποφάσεις, μετά από αξιολόγηση συγκεκριμένων αποδεικτικών στοιχείων, ως προς το επιτρεπτό ή μη συμμετοχής κομμάτων ή συνασπισμών σε βουλευτικές εκλογές», υπό τους όρους που ορίζονται στο Σύνταγμα και τους νόμους. Υφίσταται, επομένως, ως «μέσο άμυνας» που, μάλιστα αποτελεί «ηπιότερο μέσο» συγκριτικά προς την πλήρη απαγόρευση της λειτουργίας των κομμάτων, η δυνατότητα του κοινού νομοθέτη να περιορίζει την εκλογιμότητα κομμάτων ή συνδυασμών κομμάτων, δηλαδή μορφωμάτων που διαθέτουν οργανωτική υποδομή, με συνέπεια να μπορούν να αναπτύσσουν οργανωμένη, ευρύτερη και αποτελεσματική δραστηριότητα, στα οποία συμμετέχουν και διεκδικούν την ανάδειξή τους ως βουλευτών ηγετικά στελέχη οργανώσεων, που έχουν αναπτύξει δράση αντικείμενη στο δημοκρατικό πολίτευμα, ιδίως όταν τα πρόσωπα αυτά ουδόλως αποκήρυξαν την προγενέστερη πορεία, δράση και θέσεις τους.

Κατόπιν, το ΑΕΔ, προχώρησε σε έλεγχο συνταγματικότητας του άρθρου 32 § 1 Π.Δ. 26/2012, δεχόμενο ότι η εν λόγω διάταξη είναι σύμφωνη με το Σύνταγμα και, ιδίως, με το άρθρο 29 § 1 αυτού⁹⁰⁰. Σύμφωνα με το σκεπτικό του Δικαστηρίου, κρίση περί αποκλεισμού κόμματος από την εκλογική διαδικασία δεν μπορεί να θεμελιωθεί κατ' αρχήν, αν δεν υφίσταται ήδη προηγούμενη καταδίκη σε οποιονδήποτε βαθμό υποψήφιων βουλευτών ή ιδρυτικών μελών ή διατελεσάντων προέδρων για τα αδικήματα των άρθρων 134, 187 και 187Α του Ποινικού Κώδικα (εσχάτη προδοσία, εγκληματική οργάνωση, τρομοκρατικές πράξεις - τρομοκρατική οργάνωση αντιστοίχως). Μάλιστα, όπως διατυπώνεται χαρακτηριστικά στην απόφαση: «[η] ποινική καταδίκη ακόμα και σε πρώτο βαθμό δικαιολογεί τον αποκλεισμό διότι δεν μπορεί να απαιτηθεί από το κράτος να αναμένει αμετάκλητη δικαστική απόφαση πριν επέμβει μέχρις ότου ένα πολιτικό κόμμα αναλάβει την εξουσία και αρχίσει να λαμβάνει μέτρα πολιτικής ασύμβατα με τις απαιτήσεις του Συντάγματος και της δημοκρατίας»⁹⁰¹. Η σχετική απαγορευτική διάταξη συμπληρώνεται από την πρόσθετη ερμηνευτική

⁸⁹⁹ Ibidem.

⁹⁰⁰ Βλ. σκ. 10 της υπ' αριθμ. 10/2025 απόφασης του ΑΕΔ.

⁹⁰¹ Ibidem.

ρύθμιση, σύμφωνα με την οποία, ο αποκλεισμός από το δικαίωμα εκλογιμότητας κόμματος περιλαμβάνει και την περίπτωση καταδίκης της ενδεχομένως πραγματικής ηγεσίας του, κάτι που ισχύει *«όταν άλλο διαφορετικό πρόσωπο από εκείνο, που κατέχει τυπικά θέση προέδρου, γενικού γραμματέα, μέλους της διοικούσας επιτροπής ή νομίμου εκπροσώπου, με συγκεκριμένες πράξεις του εμφανίζεται προς το εκλογικό σώμα να ασκεί διοίκηση του κόμματος ή να έχει τοποθετήσει εικονική ηγεσία ή να έχει τον ηγετικό πολιτικό ρόλο»*⁹⁰². Σύμφωνα με το σκεπτικό της απόφασης, η συμπερίληψη των προσώπων αυτών εξυπηρετεί αποτελεσματικότερα τη ratio του εκλογικού νομοθέτη, δεδομένου ότι, σε διαφορετική περίπτωση, θα ήταν εύκολη η παράκαμψη της ρυθμίσης, ενώ, παρατίθενται και ενδεικτικά κριτήρια για τη διαπίστωση του τρίτου ως «παρένθετου» προσώπου και του πραγματικού αρχηγού ενός κόμματος, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται: α) η μη προηγούμενη ένταξη και ενεργή συμμετοχή του στο κόμμα, β) ο χρόνος, που μεσολάβησε μεταξύ της τοποθέτησης ενός προσώπου ως αρχηγού και του χρόνου για την ανακήρυξη των εκλογών, γ) η υπόδειξή του από τον ίδιο τον καταδικασθέντα σε προηγούμενο χρόνο αρχηγό του κόμματος, δ) οι ειδικότερες περιστάσεις όπως η προηγούμενη μη έντονη ενασχόληση του φαινομενικού αρχηγού του κόμματος με την πολιτική (σε αντίθεση με ανάπτυξη τέτοιας δραστηριότητας από τον υποκρυπτόμενο πραγματικό αρχηγό), η τυχόν αδυναμία αυτοπρόσωπης άσκησης των καθηκόντων του πραγματικού ηγέτη λόγω έκτισης κακουργηματικής ποινής, ο τρόπος εκλογής του νέου προέδρου, η επιλογή των υποψηφίων του κόμματος, η εξακολουθητική εμφάνιση και η διεξαγωγή προεκλογικού αγώνα από τον ιδρυτή του κόμματος - πραγματικό αρχηγό, η επιλογή ενός τρίτου προσώπου στη θέση του αρχηγού από τον ιδρυτή του κόμματος με αδιαφανείς διαδικασίες, η σύμπτωση προγραμματικών θέσεων και διακηρύξεων του κόμματος που προϋπήρχε με εκείνες που υποστηρίζει ο τεθείς ως αρχηγός κ.ο.κ.. Για τους λόγους αυτούς, η ρύθμιση του άρθρου 32 § 1 περ. β' του Π.Δ. 26/2012 και όσον αφορά την πραγματική ηγεσία ενός κόμματος κρίθηκε σύμφωνη με τις αρχές του κράτους δικαίου, της διαφάνειας, της δημοκρατίας και του κοινοβουλευτισμού και, συνεπώς, σύμφωνη με το Σύνταγμα.

Το ΑΕΔ, αφού εξέθεσε μια σειρά από πραγματικά περιστατικά σχετιζόμενα με τη δράση του κόμματος των «Σπαρτιατών»⁹⁰³, έκανε δεκτή την ένσταση, με το σκεπτικό ότι: *«έλαβε χώρα εκλογική παράβαση κατ' άρθρο 32 § 1 περ. β' του π.δ/τος 26/2012, συνεπεία της οποίας γεννάται αμφιβολία κατά πόσο το τελικό αποτέλεσμα της ψηφοφορίας θα ήταν το ίδιο χωρίς τη διαπιστωθείσα παράβαση»*⁹⁰⁴, δεχόμενο ότι υπήρξε εξαπάτηση των ψηφοφόρων, σύμφωνα με το άρθρο 162 του Ποινικού Κώδικα, διότι οι «Σπαρτιάτες» είχαν πραγματικό αρχηγό τον, καταδικασμένο για συμμετοχή σε εγκληματική οργάνωση, Ηλία Κασιδιάρη. Ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η απόφαση του ΑΕΔ δεν συμβαδίζει με τις παραδοχές του Εφετείου, το οποίο, στις 14 Μαΐου είχε αθωώσει τους βουλευτές των «Σπαρτιατών», με το σκεπτικό ότι δεν αποδείχτηκε παραπλάνηση κάποιου εκλογέα, ούτε υπήρξαν στοιχεία

⁹⁰² Ibidem.

⁹⁰³ Βλ. σκ. 14 της υπ' αριθμ. 10/2025 απόφασης του ΑΕΔ.

⁹⁰⁴ Βλ. σκ. 15 της υπ' αριθμ. 10/2025 απόφασης του ΑΕΔ.

εκλογέων ή έστω ο αριθμός των εκλογέων που υποτίθεται ότι εξαπατήθηκαν. Αξίζει να σημειωθεί ότι το ΑΕΔ καθυστέρησε να προχωρήσει στην έκδοση των αποφάσεών του, περιμένοντας πρώτα την απόφαση του Εφετείου, ενώπιον του οποίου εκκρεμούσε η ποινική υπόθεση⁹⁰⁵. Εκτός από την -εσφαλμένη- αγνόηση της απόφασης του ποινικού δικαστηρίου, το ΑΕΔ, προέβη σε μια εξαιρετικά διευρυμένη ερμηνεία του εκλογικού νόμου, προκειμένου να αποδείξει την ύπαρξη εκλογικών παραβάσεων, καθώς δεν περιορίστηκε στην απόδοση της παράβασης και της έλλειψης νόμιμων προσόντων ως λόγων ένστασης στους υποψήφιους βουλευτές, αλλά στο κόμμα συλλογικά. Από την άποψη αυτή, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι το ΑΕΔ υπερέβη τις αρμοδιότητές του, δεδομένου ότι η νομιμότητα της κατάρτισης των συνδυασμών και κατ' επέκτασιν της ανακήρυξης των υποψηφίων βουλευτών, ναι μεν ελέγχεται από το ΑΕΔ μετά από την άσκηση σχετικής ένστασης, πλην όμως με βάση τα δεδομένα που ίσχυαν κατά τη στιγμή της ανακήρυξης. Αυτό σημαίνει ότι το ΑΕΔ δεν επιτρέπεται να εφαρμόσει τις διατάξεις του εκλογικού νόμου, με την επίκληση νέων επιβαρυντικών στοιχείων, εκ των υστέρων⁹⁰⁶. Επιπλέον, η ύπαρξη τυχόν κωλυμάτων εκλογιμότητας απαριθμείται αποκλειστικά στο άρθρο 56 του Συντάγματος, κάτι που σημαίνει ότι το ΑΕΔ θα πρέπει να κρίνει με μόνο γνώμονα την τήρηση ή μη της σχετικής διάταξης, καθώς και της νομοθετικής ρύθμισης που την εξειδικεύει, χωρίς όμως να αποκλίνει από αυτήν, και όχι το άρθρο 29 § 1 του Συντάγματος.

Εφόσον το ΑΕΔ δέχτηκε την ύπαρξη εκλογικής παράβασης, θα έπρεπε να δεχτεί τη νομιμότητα της ανακήρυξης των συνδυασμών των «Σπαρτιατών», επομένως και των βουλευτών του κόμματος αυτού, δεδομένου ότι οι συνθήκες που συνέτρεχαν κατά τη στιγμή της ανακήρυξής τους από τον Άρειο Πάγο δεν επιτρέπεται να αμφισβητηθούν αναδρομικά. Από την άλλη πλευρά, εφόσον το ΑΕΔ δέχτηκε ότι η παράβαση της εξαπάτησης του εκλογικού σώματος αφορούσε ολόκληρο το κόμμα των «Σπαρτιατών» και όχι μόνο τους βουλευτές εναντίον της εκλογής των οποίων είχαν ασκηθεί ενστάσεις, η λογική συνέπεια θα έπρεπε να συνίσταται στην ακύρωση της εκλογής του συνόλου των βουλευτών των «Σπαρτιατών» και όχι μόνο των βουλευτών εναντίον των οποίων είχαν ασκηθεί οι επίμαχες ενστάσεις, με βάση το άρθρο 29 του Κώδικα περί ΑΕΔ (Ν. 345/1976⁹⁰⁷). Ωστόσο, το ΑΕΔ έκρινε ότι: «από τον συνδυασμό της § 2 με το δεύτερο εδάφιο της § 3 του άρθρου 32 του Κώδικα περί Α.Ε.Δ. συνάγεται ότι το Δικαστήριο μπορεί να ακυρώσει την ανακήρυξη της εκλογής και στη συνέχεια, ενόψει της φύσης της εκλογικής παράβασης, να κρίνει περιττή την επανάληψη της ψηφοφορίας. Ειδικότερα, η περίπτωση της εξαπάτησης των εκλογέων από τους εκλογικούς συνδυασμούς πολιτικού κόμματος με υποκρυπτόμενο αρχηγό, κατά τα προαναφερθέντα στις παρ. 9 και 10, αφορά το σύνολο της επικράτειας και συγκεκριμένα όλες τις εκλογικές περιφέρειες στις οποίες έχουν ανακηρυχθεί βουλευτές του εν λόγω πολιτικού κόμματος. Αν όμως με την ένσταση ή τις ενστάσεις

⁹⁰⁵ Βλ. Κοντιάδη, *Ξενοφώντα*, Τα σφάλματα της απόφασης για τους Σπαρτιάτες, Dnews 10.6.2025, Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <<https://www.contiades.com>> (τελευταία πρόσβαση: 14.11.2025).

⁹⁰⁶ Βλ. Σωτηρέλη, Γιώργου Χ., Η υπόθεση των «Σπαρτιατών» στο Εκλογοδικείο (ΑΕΔ 9 και 10/2025), ό.π., σ. 15-16.

⁹⁰⁷ ΦΕΚ Α' 141/10.6.1976.

αμφισβητούνται τα αποτελέσματα μόνο ορισμένης ή ορισμένων εκλογικών περιφερειών, για τις λοιπές εκλογικές περιφέρειες για τις οποίες δεν ασκήθηκαν ενστάσεις οι εκλογές έχουν καταστεί οριστικές και αμετάκλητες»⁹⁰⁸. Βασίζόμενο δε στο ανωτέρω σκεπτικό, το ΑΕΔ έκρινε ότι ενόψει της φύσης της συγκεκριμένης εκλογικής παράβασης, που συνίσταται σε εξαπάτηση των εκλογέων με συμμετοχή στις εκλογές πολιτικού κόμματος με υποκρυπτόμενο αρχηγό, σε όλες τις περιφέρειες που εξέλεξε βουλευτές, «η επανάληψη της ψηφοφορίας στις συγκεκριμένες εκλογικές περιφέρειες (...) καθίσταται εν προκειμένω περιττή»⁹⁰⁹.

Συνέπεια της ανωτέρω κρίσης ήταν η έκπτωση τριών βουλευτών που είχαν εκλεγεί με τη σημαία του κόμματος των «Σπαρτιατών», χωρίς όμως να καλυφθούν οι τρεις έδρες που παρέμεναν κενές, με αποτέλεσμα τη μείωση του αριθμού των μελών της Βουλής σε 297 βουλευτές. Το ΑΕΔ απέφυγε να παραχωρήσει τις τρεις έδρες σε άλλα κόμματα που διαθέτουν εκλογικά υπόλοιπα ή να διατάξει τη διεξαγωγή εκλογών στις επίδικες εκλογικές περιφέρειες. Με βάση τις διατάξεις του άρθρου 53 § 2 του Συντάγματος, σύμφωνα με το οποίο: «[β]ουλευτική έδρα που κενώθηκε μέσα στο τελευταίο έτος της περιόδου δεν συμπληρώνεται με αναπληρωματική εκλογή, όταν απαιτείται κατά το νόμο, εφόσον οι κενές έδρες δεν είναι περισσότερες από το ένα πέμπτο του όλου αριθμού των βουλευτών» και του άρθρου 104 §§ 1 και 2 του Π.Δ. 26/2012 που ορίζουν ότι «οι βουλευτικές έδρες που κενώνονται για οποιοδήποτε λόγο κατά τη διάρκεια της βουλευτικής περιόδου σε κάποια εκλογική περιφέρεια, πληρώνονται από τους αναπληρωματικούς του ίδιου συνδυασμού στην ίδια εκλογική περιφέρεια, που τυχόν έχουν ανακηρυχθεί, οι οποίοι καλούνται από τον Πρόεδρο της Βουλής για την πλήρωση έδρας που κενώθηκε κατά τη σειρά της ανακήρυξης τους» και «αν δεν υπάρχουν αναπληρωματικοί που προβλέπει η προηγούμενη παράγραφος ή ο αριθμός τους έχει εξαντληθεί, προκηρύσσεται αναπληρωματική εκλογή στην εκλογική περιφέρεια, στην οποία κενώθηκαν οι βουλευτικές έδρες» αντίστοιχα, εφόσον η Βουλή δεν διένυε το τελευταίο έτος της θητείας της και ο εκλογικός νόμος προβλέπει τη διεξαγωγή αναπληρωματικής εκλογής για την πλήρωση κενωθεισών εδρών, η κένωση εδρών του Κοινοβουλίου είναι ανεπίτρεπτη και θα πρέπει υποχρεωτικά αυτές να πληρωθούν με αναπληρωματικές εκλογές⁹¹⁰.

Ένα βασικό χαρακτηριστικό γνώρισμα των δύο όμοιων αποφάσεων του ΑΕΔ είναι η υιοθέτηση των θέσεων περί «άμυνας» της δημοκρατικής ελληνικής Πολιτείας έναντι των εχθρών της, όπως αυτές είχαν διατυπωθεί στις αποφάσεις του Α1 Πολιτικού Τμήματος του Αρείου Πάγου του 2023, με τη διαφορά ότι στις τελευταίες γινόταν ρητά λόγος περί «μαχόμενης» δημοκρατίας. Ένα δεύτερο σημαντικό στοιχείο των δύο αυτών αποφάσεων είναι η απομάκρυνση του ΑΕΔ από την ίδια του τη νομολογία, όπως φανερώνει το περιεχόμενο των αποφάσεων του ιδίου Δικαστηρίου μόλις έναν χρόνο νωρίτερα και, μάλιστα, για την ίδια υπόθεση. Ανεξαρτήτως του αν η θέση που υιοθέτησε εν προκειμένω το ΑΕΔ εξυπηρετούσε πολιτικές σκοπιμότητες

⁹⁰⁸ Βλ. σκ. 17 της υπ' αριθμ. 10/2025 απόφασης του ΑΕΔ.

⁹⁰⁹ Ibidem.

⁹¹⁰ Βλ. ενδεικτικά Ξηρού, Θανάση, Σύνταγμα Ερμηνεία κατ' άρθρο Άρθρο 53, σε: Βλαχόπουλου, Σπύρου / Κοντιάδη, Ξενοφώντα / Τασόπουλου, Γιάννη (Επιμέλεια), Ηλεκτρονική Έκδοση, 2023, σ. 28.

ή συνδεόταν με μια αλλαγή πλεύσης προς την κατύθυνση μιας ελληνικής εκδοχής «μαχόμενης» δημοκρατίας, οι συγκεκριμένες αποφάσεις του δεν παύουν να είναι προβληματικές, τόσο από άποψη ερμηνείας των διατάξεων του Συντάγματος και του εκλογικού νόμου, όσο και από άποψη πολιτικών συνεπειών, για τους λόγους που εκτέθηκαν παραπάνω. Επίσης, κάτι που θα πρέπει να επισημανθεί είναι, αφενός, το γεγονός ότι το ΑΕΔ δεν έκανε την παραμικρή μνεία στην προγενέστερη σχετική νομολογία του αναφορικά προς την τύχη των βουλευτικών εδρών που κενώθηκαν⁹¹¹ και, αφετέρου, απέφυγε να διατάξει την αναπλήρωση των εδρών, σύμφωνα με τους όρους του άρθρου 104 του Π.Δ. 26/2012. Με βάση τα δεδομένα που προσφέρουν οι τελευταίες αποφάσεις του ΑΕΔ, ίσως θα πρέπει να επαναξιολογηθεί και η αποτελεσματικότητά του ως εκλογδικείου· άλλωστε, δεν είναι η πρώτη φορά που το ΑΕΔ προβαίνει σε επικίνδυνες νομολογιακές ακροβασίες, αν ληφθούν υπόψη και παλαιότερες αποφάσεις του και, ειδικότερα οι υπ' αριθμ. 36/1990 και 12/2005⁹¹². Το μεγαλύτερο ίσως πρόβλημα με τη λειτουργία του ΑΕΔ ως εκλογοδικείου ίσως έγκειται στην απουσία συγκεκριμένης μεθοδολογίας που θα μπορούσε να συμβάλλει αποφασιστικά στην διαμόρφωση του δικανικού του συλλογισμού⁹¹³.

⁹¹¹ Πρόκειται για τις υπ' αριθμ. 21, 22 και 32/1994 αποφάσεις του ΑΕΔ.

⁹¹² Σχετικά με τις αποφάσεις αυτές βλ. ενδεικτικά Ζώη, Γεωργίου Θ., Εκλογικά συστήματα και νομολογία του ΑΕΔ, ό.π., σ. 299-301.

⁹¹³ Βλ. Ζώη, Γεωργίου Θ., Εκλογικά συστήματα και νομολογία του ΑΕΔ, ό.π., σ. 303.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Έχοντας διανύσει το πρώτο τέταρτο του 21ου αιώνα, οι κίνδυνοι και οι απειλές για την αντιπροσωπευτική δημοκρατία όχι μόνο δεν έχουν εξαλειφθεί, αλλά φαίνεται ότι έχουν αποκτήσει μια νέα δυναμική στην πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα τόσο των χωρών της Δύσης, όσο και των αναπτυσσόμενων χωρών (π.χ. Ινδία). Ο λαϊκισμός αποτελεί το κυριότερο εργαλείο των εχθρών της δημοκρατίας, δεδομένου ότι αναπτύσσεται -ιδίως- στους κόλπους του αντιπροσωπευτικού συστήματος. Μέσα από την ανάλυση του λαϊκισμού, ως έννοιας γένους, στο Πρώτο Μέρος της παρούσας έρευνας εντοπίστηκαν τα εργαλεία-μέσα που αξιοποιεί η ακροδεξιά, ως έννοια είδους. Σημείο αναφοράς για τα ακροδεξιά κινήματα-κόμματα αποτελεί ο ηγέτης, ο οποίος καταγγέλλει σταθερά το πολιτικό σύστημα, αποδίδοντάς σε αυτό παθογένειες όπως η διαφθορά και η διαπλοκή, ενώ παράλληλα υποτιμά και απαξιώνει τη σημασία της υπόστασης και τη δράση των θεσμικών αντιβάρων, χωρίς να αποκλείεται ο ίδιος να εγκαθιδρύει ένα προσωπικό, κλειστό πελατειακό σύστημα, όταν καταλαμβάνει την εξουσία με μορφή ανελεύθερης δημοκρατίας⁹¹⁴.

Η επιλογή του αντικειμένου της παρούσας έρευνας έγινε με γνώμονα αυτές ακριβώς τις εξελίξεις, οι οποίες δεν άφησαν ανεπηρέαστη την Ελλάδα. Από την άποψη αυτήν, η θεματική της μελέτης διακρίνεται για τον επίκαιρο χαρακτήρα της, τη συγκριτική παράθεση των πλέον χαρακτηριστικών χωρών που αντιμετωπίζουν φαινόμενα σύγχρονου ακροδεξιού λαϊκισμού, ενώ φιλοδοξεί να πυροδοτήσει τον δημόσιο, επιστημονικό και πολιτικό διάλογο για την αντιμετώπιση του εν λόγω φαινομένου στην Ελλάδα, ενόψει -μάλιστα- μια πιθανής συνταγματικής αναθεώρησης. Από τη συγκριτική παρουσίαση και εξέταση των μέσων που αξιοποιεί το μοντέλο της λεγόμενης «μαχόμενης» ή «αμυνόμενης» δημοκρατίας, προκύπτει ότι η επιλογή της απαγόρευσης των πολιτικών κομμάτων που στρέφονται εναντίον της θεμελιώδους φιλελεύθερης δημοκρατικής τάξης δεν αποτελεί την ενδεδειγμένη λύση για την αντιμετώπιση του πολιτικού εξτρεμισμού. Εξάλλου, η ιστορική εμπειρία αποδεικνύει ότι οι απαγορεύσεις δεν επιφέρουν τα επιθυμητά αποτελέσματα, ιδίως εάν ληφθεί υπόψη ότι η καταστολή δεν είναι ικανή να λειτουργήσει αποτρεπτικά, εφόσον στους κόλπους της κοινωνίας έχουν ήδη διαμορφωθεί συγκεκριμένες τάσεις, η εκρίζωση των οποίων καθίσταται εξαιρετικά δυσχερές. Άλλωστε, σε μια φιλελεύθερη δημοκρατία το κράτος δεν μπορεί να λειτουργεί πατερναλιστικά. Συνεπώς, εάν οι δημοκρατίες επιθυμούν πράγματι να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά όσους τις αμφισβητούν και όσους επιθυμούν την κατάλυσή τους, οφείλουν να απαντήσουν με μέσα πρόληψης. Το καλύτερο όπλο για την ασφάλεια της δημοκρατίας είναι η εμβάθυνσή της, δηλαδή περισσότερη δημοκρατία.

I. Το ζήτημα των κινδύνων της δημοκρατίας έχει απασχολήσει κατά καιρούς τις επιμέρους εθνικές έννομες τάξεις, αλλά και τα αρμόδια ευρωπαϊκά όργανα, όχι μόνο στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά και του Συμβουλίου της Ευρώπης.

⁹¹⁴ Από την άποψη αυτή, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του σημερινού πρωθυπουργού της Ουγγαρίας, Viktor Orbán.

Εάν μάλιστα ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι οι χώρες, των οποίων η περιπτώσιολογία μελετήθηκε στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας, αποτελούν μέλη τόσο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όσο και του Συμβουλίου της Ευρώπης, αξίζει να παρατεθεί η τοποθέτηση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ), με την πάγια νομολογία του, για το ζήτημα και τον προβληματισμό περί απαγόρευσης των πολιτικών κομμάτων, των οποίων η υπόσταση αποτελεί πυρηνικό στοιχείο για τη λειτουργία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, δεδομένου ότι εγγυάται τον πλουραλισμό και διασφαλίζει την ορθή λειτουργία αυτής.

Για την ευρωπαϊκή έννομη τάξη, η απαγόρευση των πολιτικών κομμάτων ερμηνεύεται ως σοβαρή παρέμβαση στην ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι και πρέπει να γίνεται δεκτή μόνο στις πλέον σοβαρές περιπτώσεις, με τους περιορισμούς και τα μέτρα που λαμβάνονται και εφαρμόζονται να ερμηνεύονται αυστηρά, ακριβώς διότι δύνανται να ασκήσουν επιρροή, ακόμη και ευθεία παρέμβαση, τόσο στην ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι, όσο και, κατά συνέπεια, στη δημοκρατία. Το δε επιτρεπτό των παρεμβάσεων επί του προαναφερόμενου δικαιώματος, απαιτείται τόσο να «προβλέπεται από τον νόμο», όσο και να είναι σύμφωνο με αυτόν επί της ουσίας⁹¹⁵. Ειδικώς για τέτοιας φύσης ζητήματα, ο νόμος πρέπει να είναι επαρκώς προσβάσιμος και διατυπωμένος με σαφήνεια και ακρίβεια, ώστε να επιτρέπει στο άτομο να ρυθμίζει τη συμπεριφορά του⁹¹⁶. Στον ίδιο άξονα, η Επιτροπή της Βενετίας έχει θεσπίσει ένα πλαίσιο αναφοράς για τα πολιτικά κόμματα, υιοθετώντας συγκεκριμένες κατευθυντήριες γραμμές, με βασική την πρόβλεψη ότι τα κράτη πρέπει να αναγνωρίζουν ότι όλοι έχουν το δικαίωμα να συμμετέχουν ελεύθερα σε πολιτικά κόμματα. Το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει την ελευθερία διατύπωσης πολιτικών απόψεων και τη δυνατότητα λήψης και μετάδοσης πληροφοριών, χωρίς παρεμβάσεις από τη δημόσια αρχή και ανεξαρτήτως συνόρων. Επιπροσθέτως, η απαγόρευση ή η αναγκαστική διάλυση των πολιτικών κομμάτων μπορεί να δικαιολογηθεί μόνο στην περίπτωση των κομμάτων που υποστηρίζουν τη χρήση βίας ή χρησιμοποιούν τη βία ως πολιτικό μέσο για την ανατροπή της δημοκρατικής συνταγματικής τάξης, υπονομεύοντας, έτσι, τα δικαιώματα και τις ελευθερίες που εγγυάται το Σύνταγμα.

Με τη νομολογία του, το ΕΔΔΑ έχει προτείνει μια σειρά κριτηρίων, στενά ερμηνευτέων, για την απαγόρευση των πολιτικών κομμάτων, τονίζοντας ότι η διάλυση ενός πολιτικού κόμματος θα συνιστούσε παραβίαση του άρθρου 11 της ΕΣΔΑ (ελευθερία συνάθροισης και συνεταιρίζεσθαι). Η εργαλειοθήκη του Δικαστηρίου στοχεύει στην ερμηνεία και στη συσχέτιση του επιδιωκόμενου σκοπού με τον χαρακτήρα, την αναγκαιότητα και την καταλληλότητα της παρέμβασης ενός νόμου, μιας πολιτικής ή μιας κυβερνητικής δράσης, όταν περιορίζει ένα δικαίωμα ή μια ελευθερία. Περαιτέρω, το Δικαστήριο έχει καταλήξει στις εξής κρίσεις: (α) αρχικά, η δυνατότητα απαγόρευσης ενός κόμματος πρέπει να προβλέπεται από τον

⁹¹⁵ Όπως προκύπτει από τα άρθρα 8 έως 11 της Σύμβασης (ΕΣΔΑ), τα οποία δεν επιτάσσουν μόνο το αμφισβητούμενο μέτρο να βρίσκει έρεισμα στο εσωτερικό δίκαιο, αλλά ορίζουν και την ποιότητα του νόμου που εισάγει το μέτρο.

⁹¹⁶ Βλ. Σκέψεις 51-73 στην υπόθεση Herri Batasuna και Batasuna κατά Ισπανίας (προσφυγές υπ' αριθ. 25803/04 και 25817/04), τελική απόφαση ΕΔΔΑ της 6ης.11.2009.

νόμο, γεγονός που σημαίνει ότι η απαγόρευση του κόμματος πρέπει να έχει βάση στην εθνική νομοθεσία, η δε νομοθεσία αυτή πρέπει να είναι γενικά προσβάσιμη και επαρκώς ακριβής, ώστε να επιτρέπει την πρόβλεψη των πιθανών αποτελεσμάτων και συνεπειών από την εφαρμογή της, (β) δευτερευόντως, η απαγόρευση του κόμματος πρέπει να διενεργείται για έναν ή περισσότερους νόμιμους σκοπούς, υπό την έννοια ότι καθίσταται απαραίτητη σε μια δημοκρατική κοινωνία για λόγους εθνικής ασφάλειας, δημόσιας ασφάλειας, πρόληψης αναταραχών ή εγκλημάτων, προστασίας της υγείας ή της ηθικής ή προστασίας των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων (οι συγκεκριμένες εξαιρέσεις από την ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι ερμηνεύονται στενά, με την απαρίθμησή τους να είναι αυστηρά εξαντλητική). (γ) τέλος, η απαγόρευση ενός πολιτικού κόμματος πρέπει να είναι αναγκαία σε μια δημοκρατική κοινωνία για την επίτευξη σκοπού, σύμφωνου με τον νόμο. Μάλιστα, η τελευταία πρέπει να αντιστοιχεί σε «επείγουσα κοινωνική ανάγκη», υπό την εκδοχή ότι το απαγορευμένο πολιτικό κόμμα πρέπει να αποτελεί υπαρξιακή απειλή για τη δημοκρατία. Αξίζει να επισημανθεί ότι το πρόγραμμα ενός πολιτικού κόμματος δεν μπορεί να αποτελεί το μοναδικό κριτήριο για τον προσδιορισμό των στόχων και των προθέσεων του, αλλά πρέπει να συγκρίνεται με τις ενέργειες των ηγετών του κόμματος και τις θέσεις που έχουν υποστηρίξει⁹¹⁷. Άλλωστε, καθιερωμένη αρχή της νομολογίας του Δικαστηρίου (ΕΔΔΑ) αποτελεί η διαπίστωση ότι δεν μπορεί να υπάρξει δημοκρατία χωρίς πλουραλισμό, εννοώντας ότι η δημοκρατία προσφέρει, μέσω του διαλόγου, τη συζήτηση θεμάτων που θέτουν διάφορες πολιτικές τάσεις, ακόμη και όταν αυτά είναι προβληματικά ή ενοχλούν, αποκλείοντας την προσφυγή στη βία. Η δε σύνδεση της δημοκρατίας με την ελευθερία της έκφρασης αποδεικνύεται καίρια, καθώς η πρώτη ευδοκμεί χάρη στην ελευθερία της έκφρασης, η οποία δεν εμπεριέχει μόνο «πληροφορίες» ή «ιδέες» που γίνονται δεκτές ευνοϊκά ή θεωρούνται αβλαβείς ή αδιάφορες, αλλά και ιδέες που προσβάλλουν, αιφνιδιάζουν ή ενοχλούν.

Η απαγόρευση ή η διάλυση των πολιτικών κομμάτων ως ιδιαίτερα αυστηρό μέτρο θα πρέπει να χρησιμοποιείται με απόλυτη αυτοσυγκράτηση. Πριν ζητήσουν από το αρμόδιο δικαστικό όργανο να απαγορεύσει ή να διαλύσει ένα κόμμα, οι κυβερνήσεις ή άλλα κρατικά όργανα θα πρέπει να εκτιμούν, λαμβάνοντας υπόψη την κατάσταση της οικείας χώρας, εάν το κόμμα αντιπροσωπεύει πράγματι κίνδυνο για την ελεύθερη και δημοκρατική πολιτική τάξη ή για τα ατομικά δικαιώματα και εάν άλλα, λιγότερο ριζοσπαστικά μέτρα, θα μπορούσαν να αποτρέψουν τον εν λόγω κίνδυνο. Τονίζεται δε, ότι τα νομικά μέτρα που αποσκοπούν στην απαγόρευση ή τη διάλυση των πολιτικών κομμάτων με νόμιμη επιβολή αποτελούν συνέπεια δικαστικής διαπίστωσης της αντισυνταγματικότητας και θεωρούνται εξαιρετικού χαρακτήρα. Κάθε τέτοιο μέτρο πρέπει να βασίζεται σε επαρκείς αποδείξεις ότι το ίδιο το κόμμα, και όχι μεμονωμένα μέλη του, επιδιώκει πολιτικούς στόχους ανατρεπτικούς, χρησιμοποιώντας ή προπαγανδίζοντας μέσα καταστρατήγησης του Συντάγματος και της δημοκρατικής έννομης τάξης. Εξάλλου, δεν αρκεί η αναφορά στο

⁹¹⁷ Βλ. υπόθεση Ρεπουμπλικανικό Κόμμα της Ρωσίας κατά Ρωσίας (προσφυγή υπ' αριθ. 12976/07), τελική απόφαση ΕΔΔΑ της 15ης.9.2011.

καταστατικό ενός κόμματος σε ανατροπή της υφιστάμενης θεμελιώδους φιλελεύθερης δημοκρατικής τάξης, αλλά θα πρέπει να συνεκτιμάται και η συγκεκριμένη δράση του πολιτικού αυτού κόμματος, της ηγεσίας, των μελών και των υποστηρικτών του.

II. Αναφορικά με το ελληνικό «ανεκτικό» μοντέλο δημοκρατίας, το οποίο αναλύθηκε διεξοδικά στο Δεύτερο Μέρος της παρούσας έρευνας, και ιδίως σε σχέση με τα πρόσφατα νομολογιακά δεδομένα του Αρείου Πάγου και του Ανωτάτου Ειδικού Δικαστηρίου, κρίνεται σκόπιμη η διατύπωση ορισμένων παρατηρήσεων. Ειδικότερα, ως προς τη δημοκρατική ρήτρα, μια λύση που θα μπορούσε να προταθεί, ώστε να αποφεύγονται παρανοήσεις και πιθανές αντιδράσεις (όπως εκείνες που διατυπώθηκαν με αφορμή τις αποφάσεις 8/2023 ΑΠ, 95/2023 ΑΠ και, ιδίως, 9/2025, 10/2025 ΑΕΔ), συνίσταται στην προσθήκη ενός μικρού εδαφίου στην § 1 του άρθρου 29 του Συντάγματος, ενόψει μιας μελλοντικής αναθεώρησης. Πιο συγκεκριμένα, μετά από τη φράση «[...] που η οργάνωση και η δράση τους οφείλει να εξυπηρετεί την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος» θα μπορούσε να τεθεί ένα εδάφιο με το ακόλουθο ή παρόμοιο περιεχόμενο: «*Η συνδρομή των ανωτέρω προϋποθέσεων διαπιστώνεται μετά από τυπικό και ουσιαστικό έλεγχο του αρμόδιου Τμήματος του Αρείου Πάγου, κατά την κατάθεση των υποψηφιοτήτων, πριν από τις βουλευτικές εκλογές*». Η προσθήκη μιας τέτοιας διάταξης θα συνέβαλε στην άρση τυχόν συγκρούσεων και αμφισβητήσεων, ενώ εκτιμάται ότι θα προσέφερε στον κοινό νομοθέτη ένα ασφαλές και αναμφισβήτητο πεδίο κινήσεων, κατά τη ρύθμιση των λεπτομερειών του εκλογικού νόμου. Με τον τρόπο αυτόν, η διάταξη του άρθρου 29 § 1 του Συντάγματος, θα καθίστατο *lex perfecta*. Ωστόσο, για την επίτευξη του στόχου αυτού, απαραίτητη προϋπόθεση είναι η προηγούμενη διαβούλευση μεταξύ των πολιτικών δυνάμεων, προκειμένου να εξασφαλιστεί η ευρύτερη δυνατή συναίνεση, παραμερίζοντας τυχόν αντιρρήσεις και διαφωνίες που ερείδονται επί προγενέστερων αρνητικών εμπειριών της νεότερης ελληνικής πολιτικής και συνταγματικής ιστορίας.

Παράλληλα, κρίνεται απαραίτητη μια προσεκτικότερη διατύπωση των διατάξεων του εκάστοτε ισχύοντος εκλογικού νόμου, προς την κατεύθυνση της εναρμόνισής του με το κανονιστικό περιεχόμενο του άρθρου 29 του Συντάγματος. Ενδεικτικά, προτείνεται η προσθήκη διάταξης, σύμφωνα με την οποία, κατά την κατάθεση της ιδρυτικής διακήρυξης ή του καταστατικού ενός πολιτικού κόμματος, τα πρόσωπα που υπογράφουν θα υποχρεούνται να καταθέτουν σχετικά έγγραφα, από τα οποία να προκύπτουν τα προσωπικά τους στοιχεία, συνοδευόμενα από βεβαιώσεις γνησιότητας των υπογραφών. Τοιουτοτρόπως, θα ήταν ευκολότερη η αποφυγή του ενδεχομένου εξαπάτησης μέσω της χρήσης πλαστών υπογραφών⁹¹⁸.

⁹¹⁸ Γεγονός που απασχολεί την ελληνική και την ευρωπαϊκή δικαιοσύνη, σε σχέση με την ιδρυτική διακήρυξη του κόμματος με την επωνυμία «Φωνή Λογικής», καθώς υπήρξαν καταγγελίες πολιτών, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι χρησιμοποιήθηκαν παρανόμως ατομικά στοιχεία τους εκ μέρους του συγκεκριμένου κόμματος, ώστε να συγκεντρωθεί ο απαραίτητος ελάχιστος αριθμός υπογραφών. Η υπόθεση μέχρι την ημερομηνία συγγραφής της έρευνας (12.2025) εκκρεμεί. Βλ. <<https://www.politico.eu/article/afroditi-latinopoulou-greece-mep-forged-signatures-voice-of-reason-party/>> (τελευταία πρόσβαση: 1.12.2025).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική βιβλιογραφία - αρθρογραφία

Αλιβιζάτος, Νίκος Κ., ο Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2011

Ανθόπουλος, Χαράλαμπος, Άρθρο 29, σε: *Σπυρόπουλος, Φίλιππος / Κοντιάδης, Ξενοφών / Ανθόπουλος, Χαράλαμπος / Γεραπετρίτης, Γεώργιος*, Σύνταγμα, Κατ' άρθρο ερμηνεία, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2017

Βασιλοπούλου, Σοφία (Μετάφραση: *Μπαρουζής, Γιώργος*), Ακροδεξιά κόμματα και Ευρωσκεπτικισμός, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2020

Βεζανής, Δημήτριος, Ό Έθνικοσοσιαλισμός επί τη βάσει του έργου του Ad. Hitler «Mein Kampf», σε: Έπιθεώρησις κοινωνικής και δημόσιας οικονομικής, 4 (Γ) 214-226 (1935)

Βεζανής, Δημήτριος, Ό Φασισμός βάσει της μελέτης του Mussolini «La dottrina del fascismo», σε: Έπιθεώρησις κοινωνικής και δημόσιας οικονομικής, 4 (Γ) 329-341 (1935).

Βενιζέλος, Ευάγγελος, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 2021

Βλαχόπουλος, Σπυρίδων / Κεσσόπουλος, Αλέξανδρος, Το αξιόμαχο της ανεκτικής δημοκρατίας, constitutionalism.gr, 9-11-2020, Διαθέσιμο στο: <chrome-extension://efaidnbnmnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.constitutionalism.gr/wp-content/uploads/2020/11/2020.11_Vlahopoulos-Kessopoulos_anektiki-dimokratia.pdf> (τελευταία πρόσβαση: 18.10.2025)

Βούλγαρης, Γιάννης / Νικολακόπουλος, Ηλίας (επιμ.), 2012: Ο διπλός εκλογικός σεισμός, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 2014

Γεωργιάδου, Βασιλική, Η άκρα δεξιά στην Ελλάδα, 1965-2018, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2019

Δρόσος, Γιάννης Ζ., Δοκίμιο Ελληνικής Συνταγματικής Θεωρίας, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1996

Δρόσος, Γιάννης Ζ., Η νομική θέση των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1982

Ζώης, Γεώργιος Θ., Δίκαιο της ανάγκης, κατάσταση πολιορκίας και έκτακτη νομοθετική διαδικασία: Μια ιστορική και συγκριτική έρευνα, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 2024

Ζώης, Γεώργιος Θ., Εκλογές, Κυβερνήσεις συνασπισμού και προγραμματικές συμφωνίες στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, σε: ΕφημΔΔ 5/2021, σ. 677-704

Ζώης, Γεώργιος Θ., Ιουλιανά 1965: Οι συνταγματικές όψεις μιας μείζονος πολιτικής κρίσης, σε: E-Politeia, Τ. 14 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2025), σ. 578-598, Διαθέσιμο και στον ιστότοπο: <[chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://www.epoliteia.gr/wp-content/uploads/2025/10/%CE%9C%CE%95%CE%9B%CE%95%CE%A4%CE%95%CE%A3-16.2.pdf](https://www.epoliteia.gr/wp-content/uploads/2025/10/%CE%9C%CE%95%CE%9B%CE%95%CE%A4%CE%95%CE%A3-16.2.pdf)> (Τελευταία πρόσβαση: 4.11.2025)

Ζώης, Γεώργιος Θ., Πολιτικές και συνταγματικές όψεις της κυβερνητικής κρίσης στη Γερμανία, σε: SyntagmaWatch.gr. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <<https://www.syntagmawatch.gr/trending-issues/politikes-kai-syntagmatikes-opseis-tis-kyvernitikis-krisis-sti-germania/>> (τελευταία πρόσβαση: 10.10.2025)

Ζώης, Γεώργιος Θ., Το «γενικό συμφέρον» και το «δημόσιο συμφέρον»: Ιστορική διαδρομή και σημερινή λειτουργία της έννοιας, ΤοΣ 1/2017, σ. 109-136

Καραβοκύρης, Γιώργος, Άρθρο 29, σε: Βλαχόπουλος, Σπύρος / Κοντιάδης, Ξενοφών / Τασόπουλος, Γιάννης, Σύνταγμα: Ερμηνεία Κατ' άρθρο, Ηλεκτρονική Έκδοση,

Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου - Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, Αθήνα, 2023

Κεσσόπουλος, Αλέξανδρος, Η αυτοκτονία του δήμου. Πολιτική κρίση και συνταγματικός λόγος στη Βαϊμάρη, Ευρασία, Αθήνα, 2018

Κοντιάδης, Ξενοφών / Ανθόπουλος, Χαράλαμπος, Κρίση του Ελληνικού Πολιτικού Συστήματος;, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2008

Κοντιάδης, Ξενοφών, Αποκλεισμός της συμμετοχής κομμάτων στις εκλογές. Συνταγματικά και πολιτικά διλήμματα, ΔτΑ 96/2023, σ. 339-344

Κοντιάδης, Ξενοφών, Η νύχτα που έφυγε ο Παύλος, Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα, 2023

Κοντιάδης, Ξενοφών, Η ψευδαίσθηση της κανονικότητας, Διαθέσιμο στον ιστότοπο ETERON: <<https://eteron.org/h-pseydaisthisi-tis-kanonikotitas/>> (τελευταία πρόσβαση: 12.11.2025)

Κοντιάδης, Ξενοφών, Τα σφάλματα της απόφασης για τους Σπαρτιάτες, Dnews 10.6.2025, Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <<https://www.contiades.com>> (τελευταία πρόσβαση: 14.11.2025)

Κοντιάδης, Ξενοφών, Τι πρέπει να αλλάξει στο Σύνταγμα; 40 ερωτήσεις και απαντήσεις για τη νέα συνταγματική αναθεώρηση, Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου - Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, Αθήνα, 2025

Κουσουρής, Δημήτρης, Οι Δίκες των Δοσίλογων 1944-1949. Δικαιοσύνη, συνέχεια του Κράτους και εθνική μνήμη, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2014

Λιναρδάτος, Σπύρος, Από τον εμφύλιο στη χούντα, τ. Δ' (1961-1964), Παπαζήσης, Αθήνα 1986

Λυριντζής, Χρήστος - Σπουρδαλάκης, Μιχάλης, Περί λαϊκισμού. Μια σύνδεση με αφορμή την ελληνική βιβλιογραφία, Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, Τ. 1, 1993, σ. 133 - 162

Μάνεσης, Αριστόβουλος, Συνταγματική Θεωρία και Πράξη, Τ. 1, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1980

Μανιτάκης, Αντώνης, Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο Ι, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2004

Μαργαρίτης, Γιώργος, Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2005

Μαυρογορδάτος, Γεώργιος Θ., Εθνικός διχασμός και μαζική οργάνωση. Οι επίστρατοι του 1916, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1996

Νικολακόπουλος, Ηλίας, Η καχεκτική δημοκρατία, κόμματα και εκλογές, 1946-1967, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2001

Ξηρός, Θανάσης, Αποκλεισμός πολιτικού κόμματος από την κρατική χρηματοδότηση και αναστολή στην καταβολή της. Οι πρόσφατες νομοθετικές επιλογές στο μεταίχμιο πολιτικής ανάγκης και συνταγματικών επιταγών, ΕφημΔΔ 2/2014, σ. 222-240

Ξηρός, Θανάσης, Η αποστέρηση του δικαιώματος κατάρτισης συνδυασμών. Ο αποκλεισμός πολιτικού κόμματος από τις εκλογές και το Σύνταγμα, ΔτΑ 96/2023, σ. 359-387

Ξηρός, Θανάσης, Σύνταγμα Ερμηνεία κατ' άρθρο Άρθρο 53, σε: *Βλαχόπουλος, Σπύρος / Κοντιάδης, Ξενοφών / Τασόπουλος, Γιάννης* (Επιμέλεια), Ηλεκτρονική Έκδοση, 2023

Παιονίδης, Φιλήμων - Γιαννακόπουλος, Νίκος, Αθηναίοι Δημαγωγοί: ανασκευάζοντας ένα αντιδημοκρατικό στερεότυπο, Οκτώ, Αθήνα, 2018

Παπαδοπούλου, Λίνα, Το γερμανικό εκλογικό σύστημα και οι προϋποθέσεις εφαρμογής του, Παπαζήσης, 2007

Παπαδοπούλου, Λίνα, Το κράτος δικαίου στην Ευρώπη και ο αυταρχικός λαϊκισμός ως «δούρειος ίππος» για την άλωσή του, σε: Ελληνική Εταιρεία Δικαίου του Περιβάλλοντος, Το Βιώσιμο Κράτος - Τιμητικός Τόμος για την Κατερίνα Σακελλαροπούλου, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2022, σ. 51-66

Παπαδημητρίου, Δέσποινα, Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοκοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα, 2006

Παπανικολάου, Κυριάκος, Το άρθρο 32 § 1 του π.δ. 26/2012 ως περιορισμός του δικαιώματος του εκλέγεσθαι, ΔτΑ 96/2023, σ. 401-413

Παραράς, Πέτρος, Res Publica - Φιλελεύθερη Δημοκρατία, Τ. 3, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2023

Πανλόπουλος, Προκόπιος, Θεσμικά κληροδοτήματα της ρωμαϊκής «Res Publica» στη σύγχρονη Αντιπροσωπευτική Δημοκρατία, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, 2023

Πανλόπουλος, Προκόπιος, Νομικές Μελέτες, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2023

Πανλόπουλος, Προκόπιος, Το «μετέωρο βήμα» της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, Gutenberg, Αθήνα, 2021

Πρακτικά Α' και Β' Υποεπιτροπών της επί του Συντάγματος Επιτροπής της Βουλής, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 1975

Πρακτικά Δ' Έθνικής Συνελεύσεως Τ. 1- Σύνοδος Α', συνεδρίαση ΛΗ' της 25.3.1924

Πρακτικά της Βουλής, Περίοδος ΣΤ', Σύνοδος Β', Ειδική Επιτροπή Αναθεώρησης μη θεμελιωδών διατάξεων του Συντάγματος 5ης Μαρτίου 1963, συνεδρίαση ΣΤ' 3ης Μαΐου 1963

Πρακτικά της Βουλής, Περίοδος Κ', Συνεδρίαση ΙΕ', 31.8.2023

Πρακτικά της Βουλής, Περίοδος Κ', Συνεδρίαση ΜΗ', 9.11.2023

Πρακτικά των συνεδριάσεων της Ολομελείας της Βουλής των συζητήσεων επί του Συντάγματος 1975, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 1975

Ρίζος, Σωτήριος, Η απαγόρευση πολιτικών κομμάτων στο ισχύον Σύνταγμα, σε: Τιμητικός Τόμος για τον Προκόπιο Παυλόπουλο, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2024, σ. 697-715

Σακελλαρίου, Μιχαήλ, Β., Η Αθηναϊκή Δημοκρατία, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1999

Σβώλος, Αλέξανδρος Ι., Συνταγματικὸν Δίκαιον, Τόμος Β', Ἀθῆναι, Πυρσός Α.Ε., 1934

Σκουλαρίκη, Αθηνά, Τα πολλά πρόσωπα της Άκρας Δεξιάς στην Ελλάδα και στην Ευρώπη, 4 Ιουνίου 2024, <<https://nomarchia.gr>> (τελευταία πρόσβαση: 22.11.2025)

Σταυρακάκης, Γιάννης, Λαϊκισμός - Μύθοι, στερεότυπα και αναπροσανατολισμοί, Εκδόσεις ΕΑΠ, Αθήνα, 2019

Σωτηρέλης, Γιώργος Χ., Αναζητώντας τις άμυνες της Δημοκρατίας απέναντι στους εχθρούς της, διαθέσιμο στον ιστότοπο: <<https://www.constitutionalism.gr/amunes-dimokratias/>> (τελευταία είσοδος: 14.11.2025)

Σωτηρέλης, Γιώργος Χ., Η υπόθεση των «Σπαρτιατών» στο Εκλογοδικείο (ΑΕΔ 9 και 10/2025). Ερμηνευτικές αυθαιρεσίες και αναπάντητα ερωτηματικά. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <<https://www.constitutionalism.gr/i-ypothesi-ton-spartiaton-sto-eklogodikeio-aed-9-kai-10-2025-erminetikes-afthairesies-kai-anapantita-erotimatika/>> (τελευταία πρόσβαση: 14.11.2025)

Τασόπουλος Γιάννης, Η απόφαση 8/2023 και η πάγια ερμηνεία και εφαρμογή του άρθρου 29 § 1 του Συντάγματος απέναντι στο νεοναζισμό, E-Politeia, Τ. 7 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2023), σ. 411-418, διαθέσιμο στον ιστότοπο: <<chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgglefindmkaj/https://www.epoliteia.gr/wp-content/uploads/2023/07/TEYXOS-7-%CE%A3%CE%A7%CE%9F%CE%9B%CE%99%CE%91-1.pdf>> (τελευταία πρόσβαση: 14.11.2025)

Τασόπουλος, Γιάννης Α., Η δημοκρατία αντιμέτωπη με τους εχθρούς της. Η ωριμότητα του ελληνικού συνταγματισμού, ΘΠΔΔ 12/2020, σ. 30-61

Τασόπουλος, Γιάννης Α., Η Λαϊκή Κυριαρχία και η πρόκληση της αμεροληψίας, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2014

Τασόπουλος Γιάννης, Η συνταγματική θεωρία και το άρθρο 29 παρ. 1 του Συντάγματος (ΑΠ 8/2023, Α΄ Τμήμα), E-Politeia, Τ. 9 (Ιανουάριος-Μάρτιος 2024), σ. 23-29, διαθέσιμο στον ιστότοπο: <<chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgglefindmkaj/https://www.epoliteia.gr/wp-content/uploads/2024/02/teyxos-9-afieroma-3.pdf>> (τελευταία πρόσβαση: 14.11.2025)

Τσάτσος, Δημήτρης, Εσωκομματική Δημοκρατία. Οι περιπέτειές της σε ένα περιβάλλον ιδιωτικοποιημένης πολιτικής, με επίμετρο: *Κοντιάδη, Ξενοφώντα*, Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου - Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, Αθήνα, 2022

Τσάτσος, Δημήτρης, Η ενδοκομματική αντιπολίτευση ως πρόβλημα του Συνταγματικού Δικαίου, Εκδόσεις Αντώνη Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 1983

Τσάτσος, Κωνσταντίνος, Αί άντινομίαι τοῦ πρακτικοῦ λόγου, σε: Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, Τ. 37 (1962), σ. 16-34

Τσιλιώτης, Χαράλαμπος, Η αθωωτική απόφαση του Μονομελούς Εφετείου Πλημμελημάτων Αθηνών για τους «Σπαρτιάτες» Βουλευτές - Στερνή μου γνώση να σε είχα πρώτα (20.5.2025). Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <<https://www.syntagmawatch.gr/trending-issues/h-athwwtikh-apofash-tou-monomelous-efeteiou/>> (τελευταία πρόσβαση: 14.11.2025)

Τσιλιώτης, Χαράλαμπος, Σχόλιο στην ΑΠ 8/2023 (Α1 Τμήμα) σχετικά με τον αποκλεισμό του κόμματος «Εθνικό Κόμμα ΕΛΛΗΝΕΣ» από τις εκλογές της 21.5.2023, ΔτΑ 96/2023, σ. 349-358

Τσιλιώτης, Χαράλαμπος, Το Δίκαιο υπερισχύει της σκοπιμότητας και όχι το αντίθετο. Συνταγματικοί προβληματισμοί της απαγόρευσης συμμετοχής κόμματος σε εκλογές με αφορμή το «κόμμα Κασιδιάρη», ΔτΑ 96/2023, σ. 345-348. Διαθέσιμο και στον ιστότοπο: <<https://www.syntagmawatch.gr/trending-issues/to-dikaio-yperisxyei-ths-skopimothtas-kai-oxi-to-antitheto/>> (Τελευταία πρόσβαση: 14.11.2025)

Φουντεδάκη Πηνελόπη, Ενδοκομματική δημοκρατία και Σύνταγμα. Συμβολή στις πολιτικές προϋποθέσεις και στην ερμηνεία του άρθρου 29 του Συντάγματος, Εκδόσεις Αντώνη Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 1987

Φωτιάδου, Αλκμήνη, Σταθμίζοντας την ελευθερία του λόγου, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2006

Χαραλαμπίδης, Μενέλαος, Οι δωσίλογοι. Ένοπλη, πολιτική και οικονομική συνεργασία στα χρόνια της Κατοχής, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, (8η έκδοση), Αθήνα, 2024

Χρυσόγονος, Κώστας, Πολιτειολογία, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2η έκδοση, 2020

Χρυσόχου, Δημήτριος, Caritas Rei Publicae, Σιδέρης, Αθήνα 2010

Ψαρράς, Δημήτρης, Η μαύρη βίβλος της Χρυσής Αυγής, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2012

Ψαρράς, Δημήτρης, Η Χρυσή Αυγή μπροστά στη Δικαιοσύνη, Rosa Luxemburg Stiftung, Αθήνα, 2014

Ψαρράς, Δημήτρης, Ο αρχηγός, Το αίνιγμα του Ν. Μιχαλολιάκου, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2018

Ψαρράς, Δημήτρης, Το Μπεστ σέλερ του μίσους, Τα Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών στην Ελλάδα, 1920-2013, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2013

Ψαρράς, Δημήτρης, 34 εβδομάδες του Κυριάκου Μητσοτάκη, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2025

Ξενόγλωσση και μεταφρασμένη βιβλιογραφία - αρθρογραφία

Adorno, Theodor W., Aspekte des neuen Rechtsradikalismus (Ελληνική μετάφραση: *Παρασκευόπουλος, Θεόδωρος*) Όψεις της νέας ακροδεξιάς, Εκδόσεις Νήσος, Αθήνα, 2022

Almeida, Julia (2023, December 18), Who votes for the far right in Latin America? Rosa Luxemburg Stiftung

Art, David, The AfD and the End of Containment in Germany?, *Ger. Politics Soc.* 36 (2, SI), 2018, σ. 76 - 86

Arzheimer, Kai, The AfD: finally a successful right-wing populist eurosceptic party for Germany? *W. Eur. Polit.* 38, 2018, σ. 535-556

Arzheimer, Kai - Berning, Carl C., How the Alternative for Germany (AfD) and their voters veered to the radical right, 2013-2017, *Electoral Studies*, Volume 60, August 2019

Badura, Peter, *Staatsrecht*, 3. Auflage, C.H. Beck, 2003

Balkin, Jack, Το ζωντανό Σύνταγμα (Μετάφραση - Εισαγωγή: *Βλαχογιάννης, Απόστολος*), Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2018

Baumann, Fritz-Achim, Die Praxis der Zusammenarbeit von Bund und Ländern in Angelegenheiten des Verfassungsschutzes und ihre politischen Auswirkungen, σε: *BMI* (Hg.): *Verfassungsschutz, Rechtsentwicklung, Bekämpfung des Extremismus*, Bonn, 1992

Baume, Sandrine (Μετάφραση: *Βουτσάκης, Βασίλης*), *Χανς Κέλσεν, συνηγορία υπέρ της δημοκρατίας*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2016

Berlin, Isaiah, *Populism: Its Meanings and National Characteristics*, Macmillan, New York, 1969

Bickerton, Christopher J. & Ivernizzi Accetti, Carlo, Τεχνολαϊκισμός: Η νέα πολιτική λογική της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, (Μετάφραση: *Τσίρμπας, Βαγγέλης*), Εκδόσεις Oposito, Αθήνα, 2025

Bligh, Gur. Defending Democracy: A New Understanding of the Party-Banning Phenomenon, σε: *Vanderbilt Journal of Transnational Law* , vol. 46, no. 5, 2013, σ. 1321-1379

Bobbio, Norberto, *Destra e Sinistra. Ragioni e significati di una distinzione politica*, Donzelli editore, Roma, 1994 (πρώτη έκδοση), Ελληνική μετάφραση: *Ανδρεαδάκη, Ελεονώρα*, Πρόλογος *Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος*, Δεξιά και Αριστερά, Σημασία και αίτια μιας πολιτικής διάκρισης, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 1995 (Ανατύπωση, 1996)

Bloom, Peter & Sancino, Alessandro, *Disruptive Democracy: The Clash Between Techno-Populism and Techno-Democracy*, SAGE, London, 2019

Bobbio, Norberto, *Το μέλλον της Δημοκρατίας*, (Μετάφραση: *Ράμος, Πάνος*), Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1993

Bumke, Christian / Voßkuhle, Andreas, *German Constitutional Law: Introduction, Cases, and Principles*, Oxford University Press, Oxford, 2019

Buschfort, Wolfgang, *Geheime Hüter der Verfassung: Von der Düsseldorfer Informationsstelle zum ersten Verfassungsschutz der Bundesrepublik (1947-1961)*, Ferdinand Schöningh, Paderborn

Cantoni, Davide / Hagemeister, Felix / Westcott, Mark, *Persistence and Activation of Right-Wing Political Ideology*, Διαθέσιμη στον ιστότοπο: <<https://rationality-and-competition.de/2019/02/27/persistence-and-activation-of-right-wing-political-ideology/>> (τελευταία πρόσβαση: 10.10.2025)

Cassese, Sabino, *Lo Stato fascista*, il Mulino, 2016

Çakir, Naime, *PEGIDA: Islamfeindlichkeit aus der Mitte der Gesellschaft*, σε: *Häusler, Alexander (επιμέλεια)*, *Die Alternative für Deutschland. Programmatik, Entwicklung und politische Verortung*, Springer, Wiesbaden, 2016

Chaussy, Ulrich, *Das Oktoberfest-Attentat und der Doppelmord von Erlangen. Wie Rechtsterrorismus und Antisemitismus seit 1980 verdrängt werden*, Ch. Links Verlag, Βερολίνο, 2020

Dilling, Matthias, *Two of the same kind? The rise of the AfD and its implications for the cdu/csu*. *Ger. Politics Soc.* 36 (1), 2018, σ. 84-104

Ellinas, Antonis A., The Media and the Far Right in Western Europe. Playing the Nationalist Card, Cambridge University Press, 2010

Federal Research Division, Brazil: a country study, Library of Congress, Rex A. Hudson, 1998

Fella, Stefano / Ruzza, Carlo, Re-inventing the Italian Right. Territorial politics, populism and 'post-fascism', Routledge, 2009

Foschepoth, Josef, Verfassungswidrig! Das. KPD-Verbot im Kalten Bürgerkrieg. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2017

Fox, Gregory H. - Nolte, Georg, Intolerant Democracies, Harvard International Law Journal, Vol. 36, 1995, σ. 1-70

Givens, Terri E., Voting Radical Right in Western Europe, Cambridge University Press, New York, 2005

Gould, Lewis L., 1968: The Election That Changed America (American Ways), 2nd ed., Chicago, Ivan R. Dee, 2010

Gräfe, Sebastian, Rechtsterrorismus in der Bundesrepublik Deutschland, Nomos, Baden-Baden 2017

Greenberg, Udi, Weimarer Erfahrungen - Deutsche Emigranten in Amerika und die transatlantische Nachkriegsordnung, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2021

Hainsworth, Paul (επιμέλεια), The Politics of the Extreme Right - From the margins to the mainstream, Pinter, London and New York, 2000

Han, Byung-Chul, Ψυχοπολιτική (Ο νεοφιλελευθερισμός και οι νέες τεχνολογίες της εξουσίας), (Μετάφραση: Τσάλης, Βασίλης), Εκδόσεις Opera-Cogito, Αθήνα, 2023

Hansen, Henning, (Kommission für Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien e.V., Berlin), Die Sozialistische Reichspartei (SRP): Aufstieg und Scheitern einer rechtsextremen Partei, Droste Verlag, Düsseldorf, 2007

Hesse, Konrad, Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland, C.F. Müller, 1999

Hesse, Konrad, Το Σύνταγμα της πολιτικής ενότητας και της πρακτικής εναρμόνισης (Μετάφραση: Κουτνατζής, Στυλιανός - Ιωάννης), Εκδόσεις Παπαζήση - Κέντρο

Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου-Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, Αθήνα, 2017

Hicks, John D., The Populist Revolt. A History of the Farmers' Alliance and the People's Party, The University of Minnesota Press, Minneapolis, 2nd ed., 1955

Höbelt, Lothar (επιμέλεια), Aufstieg und Fall des VdU. Briefe und Protokolle aus privaten Nachlässen, Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar 2015

Höbelt, Lothar, Die Erste Republik Österreich (1918–1938) - Das Provisorium, Böhlau Verlag, Wien, 2018

Hoffmann, Peter, Hitler's Personal Security: Protecting the Führer, 1921-1945, DaCapo Press, 2η έκδοση, 2000

Hommel, Hildebrecht, Heliaia, Untersuchungen zur Verfassung und Prozessordnung des athenischen Volksgerichts, insbesondere zum Schlussteil der Athēnaion politeia des Aristoteles (Philologus. Supplementband XIX, Hft. II), Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig, 1927

Kazin, Michael, The populist persuasion: an American history, Cornell University Press, Ithaca and London, 2η έκδοση, 1998

Kelsen, Hans, Blätter der Staatspartei. 2. Jahrgang, no. 3/4. Berlin: 1932, σ. 90-98

Kirchheimer, Otto, Political Justice: The Use of Legal Procedure for Political Ends, Princeton University Press, 1961

Laclau, Ernesto, On Populist Reason, Verso, London - New York, 2005

Leibholz, Gerhard, Die Auflösung der liberalen Demokratie in Deutschland und das autoritäre Staatsbild, Verlag von Duncker & Humblot, München und Leipzig, 1933

Levenda, Peter, Ναζί και αποκρυφισμός, Τα παρασκήνια μιας σκοτεινής σχέσης (Μετάφραση: Χαλμούκου, Κατερίνα), Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα, 2005

Levitsky, Steven / Ziblatt, Daniel (Μετάφραση: Παππάς, Ανδρέας), Πώς πεθαίνουν οι δημοκρατίες, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα, 2018

Lipow, Arthur & Seyd, Patrick, Political Parties and the Challenge to Democracy: From Steam-Engines to Techno-Populism, New Political Science, 1995, 17 (1-2), σ. 295-308

Loewenstein, Karl, Brazil under Vargas, Macmillan, New York, 1942

Loewenstein, Karl, Militant Democracy and Fundamental Rights, I & II - Legislative Control of Political Extremism in European Democracies I & II, Μετάφραση - Εισαγωγή: Ζώης, Γεώργιος Θ., Karl Loewenstein, Ο Εισηγητής της μαχόμενης δημοκρατίας (Μετάφραση: Ζώη, Γεωργίου Θ.), Εκδόσεις Παπαζήση - Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου-Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, Αθήνα, 2025

Macron, Emmanuel, Επανάσταση - Ο αγώνας μας για τη Γαλλία, (Μετάφραση: Παπαδόπουλου, Γιώργου), Εκδόσεις Ψυχογιός, Αθήνα, 2017

Maurer, Hartmut, Das Verbot politischer Parteien: Zur Problematik des Art. 21 Abs. 2 GG, σε: AöR, Vol. 96, No. 2 (1971), σ. 203-236

Maier, Hans - Bott, Hermann, Die NPD - Struktur und Ideologie einer “nationalen Rechtspartei”, München, Piper, 1968

Meier, Horst, Verbot der NPD ein deutsches Staatstheater in zwei Akten, Berliner Wissenschafts-Verlag, Berlin, 2015

Meinecke, Friedrich, The German catastrophe: reflections and recollections (Μετάφραση: Fay, Sidney Bradshaw), Harvard University Press, Boston, 1972

Melzer, Ralf & Serafin, Sebastian, Ο Δεξιός Εξτρεμισμός στην Ευρώπη (Ελληνική μετάφραση: Παπαδάκη, Ελίζα), Εκδόσεις Πόλις - Friedrich Ebert Stiftung, Αθήνα, 2013

Mill, John Stuart, On Liberty (Ελληνική μετάφραση: Βογιατζής, Γιάννης) με τον τίτλο «Περί ελευθερίας», Εκδόσεις Ηριδανός, Αθήνα, 2018

Milza, Pierre, Οι μελανοχίτωνες της Ευρώπης. Η ευρωπαϊκή ακροδεξιά από το 1945 μέχρι σήμερα (Μετάφραση: Καυκιάς, Γιάννης, Επιμέλεια: Βουλέλης, Νικόλας), Εκδόσεις Scripta, Αθήνα, 2004

Mommsen, Hans, Der Reichstagsbrand und seine politischen Folgen, σε: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 12 (4/1964), σ. 351-413

Morgan, Philip, Italian Fascism, 1915-1945, Palgrave Macmillan, London, 2004

Morrow, Duncan, Jörg Haider and the new FPÖ: beyond the democratic pale?, σε: Hainsworth, Paul (επιμέλεια), The Politics of the Extreme Right - From the margins to the mainstream, Pinter, London and New York, 2000

Mudde, Cas, Η ακροδεξιά σήμερα (Πρόλογος - επιμέλεια: Παπασαραντόπουλος, Πέτρος), εκδόσεις Επίκεντρο, Αθήνα, 2020

Mudde, Cas & Rovira Kaltwasser, Cristóbal, Populism: A Very Short Introduction, Oxford University Press, 2017

Müller, Jan-Werner, What Is populism?, University Of Pennsylvania Press, 2016

Nawrocki, Christian & Fuhrer, Armin (επιμέλεια), AfD - Bekämpfen oder ignorieren? Intelligente Argumente von 14 Demokraten, Kellner Verlag, Bremen, 2016

Nelken, David, The Judges and Political Corruption in Italy, Journal of Law and Society, Vol. 23, No. 1, 1996, σ. 95-112

Pavone, Claudio, Una guerra civile. Saggio storico sulla moralità nella resistenza, Bollati Boringhieri, Torino, 1991

Paxton, Robert O., Η Ανατομία του Φασισμού (Μετάφραση: Χαλμούκου, Κατερίνα), Κέδρος, Αθήνα, 2006

Pedler, Anne, Going to the People. The Russian Narodniki in 1874-5, The Slavonic Review, T. 6, Apr. 16 (Ιούνιος 1927), σ. 130-141

Polaschek, Martin F., Im Namen der Republik Österreich! Die Volksgerichte in der Steiermark 1945 bis 1955, Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives, Band 23, Graz 1998

Popper, Karl, The Open Society and Its Enemies, Vol. 1, The Spell of Plato, London, Routledge, 1η έκδοση 1945, Ανατύπωση 1947

Pugliese, Stanislao G., Italian Fascism and Anti-Fascism: A Critical Anthology, Manchester University Press, 2001

Rawls, John, A Theory of Justice, The Belknap Press of Harvard University Press Cambridge, Massachusetts, Rev. Ed., 1999

Rawls, John, Θεωρία της Δικαιοσύνης (Μετάφραση: Βασιλόγιαννης, Φιλίππος Κ. - Επιμέλεια: Τάκης, Ανδρέας), Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2010

Reiter, Margit, “National” versus “liberal”? Politische Konfliktlinien und Deutungskämpfe im Verband der Unabhängigen (VdU) und in der FPÖ, σε: Heuss-Forum, Nr. 14/2017. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.theodor-heuss-haus.de/fileadmin/thh-webportal/004_forschung-bildung/Theodor-Heuss-

Kolloquium/2017/pdf/Heuss-Forum_14-2017_Reiter.pdf> (Τελευταία πρόσβαση: 9.9.2025)

Revault d'Allonnes, Myriam, Γιατί δεν αγαπάμε τη δημοκρατία, (Μετάφραση: Πάγκαλος, Μιχάλης), Εκδόσεις Εστία, Αθήνα, 2016

Ritter, Gretchen, Goldbugs and Greenbacks: The Antimonopoly Tradition and the Politics of Finance in America, New York, Cambridge University Press, 1997

Röpke, Andrea - Speit, Andreas, Blut und Ehre: Geschichte und Gegenwart rechter Gewalt in Deutschland, Christoph Links, Berlin 2013

Rousseau, J. J., Κοινωνικό Συμβόλαιο, (Μετάφραση: Γρηγοροπούλου, Βασιλική-Στάινχάουερ, Αλβέρτος), Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2004

Runciman, David, How Democracy ends, Profile Books, London, 2019

Scalia, Antonin, The Rule of Law as a Law of Rules, University of Chicago Law Review, Vol. 56, Iss. 4, σ. 1175-1188

Schmitt-Beck, Rüdiger, “The ‘Alternative für Deutschland in the electorate’: between single-issue and right-wing populist party. Ger. Politics 26 (1), 2017, σ. 124-148

Schmitt, Carl, Das Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich vom 24. März 1933, Deutsche Juristen-Zeitung, 38. Jg., H. 7, 1. April 1933

Schmitt, Carl, Der Führer schützt das Recht, Deutsche Juristen-Zeitung, Deutsche Juristen-Zeitung, T. 15, 1.8.1934, σ. 945-950

Schmitt, Carl, Legalität und Legitimität. Δεύτερη έκδοση, Duncker & Humblot, Berlin, 1969

Schoultz, Lars, The Populist Challenge: Argentine Electoral Behavior in the Postwar Era, The James Sprunt Studies in History and Political Science, 58, Chapel Hill and London, The University of North Carolina Press, 1983

Schupmann, Benjamin A., Leviathan Run Aground: Carl Schmitt's State Theory and Militant Democracy, Columbia University, 2015

Spotts, Frederic - Wieser, Theodor, Italy, a difficult democracy: a survey of Italian politics, Cambridge University Press, New York, 1986 (Ανατύπωση 1992)

Stanley, Jason, Πως λειτουργεί ο φασισμός (Μετάφραση: Μπαρουζή, Γιώργου), Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα, 2018

Stavrakakis, Yannis, Populism and Hegemony, σε: Kaltwasser, Rovira Cristóbal / Taggart, Paul / Espejo, Paulina Ochoa / Ostiguy, Pierre (επιμέλεια), The Oxford Handbook of Populism, Oxford University Press, Oxford, 2017, σ. 535 - 553

Stöss, Richard (επιμέλεια), Parteien-Handbuch, Die Parteien der Bundesrepublik Deutschland 1945-1980, Band I: AUD-EFP, Westdeutscher Verlag, 1983

Tálos, Emmerich & Neugebauer, Wolfgang (επιμέλεια), Austrofaschismus. Politik - Ökonomie - Kultur, 1933–1938, Lit, Münster, 2012

Tassopoulos, Ioannis A., The Constitutional Problem of Subversive Advocacy in the United States of America and Greece: A Comparison of the Legal Guarantees of Political Speech in Times of Crisis, Ant. N. Sakkoulas Publishers, Athens - Komotini, 1993

Thomsen, Rudi, The origin of ostracism. A synthesis, (Humanitas, 4.) Copenhagen: Gyldendal. 1972

Tittmann III, Harold H., The Waldheim Affair, Olin Frederick, Dunkirk, New York, 2000

Tushnet, Mark, Varieties of populism, German Law Journal, 20, 2019, σ. 382 - 389

Van Holsteyn, Joop, Beating a Dead Horse? The Dutch State and the Defence of Democracy against Right-wing Extremism, ECPR Joint sessions, Edinburgh, 29 March-2 April 2003

Venturi, Franco, Roots of Revolution: A History of the Populist and Socialist Movements in 19th Century Russia, Phoenix Press, London, Αναθεωρημένη έκδοση, 2001

von Beyme, Klaus, Right-wing extremism in post-war Europe, West European Politics, V. 11, 1988, σ. 1-18

Vorländer, Hans- Herold, Maik - Schäller, Steven, PEGIDA and New Right-Wing Populism in Germany, Palgrave Macmillan, Cham, 2018

Zakaria, Fareed, The Rise of Illiberal Democracy, Foreign Affairs, Vol. 76, No. 6 (Nov. - Dec., 1997), σ. 22-43

